

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ & ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ**

**Πολυπολιτισμός και κοινωνική συνοχή: Έλληνες και μετανάστες
στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Γιώργος Ρακκάς
(Α.Μ. 311035)

Τριμελής Επιτροπή
Καθηγητής Καραμπελιάς Γεράσιμος (επιβλέπων Καθηγητής)
Καθηγητής Κωστόπουλος Τρύφωνας
Καθηγήτρια Λυδάκη Άννα

Αθήνα, Φεβρουάριος 2017

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα διατριβή έχει ως αντικείμενο το μεταναστευτικό φαινόμενο και τις επιπτώσεις του στην ελληνική κοινωνία, και τις εξετάζει χρησιμοποιώντας ως σημείο αναφοράς τις σχέσεις και τις αντιθέσεις που ξέσπασαν σε μια γειτονιά του μητροπολιτικού κέντρου της Αθήνας, κατά την πενταετία 2008-2013.

Η αναλυτική προσέγγιση ξεδιπλώνεται μέσα από ένα ερμηνευτικό σχήμα που εξελίσσεται σε ομόκεντρους κύκλους. Στον κάθε έναν από αυτούς αναλύεται το φαινόμενο σε παγκόσμιο, εθνικό, και σε τοπικό πεδίο, αντίστοιχα.

Στο κεφάλαιο 1, αναλύεται η *διεθνής διάσταση* του φαινομένου, η εξέλιξή του στους νεότερους χρόνους, η σχέση του με την παγκοσμιοποίηση, τα χαρακτηριστικά και η φυσιογνωμία που αυτό διαμορφώνει στο πλαίσιο της. Μέσα από την ανάλυση των δύο κύκλων της παγκοσμιοποίησης (τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα / 1980 – σήμερα) γίνεται η απόπειρα δημιουργίας ενός ερμηνευτικού σχήματος που αποτυπώνει τις λειτουργίες και τις συνέπειες του μεταναστευτικού φαινομένου στον σύγχρονο κόσμο.

Στο κεφάλαιο 2 εξετάζονται οι *ιδιαιτερότητες* που εκδηλώνει το φαινόμενο της μετανάστευσης σε ό,τι αφορά στην ελληνική κοινωνία· αναλύονται τα κύματα μετανάστευσης που αφίχθησαν στην Ελλάδα από τις αρχές του 1990 μέχρι την δεκαετία του 2010, και αναδεικνύονται οι κοινωνικοοικονομικές τους επιδράσεις.

Το μεταναστευτικό φαινόμενο στον Άγιο Παντελεήμονα Αχαρνών, μια περιοχή όπου κατεξοχήν εκδηλώθηκαν προβλήματα και αντιπαραθέσεις γύρω από την μετανάστευση, ιδίως μια ορισμένη περίοδο, είναι το αντικείμενο του κεφαλαίου 3. Στις σελίδες του, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα μιας εξαετούς επιτόπιας έρευνας, που πραγματοποιήθηκε στην γειτονιά του αθηναϊκού κέντρου μεταξύ του 2008 και του 2013.

ABSTRACT

The object of this Thesis is to analyze the phenomenon of immigration and its consequences on Greek society, using as a point of reference the five-year conflict cycle that emerged in the neighborhood of Aghios Pandeimonas , located at the very center of the Greek Capital, Athens.

In the following pages, the immigration issue is treated theoretically as a phenomenon in development and analyzed in three concentric circles as concerns *place scale* –global, national, and local.

In Chapter 1, we are dealing with immigration as an issue vis-a-vis globalization, and generally, the tremendous transformation it underwent apropos its nature, its characteristics, its scope and scale in the context of modernity, capitalism, and western global dominance.

Chapter 2 treats the phenomenon in relevance to Greece, especially in connection with the multiple socio-economic and cultural consequences of the various immigration waves that arrived in Greece since 1990.

The third chapter presents a fieldwork qualitative research in Aghios Pandeimonas, on the relation between immigration, multiculturalism and the escalating social tensions that emerged in the neighborhood.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ</i>	6
<i>Μετανάστευση και παγκοσμιοποίηση</i>	8
<i>Η ελληνική ιδιαιτερότητα</i>	14
<i>Το μεταναστευτικό ζήτημα στον Άγιο Παντελεήμονα Αχαρνών</i>	17

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ

<i>Η διαχρονία του μεταναστευτικού φαινομένου, η συγχρονική του διαφοροποίηση</i>	21
<i>Πρώτη φάση (1820-1914)</i>	32
<i>Η μετανάστευση προς την Αμερική</i>	33
<i>Η ανάσχεση του φαινομένου</i>	37
<i>Σύγχρονη Μετανάστευση: Μια πρώτη στατιστική εικόνα</i>	43
<i>Αίτια και χαρακτήρας του φαινομένου</i>	46
<i>Η μετανάστευση στις δυτικές κοινωνίες</i>	57
<i>Συνθήκες «οιονεί δουλοκτησίας»;</i>	62
<i>Πολιτιστικός κατακερματισμός</i>	66
<i>Μετανάστες και πολιτιστική διαφοροποίηση στην Ευρώπη</i>	67
<i>Η ανολοκλήρωτη μετάβαση προς πολυπολιτισμικές κοινωνίες</i>	68
<i>Άνοδος και πτώση της «πολυπολιτισμικότητας»</i>	78
<i>Αύξηση του κοινωνικού και οικονομικού κόστους διαχείρισης</i>	78
<i>Η ανάδυση και ριζοσπαστικοποίηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων</i>	82
<i>Ευρωπαϊκή αντίδραση: Άνοδος της άκρας δεξιάς</i>	88
<i>Προς μια γενική κρίση διαχείρισης του μεταναστευτικού ζητήματος</i>	98

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: ΟΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ

ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

<i>Η Ελλάδα, ως χώρα των συνόρων, κατεξοχήν πεδίο πληθυσμιακής κινητικότητας</i>	105
<i>Η εισαγωγή ξένου εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα 1970-1973</i>	108
<i>Το φαινόμενο της μετανάστευσης 1991-2015</i>	110
<i>Σύνθεση των μεταναστευτικών ρευμάτων</i>	112
<i>Οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες: Ένα σκαρίφημα</i>	114
<i>Η στάση της κοινωνίας μεταβάλλεται</i>	120
<i>Μακροπρόθεσμη υπονόμηση της βιωσιμότητας της ελληνικής κοινωνίας</i>	122

<i>Οιονεί Λιβανοποίηση;</i>	128
-----------------------------	-----

**ΤΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ
ΣΤΗ ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑ**

<i>Για την μεθοδολογία της έρευνας</i>	133
<i>Η γειτονιά την εικοσαετία 1970-1990</i>	139
<i>Η εγκατάσταση του πρώτου κύματος μετανάστευσης στη γειτονιά</i>	142
<i>Οι αντιδράσεις της γειτονιάς</i>	144
<i>Η πρώτη προσπάθεια εκτροπής των συγκρούσεων σε ρατσιστική αντιπαράθεση</i>	152
<i>Το δεύτερο μεταναστευτικό κύμα</i>	155
<i>Συνωστισμός-πληθωρισμός της εξαθλίωσης και αυτοματισμοί αποσύνθεσης</i>	155
<i>Οικονομικός ανταγωνισμός και πολιτισμική αντιπαράθεση</i>	160
<i>«Αγώνες κατανομής» και πολιτισμικές αντιθέσεις</i>	164
<i>Ένας πόλεμος χαμηλής έντασης</i>	171
<i>Η κλιμάκωση της έντασης</i>	177
<i>Αντιφάσεις του «σοσιαφιλελευθερισμού»</i>	193
<i>Πολιτιστική διαφοροποίηση και διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής</i>	202

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

<i>Η παγκόσμια διάσταση του μεταναστευτικού φαινομένου</i>	210
<i>Η μετανάστευση στην Ελλάδα (1990-2015)</i>	215
<i>Άγιος Παντελεήμονας Αχαρνών: Ένα κοινωνικό και πολιτικό εργαστήρι</i>	217
<i>Εικόνα από το μέλλον;</i>	221
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	224

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαίτερω, όλους τους ανθρώπους που δέχτηκαν να υποβληθούν στις πολύωρες συνεντεύξεις, και να παρέχουν τον κύριο κορμό του ερευνητικού υλικού. Είναι σαφές, ότι δίχως αυτούς δεν θα μπορούσε ποτέ να ολοκληρωθεί η παρούσα μελέτη. Το αυτό ισχύει και για τον επιβλέποντα καθηγητή μου, *Γεράσιμο Καραμπελιά*, ο οποίος συνέδραμε ουσιαστικά σε όλες τις φάσεις της έρευνας και της συγγραφής της. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα δύο άλλα μέλη της τριμελούς επιτροπής, την καθηγήτρια *Άννα Λυδάκη*, και τον καθηγητή *Τρύφωνα Κωστόπουλο*.

Ευγνωμοσύνη, χρωστώ στους γονείς μου *Μιχάλη Ρακκά* και *Άννα Τζιούμπα* για την αμέριστη υποστήριξη που παρείχαν σε κάθε επίπεδο.

Τέλος, ευχαριστίες οφείλω στον *Γιώργο Καραμπελιά*, που συζήτησε μαζί μου πάνω στα θεωρητικά ζητήματα της παγκόσμιας μετανάστευσης, αλλά και στα ιστορικά ζητήματα που αφορά στο φαινόμενο της μετανάστευσης στην Ελλάδα. Στους *Θεόδωρο Ντρίνια* και *Κωνσταντίνο Γεώργια*, που διάβασαν το τελικό προσχέδιο του κειμένου και συνεισέφεραν σε πολύτιμες παρατηρήσεις. Τέλος, την *Δήμητρα Τουλάτου* για τις υποδείξεις της σε ζητήματα ύφους και έκφρασης του παρόντος.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα διδακτορική διατριβή αναλύεται η συσχέτιση μεταξύ πολυπολιτισμικότητας και κοινωνικής συνοχής στην γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα της οδού Αχαρνών, μια γειτονιά στο κέντρο των Αθηνών (6^η δημοτική κοινότητα του Δήμου Αθηναίων).

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στο πλαίσιο της διατριβής, αφορούσε αρχικά στην πραγμάτευση μιας θεωρητικής προσέγγισης στο σύγχρονο, μεταναστευτικό φαινόμενο, ζήτημα το οποίο αντιμετωπίζεται στο πρώτο κεφάλαιο της διατριβής. Εκεί, αναλύεται η μετανάστευση στις συγχρονικές και διαχρονικές της διαστάσεις, από την σκοπιά της ιστορικής κοινωνιολογίας, και σε συσχέτιση με τις μεγάλες φάσεις διεθνοποίησης (1871-1914) και παγκοσμιοποίησης (1991-) που διήλθε και διέρχεται το παγκόσμιο σύστημα.

Η θεωρητική πραγμάτευση του φαινομένου, προχωράει σε ένα δεύτερο προαπαιτούμενο, την ερμηνεία/ανάλυση των ιδιαιτεροτήτων που παρουσίασε η πορεία του φαινομένου στην ελληνική κοινωνία και οικονομία, κατά την περίοδο όπου εκδηλώνεται με ιδιαίτερη ένταση, δηλαδή από το 1991 κι έπειτα. Το ζήτημα αυτό αντιμετωπίζεται στο πλαίσιο του κεφαλαίου 2.

Το κεφάλαιο 3 περιέχει το κύριο μέρος της επιτόπιας έρευνας που διεξήχθη στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα της Αχαρνών κατά την περίοδο 2008-2014, με την μέθοδο της ‘συμμετοχικής παρατήρησης’. Στο ερευνητικό υλικό καταγράφονται τα κυριότερα γεγονότα που έλαβαν χώρα στην περιοχή, όπως τα αφηγήθηκαν σε ανοιχτές πολύωρες συνεντεύξεις άνθρωποι και από τους δύο πόλους, Έλληνες και μετανάστες, που πρωταγωνίστησαν σε αυτά, ή κάτοικοι που λόγω του κοινωνικού τους ρόλου διέθεταν συνολική εποπτεία σχέσεων και συνθηκών που θα σφραγίσουν την κοινωνική ζωή της γειτονιάς.

Το υλικό από την ανάλυση των συνεντεύξεων αντιπαραβάλλονται και συμπληρώνεται από την ανάλυση δευτερογενών πηγών, έντυπος και ηλεκτρονικός τύπος, ανακοινώσεις των πλευρών που αναμείχθηκαν στις κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις που πυροδότησε το μεταναστευτικό ζήτημα στην περιοχή, καθώς και από την επισκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας που ήδη υφίσταται για το ζήτημα.

Μετανάστευση και παγκοσμιοποίηση

Η μετανάστευση είναι ένα φαινόμενο διαχρονικό και μαζί συγχρονικό. Συνοδεύει την ανθρώπινη ύπαρξη από τα πρώτα βήματά της στον πλανήτη γη, καθώς ο homo sapiens επεκτείνει την παρουσία του σε όλες τις ηπείρους. Για μεγάλο μέρος της προϊστορίας, οι κοινωνίες του ανθρώπου θα ζουν *εν κινήσει*, νομαδικά.

Από τη στιγμή που οι ανθρώπινες κοινωνίες *ριζώνουν* και *εδαφικοποιούνται* οι πληθυσμιακές μετακινήσεις περιορίζονται αισθητά, και κλιμακώνονται μόνο σε περιόδους γενικευμένης αποσταθεροποίησης των ανθρώπινων πολιτισμών. Ωστόσο, και παρόλο που η συντριπτική πλειονότητα των κοινωνιών θα ζήσει μέχρι τους νεώτερους χρόνους σε μικρή ακτίνα από τον τόπο γέννησής της, οι μειοψηφίες που μετακινούνται θα έχουν έναν γενικό πολιτισμικό, κοινωνικό και οικονομικό αντίκτυπο δυσανάλογο των μεγεθών τους.

Σε όλες τις προ-νεωτερικές περιόδους και πριν από την επέκταση του δυτικού συστήματος κυριαρχίας στον πλανήτη, η μετανάστευση, που εκδηλώνεται είτε ειρηνικά μέσω του εμπορίου και των εποικισμών, είτε πολεμικά με εισβολές, λειτουργεί σαν ιμάντας ραγδαίων πολιτισμικών μεταβολών. Από τη μια ως *φορέας* διασποράς της πολιτιστικής καινοτομίας, από την άλλη ως *πολλαπλασιαστής* γενικευμένων κρίσεων που σηματοδοτούν την υποστροφή των πολιτισμών σε προηγούμενα στάδια της εξέλιξής τους, οι μετακινήσεις πληθυσμών σημαδεύουν το πέρασμα από την ύστερη αρχαιότητα στον Μεσαίωνα.

Κατά τη νεώτερη εποχή, όμως, ο χαρακτήρας της μετανάστευσης μεταβάλλεται ριζικά. Η αλλαγή είναι κατ' αρχάς *ποσοτική*, μα στη συνέχεια συμπαρασύρει και τα *ποιοτικά* χαρακτηριστικά του φαινομένου: οι ανθρώπινες μετακινήσεις κλιμακώνονται, για να φτάσουν σήμερα σε απόλυτους αριθμούς δίχως προηγούμενο. Καθώς ο πλανήτης ενοποιείται, ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι εγκαταλείπουν τις εστίες τους, και πολύ περισσότεροι είναι εκείνοι που επιθυμούν να τις εγκαταλείψουν.

Οι μεταβολές αυτές έχουν άμεση σχέση με τα αίτια της μετανάστευσης στον σύγχρονο κόσμο. Με την επέκταση του δυτικού συστήματος κυριαρχίας σταδιακά σε ολόκληρο τον πλανήτη, η μετανάστευση κατά κάποιον τρόπο *κανονικοποιείται*, αποτελώντας μόνιμη συνθήκη. Διότι ο καπιταλισμός, τόσο στην οικονομική του διάσταση όσο και στην *πολιτική* του με την αποικιοκρατία, προκάλεσε ριζική ανατροπή των θεμελιωδών ισορροπιών που επί χιλιάδες χρόνια στήριζαν τον βίο των ανθρώπων και τους ρίζωναν στο έδαφος.

Στο εσωτερικό της Δύσης, κινητήρας της σύγχρονης μετανάστευσης είναι ο *μεγάλος μετασχηματισμός* που επέφεραν η οικονομία της αγοράς, η τεχνολογική και βιομηχανική επανάσταση. Από την άλλη, σε ολόκληρο τον μη δυτικό κόσμο, τη μετανάστευση πυροδοτεί το καθεστώς πολιτικού, κοινωνικού και οικονομικού ετεροπροσδιορισμού που επιβάλλει η Δύση. Η σταδιακή άνοδος της Δύσης, που ολοκληρώνεται στη διάρκεια του 19ου αιώνα, σηματοδοτεί τη *μεγάλη απόκλιση* της από τις υπόλοιπες περιφέρειες του πλανήτη. Αρκεί να τοποθετήσουμε στον χάρτη την ιστορική εξέλιξη των δυτικών κοινωνιών, *μέσα* στον καπιταλισμό και την αποικιοκρατία, για να κατανοήσουμε ένα θεμελιώδες ιστορικό γεγονός: το άλμα που διέγραψε η Δύση –τεχνολογικά, οικονομικά, κοινωνικά– προϋποθέτει την υποδούλωση όλων των υπολοίπων, και τη δέσμευση των φυσικών και οικονομικών πόρων σε *πλανητική κλίμακα*. Αυτή είναι η μεγάλη τομή που επιφέρει στην παγκόσμια ιστορία ο εκσυγχρονισμός του δυτικού κόσμου.

Έτσι, μετά το 1840, οι μετακινήσεις πληθυσμών κλιμακώνονται. Μέσα σε έναν αιώνα (μέχρι το 1940), 60 εκατομμύρια άνθρωποι θα φύγουν από την Ευρώπη προς τη Βόρεια και τη Νότια Αμερική και, σε μικρότερο βαθμό, στην Αυστραλία και τη Βόρεια Αφρική, *άλλα* 21-23 εκατομμύρια από την Κίνα και *άλλα* 40-50 εκατομμύρια από την Ινδία προς άλλες αποικιακές κτήσεις της Νοτιοανατολικής Ασίας. Σε αυτά τα μεγέθη θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και το τεράστιο κύμα αστυφιλίας που ξέσπασε στην Ευρώπη, καθώς και ένα αντίστροφο κύμα φυγής στην Κίνα και την Ινδία προς την ύπαιθρο την ίδια περίοδο.¹

Υποχώρηση αυτού του κύματος εμφανίζεται σταδιακά μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και ολοκληρώνεται μετά τον Δεύτερο, καθώς τόσο το κοινωνικό μοντέλο της οικονομίας της αγοράς όσο και το διακρατικό της σύστημα αμφισβητούνται και ανατρέπονται εν μέσω της όξυνσης των εθνικών και κοινωνικών ανταγωνισμών. Το νέο μοντέλο που έρχεται να υποκαταστήσει την οργάνωση της κοινωνίας και των διακρατικών σχέσεων διαμεσολαβεί *πολιτικά* την οικονομία της αγοράς και επιβάλλει περιορισμούς στην ελευθερία της. Μια από τις συνέπειες αυτής της αλλαγής θα είναι και η θέσπιση πολιτικών ελέγχων στις πληθυσμιακές μετακινήσεις. Έκτοτε και για

¹ Jose C. Moya και Adam McKeown, «World Migration in the Long Twentieth Century», στο Michael Adas, *Essays on Twentieth Century History*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 2010, σ. 15-16.

τρεις δεκαετίες η μετανάστευση *περιορίζεται* και οργανώνεται με όρους και κανόνες που θεσπίζουν τα εθνικά κράτη.

Το φαινόμενο της μετανάστευσης, επομένως, εντάσσεται κανονικά στον κύκλο διεθνοποίησης και επανεθνικοποίησης του παγκόσμιου συστήματος, που διαγράφεται μέσα από τις φάσεις 1840-1914 και 1930-1973. Κι αν στη γενική κίνηση της εξέλιξης του παγκόσμιου συστήματος κεντρικό ρόλο έπαιξε η *αντανακλαστική κίνηση* των δυτικών κοινωνιών, η σταδιακή *εξέγερση* διαφορετικών κοινωνικών τάξεων εναντίον του καθεστώτος της ελεύθερης αγοράς, που πήρε διάφορες πολιτικές μορφές, ακόμα και συγκρουόμενες μεταξύ τους, ο φασισμός, ο ναζισμός, η άνοδος του εργατικού κινήματος, η ταυτόχρονη ενίσχυση της σοσιαλδημοκρατίας και του κομμουνισμού, συνετέλεσαν στην ανάδυση νέων καθεστώτων που κατισχύουν *πολιτικά* πάνω στους μηχανισμούς της αγοράς.

Αυτή η *αντανακλαστική κίνηση* θα βρει και την ειδικότερη έκφρασή της σε ό,τι αφορά το μεταναστευτικό φαινόμενο: θα εκδηλωθεί στη χώρα που υπήρξε κατεξοχήν στο επίκεντρό του, τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής.

Το φαινόμενο εξελίσσεται ως εξής. Οι πληθυσμιακές εισροές απορροφούνται στην κοινωνία υποδοχής, εντασσόμενες στις κατώτατες κλίμακες της αγοράς εργασίας. Οι συνθήκες πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού που διαμορφώνονται λειτουργούν ως πηγή φθηνής εργασίας, πυροδοτώντας έναν ταχύτατο καπιταλιστικό εκσυγχρονισμό και μια αλματώδη εκβιομηχάνιση. Έτσι, η εργασία *εμπορευματοποιείται* ολοκληρωτικά μεταβάλλοντας δραστικά τον χαρακτήρα της αμερικανικής οικονομίας, η οποία μέσα σε λίγες δεκαετίες από κυρίως αγροτική μεταμορφώνεται σε βιομηχανοποιημένη οικονομία της αγοράς.

Από την άλλη παρατηρείται έντονη ποιοτική διαφοροποίηση των χαρακτηριστικών αυτών των εισροών. Οι άνθρωποι που από το 1890 κι έπειτα καταφθάνουν στις ΗΠΑ προέρχονται ολοένα και από πιο μακρινά πολιτιστικά περιβάλλοντα, την ίδια στιγμή που το γενικό μορφωτικό επίπεδο και η γκάμα των δεξιοτήτων τους τείνουν να υποχωρούν. Δημιουργούνται έτσι συνθήκες πληθωρισμού φθηνής, ανειδίκευτης εργασίας, ενώ παράλληλα αυξάνεται και ο βαθμός εθνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης στο εσωτερικό της εργατικής τάξης.

Οι δύο αυτοί παράγοντες θα τροφοδοτήσουν συγκρούσεις, όπου οι κοινωνικές αντιθέσεις διαπλέκονται με τις πολιτισμικές, και η κλιμάκωσή τους συμπαρασέρνει προς τα πάνω το γενικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό κόστος αναπαραγωγής του καθεστώτος «ελεύθερης μετακίνησης» για τις αμερικανικές άρχουσες τάξεις. Η

όξυνση των κοινωνικών ανταγωνισμών, με τη σειρά της, πυροδοτεί μια *αντανακλαστική κίνηση* στο εσωτερικό της αμερικανικής κοινωνίας, καθώς διαφορετικές μερίδες της, με διακριτές και πολύ συχνά ριζικά αντίθετες και συγκρουόμενες μεταξύ τους πολιτικές αφετηρίες, στρέφονται εναντίον του ίδιου του καθεστώτος ελεύθερης μετακίνησης. Εμφανίζεται έτσι ένα σύνολο μαζικών κοινωνικών αιτημάτων, εξαιρετικά αντιφατικό, το οποίο σε ορισμένες περιπτώσεις εκφράζεται με ρατσιστικό και αντιδραστικό τρόπο (βλ. Κου-Κλουξ-Κλαν) ή, αντίθετα, με την αμφισβήτηση του καθεστώτος φθηνής εργασίας και την ανάπτυξη ενός εργατικού κινήματος που πιέζει για διεύρυνση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων.

Αμφότερες όμως οι τάσεις, αν και ανταγωνιστικές μεταξύ τους, καταλήγουν άμεσα ή έμμεσα στον κλονισμό του καθεστώτος ελεύθερης εισαγωγής μεταναστών. Έτσι, σταδιακά η μετανάστευση θα τείνει να περιορίζεται, και μετά το 1920 όλο και πιο έντονα, καθώς οι μεγάλες κοινωνικοοικονομικές αλλαγές θα οδηγήσουν στο περίφημο New Deal και στην ανάδυση του κεϋνσιανισμού-φορντισμού. Η συσχέτιση που υφίσταται αναμεταξύ της ανάδυσης αυτού του νέου μοντέλου από την μια, και τον περιορισμό της μετανάστευσης από την άλλη αποτελεί ζήτημα που η βιβλιογραφία δεν έχει λάβει υπόψη σε βαθμό ανάλογο της σημασίας που εν τέλει είχε.

Ο περιορισμός δεν θα είναι μόνον *ποσοτικός*, ή μάλλον θα εκφραστεί ως τέτοιος, διότι πλέον η ελεύθερη μετακίνηση αποκτά πολιτική διαμεσολάβηση και έλεγχο. Η μετανάστευση της περιόδου 1920-1973 είναι ως επί το πλείστον οργανωμένη από τα εθνικά κράτη και διεξάγεται μέσω διακρατικών συμφωνιών, ή στο πλαίσιο αυστηρών κρατικών πολιτικών.

Η περίοδος αυτή φτάνει στο τέλος της τη δεκαετία του 1970, με την *παγκοσμιοποίηση* που απορρυθμίζει τις μορφές πολιτικού ελέγχου στην ελεύθερη οικονομία, και η οποία θα αποτελέσει την αφετηρία της σύγχρονης *παγκοσμιοποίησης*, όπου το μεταναστευτικό φαινόμενο κλιμακώνεται και πάλι.

Σε αυτή τη νέα φάση παγκοσμιοποίησης εντοπίζονται ορισμένα *μοτίβα επανάληψης* αλλά και ορισμένες πολύ σημαντικές διαφοροποιήσεις. Η ανάλυση τώρα μετατοπίζεται προς την Ευρώπη, προνομιακό πεδίο για την ανάδειξη των δύο αυτών χαρακτηριστικών. Τα μοτίβα επανάληψης αφορούν την επίδραση του μεταναστευτικού φαινομένου σ' έναν νέο *μεγάλο μετασχηματισμό*, με τη θεαματική επαναφορά του καθεστώτος της ελεύθερης αγοράς. Μόνο που αυτή τη φορά η

διαδικασία αυτή συντελείται σε ένα ριζικά διαφορετικό πλαίσιο. Διότι στα τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα, στην Ευρώπη επικρατούσαν συνθήκες δημογραφικού πλεονάσματος, βιομηχανικής και αποικιακής επέκτασης, ενώ σημαντικά ποσοστά του πληθυσμού της μετακινούνταν προς τον Νέο Κόσμο και τις αποικίες των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων. Αντίθετα, σήμερα η Ευρώπη αντιμετωπίζει πληθυσμιακή στασιμότητα και/ή κάμψη, οι περισσότερες χώρες της έχουν ήδη διέλθει ένα στάδιο αποβιομηχάνισης και τριτογενοποίησης, ενώ το γενικό μερίδιο των ευρωπαϊκών οικονομιών στην παγκόσμια οικονομία έχει περιοριστεί αισθητά λόγω της ανόδου της Νοτιοανατολικής Ασίας. Στη μεγάλη εικόνα, η περίοδος 1871-1914 ήταν περίοδος «γενικής ανόδου» της Ευρώπης, και ευρύτερα της Δύσης, σε αντίθεση με τη σημερινή υποχώρηση, τουλάχιστον από άποψη βαρύτητας της Γηραιάς Ηπείρου στην παγκόσμια οικονομία.

Το γεγονός αυτό επηρεάζει και το χαρακτήρα της μετανάστευσης προς την Ευρώπη. Αν στη μετάβαση από τον 19ο προς τον 20ό αιώνα η μετακίνηση πληθυσμών προς τις ΗΠΑ γινόταν σε αναζήτηση της *ευκαιρίας* σε μια γοργά αναπτυσσόμενη ευημερία, στις αρχές του 21ου αιώνα η ανάλογη μετακίνηση προς την Ευρώπη επιζητεί την πρόσβαση σε μια *παγιωμένη ευημερία*, στο πλαίσιο όμως οικονομιών οι οποίες διέρχονται, με μεγαλύτερη ή μικρότερη ταχύτητα, ένα στάδιο *κορεσμού* σε ένα περιβάλλον δημογραφικής κάμψης.

Όλα αυτά αναπλαισιώνουν ριζικά το μεταναστευτικό φαινόμενο, το οποίο πλέον συνδέεται με διαφορετικού τύπου οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές, σ' ένα ριζικά διαφορετικό γεωπολιτικό πλαίσιο.

Αρχικά η μετανάστευση θα συμβάλει στη συγκρότηση μιας οιονεί πολυεθνικής εργατικής τάξης, που θα αποτελείται ως επί το πλείστον από ανειδίκευτους εργαζόμενους. Η υποκατάσταση της ντόπιας εργατικής τάξης θα επιτρέψει τη διόγκωση των ευρωπαϊκών μεσο-στρωμάτων. Η μεταβολή δεν είναι μόνο *ποσοτική* αλλά και *ποιοτική*, καθώς την ίδια στιγμή οι ευρωπαϊκές κοινωνίες βιώνουν μια μετάβαση από την κουλτούρα της εργασίας και της αποταμίευσης σε εκείνη της απόλαυσης και της κατανάλωσης. Σταδιακά λοιπόν δημιουργούνται *δύο παράλληλοι κόσμοι* – μια κοινωνία των δύο τρίτων όπου οι νεοεισερχόμενοι πληθυσμοί παραμένουν στην πλειονότητά τους αποκλεισμένοι από την καταναλωτική δυνατότητα των υπολοίπων. Το γεγονός αυτό τείνει να μεταβάλλει τις σύγχρονες ευρωπαϊκές κοινωνίες σε *οιονεί δουλοκτητικές κοινωνίες*.

Αλλά ριζικά διαφορετική είναι και η γεωπολιτική συγκυρία μέσα στην οποία εκτυλίσσεται το μεταναστευτικό φαινόμενο. Η χαραυγή του 21ου αιώνα επιφυλάσσει θεαματικές ανατροπές σε μακροχρόνιες σταθερές του παγκόσμιου συστήματος. Η πρωτοκαθεδρία της Δύσης παρουσιάζει αισθητή υποχώρηση, εν μέσω όξυνσης των γεωπολιτικών ανταγωνισμών, που συνοδεύεται από την κλιμάκωση πολιτισμικών αντιπαράθεσεων, πρωτίστως της Δύσης με τον μουσουλμανικό κόσμο. Την ίδια στιγμή μεγάλο κύμα της μετανάστευσης προς στην Ευρώπη προέρχεται ακριβώς από αυτές τις εστίες συγκρούσεων και ανταγωνισμού.

Μέσα σε αυτό το σκηνικό εμφανίζονται στοιχεία μιας προϊούσας *αντανακλαστικής κίνησης*. Καθώς τα πρώτα μεταναστευτικά ρεύματα –κυρίως άντρες, οικονομικοί μετανάστες– έχουν απορροφηθεί από τις ευρωπαϊκές κοινωνίες, το φαινόμενο παρουσιάζει τάσεις αυτοτροφοδότησης. Η ίδια η ενσωμάτωση και η ποιότητα ζωής των πρώτων γενεών μεταναστών στο νέο ευρωπαϊκό περιβάλλον λειτουργεί από μόνη της ως πόλος έλξης περαιτέρω ρευμάτων, μέσω της οικογενειακής επανένωσης ή της ενεργοποίησης ευρύτερων κοινωνικών δεσμών. Ολοένα και περισσότερο πια τα νέα ρεύματα συγκροτούνται από οικογένειες και όχι μεμονωμένα άτομα που μετακινούνται για να ζήσουν σε ευνοϊκότερες συνθήκες. Το γεγονός αυτό αυξάνει το κοινωνικοοικονομικό κόστος για τις κοινωνίες υποδοχής, ενώ η υπερ-συσσώρευση πλεονάζοντος ανειδίκευτου εργατικού δυναμικού, σε συνδυασμό με την εντεινόμενη οικονομική ύφεση των ευρωπαϊκών οικονομιών, συμπιέζει τις μεσαίες τάξεις και εξουδετερώνει τους μηχανισμούς ενσωμάτωσης των νέων μεταναστών. Έτσι, ο κοινωνικός αποκλεισμός ενισχύεται ενώ οξύνεται και ο ανταγωνισμός με τα περισσότερο πληττόμενα κομμάτια των ευρωπαϊκών μεσο-στρωμάτων.

Το αποτέλεσμα είναι οι τάσεις *εκατέρωθεν αναδίπλωσης*. Τα μεταναστευτικά ρεύματα από τον μουσουλμανικό κόσμο τείνουν να επιστρέφουν σε πιο ριζοσπαστικές εκδοχές της οικείας κουλτούρας, την ίδια στιγμή που ο ισλαμικός φονταμενταλισμός σπεύδει να αξιοποιήσει τη μουσουλμανική διασπορά στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα, στους κόλπους των χαμηλότερων ντόπιων κοινωνικών τάξεων αναδύονται μαζικά αντιμεταναστευτικές τάσεις που τροφοδοτούν τα κόμματα της άκρας δεξιάς, τα οποία και θρυμματίζουν το ευρωπαϊκό *modus vivendi* για ανοιχτή και φιλελεύθερη διαχείριση των πληθυσμιακών μετακινήσεων.

Οι τελευταίες εξελίξεις με τις αλληπάλληλες τρομοκρατικές επιθέσεις στο κέντρο ευρωπαϊκών μητροπόλεων (Παρίσι, Βρυξέλλες) οξύνουν ακόμη περισσότερο αυτές τις τάσεις δημιουργώντας συνθήκες *γενικής κρίσης διαχείρισης* των μεταναστευτικών

ρευμάτων στις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Βρισκόμαστε άραγε στην απαρχή μιας διαδικασίας *αντανακλαστικής κίνησης* σαν αυτή της αμερικανικής κοινωνίας των αρχών του 20ού αιώνα; Μπροστά σε μια νέα καμπή η οποία και θα σηματοδοτήσει την υιοθέτηση πολιτικών περιορισμού των πληθυσμιακών εισροών και σε μια νέα κοινωνικοπολιτική ρύθμιση προκειμένου να καλυφθεί το κενό που θα αφήσει πίσω της η έλλειψη ξένης εργασίας; Σε αυτή την προοπτική οι ευρωπαϊκές κοινωνίες θα βρεθούν αντιμέτωπες με μεγάλες δυσκολίες, καθώς οι περισσότερες από αυτές στερούνται *εσωτερικής δυναμικής*. Ο δημογραφικός παράγοντας παίζει αποφασιστικό ρόλο – το μέγεθος της εργατικής δύναμης συρρικνώνεται σταθερά, ενώ ταυτόχρονα αυξάνεται ο μέσος όρος ηλικίας της, την ίδια στιγμή που η Νοτιοανατολική Ασία έχει να επιδείξει ένα πολύ νεότερο και πολυπληθέστερο εργατικό δυναμικό. Το γεγονός αυτό συνιστά θεμελιώδη αντίφαση καθώς οι οικονομικές αναγκαιότητες για την επιβίωση στο πλαίσιο του διεθνούς ανταγωνισμού επιβάλλουν την αναπαραγωγή, αν όχι τη διεύρυνση, της ξένης εργατικής δύναμης, την ίδια στιγμή που το γενικό κοινωνικό και πολιτικό κόστος της αυξάνεται δραματικά, διαρρηγνύοντας τις θεμελιώδεις συναινέσεις πάνω στις οποίες λειτουργεί το ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα την τελευταία εικοσαετία.

Η ελληνική ιδιαιτερότητα

Οι ιδιαιτερότητες της ελληνικής οικονομίας και κοινωνίας και πώς αυτές επέδρασαν στην εξέλιξη του μεταναστευτικού ζητήματος στην Ελλάδα είναι το θέμα του κεφαλαίου 2. Στο επίκεντρο της ανάλυσης τίθενται οι διαδικασίες του *παρασιτικού εκσυγχρονισμού* που κυριάρχησαν στη χώρα από το 1996 και μετά καθώς και η καθοριστική επίδραση του μεταναστευτικού παράγοντα στην ολοκλήρωσή τους.

Η κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ προκάλεσε ένα ρεύμα μαζικής μετανάστευσης προς την Ελλάδα, η οποία μεταβάλλεται για πρώτη φορά στη σύγχρονη ιστορία της από χώρα εξαγωγής μεταναστών σε χώρα υποδοχής. Η απορρόφηση, όμως, των μεταναστευτικών ρευμάτων θα συντελεστεί δίχως ουσιαστική πολιτική παρέμβαση και έλεγχο από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας, μέσω κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών.

Οι μετανάστες, αρχικά από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη, υποκαθιστούν μαζικά την ελληνική εργατική τάξη στη διαρκώς συρρικνούμενη βιομηχανική παραγωγή, στο χωράφι, την οικοδομή, τις κατώτερες εργασίες του τουριστικού κλάδου, την οικιακή φροντίδα και απασχόληση. Η ξαφνική πρόσβαση

στη φθηνή εργασία θα αποτελέσει έναν από τους κυριότερους παράγοντες ανταγωνιστικής επιβίωσης αυτών των κλάδων και ταυτόχρονα ένα από τα βασικά εργαλεία προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας στους όρους της Οικονομικής και Νομισματικής Ενοποίησης (ONE).

Εξίσου σημαντικές θα είναι οι επιπτώσεις και στο κοινωνικό πεδίο. Η μαζική υποκατάσταση της ντόπιας εργασίας στις πιο δύσκολες και απαξιωμένες δουλειές της πρωτογενούς, δευτερογενούς και τριτογενούς παραγωγής και συνακόλουθα η δυνατότητα εξασφάλισης φθηνής οικιακής βοήθειας θα μεταβάλει τα ήθη και τις πρακτικές της ελληνικής κοινωνίας. Έτσι, φαινόμενα όπως η «τριτογενοποίηση», η μετάβαση από την κουλτούρα της εργασίας και της αποταμίευσης στην κουλτούρα τηςσχόλης και της απόλαυσης θα συντελεστούν υπό την ευρύτερη αιγίδα του «εξευρωπαϊσμού» και θα πυροδοτήσουν μια κοινωνική κινητικότητα που θα διευρύνει ταχύτατα τόσο τα ίδια τα μεσοστρώματα όσο και την αγοραστική τους δύναμη. Από την άλλη, χάρη στα ξένα εργατικά χέρια, οι νέες γενιές των αγροτικών νοικοκυριών θα αναβαθμίσουν θεαματικά το μορφωτικό τους επίπεδο, εγκαταλείποντας την πρωτογενή παραγωγή, οι γυναίκες θα αποκτήσουν πρόσβαση στην αγορά εργασίας, καθώς πλέον η οικιακή εργασία όπως και η φροντίδα των ηλικιωμένων ανατίθεται σε μεγάλο βαθμό στις μετανάστριες. Στο πλαίσιο αυτό, τα ελληνικά νοικοκυριά απελευθερώνονται από ένα σύνολο υποχρεώσεων, ο ελεύθερος χρόνος τους αυξάνεται όπως διευρύνονται και οι καταναλωτικές τους πρακτικές.

Εν ολίγοις, επιτυγχάνεται η αναπαραγωγή του ελληνικού παρασιστικού μοντέλου, η αόρατη χείρα του οποίου καθοδηγεί, μάλιστα, την απορρόφηση των νεοεισερχόμενων πληθυσμών στην κοινωνία και την οικονομία. Τα οφέλη από την εκμετάλλευση της ξένης εργασίας κοινωνικοποιούνται ευρέως και ταυτόχρονα παρέχεται η δυνατότητα βιωσιμότητας σε ένα οικονομικό μοντέλο που στηρίζεται στις εισαγωγές και τη μεγιστοποίηση της εγχώριας κατανάλωσης.

Αυτός ο κοινωνικός και οικονομικός μετασχηματισμός φτάνει στα όριά του το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 2000, καθώς η ελληνική οικονομία αρχίζει να παρουσιάζει σημάδια αρρυθμίας, που σταδιακά μεταβάλλονται σε κόπωση (2008) και ανοιχτή κρίση στη συνέχεια (μετά το 2009). Σε αυτό το πλαίσιο, οι ρυθμοί απορρόφησης επιπλέον ξένης εργατικής δύναμης εκμηδενίζονται και οι καινούργιοι μετανάστες αδυνατούν να βρουν σταθερή απασχόληση, παραμένουν άνεργοι και/ή στρέφονται προς την άτυπη οικονομία, το παρεμπόριο και τη μαύρη εργασία.

Η κρίση αυτή ταυτίζεται χρονικά με μια σημαντική αλλαγή – οι μετανάστες που φτάνουν πλέον στην Ελλάδα προέρχονται οι περισσότεροι από την Κεντρική Ασία, τη Βόρεια Αφρική και τη Μέση Ανατολή, ενώ σταδιακά τα ρεύματα από την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια τείνουν να περιορίζονται. Η εξέλιξη αυτή ενισχύει τις τάσεις κοινωνικού αποκλεισμού καθώς το πολιτιστικό χάσμα μεταξύ των νεοεισερχόμενων κυρίως από χώρες του μουσουλμανικού κόσμου και των ντόπιων αλλά και των ενσωματωμένων πλέον Βαλκάνιων και Ανατολικοευρωπαίων είναι μεγάλο.

Οι καινούργιοι μετανάστες εγκαθίσταται στις πιο υποβαθμισμένες γειτονιές του κέντρου της Αθήνας, ζουν σε συνθήκες εξαθλίωσης, τροφοδοτούν τη μαύρη εργασία και το παρεμπόριο καθώς και τη μικροεγκληματικότητα. Σταδιακά προκύπτει ένα μεγάλο κοινωνικό αδιέξοδο, το οποίο οδηγεί εκ των πραγμάτων στην υποβάθμιση εκτεταμένων περιοχών της πρωτεύουσας, προκαλώντας με τη σειρά του τις αντιδράσεις των κατοίκων. Οι αντιθέσεις με τους αποκλεισμένους μετανάστες τείνουν να διευρύνονται από το ίδιο το κοινωνικό αδιέξοδο, αλλά και από την ασυμβατότητα του τρόπου ζωής των δύο πόλων.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η ελληνική πολιτεία, από την πρώτη στιγμή της κλιμάκωσης του μεταναστευτικού φαινομένου στις αρχές της δεκαετίας του 1990, εμφανίζει αδυναμία διαχείρισης και εφαρμογής συγκεκριμένων πολιτικών και παρεμβάσεων. Το όλο θέμα αφήνεται στην τύχη, στους κοινωνικούς και οικονομικούς αυτοματισμούς που προκύπτουν αυθόρμητα. Μέχρι το 2008 οι αυτοματισμοί αυτοί είχαν θετικό αντίκτυπο στα εισοδήματα και την ποιότητα ζωής ενός διευρυμένου κοινωνικού μπλοκ, που ξεκινάει από τις άρχουσες τάξεις και καταλήγει στη μεγαλύτερη μερίδα των ελληνικών μεσοστρωμάτων. Έτσι οι αντιθέσεις με τους μεταναστευτικούς πληθυσμούς περιορίζονται μόνο μεταξύ των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, τα οποία πλήττονται από τον ανταγωνισμό των φθηνών εργατικών χεριών και βλέπουν τα εισοδήματά τους να συρρικνώνονται.

Καθώς όμως εμφανίζονται τάσεις κορεσμού και το κόστος τείνει να υπερκεράσει τα οφέλη, η στάση της ελληνικής κοινωνίας συνολικότερα αρχίζει να μεταβάλλεται. Διαπιστώνεται λοιπόν ότι η κοινωνία ακολουθεί μια *κίνηση του εκκρεμούς*, από την αποδοχή σε περισσότερο επιφυλακτικές τάσεις, που σε ορισμένες περιοχές φτάνουν και σε ανοιχτή αντίθεση με την ίδια την παρουσία των μεταναστευτικών πληθυσμών.

Στο ίδιο κεφάλαιο 2 εξετάζεται επίσης η σχέση του μεταναστευτικού φαινομένου με το δημογραφικό και γεωπολιτικό πρόβλημα, καθώς η Ελλάδα βρίσκεται σε

δημογραφική κάμψη και ταυτόχρονα λειτουργεί ως χώρα εισαγωγής και εξαγωγής μεταναστών. Ο πληθυσμός της συρρικνώνεται, ενώ μια μεγάλη μερίδα των νεότερων εργαζομένων της –και δη των πιο εξειδικευμένων– εγκαταλείπει τη χώρα, την ίδια στιγμή που εισέρχεται σε αυτή μια ανειδίκευτη εργατική δύναμη με υψηλό βαθμό εθνικής διαφοροποίησης και από ένα πολιτισμικό περιβάλλον με ελάχιστα σημεία επαφής με το δικό της.

Εφόσον αυτές οι τάσεις απ' ό,τι φαίνεται θα συνεχιστούν, ο κίνδυνος εθνικού και πολιτιστικού κατακερματισμού καθίσταται ορατός. Η ελληνική κοινωνία θα γίνεται ολοένα και πιο πολυεθνική με αποτέλεσμα μια μεγάλη πληθυσμιακή υποκατάστασή της. Για την καλύτερη κατανόηση αυτής της προσέγγισης, στο ίδιο κεφάλαιο επιχειρείται μια σύγκριση με τη δημογραφική και πολιτισμική σύνθεση του *Λιβάνου*, ο οποίος υπέστη ανάλογη διαδικασία τον 20ό αιώνα.

Τέλος, στην τάση αυτή φαίνεται να ενυπάρχουν και *γεωπολιτικά κίνητρα*, καθώς η γειτονική Τουρκία υπό την υπερδεκαετή *νεοοθωμανική* πολιτική καθοδήγησή της ενθαρρύνει τις πληθυσμιακές εισροές προς τη χώρα μας, αίροντας σχεδόν όλους τους περιορισμούς για την είσοδο στο έδαφός της και τη διέλευση όσων επιθυμούν να περάσουν στην Ευρώπη. Σύμφωνα με τους εμπνευστές της, η πολιτική αυτή αποσκοπεί στο να εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς «ελεύθερης μετακίνησης» στα εδάφη που αποτελούσαν κομμάτι της παλαιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως μια πρώτη κίνηση για την περαιτέρω οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική ενοποίηση αυτού του χώρου υπό τον έλεγχό της.

Το μεταναστευτικό ζήτημα στον Άγιο Παντελεήμονα Αχαρνών

Η γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών, από τις πιο πυκνοκατοικημένες και περιβαλλοντικά υποβαθμισμένες συνοικίες του αθηναϊκού κέντρου, θα αποτελέσει *κατεξοχήν* πεδίο εκδήλωσης πολιτισμικών αντιθέσεων, ένα τρόπον τινά *ιδανικό κοινωνικό εργαστήριο* για τη μελέτη και ανάλυσή τους, που επιχειρείται στο κεφάλαιο 3.

Η έρευνα φωτίζει σημαντικές πτυχές σχετικά με τα αίτια των αντιθέσεων, την εξέλιξη και το χαρακτήρα της αντιπαράθεσης. Ειδικότερα καταδεικνύει ότι:

- Πηγή των αντιθέσεων της γειτονιάς αποτέλεσε το κοινωνικό αδιέξοδο από τη συσσώρευση στα πιο υποβαθμισμένα διαμερίσματά της πλήθους μεταναστών σε συνθήκες εξαθλίωσης. Η κοινωνική υποβάθμιση, αλλά και η παντελής απουσία

της ελληνικής πολιτείας τροφοδότησαν τη δυσαρέσκεια μεγάλης μερίδας των κατοίκων της γειτονιάς.

- Η πολιτισμική αντίθεση πηγάζει από το γεγονός ότι τα *σημεία τριβής* πολλαπλασιάστηκαν *μέσα* σε ένα περιβάλλον γενικευμένης υποβάθμισης, *επειδή* η γειτονιά πολυεθνικοποιήθηκε δημιουργώντας συνθήκες αναγκαστικής συνύπαρξης ανθρώπων με ελάχιστα σημεία επαφής και επικοινωνίας στην καθημερινότητά τους. Το πολιτιστικό χάσμα μεταξύ Ελλήνων, μεταναστών της προηγούμενης δεκαετίας, και νεοεισερχόμενων υπήρξε σχεδόν απόλυτο. Η αδυναμία επικοινωνίας, η ασυμβατότητα ηθών και καθημερινών πρακτικών, δημιούργησαν περαιτέρω αρνητικό φορτίο το οποίο επηρέασε ήρθε να προστεθεί σε εκείνο της γενικής, ραγδαίας επιδείνωσης των όρων διαβίωσης.
- Οι κινητοποιήσεις των κατοίκων οργανώθηκαν αρχικά γύρω από την υποβάθμιση της περιοχής και είχαν ως στόχο περισσότερο την αβελτηρία της ελληνικής πολιτείας. Παρ' όλα αυτά γρήγορα μεταστράφηκαν *εναντίον* των μεταναστών, ενώ από ένα σημείο και μετά πολιτικές οργανώσεις και ομάδες της άκρας δεξιάς, ιδίως η Χρυσή Αυγή, κατάφεραν να ηγεμονεύσουν ιδεολογικά και πολιτικά.

Στην εξέλιξη αυτή συνέβαλε ένας *πολιτικός αυτοματισμός* που εμφανίστηκε ως απάντηση σε ένα αντικίνημα υπεράσπισης των νεοεισερχόμενων μεταναστών στη γειτονιά, και το οποίο αδιαφόρησε παντελώς για την κοινωνική υποβάθμιση αλλά και τις πολιτισμικές αντιθέσεις που διαπλέκονταν με αυτήν. Έσπευσε μάλιστα να στιγματίσει συλλήβδην τους κατοίκους ως «ρατσιστές», με αποτέλεσμα την αποξένωσή του από εκτεταμένες μερίδες της γειτονιάς. Τελικά, η πόλωση που δημιουργήθηκε επέτρεψε στη Χρυσή Αυγή να πλειοδοτήσει πάνω στην κοινωνική δυσαρέσκεια.

Η οργάνωση θα απασχολήσει σοβαρά την ελληνική πολιτεία στρεφόμενη ανοιχτά εναντίον της μόνον μετά τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα, τον Σεπτέμβριο του 2013. Μέχρι τότε ακολουθούσε πολιτική κατευνασμού σε αναμονή εγκατάλειψης του ναζιστικού χαρακτήρα της και αποδοχής του κοινοβουλευτισμού. Στις διώξεις και τις έρευνες που θα ακολουθήσουν θα αποκαλυφθεί το εύρος των δραστηριοτήτων της, όπως επίσης και τα δίκτυα διαπλοκής που λειτουργούσαν επί χρόνια στο αστυνομικό τμήμα της περιοχής, το οποίο και εξυγιαίνεται.

Η παρέμβαση της ελληνικής πολιτείας καθυστέρησε επιτρέποντας στις αντιθέσεις και την υποβάθμιση να βαθύνουν, και να χρειαστεί να καταφύγει στην *καταστολή* και στη λογική του «γόρδιου δεσμού» με μεγάλο κοινωνικό και πολιτικό κόστος. Στη συνέχεια το αδιέξοδο του μεταναστευτικού σε αυτή τη γειτονιά του αθηναϊκού κέντρου *εν πολλοίς αίρεται*.

Η *πανεθνική πορεία* όμως του μεταναστευτικού θα είναι διαφορετική, διότι μετά από μια περίοδο σχετικής ανάσχεσης θα αναζωπυρωθεί και πάλι, αυτήν τη φορά ως *προσφυγικό ζήτημα*, καθώς η συριακή κρίση θα πυροδοτήσει τη φυγή εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων προς τη Δύση, συμπαρασύροντας μαζί και νέα ρεύματα από την Κεντρική Ασία, τη Μέση Ανατολή και την Αφρική. Όλες αυτές οι χιλιάδες ανθρώπων θα διέλθουν οι περισσότεροι από την Ελλάδα για να εγκλωβιστούν στη συνέχεια στη χώρα. Οι συνθήκες εγκατάστασης και φιλοξενίας τους αλλά και ο τρόπος αντιμετώπισης του ζητήματος από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας παρουσιάζουν αρκετές αναλογίες με την περίπτωση του Αγίου Παντελεήμονα, γεγονός που καθιστά εξαιρετικά πιθανή την επανάληψη ίδιων αντιδράσεων και εκδηλώσεων.

Αν μη τι άλλο, η παρούσα κατάσταση καθιστά ιδιαίτερα σημαντική τη συζήτηση γύρω από όσα συνέβησαν στον Άγιο Παντελεήμονα μόλις λίγα χρόνια πριν. Ο αναστοχασμός αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι μιας δημόσιας συζήτησης που πρέπει να διεξαχθεί, απροκατάληπτα και ειλικρινά, προκειμένου να αποφευχθούν οι πράξεις και οι παραλείψεις που οδήγησαν τη γειτονιά να διολισθήσει σε τέτοιου είδους αντιπαράθεση που προσιδιάζει σε διάχυτο κοινωνικό πόλεμο χαμηλής έντασης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΣΤΟΝ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΚΟΣΜΟ

Ενώ η μετακίνηση συνοδεύει *κυριολεκτικά* τον άνθρωπο από τα πρώτα βήματά του σε αυτό τον πλανήτη, ο χαρακτήρας της στη σύγχρονη εποχή μεταβάλλεται *ριζικά*. Το γεγονός αυτό συνδέεται άρρηκτα με την ανάδυση του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, που διαταράσσει ριζικά τις ισορροπίες του βίου σε όλες τις κοινωνίες του πλανήτη, προκαλώντας πληθυσμιακές μετακινήσεις σε πραγματικά *καινοφανή* κλίμακα μαζικότητας.

Στη σύγχρονη εποχή, οι μαζικές πληθυσμιακές μετακινήσεις γνωρίζουν φάσεις *κλιμάκωσης* και *ύφεσης*. Η κλιμάκωση ταυτίζεται, τουλάχιστον χρονολογικά, με τις λεγόμενες *φάσεις διεθνοποίησης* του παγκόσμιου συστήματος, όταν δηλαδή διευρύνεται ο βαθμός *παγκοσμιοποίησης* της οικονομίας και των πολιτικών του σχέσεων. Έτσι, η περίοδος *αποικιοποίησης* του Νέου Κόσμου θα σφραγιστεί από την οργανωμένη (και καταναγκαστική) μετακίνηση σκλάβων από την Αφρική στην Καραϊβική, τη Νότια και τη Βόρεια Αμερική. Η μεγάλη μετακίνηση πληθυσμών από την Ευρώπη προς τις ΗΠΑ, αλλά και τις αποικίες των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης, καθώς και η αντίστοιχη έκτασης και έντασης *κινητικότητα των πληθυσμών* στη Νοτιοανατολική Ασία θα ταυτιστεί με τις δύο βιομηχανικές επαναστάσεις, καθώς και την εντατικοποίηση της αποικιοκρατίας κατά τον 19ο αιώνα. Τέλος, η περίοδος από το 1973 κι έπειτα, όπου εγκαινιάζεται το σύγχρονο φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης, θα σφραγιστεί από τεράστιες πληθυσμιακές μετακινήσεις από την Ανατολή προς τη Δύση, από τον παγκόσμιο Νότο προς τον Βορρά, αλλά και από ένα ασταμάτητο ρεύμα αστυφιλίας, το οποίο για πρώτη φορά θα μεταφέρει την πλειονότητα του παγκόσμιου πληθυσμού από την ύπαιθρο προς τις πόλεις.

Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε χαρακτηριστικές στιγμές από τις δύο μεγάλες περιόδους κλιμάκωσης του μεταναστευτικού φαινομένου, που θα σφραγίσουν αντίστοιχα τη μετάβαση από τον 19ο στον 20ό και από αυτόν στον 21ο αιώνα. Στόχος μας, να αναδείξουμε τις αναλογίες και τις διαφορές, *τα μοτίβα επανάληψης* και τις *δυναμικές εξέλιξης* του φαινομένου, ώστε να αποσαφηνιστούν τα κυριότερα γνωρίσματά του, καθώς και οι σημαντικότερες συνέπειές του στις σύγχρονες κοινωνίες της Ευρώπης.

Η διαχρονία του μεταναστευτικού φαινομένου, η συγχρονική του διαφοροποίηση

Είναι γεγονός ότι η μετανάστευση αποτελεί *εγγενές χαρακτηριστικό* του ανθρώπινου βίου. Ο *homo sapiens* θα διανύσει –κυριολεκτικά– τα πρώτα 150.000 χρόνια της παρουσίας του *σε νομαδική κατάσταση*, εξαπλώνοντας μέχρι το 10.000 π.Χ. την δραστηριότητά του σε ολόκληρο, σχεδόν, τον πλανήτη.²

Σε αυτή την πραγματικότητα στηρίζεται μια διάχυτη τάση των μεταναστευτικών σπουδών, για να υποστηρίξει ότι το φαινόμενο της κινητικότητας αποτελεί *θεμελιώδη κανονικότητα* της ανθρώπινης ύπαρξης, στην οποία οφείλουμε τη γενική πολιτισμική και κοινωνική εξέλιξη:

Η ιστορία των ανθρώπινων κοινοτήτων και της παγκόσμιας ανάπτυξης δείχνει με σαφήνεια ότι η μετανάστευση υπήρξε μηχανισμός μεγάλης κοινωνικής προόδου. Αν κοιτάξουμε το συλλογικό μας παρελθόν υπό το πρίσμα της μετανάστευσης, θα δούμε ότι εκείνο που οδήγησε στον παγκοσμιοποιημένο και ενοποιημένο σημερινό κόσμο δεν είναι παρά οι μετακινήσεις των ανθρώπων πέρα από τα εκάστοτε πολιτισμικά σύνορα.³

Η ιστορική εμπειρία, ωστόσο, δείχνει ότι η μετανάστευση δεν αποτέλεσε πάντοτε παράγοντα θετικών μεταβολών. Ούτε πάλι μπορεί κανείς να υποστηρίξει ότι στην *κινητικότητα* οφείλεται *αποκλειστικά και εξολοκλήρου* η γενική πολιτισμική και κοινωνική εξέλιξη της ανθρωπότητας.

Το παράδειγμα της πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας αρκεί για να φωτίσουμε μια αντίθετη πραγματικότητα που συνδέεται εξίσου με τις μαζικές πληθυσμιακές μετακινήσεις. Η κλιμάκωσή τους, κατά τους τελευταίους αιώνες της Ρώμης θα

² Από το 70000 μέχρι το 10000 π.Χ., περίοδος έναρξης της αγροτικής επανάστασης, η δραστηριότητα του *homo sapiens* θα εξαπλωθεί αρχικά από την Αφρική στη Μέση Ανατολή, την Κεντρική Ασία, την Άπω Ανατολή (περίοδος 70000-50000 π.Χ.), και στην συνέχεια στην Ευρώπη, την αμερικάνικη ήπειρο και στον ευρασιατικό Βορρά. Βλ. Michael H. Fischer, *Migration: A World History*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2014, σσ. 1-9. Επίσης, Rayna Baily, *Immigration and Migration*, Infobase Publishing, Νέα Υόρκη 2008, και Anthony David W., *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, Πρίνστον, 2007.

³ Ίαν Γκόλντιν, Τζέφρυ Κάμερον και Μίρα Μπαλαρατζάν, *Αυτοί δεν είναι σαν εμάς: Το παρελθόν και το μέλλον της μετανάστευσης*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο-Αθήνα 2013, σ. 42.

σημάνουν και την παρακμή της. Το γεγονός αυτό επιχειρεί να συστηματοποιήσει σ' ένα ευρύτερο θεωρητικό σχήμα για την άνοδο και την πτώση των μεγάλων πολιτισμών ο Arnold Toynbee στο έργο του *A Study of History*. Σύμφωνα με τον Toynbee, στις περιόδους γενικής οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής αποδιοργάνωσης των μεγάλων πολιτισμών, εχθρικοί λαοί εκμεταλλεύονται την ευκαιρία και εισβάλλουν στο εσωτερικό τους επιταχύνοντας τις διαδικασίες πτώσης τους.⁴

Και βέβαια δεν μπορούμε να αποδώσουμε τη γενική πολιτιστική και κοινωνική εξέλιξη της ανθρωπότητας αποκλειστικά στη μετανάστευση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, η μακρόσυρτη νεολιθική/αγροτική επανάσταση, η οποία μπορεί να ιδωθεί και ως *ανάσχεση* της ανθρώπινης κινητικότητας ως καθολικής κατάστασης του ανθρώπινου βίου. Το ρίζωμα των ανθρώπινων κοινωνιών, που υπήρξε απόρροιά της, θα επιτρέψει στις ανθρώπινες κοινωνίες μια εξέλιξη, η οποία σταδιακά θα οδηγήσει στην πολυπλοκοποίηση της κοινωνικής οργάνωσης, την ανάδυση και οργάνωση του καταμερισμού εργασίας και εν τέλει στη συγκρότηση «κοινωνιών με κράτος».⁵

Εξάλλου, η εγκατάσταση των ανθρώπινων κοινωνιών θα μεταβάλει και τον ίδιο το χαρακτήρα της ανθρώπινης κινητικότητας: Έκτοτε η μετανάστευση τείνει να αναδειχτεί σε φορέα πολιτιστικής και κοινωνικής αλληλεπίδρασης μεταξύ εδαφικοποιημένων κοινωνιών.⁶

Ο Christopher Teggard υποστηρίζει ότι οι πρώτες διαδικασίες για την πολιτική συγκρότηση των ανθρώπινων κοινωνιών θα πραγματοποιηθούν σε γεωγραφικά σημεία κόμβους πληθυσμιακών μετακινήσεων, οι οποίες ενθαρρύνουν τις πολιτιστικές ανταλλαγές και κατά συνέπεια την αλληλεπίδραση μεταξύ διαφορετικών πολιτισμών. Η νοτιοανατολική Μεσόγειος, η Μεσοποταμία, θα αποτελέσουν κατεξοχήν τέτοια σημεία. Αντίθετα, απομακρυσμένες περιοχές, όπου ανθρώπινες

⁴ Arnold Toynbee, *A Study of History*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1974, σ. 234.

⁵ Για την κοινωνική συγκρότηση της ανθρωπότητας στο προκρατικό, φυλετικό στάδιο, βλ. Πιέρ Κλαστρ, *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992. Η εδραίωση της γεωργικής επανάστασης μεταξύ Τίγρη και Ευφράτη θα γεννήσει την ανάγκη κατασκευής και συντήρησης υποδομών ύδρευσης/άρδευσης. Η ικανοποίηση αυτής της ανάγκης θα οδηγήσει για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία στην ανάδυση του κράτους ως μηχανισμού διακριτού και αυτονομημένου από το κοινωνικό σώμα. Βλ. Karl August Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, Random House, Νέα Υόρκη 1988.

⁶ Michael H. Fischer, *Migration*, ό.π., σσ. 12-13.

κοινωνίες τελούσαν σε καθεστώς απομόνωσης, χαρακτηρίζονται από βραδύτερους ρυθμούς εξέλιξης στην πολυπλοκότητα της οργάνωσής τους.⁷

Το θεωρητικό σχήμα των Modelski και Thompson⁸ επιχειρεί να συστηματοποιήσει αυτήν τη διαλεκτική σχέση *ριζώματος* και *κινητικότητας*, καθώς αυτή παράγει την κοινωνική και πολιτισμική μεταβολή. Κατ' αυτούς, η ανθρώπινη ιστορία διακρίνεται σε περιόδους πληθυσμιακής συγκέντρωσης, όπου συντελούνται και εδραιώνονται οι πολιτιστικές/κοινωνικές καινοτομίες, οι οποίες μέσω των πληθυσμιακών μετακινήσεων διασπείρονται στο χώρο, πολύ συχνά με την κατάκτηση και/ή την καταστροφή άλλων ανθρώπινων κοινοτήτων.

Η πολυπλοκότητα αυτής της διαδικασίας αποτυπώνεται στο θεωρητικό σχήμα του Ρώσου αρχαιολόγου Chernykh,⁹ ο οποίος εντοπίζει στην ανθρώπινη ιστορία πριν από τη νεωτερικότητα επτά μεγάλες «κρίσεις μετανάστευσης», οι οποίες αντιστοιχούν σε περιόδους μεγάλων πολιτιστικών και κοινωνικών μεταβολών. Ο Chernykh στο σχήμα του δεν παρουσιάζει τις μεταβολές ως αποκλειστική απόρροια των ανθρώπινων μετακινήσεων, αλλά μάλλον αναδεικνύει την αλληλεπίδραση μεταξύ των μεταβολών αυτών και των ανθρώπινων μετακινήσεων.

⁷ Christopher Teggart, *The Processes of History*, Yale University Press, Γέιλ 1918, σσ. 48-52.

⁸ George Modelski και William R. Thompson, «The Long and the Short of Global Politics in the 21st Century: An Evolutionary Approach», *International Studies Review*, Οκτώβριος 1999, σσ. 109-140.

⁹ E.N. Anderson και Christopher Chase-Dunn, *The Historical Evolution of World-Systems*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2005, σσ. 22-26.

Πίνακας 1: Οι επτά μεγάλες μεταναστευτικές κρίσεις του Chernykh

Χρονική περίοδος	Εμβέλεια	Σχόλια
3500-3000 π.Χ. (κορύφωση 3500-3200 π.Χ.).	Καρπάθια, Βαλκάνια, Ιράν και Αφγανιστάν.	Πρώτο κύμα ινδοευρωπαϊκών μεταναστεύσεων γύρω από τη Μαύρη Θάλασσα.
2600-2400 π.Χ (κορύφωση)	Σε όλους τους μεταλλευτικούς πολιτισμούς.	Καταστροφή του Αιγαίου και της δυτικής Μικράς Ασίας. Κατάρρευση των πόλεων της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Κρίση στο παλαιό Βασίλειο της Αιγύπτου.
1800-1500 π.Χ.	Από την Ανατολική Ευρώπη, στην Κίνα	Εξάπλωση του ορείχαλκου. Μετάβαση στην ύστερη εποχή του Χαλκού στις ευρασιατικές στέπες. Οι Κασσίτες στη Μεσοποταμία. Οι Υξώς στην Αίγυπτο. Η κατάρρευση του Χαράππα στον Ινδό. Κατάρρευση των Ζία και άνοδος των Σανκ στην Κίνα.
1200-900 π.Χ.	Πανευρασιατική	Εξάπλωση του σιδήρου. Δεύτερο κύμα ινδοϊρανικών μεταναστεύσεων. Οι Φρύγες στη Μικρά Ασία. Ναυτικοί λαοί στην Ανατολική Μεσόγειο.
400-200 π.Χ. (κορύφωση, 300-200 π.Χ.).	Πανευρασιατική	Οι Κέλτες μετακινούνται ανατολικά και οι Σαρμάτες δυτικά. Ο Μέγας Αλέξανδρος. Η περίοδος των εμπόλεμων κρατών στην Κίνα.
300-700 μ.Χ.	Πανευρασιατική	Διαδοχικά κύματα Χαν και Τούρκων σχεδόν από τον Ειρηνικό μέχρι τον Ατλαντικό Ωκεανό.
1000-1300 μ.Χ.	Πανευρασιατική	Σταυροφορίες στη Μέση Ανατολή. Μογγολικές κατακτήσεις από την Ινδονησία μέχρι την Κεντρική Ευρώπη.

Θα πρέπει, ωστόσο, να συγκρατήσουμε ότι οι ανθρώπινες μετακινήσεις θα αγγίξουν *πραγματικά μαζική κλίμακα* μόνο κατά τους τελευταίους αιώνες. Μέχρι τους νεώτερους χρόνους, οι άνθρωποι στη συντριπτική πλειονότητά τους θα έχουν ζήσει εντός μιας μικρής ακτίνας από τον τόπο γέννησής τους.¹⁰ Και η εγκατάλειψή του συνδέεται κατά κύριο λόγο με δραστικές ανατροπές των ισορροπιών που συντηρούσαν τον βίο των ανθρώπων.

Ο William McNeil εντοπίζει στις προνεωτερικές ιστορικές περιόδους επαναλαμβανόμενα μοτίβα πληθυσμιακών μετακινήσεων που στηρίζονται σε επαναλαμβανόμενες ανατροπές ευαίσθητων ισορροπιών του βίου. Η ύπαιθρος θα τείνει να πλεονάζει δημογραφικά, περιορίζοντας τη διαθεσιμότητα των οικολογικών πόρων, αλλά και τη δυνατότητα της παραγωγής να θρέψει τους πληθυσμούς της. Πυροδοτούνται έτσι φαινόμενα εσωτερικής μετανάστευσης προς τις πόλεις, αλλά και φυγής προς τα έξω, με τη μορφή εποικισμών και πολεμικών εισβολών σε άλλες επικράτειες.

Αλλά και οι πόλεις, σύμφωνα με τον McNeil, είναι δημογραφικά ασταθείς, γεγονός που επίσης προκαλεί τη μετακίνηση. Μέχρι τους νεότερους χρόνους, η εξέλιξη του πολιτισμού και της οργάνωσης των πόλεων διατηρεί ένα σχεδόν ανυπέρβλητο δημογραφικό όριο: Όποτε αυτό καταπατείται από τις οικείες δημογραφικές δυναμικές, η πόλη αδυνατεί να θρέψει τους ίδιους τους πληθυσμούς της, κι έτσι μέρος τους μετακινείται προς την ύπαιθρο.

Τέλος, ο πόλεμος καθώς και το εμπόριο αποτελούν δραστηριότητες που αναδεικνύουν μια διαφορετικής υφής και χαρακτήρα μετανάστευση, *τη μετανάστευση των ελίτ* που συντελείται μέσα από τις πολεμικές εκστρατείες και τα εμπορικά δίκτυα και αποτελεί έναν από τους πιο καίριους παράγοντες γενικών πολιτιστικών και κοινωνικών μεταβολών.¹¹

Επομένως, η *κινητικότητα* και το *ρίζωμα* του ανθρώπου είναι αλληλοσυμπληρωματικές πλευρές στη διαδικασία της κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής, η οποία, μάλιστα, δεν διατηρεί πάντοτε θετικό πρόσημο, όπως είδαμε επιπλέον και από το παράδειγμα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Επίσης ολόκληρος ο

¹⁰ Craig Calhoun, Chris Rojek και Bryan Turner (επιμ.), *The Sage Handbook of Sociology*, Sage Publications, Λονδίνο 2005, σ. 395.

¹¹ William H. McNeil, «Human Migration: A Historical Overview», στο William H. McNeil και Ruth S. Adams (επιμ.), *Human Migration: Patterns and Policies*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Λονδίνο 1978, σσ. 3-20.

ευρωπαϊκός Μεσαίωνας θα είναι μια περίοδος όπου θα πυκνώσουν κατεξοχήν οι πληθυσμιακές μετακινήσεις στο εσωτερικό της ευρωπαϊκής ηπείρου,¹² συμβάλλοντας στην αποδιοργάνωση και τη στασιμότητα, και όχι στην κοινωνική και πολιτιστική εξέλιξη.

Η τάση να αξιολογείται η μετανάστευση ως *αντικειμενικά* θετικό γεγονός και αποκλειστικός παράγοντας της γενικής κοινωνικής και πολιτισμικής αλλαγής στην ανθρώπινη διαχρονία αποτελεί μάλλον προβολή των προσδοκιών μερίδας των σύγχρονων διανοουμένων και των ακαδημαϊκών οι οποίοι προβάλλουν την αντίληψη και την θετική στάση που τηρούν έναντι των σύγχρονων διαδικασιών παγκοσμιοποίησης, και άρα και της παγκόσμιας μετανάστευσης, στο παρελθόν.

Και μιλάμε μόνο για *προσδοκίες* και όχι για την *πραγματικότητα*, διότι ακόμη και η παρούσα εικόνα του κόσμου σε ό,τι αφορά τη σχέση ανθρώπινης *κινητικότητας* και *περιχαράκωσης* παραμένει εξίσου αντιφατική. Ο Ρεζίς Ντεμπρέ γράφει σχετικά:

Στα μέρη μου, τα υπεροπτικά πνεύματα [...] νομίζουν ότι προηγούνται του καιρού τους. Φοβάμαι πως έχουν μείνει πίσω εξαιτίας μιας επιστροφής του απωθημένου. Μεθούν με light, υμνούν την περιπλάνηση και τη νέα παγκόσμια κινητικότητα, αποθεώνουν το trans και το inter, εξιδανικεύουν τους νομάδες και τους πειρατές, επαινούν το εφήμερο [...] την ίδια ώρα που κάνουν την εμφάνισή τους στην καρδιά της Ευρώπης διαιρετικές γραμμές κληρονομημένες από τη ρωμαϊκή Αρχαιότητα ή τον Μεσαίωνα [...]. Only one world σιγοτραγουδάει η show-biz, και έχουμε τέσσερις φορές περισσότερα κράτη στον ΟΗΕ από όσα υπήρχαν τον καιρό της ίδρυσής του.¹³

Θα πρέπει λοιπόν να είμαστε προσεκτικοί. Το γεγονός ότι η μετανάστευση συνοδεύει την ανθρώπινη ύπαρξη και άρα αποτελεί θεμελιώδες συστατικό της ανθρώπινης κατάστασης δεν σημαίνει και την *de facto* θετική της επίδραση στις ανθρώπινες κοινωνίες. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Σλαβόι Ζίζεκ: «Απεχθάνομαι τη ρητορική [που λέει] ότι οι μετακινήσεις πληθυσμών είναι σύνηθες ιστορικό γεγονός. Και οι μαζικές σφαγές είναι, πρέπει λοιπόν να τις αποδεχτούμε;».¹⁴

¹² Βλ. Λευτέρης Σταυριανός, *Η απαρχή του επερχόμενου Μεσαίωνα*, Κάλβος, Αθήνα 1978.

¹³ Βλ. Ρεζίς Ντεμπρέ, *Εγκώμιο των συνόρων*, Εστία, Αθήνα 2015, σ. 19.

¹⁴ Σλαβόι Ζίζεκ, «Οι νέες μορφές σκλαβιάς μας σερβίρονται ως νέες μορφές ελευθερίας», συνέντευξη στον Δημήτρη Αναστασόπουλο, *Εφ. Αυγή*, 28/03/2016.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, είναι γεγονός ότι οι πληθυσμιακές μετακινήσεις αποτελούν δείκτη και αναπόσπαστο κομμάτι ευρύτερων κοινωνικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτιστικών μεταβολών. Αν μπορούμε να τις συσχετίσουμε με κάτι σε αυτό το πολύ ευρύ πεδίο της ιστορικής γενίκευσης είναι με φαινόμενα γενικευμένης απορρύθμισης και ανατροπής των ισορροπιών που στηρίζουν την ανθρώπινη επιβίωση και την αναπαραγωγή του βίου. Αν αυτή η απορρύθμιση συνιστά την πρώτη φάση μιας διαδικασίας κοινωνικής και πολιτιστικής ανασύνθεσης, αυτό είναι ζήτημα που αφορά την εκάστοτε περίπτωση, και άρα ζήτημα της έρευνας να το επισημάνει στο επίπεδο του *συγκεκριμένου*.

Προτού, όμως, προχωρήσουμε στην εξέταση του μεταναστευτικού φαινομένου έτσι όπως εκδηλώνεται στη σύγχρονη εποχή, θα πρέπει να απαντήσουμε σε ένα τελευταίο προκαταρκτικό ερώτημα, γιατί η κλίμακα, η φύση και ο χαρακτήρας του φαινομένου αλλάζουν ουσιωδώς και ριζικά κατά τους τελευταίους δύο αιώνες;

Η απάντηση βρίσκεται στην ίδια τη «ριζοσπαστική» φύση της νεωτερικότητας. Σε όλη την ανθρώπινη ιστορία, οι πληθυσμιακές μετακινήσεις πυκνώνουν τις περιόδους όπου λαμβάνουν χώρα θεαματικές ανατροπές στις ισορροπίες και τις διαδικασίες αναπαραγωγής του ανθρώπινου βίου.

Η εποχή, όμως, που ξεπροβάλλει μετά τα μέσα του 19ου αιώνα είναι μια περίοδος όπου αναδύονται σε πλήρη έκταση φαινόμενα που έκτοτε θα ανατρέπουν διαρκώς αυτές τις παγιωμένες ισορροπίες. Η τεχνολογική επανάσταση, η εγκαθίδρυση του καπιταλισμού, η αποικιοκρατική οργάνωση του πλανήτη, αποτελούν στην ουσία *πλευρές* του δυτικού κοσμοσυστήματος, το οποίο θα κατισχύσει επάνω στον πλανήτη «ριζοσπαστικοποιώντας» –με την κυριολεκτική σημασία της λέξης– σχεδόν κάθε πτυχή του συλλογικού βίου της ανθρωπότητας μέσα σε αυτόν. Ο Άντονι Γκίντενς θα ορίσει τη «ριζοσπαστική φύση» της νεωτερικότητας ως την «απέραντα αυξημένη μετασχηματιστική δύναμη των ανθρώπινων ενεργειών, η οποία προέρχεται από τον δυναμικό χαρακτήρα των μοντέρνων κοινωνικών θεσμών».¹⁵ Πιο περιγραφικοί θα είναι οι Μαρξ και Έγκελς, σ' ένα περίφημο απόσπασμα του *Κομμουνιστικού μανιφέστου*:

Η συνεχής ανατροπή της παραγωγής, ο αδιάκοπος κλωνισμός όλων των κοινωνικών καταστάσεων, η αιώνια αβεβαιότητα και κίνηση διακρίνουν την

¹⁵Anthony Giddens, *Οι συνέπειες της νεωτερικότητας*, Κριτική, Αθήνα 2001, σ. 52.

αστική εποχή από όλες τις προηγούμενες. Διαλύονται όλες οι στέρες, σκουριασμένες σχέσεις με την ακολουθία τους από παλιές σεβάσμιες παραστάσεις και αντιλήψεις κι όλες οι καινούργιες που διαμορφώνονται παλιώνουν πριν προλάβουν να αποστεωθούν. Καθετί το κλειστό και στάσιμο εξατμίζεται, καθετί το ιερό βεβηλώνεται.¹⁶

Η αδιάκοπη «ριζοσπαστικοποίηση» της νεωτερικότητας οφείλεται σε ένα σύνολο παραγόντων που αλληλεπιδρούν στενότερα μεταξύ τους σφραγίζοντας αποφασιστικά το κυρίαρχο στην εποχή αυτή δυτικό πολιτιστικό παράδειγμα.

Κατ' αρχάς, η «οικονομία της αγοράς». Σύμφωνα με την υποδειγματική μελέτη του Καρλ Πολάνυι *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, η νεώτερη εποχή αποσυνέδεσε την οικονομία από τον πολιτικό και κοινωνικό έλεγχο, αναθέτοντας στους μηχανισμούς της αγοράς ρόλο ρυθμιστή της κοινωνικής ζωής.¹⁷ Εμπορευματοποίησε τη γη, την εργασία και το χρήμα, και τα ενέταξε στις ροές του διεθνούς εμπορίου – γεγονός που οδήγησε στην ολοκληρωτική αποδιάρθρωση των παραδοσιακών οικονομιών του πλανήτη. Σε ό,τι μας αφορά η «εμπορευματοποίηση της εργασίας» και η καταστροφή των παλαιών κοινωνικών δομών, σε στενή αλληλεπίδραση και με άλλους παράγοντες, προκάλεσαν αρχικώς τη μαζική έξοδο πληθυσμών από την ύπαιθρο προς τις πόλεις, και δευτερευόντως διεθνείς μεταναστευτικές ροές προς τα κέντρα της καπιταλιστικής ανάπτυξης.¹⁸ Σύμφωνα με τον Ιμάνουελ Βαλερστάιν, αυτά τα φαινόμενα θα αποτελέσουν την κυριότερη πηγή *χαμηλόμισθης εργασίας*:

¹⁶ Καρλ Μαρξ και Φρήντριχ Έγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984, σ. 23.

¹⁷ «Καμία κοινωνία δεν θα μπορούσε να επιζήσει φυσιολογικά οποιαδήποτε περίοδο δίχως να διατηρεί κάποιας μορφής οικονομία, αλλά πριν από την εποχή μας δεν υπήρξε οικονομία που, ακόμη και θεωρητικά, να ελέγχεται από τις αγορές. Παρά τις χορωδίες των ακαδημαϊκών εξορκισμών –τόσο έντονων κατά τον 19ο αιώνα– η πρόσοδος και το κέρδος στη συναλλαγή ποτέ πριν δεν έπαιξαν τόσο σημαντικό ρόλο στις ανθρώπινες οικονομίες. Παρόλο που ο θεσμός της αγοράς ήταν αρκετά κοινός από την ύστερη Λίθινη Εποχή, ο ρόλος του δεν ήταν παρά συμπτωματικός στην οικονομική ζωή». Karl Polanyi, *The Great Transformation*, Beacon Press, Βοστώνη 2001, σ. 45.

¹⁸ Για μια πρόωμη εκδοχή του φαινομένου που προκάλεσε τη μαζική έξοδο των Γερμανών προς τον «νέο κόσμο» και την άφιξη Πολωνών μεταναστών ως εργατών γης στη συγκεντροποιημένη ιδιοκτησία των *Γιούνκερς*, βλ. Max Weber, «Capitalism and Rural Society in Germany», στο H. H. Gerthand και C. Wright Mills (επιμ.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1946, σσ. 363-386. Για τη σύγχρονη εκδοχή του φαινομένου, που είναι συντριπτικά κυρίαρχο στον

Η κυριότερη πηγή πραγματικά χαμηλόμισθης εργασίας ήταν πάντοτε η στρατολόγηση καινούργιων μεταναστών από τις αγροτικές περιοχές, που συχνά εισέρχονται στην αγορά εργασίας για πρώτη φορά. Αν και σε σύγκριση με τα παγκόσμια πρότυπα οι μισθοί είναι χαμηλοί, αυτοί είναι έτοιμοι να τους αποδεχτούν για δύο λόγους. Το καθαρό εισόδημα που απολαμβάνουν είναι στη πραγματικότητα υψηλότερο από αυτό που εισέπρατταν πριν, στις αγροτικές τους ενασχολήσεις.¹⁹

Δεύτερον, η ιμπεριαλιστική «εδαφική λογική της ισχύος»,²⁰ κινητήρας της οποίας ήταν η αντίληψη διαρκούς επέκτασης που κληροδοτήθηκε στη νεώτερη Δύση από τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, με ενδιάμεσο κατά τον Μεσαίωνα την Αγία Ρωμαϊκή Καθολική Εκκλησία. Αυτή η αντίληψη εκκοσμικεύτηκε αρχικώς από τους Ιταλούς ουμανιστές της Αναγέννησης, πρωτοεθνικοποιήθηκε από τους Ολλανδούς, αποκρυσταλλώθηκε σε συστηματική ιμπεριαλιστική πολιτική ενός εθνικού κράτους από τη Μεγάλη Βρετανία, η οποία και γέννησε μια «αυτοκρατορία στην οποία ο ήλιος δεν δύει ποτέ», και μεταβλήθηκε στην αμερικάνικη παγκοσμιοποίηση, θεμελιωμένη πάνω στην ιδέα του διαρκώς μεταβαλλόμενου «συνόρου».²¹

αναπτυσσόμενο κόσμο, βλ. Helena Norbert-Hodge και Peter Goering, «The Future of Progress», στο Edward Goldsmith κ.ά., *The Future of Progress. Reflections on Environment and Development*, Green Books – The International Society of Ecology and Culture, Ντεβόν-Μπέρκλεϋ, 1995. σσ. 11-33.

¹⁹ Immanuel Wallerstein, «Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System», *International Sociology* 15 (2), 2001, σ. 261.

²⁰ Σύμφωνα με τον Giovanni Arrighi η εδαφική λογική της ισχύος «ταυτίζει την ισχύ με το εύρος και τον πληθυσμό των πολιτικών δομών, και προσεγγίζει τον πλούτο και το κεφάλαιο ως μέσο ή υποπροϊόν στον αγώνα για εδαφική επέκταση». Αντίθετα, η καπιταλιστική λογική της ισχύος «ταυτίζει την ισχύ με την έκταση του ελέγχου που ασκεί σε σπάνιους οικονομικούς πόρους και ερμηνεύει την εδαφική επέκταση ως μέσο και προϊόν της συσσώρευσης κεφαλαίου». Βλ. Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power and Origins of Our Times*, Verso, Λονδίνο 1994, σ. 34. Για την κυριαρχία του καπιταλισμού, ο Fernand Braudel θα σημειώσει ότι «ο καπιταλισμός κατισχύει όταν ταυτίζεται με το κράτος, όταν είναι το κράτος». Βλ. Fernand Braudel, *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, John's Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1977, σ. 64.

²¹ Για την επιβίωση και τους μετασχηματισμούς της αυτοκρατορικής ιδέας από την εποχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι τη νεωτερικότητα, βλ. George Lichtheim, *Imperialism*, Pelican Books, Λονδίνο 1973, σσ. 29-45. Για τη διαμόρφωση της ιδιαίτερης φιλοσοφίας του αμερικανικού ιμπεριαλισμού στη βάση του «μεταβαλλόμενου συνόρου» έτσι όπως διαμορφώθηκε από τη βαθμιαία

Αυτή η πολιτική αντίληψη οδήγησε στην κατακυριάρχηση του πλανήτη, και όχι μόνον επέβαλε την καπιταλιστική λογική των «κοινωνιών της αγοράς» αλλά δημιούργησε πολιτικά δίκτυα εξάρτησης που επηρέασαν έκτοτε την πορεία και την εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Από το δουλεμπόριο στον Νέο Κόσμο μέχρι τη μαζική μεταφορά εργατικών χεριών από τις Ινδίες στις άλλες κτήσεις που διατηρούσε η Βρετανία στην Ανατολική Ασία, η αποικιοκρατία –και στη συνέχεια ο ιμπεριαλισμός– μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα θα προκαλέσει τεράστιες μεταφορές πληθυσμών, μεταβάλλοντας ριζικά το τοπίο στις χώρες που είχαν υπό τον έλεγχό τους.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Ινδία όπου, υπό το βάρος της βρετανικής αποικιοκρατίας, η οικονομία των πόλεων αποδιάρθρώνεται και παρατηρείται μεγάλη έξοδος του πληθυσμού προς την ύπαιθρο:

Η Ινδία έγινε μια όλο και πιο αγροτική χώρα [ruralized]. Σε όλες τις προοδευτικές χώρες του 19ου αιώνα, παρατηρήθηκε ένα πέρασμα του πληθυσμού από τη γεωργία στη βιομηχανία, από το χωριό στην πόλη. Αντίθετα, στην Ινδία, η αγγλική πολιτική κατέληξε να ανατρέψει αυτό το ρεύμα. Στα μέσα του 19ου αιώνα, το 55% του πληθυσμού φαίνεται ότι ζούσε από τη γεωργία, στις μέρες μας το ποσοστό αυτό ανεβαίνει στα 74%». ²²

Ένα άλλο παράδειγμα, το οποίο επίσης αναφέρεται στην Ανατολική Ασία, αφορά τις μορφές καταναγκαστικής μετανάστευσης, ²³ το εμπόριο των Κούληδων από την Ινδία και την Κίνα, μια πρακτική που θα ξεκινήσει το πρώτο μισό του 19ου αιώνα και θα συνεχιστεί αμείωτη μέχρι τις αρχές του 20ού. Υπολογίζεται μάλιστα ότι περί τα 2 εκατομμύρια Κινέζοι και Ινδοί υπέστησαν καταναγκαστική εργασία την

εσωτερική επέκταση της αμερικάνικης κοινωνίας από τη δυτική προς την ανατολική ακτή, βλ. G. Stedman Jones, «The History of US Imperialism», στο R. Blackburn (επιμ.), *Ideology in Social Science*, Λονδίνο 1972, σσ. 216-217. Επίσης, Clyde W. Barrow, «God, Money, and the State: The Spirits of American Empire», *Forschungsgruppe Europäische Gemeinschaften*, Arbeitspapier 22, Universität Marburg.

²² Jawahar-Lal Nehru, *The Discovery of India*, Oxford University Press, Δελχί-Νέα Υόρκη 1985, σ. 299.

²³ Για την επίδραση της καταναγκαστικής μετανάστευσης μεταξύ των αποικιών στην ευρύτερη ανάπτυξη του καπιταλιστικού συστήματος, βλ. Robin Cohen, *The New Helots: Migrants in the International Division of Labour*, Gower Publishing, Λονδίνο 1987, σ. 1-33.

τριακονταετία 1840-1870.²⁴ Προορισμός τους, οι βρετανικές αποικίες της Νοτιοανατολικής Ασίας, καθώς και χώρες της Κεντρικής και της Νότιας Αμερικής.

Τρίτον, η λογική κατακυριάρχησης της φύσης, με τη βιομηχανία και την τεχνική να την μεταβάλλει σε υλικό, τεχνητό σώμα του ανθρώπου. Αυτή η λογική, πάνω στην οποία στηρίχτηκε όλη η τεχνοεπιστημονική πρόοδος της Δύσης,²⁵ εγκαινίασε μια άνευ προηγουμένου επέμβαση του ανθρώπου στο περιβάλλον – σε τέτοιο βαθμό μάλιστα ώστε σήμερα να υποστηρίζεται ότι ο σύγχρονος πολιτισμός προκάλεσε τη μετάβαση του πλανήτη σε μια νέα γεωλογική περίοδο, περνώντας από την *Ολόκαινο* στην *Ανθρωπόκαινο περίοδο*.²⁶

Πλέον, στην αυγή του 21ου αιώνα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η *διαρκής τεχνολογική επανάσταση* επηρέασε τις ανθρώπινες μετακινήσεις με διττό τρόπο. Πρώτον, μίκρυνε τις αποστάσεις και εκτόξευσε τις μεταφορές και τις μετακινήσεις. Ο ατμός αρχικά, η μηχανή εσωτερικής καύσης στη συνέχεια και οι τζετ κινητήρες στο τέλος θα εκμηδενίσουν τις αποστάσεις και θα καταστήσουν εφικτή την τεράστια κινητικότητα των δύο τελευταίων αιώνων. Δεύτερον, ιδίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες, διεύρυνε εντυπωσιακό τον βαθμό επέμβασης του ανθρώπου στην φύση, με συνέπεια να διαταράσσονται οικολογικές ισορροπίες πάνω στις οποίες θεμελιώθηκε η σταθερότητα ολόκληρων κοινωνιών, ιδίως εκτός της Δύσεως. Συνέπεια αυτής της εξέλιξης, το γεγονός ότι τα *οικολογικά αίτια* της μετανάστευσης παίζουν ολοένα και μεγαλύτερο ρόλο, ενισχύοντας ακόμα περισσότερο τα σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα, με τρόπο που θα περιγράψουμε εκτενέστερα παρακάτω.

Διαπιστώνουμε επομένως την *αποδιαρθρωτική λειτουργία* που είχε η εντατικοποίηση του καπιταλιστικού συστήματος στο εσωτερικό της Δύσης, αλλά και η αποικιακή του εξάπλωση σταδιακά σε ολόκληρο τον πλανήτη.

Αυτή η λειτουργία θα παροξυνθεί σε δύο κυρίως περιόδους κατά τους τελευταίους αιώνες. Την περίοδο 1870-1914 και από το 1973 μέχρι τις μέρες μας. Στο πλαίσιο της

²⁴ Adam McKeown, «Global Migration, 1846-1940», *Journal of World History* 15 (2), Ιούνιος 2004.

²⁵ Ως προς αυτό, βλ. Michael Adas, *Machines as a Measure for Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance*, Cornell University Press, Ίθακα-Λονδίνο 1989, Ρενέ Πασέ, *Οικολογία και περιβάλλον*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, Λούις Μάφορντ, *Ο μύθος της μηχανής*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2007, Κώστας Παπαϊωάννου, *Φιλοσοφία και τεχνική: Ο διάλογος Μαρξ-Χέγκελ*, Κομμούνα, Αθήνα 1994.

²⁶ W. Stefan κ.ά., *Global Change and the Earth System: A Planet Under Pressure*, Springer, Βερολίνο 2004, σσ. 81-135.

θεωρητικής συζήτησης για την *παγκοσμιοποίηση* αυτές οι περίοδοι θεωρούνται ως οι κατεξοχήν προωθητικές φάσεις στη διαδικασία διεθνοποίησης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος, μια «πρώτη παγκοσμιοποίηση» που εξελίσσεται κατά τη μετάβαση από τον 19ο στον 20ό αιώνα, και μια δεύτερη σήμερα.²⁷

Η κλιμάκωση του μεταναστευτικού φαινομένου εντοπίζεται κατεξοχήν μέσα σε αυτές τις δύο φάσεις. Για να κατανοήσουμε τις διαστάσεις και το ρόλο που διαδραματίζει το φαινόμενο στην εποχή μας, θα πρέπει να δούμε μακροσκοπικά την εξέλιξή του μέσα σε αυτές.

Πρώτη φάση (1820-1914)

Η πρώτη φάση κλιμάκωσης των πληθυσμιακών μετακινήσεων κατά την εκατονταετηρίδα 1820-1920 θα σφραγιστεί από τη μετανάστευση προς την Αμερική. Ταυτόχρονα, όμως, έχουμε σημαντικές μετακινήσεις εντός της Ευρώπης, αλλά και στη Νοτιοανατολική Ασία, με τη μορφή τόσο της εσωτερικής²⁸ όσο και εξωτερικής μετανάστευσης.

Σύμφωνα με τους συγκεντρωτικούς στατιστικούς πίνακες των Adam Mc Keown και Jose C. Maya, 60 εκατομμύρια άνθρωποι θα μεταναστεύσουν από την Ευρώπη προς τις ΗΠΑ και την υπόλοιπη Αμερική, αλλά και τις άλλες αποικίες που εγκαθιδρύονται αυτή την περίοδο ανά τον πλανήτη. Επίσης, 21-23 εκατομμύρια θα εγκαταλείψουν τη Νότια Κίνα και άλλα 30-33 θα μετακινηθούν από την Κίνα προς τη Μαντζουρία. Στη Ρωσία, 13 εκατομμύρια θα μετακινηθούν προς τη Σιβηρία. Στην Ινδία 43-50 εκατομμύρια θα μετακινηθούν στο εσωτερικό της ή προς όμορες χώρες. Την ίδια στιγμή, η ενδοευρωπαϊκή μετανάστευση αγγίζει τα 74 εκατομμύρια και η

²⁷ Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, Belknap Press, Κάμπριτζ 2014, σ. 28. Επίσης Paul Hirst και Graham Thompson, *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, Polity Press, Κάμπριτζ 1996, σσ. 22-26. Βλ. επίσης Κώστας Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση: Η μεγάλη χίμαιρα*, Λιβάνης, Αθήνα 1999.

²⁸ Μια μεγάλη πτυχή αυτής της διαδικασίας, που ξεφεύγει όμως από το πλαίσιο αυτής της εργασίας, είναι η *εσωτερική μετανάστευση* η οποία στη Δύση θα λάβει τη μορφή των μετακινήσεων από την ύπαιθρο προς το άστυ. Στο Ηνωμένο Βασίλειο, το 1800, μόνον ένα 19,2% του πληθυσμού ζει στις πόλεις, ενώ το 1910 το 69,2%. Ανάλογες είναι οι εξελίξεις στο Βέλγιο (20,5%-56,6%), τη Γερμανία (8,9%-48%) κ.ο.κ. Βλ. Paul Bairoch και Gary Goertz, «Factors of Urbanization in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis», *Urban Studies* 23, 1986, σ. 288.

ενδοαμερικάνικη τα 35. Τέλος, 7-13 εκατομμύρια θα εγκαταλείψουν τις εστίες τους λόγω της διάλυσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και των άλλων αλλαγών που θα μετατρέψουν ριζικά το τοπίο της Ανατολικής Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής.²⁹ Μεταξύ αυτών, όμως, η μετανάστευση προς τις ΗΠΑ είναι το φαινόμενο της περιόδου με τη μεγαλύτερη επίδραση στην ίδια την εξέλιξη του παγκόσμιου συστήματος.

Η μετανάστευση προς την Αμερική

Η μετακίνηση από την Ευρώπη προς την Αμερική μετέβαλε άρδην τα δημογραφικά και οικονομικά δεδομένα και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού καθώς αύξησε την εργατική δύναμη του νέου κόσμου κατά 1/3 και μείωσε του παλιού κατά 1/8.³⁰

Στην Ευρώπη, που λειτούργησε ως η κατεξοχήν αφετηρία των μεταναστευτικών ρευμάτων, το τεράστιο μεταναστευτικό κύμα εκδηλώνεται μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο δημογραφικού και αναπτυξιακού άλματος. Την περίοδο 1870-1913, ο πληθυσμός της Δυτικής Ευρώπης αυξήθηκε από 187,504 εκατομμύρια σε 260,795, καταγράφοντας τον μεγαλύτερο ρυθμό δημογραφικής ανάπτυξης στην ιστορία της ηπείρου (0,74, ενώ την αμέσως επόμενη περίοδο, 1913-1950, έπεσε στο 0,32).³¹

Αυτός ο δημογραφικός δυναμισμός θα είναι και ο βασικός κινητήρας της μετανάστευσης προς τις ΗΠΑ, αλλά και τις υπόλοιπες αποικίες που συγκροτούνται σταδιακά μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα. Η Ευρώπη *εξάγει* πληθυσμό, την ίδια στιγμή που βιώνει στο εσωτερικό της τον σαρωτικό οικονομικό, κοινωνικό μετασχηματισμό που επιφέρει η δεύτερη βιομηχανική επανάσταση, η εντατικοποίηση της καπιταλιστικής ανάπτυξης με όλα της τα παρελκόμενα. Έτσι, την περίοδο 1870-1913, το ΑΕΠ της Δυτικής Ευρώπης θα αυξηθεί από 367,591 εκατομμύρια δολάρια σε 902,341, με ετήσιο μέσο όρο ανάπτυξης 2,29%, αντιπροσωπεύοντας στο ζενίθ αυτής

²⁹ Jose Moya και Adam McKeown, «World Migration», *ό.π.*, σ. 17.

³⁰ Douglas S. Massey, «Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century», *Paper prepared for Conference on African Migration in Comparative Perspective*, Γιοχάνεσμπουργκ, Νότια Αφρική, 4-7 Ιουνίου 2003.

³¹ Agnus Maddison, *The World Economy, Historical Statistics*, OECD Publications, Παρίσι 2003, σσ. 256-257.

της διαδικασίας το 33% της παγκόσμιας παραγωγής – το μεγαλύτερο μερίδιο που έχει καταφέρει ποτέ να επιτύχει μέχρι σήμερα.³²

Αναμφίβολα, η μετανάστευση από την Ευρώπη θα λειτουργήσει ως βαλβίδα εκτόνωσης κοινωνικών και δημογραφικών πιέσεων,³³ γεγονός που θα επιτρέψει σε όλες τις μετέπειτα ισχυρές βιομηχανικές χώρες της ηπείρου να ολοκληρώσουν ή να επιταχύνουν τη μετάβασή τους στις βιομηχανοποιημένες κοινωνίες του 20ού αιώνα.

Προφανώς, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τι θα συνέβαινε στη Μεγάλη Βρετανία, αν οι Ιρλανδοί δεν είχαν βρει δίοδο διαφυγής κατά την «επιδημία της πατάτας» (1840), ή αν στη Γερμανία δεν πραγματοποιούνταν η μαζική έξοδος των αγροτών μέχρι το 1880. Αναμφίβολα όμως, η ευρωπαϊκή ιστορία του 19ου αιώνα θα ήταν πιο ταραγμένη και η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Γηραιά Ήπειρο, σε αυτή την τόσο αποφασιστική γι' αυτόν ιστορική καμπή, θα συναντούσε πολύ περισσότερα προβλήματα.

Εξίσου καθοριστική είναι και η επίδραση της μετανάστευσης στις ΗΠΑ. Το 1850, όταν αυτή η διαδικασία αρχίζει σταδιακά και εκδηλώνεται, η Αμερική ήταν μια αγροτική, αραιοκατοικημένη χώρα, με πληθυσμό 23,3 εκατομμύρια, εγκατεστημένο κυρίως στα ανατολικά παράλια. Από αυτούς, η συντριπτική πλειονότητα, άνω του 60%, απασχολούνταν στη γεωργία και έμεναν σε πόλεις με πληθυσμό μικρότερο των 2.500 κατοίκων.³⁴

Έξι δεκαετίες αργότερα, οι ΗΠΑ αριθμούσαν 97,606 εκατομμύρια,³⁵ ενώ ραγδαία ήταν η άνοδος του ΑΕΠ – από 98,374 εκατομμύρια το 1870, στα 517,383 το 1913.³⁶ Θα επιτύχουν δε μια ραγδαία εκβιομηχάνιση, χάρη κυρίως στους μετανάστες, που

³² Στο ίδιο, σσ. 259-261.

³³ Τα γεγονότα, επομένως, θα επαληθεύσουν τις σχετικές με τη μετανάστευση θέσεις που θα υποστηρίξει ο Τόμας Μάλθους σε σχετική συζήτηση εμπειρογνομόνων του βρετανικού κοινοβουλίου. Ότι η μετανάστευση, στο μέτρο που λειτουργεί ως εκτόνωση των κοινωνικών πιέσεων και ως μέσο διαφυγής από τη φτώχεια, δεν συμβάλλει στη μείωση, αλλά στην αύξηση της γεννητικότητας – γεγονός που επαληθεύεται πλήρως από την εξέλιξη της ευρωπαϊκής δημογραφίας κατά τον 19ο αιώνα, όπου θα καταγραφεί ταυτόχρονα εκτόξευση της μετανάστευσης και αύξηση των γεννήσεων. Παρατίθεται στο Jeffrey Williamson, *The Political Economy of World Mass Migration*, The AeI Press, Ουάσιγκτον, σελ. 36.

³⁴ Bagwell Philip Sidney και G. E. Mingay, *Britain and America, 1850-1939: A Study of Economic Change*, Routledge, Λονδίνο 1970, σσ.1-4.

³⁵ Agnus Maddison, *The World Economy*, ό.π., σ. 256.

³⁶ Στο ίδιο.

παρείχαν αρχικά εξειδικευμένο και στη συνέχεια, μετά το 1890, κυρίως ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό,³⁷ το οποίο είχε εγκατασταθεί στις μεγάλες βιομηχανικές πόλεις.³⁸

Η συμβολή της μετανάστευσης στην αμερικάνικη κοινωνία και οικονομία είναι αποφασιστικής σημασίας.³⁹ Δίχως αυτήν, οι ΗΠΑ θα αριθμούσαν 52 εκατομμύρια το 1920 – δηλαδή μόλις το 55% του πληθυσμού τότε.⁴⁰ Η αμερικανική οικονομία θα 29πλασιάσει την εργατική της δύναμη σε ένα αιώνα⁴¹ και θα εγκαθιδρύσει μια ευρεία κοινωνική κινητικότητα, ακριβώς μέσω της διαρκούς υποκατάστασης των εργατικών χεριών στις πιο απαξιωμένες και χειρωνακτικές θέσεις εργασίας. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Τζέφρεϋ Γουίλιαμσον, κατά το 1900, ένα 14,4% της πρώτης γενιάς μεταναστών απορροφούνται ως εργάτες στην αμερικανική οικονομία, ενώ στη δεύτερη γενιά το ποσοστό πέφτει κατά έξι περίπου μονάδες (8,6%).⁴² Με λίγα, λόγια, η μόνιμη εισροή νέου εργατικού δυναμικού στους κόλπους της αμερικανικής αγοράς εργασίας είναι το αποφασιστικό στοιχείο που θα μεταβάλει τις ΗΠΑ σε «χώρα των ευκαιριών» – μια αντίληψη που με τη σειρά της θα παίξει καθοριστικό ρόλο στην προσέλκυση επιπλέον μεταναστών, αρχικά από τη Βόρεια και την Κεντρική Ευρώπη, και από τη Μεσογειακή αλλά και από τις χώρες της Νοτιοανατολικής Ασίας στη συνέχεια.

³⁷ Sukkoo Kim, *Immigration, Industrial Revolution and Urban Growth in the United States, 1820-1920 Factor Endowments, Technology and Geography*, National Bureau of Economic Research, Καίμπριτζ 2007.

³⁸ Campbell Gibson και Jung Kay, «Historical Census Statistics on the Foreign Born Population of the United States: 1850 to 2000», *Population Division Working Paper* 81, Ουάσινγκτον 2001.

³⁹ Βλ. Stanley L. Engerman και Robert E. Gallman, *The Cambridge Economic History of The United States*, τόμ. 2, *The Long Nineteenth Century*, Cambridge University Press, Μασ. 2000, σ. 213.

⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 155.

⁴¹ Στο ίδιο, σ. 213.

⁴² Στο ίδιο, σ. 202. Έτσι, ήδη από τον 19ο αιώνα επαληθεύονται θεωρητικές εκτιμήσεις που θα τύχουν εφαρμογής κατά τα τέλη του 20ού, ότι σε συνθήκες μαζικής μετανάστευσης η αγορά εργασίας στη χώρα εγκατάστασης αναδιαρθρώνεται σε δύο ταχύτητες, με τους μετανάστες να αναλαμβάνουν τις πιο κακοπληρωμένες, βαριές και κοινωνικά απαξιωμένες εργασίες. Βλ. Michael J. Piore, *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1979. Η εκτίμηση αυτή επαληθεύεται και στατιστικά κατά την περίοδο που εξετάζουμε, μολονότι σε διαφορετικό βαθμό, ανάλογα με την εθνική προέλευση των μεταναστών και το μορφωτικό τους επίπεδο. Βλ. Timothy J. Hatton και Jeffrey Williamson, *The Age of Mass Migration. Causes and Economic Impact*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1998, σ. 129.

Η μεγάλη τάση κινητικότητας στην αγορά εργασίας δεν ήταν η μόνη συνέπεια της μετανάστευσης για την αμερικανική κοινωνία. Για τους ίδιους λόγους θα συγκροτηθεί μια εξαιρετικά πολυκατακερματισμένη εργατική τάξη, διαιρεμένη εθνικά και πολιτιστικά, η οποία τελεί ταυτόχρονα σε συνθήκες εντονότατου εσωτερικού οικονομικού ανταγωνισμού, καθώς οι νεοσεισερχόμενοι εργάτες συγκροτούν μια πλεονάζουσα εργατική δύναμη, η οποία συμπιέζει τους μισθούς προς τα κάτω.

Καθώς κλιμακώνονται τα μεταναστευτικά ρεύματα προς τις ΗΠΑ, αυτά τα χαρακτηριστικά καθίστανται ολοένα και πιο έντονα. Από τη δεκαετία του 1890 κι έπειτα, οι νεοσεισερχόμενοι θα τείνουν να είναι ολοένα και πιο ανειδίκευτοι, ενώ θα προέρχονται από πιο απομακρυσμένα και ανομοιογενή πολιτιστικά περιβάλλοντα. Πλέον οι μετανάστες δεν καταφθάνουν από την Κεντρική και τη Δυτική Ευρώπη, αλλά από τη Νοτιοανατολική και την Ανατολική Ασία, με ολοένα και χαμηλότερο μορφωτικό επίπεδο. Σύμφωνα με τον Τζέφρεϋ Γουίλιαμσον, «Μεταξύ 1873 και 1913 η αλλαγή στη σύνθεση των χωρών προέλευσης θα μειώσει τους μισθούς των μεταναστών κατά 4,7% (στα 2,3% μετά το 1893)».⁴³

Οι εξελίξεις αυτές εκτοξεύουν το γενικό κόστος διαχείρισης των νέων μεταναστευτικών ρευμάτων. Κατ' αρχάς, διότι, καθώς το εργατικό δυναμικό πλεονάζει ολοένα και περισσότερο, ιδίως για τις πιο χαμηλά αμειβόμενες, ανειδίκευτες θέσεις εργασίας, οι μισθοί τείνουν να συμπιέζονται προς τα κάτω – μια πραγματικότητα που οξύνει τους κοινωνικούς ανταγωνισμούς στο εσωτερικό των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Και καθώς τα νέα ρεύματα προέρχονται από ολοένα και πιο ανομοιογενή πολιτιστικά περιβάλλοντα, οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί θα τείνουν να διαπλέκονται με εθνικούς και πολιτιστικούς ανταγωνισμούς.⁴⁴

Το γεγονός αυτό, μεταξύ άλλων, θα αποτελέσει και μείζονα ανασταλτικό παράγοντα για τη συγκρότηση ενιαίου εργατικού κινήματος στις ΗΠΑ, τουλάχιστον μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Αυτή την πραγματικότητα θα σχολιάσει και ο Φρειδερίκος Ένγκελς σε γράμμα του προς τον Ζόργκε, το 1893:

⁴³Jeffrey Williamson, *The Political Economy of World Mass Migration. Comparing Two Global Centuries*, The AEI Press, Ουάσινγκτον 2004, σ. 5.

⁴⁴ Edna Bonacich, «A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market», *American Sociological Review* 37 (5), Οκτώβριος 1972, σσ. 557-559.

[...] Είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι ειδικές συνθήκες της Αμερικής προκαλούν πολύ μεγάλες και πολύ ιδιαίτερες δυσκολίες στην υπόθεση της ανάπτυξης ενός εργατικού κινήματος [...]. Έπειτα, κι αυτό είναι το πιο σημαντικό, υπάρχει και η μετανάστευση που διαιρεί τους εργάτες σε δύο ομάδες, στους ντόπιους και στους ξένους, και οι τελευταίοι χωρίζονται σε Ιρλανδούς, Γερμανούς και πολλές άλλες μικρές ομάδες, η κάθε μια απ' τις οποίες καταλαβαίνει μόνο τον εαυτό της. Τσέχοι, Πολωνοί, Ιταλοί, Σκανδιναβοί κ.λπ. Και έπειτα υπάρχουν και οι Μαύροι. Για να σχηματίσεις απ' όλους αυτούς ένα ενιαίο κόμμα, απαιτούνται ασυνήθιστα μεγάλες δυνάμεις. Έχουμε συχνά κάποια βίαια ξεσπάσματα, αλλά η μπουρζουαζία δεν έχει παρά να περιμένει υπομονετικά και αυτά τα ανομοιογενή στοιχεία της εργατικής τάξης θα διαχωριστούν και πάλι.⁴⁵

Από τις αρχές του 20ού αιώνα, και σε όλη τη διάρκεια των πρώτων τριάντα χρόνων, οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί στις ΗΠΑ θα οξύνονται αλλά και θα διαπλέκονται ολοένα και πιο έντονα με τις πολιτισμικές αντιθέσεις, γεγονός που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα παίζει καθοριστικό ρόλο στη μεταστροφή της αμερικανικής μεταναστευτικής πολιτικής, περιορίζοντας σταδιακά τις πληθυσμιακές εισροές.

Η ανάσχεση του φαινομένου

Η μαζική μετανάστευση θα διογκώνεται σε όλη τη διάρκεια του «μακρού 19ου αιώνα», και θα αρχίσει να περιορίζεται στα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1910. Σύμφωνα με τον Τζέφρεϋ Γουίλιαμσον:

Οι περισσότερες αναπτυγμένες χώρες κινήθηκαν αποφασιστικά προς τον περιορισμό της μετανάστευσης στη διάρκεια του πρώτου τρίτου του 20ού αιώνα. Οι περιοριστικοί έλεγχοι που θεσπίστηκαν μεταξύ του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου και του 1930 ήταν αποτέλεσμα ενός συνδυασμού παραγόντων: η δυσαρέσκεια της κοινής γνώμης για τις επιπτώσεις της μετανάστευσης στην αγορά εργασίας, η διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής εκείνων που πλήττονταν από αυτή, τα ξαφνικά σοκ που προκάλεσε η ύφεση του 1890, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, οι

⁴⁵ Friederich Engels, «Engels to Sorge», 2 Δεκεμβρίου 1893. Πηγή: www.marxists.org. Ηλεκτρονική διεύθυνση: https://www.marxists.org/archive/marx/works/1893/letters/93_12_02.htm (τελευταία πρόσβαση 29/2/2016). Το απόσπασμα παρατίθεται σε μετάφραση.

μεταπολεμικές ρυθμίσεις και η ύφεση του 1930. Η κοινή γνώμη μεταστρέφεται ολοένα και αρνητικότερα απέναντι στη μετανάστευση, λόγω των πραγματικών ή φανταστικών οικονομικών της συνεπειών. Όταν ρωτήθηκαν για την άποψή τους από κρατικούς υπαλλήλους του γραφείου εργασίας, εν μέσω της κρίσης του 1890, ιδού πώς απάντησαν οι εργάτες των Μεσοδυτικών πολιτειών. Σχεδόν το 63% των μισθωτών του Κάνσας που ρωτήθηκαν σχετικά με τη μετανάστευση το 1895 δήλωσαν ότι θα έπρεπε να περιοριστεί, και ένα άλλο 24% είπε ότι θα πρέπει να σταματήσει αμέσως, ανεβάζοντας στο 87% το ποσοστό εκείνων που επιθυμούσαν εγκατάλειψη του καθεστώτος ελεύθερης μετανάστευσης.⁴⁶

Εν τέλει, αυτό το πρώτο πλανητικό κύμα μετανάστευσης φαίνεται πως ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με την «πρώιμη παγκοσμιοποίηση» της περιόδου 1850-1914: η καμπύλη του φαινομένου ακολούθησε την ευρύτερη καμπύλη αυτής της «πρώιμης παγκοσμιοποίησης».⁴⁷

Για να ερμηνεύσουμε την ανασχεσή του, μπορούμε να ανατρέξουμε στη θεωρία της «ανταντακλαστικής κίνησης» (double movement) του Καρλ Πολάνυι.⁴⁸

Αναλύοντας την πορεία αυτής της «πρώιμης παγκοσμιοποίησης», ο Πολάνυι θα υποστηρίξει ότι ο περιορισμός της ήταν αποτέλεσμα μιας γενικευμένης αντίδρασης πολλών κοινωνικών δυνάμεων, οι οποίες σταδιακά εξεγείρονται ενάντια στην αυτονόμηση της «οικονομίας της αγοράς» από κάθε κοινωνικό και πολιτικό έλεγχο. Όπως δείχνει στον *Μεγάλο μετασχηματισμό* η εμπορευματοποίηση της γης, του χρήματος και της εργασίας σηματοδότησε μια τεράστια αλλαγή που ανέτρεψε το status quo της παγκόσμιας κοινωνίας, οδηγώντας σε *αυτονόμηση* τους μηχανισμούς της αγοράς.

Το γεγονός αυτό θα προκαλέσει την αντίδραση ποικίλων κοινωνικών δυνάμεων, της εργατικής τάξης και της αριστοκρατίας, που εξεγείρονται ενάντια στο «νέο

⁴⁶ Jeffrey Williamson, *The Political Economy*, ό.π., σ. 8. Συγκεκριμένα στις ΗΠΑ, κατά την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, θα φτάσουν περί τους 8,2 εκατομμύρια μετανάστες, ενώ τη δεκαετία του 1930 μόλις 700.000. Βλ. Stacy Ragsdale, «Immigrants in the United States of America», *Advances in Historical Studies* 2 (3), Αύγουστος 2013, σ. 171.

⁴⁷ Paul Hirst και Graham Thompson, *Globalization*, ό.π., σσ. 22-26. Βλ. επίσης Κώστας Βεργόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση*, ό.π., Andrés Solimano, *International Migration in the Age of Crisis and Globalization: Historical and Recent Experiences*, Cambridge University Press, Μασ. 2014.

⁴⁸ Karl Polanyi, *The Great Transformation*, ό.π., σσ. 136-140.

καθεστώς» της ελεύθερης αγοράς ζητώντας να την θέσουν ξανά υπό κοινωνικό και πολιτικό έλεγχο. Οι αντιδράσεις δεν είναι συντονισμένες, ούτε ενοποιούνται υπό ένα κοινό πρόταγμα: λειτουργούν παράλληλα, θέτοντας διαφορετικές εκδοχές *περιορισμού των αγορών*, συντηρητικές ή επαναστατικές. Ο Πολάνυι υποστηρίζει ότι αργότερα αυτές θα εκφραστούν σε δύο διεθνή κινήματα – τον κομμουνισμό και τον φασισμό. Και απέναντι στο καθεστώς της ελεύθερης αγοράς, ο κομμουνισμός θα προκρίνει μια *κολεκτιβιστική εναλλακτική*, ενώ ο φασισμός μια *κορπορατιστική*.⁴⁹

Ανεξάρτητα από το αν βρίσκονται και οι ίδιες σε καθεστώς ανταγωνισμού μεταξύ τους, ενίοτε σφοδρότατου, αυτή η αμφίπλευρη αμφισβήτηση της ελεύθερης αγοράς κατατείνει στον περιορισμό της.

Σε ό,τι αφορά το μεταναστευτικό φαινόμενο, η οιονεί απελευθέρωση στη μετακίνηση της εργατικής δύναμης, η οποία ξαφνικά βρίσκεται να τελεί σε καθεστώς διεθνούς κινητικότητας κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, αποτελεί σαφέστατα *έκφραση* της ολοκληρωτικής εμπορευματοποίησης της εργασίας. Εμπίπτει, δηλαδή, στο ευρύτερο θεωρητικό σχήμα και μπορούμε να εντοπίσουμε τις ειδικότερες στιγμές της – ιδίως στις ΗΠΑ. Από τις αρχές του 20ού αιώνα, η πολιτική του αμερικανικού κράτους κατατείνει προς την επιβολή ολοένα και περισσότερων περιορισμών στην είσοδο νέων μεταναστών, εγκαταλείποντας την πολιτική των «ανοιχτών θυρών».⁵⁰

Η μεταβολή θα επέλθει από την πίεση μιας συνισταμένης ετερόκλητων δυνάμεων, που πιέζουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο για τον περιορισμό των μεταναστευτικών ρευμάτων:⁵¹ από τα ρατσιστικά κινήματα, όπως η Κου-Κλουξ-Κλαν, μέχρι τα παγιωμένα εργατικά συνδικάτα και τις μορφές οργάνωσης που υιοθετούν οι νέοι μετανάστες, όπως οι *Βιομηχανικοί Εργάτες του Κόσμου* που ιδρύονται το 1905, οι οποίοι στις αρχές του 1910 ξεκινούν έναν κύκλο σφοδρών εργατικών

⁴⁹ Στην πραγματικότητα, τόσο η ταυτόχρονη μεταστροφή του αμερικάνικου καπιταλισμού προς τον κεϋνσιανισμό, της Ρωσίας στο σοβιετικό μοντέλο και της Γερμανίας στον κορπορατισμό των ναζί σηματοδοτεί την επιβολή διαφορετικών μορφών πολιτικού ελέγχου πάνω στη λειτουργία της αγοράς. Κοινό γνώρισμα των συστημάτων, η γενική άνοδος των *διευθυντικών στρωμάτων* που ρυθμίζουν την οικονομική δραστηριότητα μέσω μορφών κρατικού παρεμβατισμού – οποίος, βέβαια, σε κάθε ένα από αυτά τα μοντέλα εξελίσσεται σε διαφορετική έκταση και εμβέλεια. Για περισσότερα, βλ. James Burnham, *Η επανάσταση των διευθυντών*, Κάλβος, Αθήνα χ.χ.

⁵⁰ H. A. Gemery, «Immigrants and Emigrants: International Migration and the US Labor Market in the Great Depression», στο T. J. Hatton και J. G. Williamson (επιμ.), *Migration and the International Labor Market, 1850-1939*, Routledge, Λονδίνο 1994, σσ. 179-183.

⁵¹ Βλ. Jeffrey G. Williamson, *The Political Economy*, ό.π., σσ. 44-45.

κινητοποιήσεων και εξεγέρσεων απαιτώντας ίδιες συνθήκες δουλειάς για τα πιο απαξιωμένα κομμάτια της αμερικάνικης εργατικής τάξης.⁵²

Το καθεστώς ελεύθερης εισαγωγής εργατικών χεριών βάλλεται δηλαδή πανταχόθεν: από τα κρούσματα ξеноφοβίας, τις αντιδράσεις των εξασφαλισμένων τμημάτων της εργατικής τάξης που έχουν οργανωθεί ήδη σε συνδικάτα, αλλά και τις άγριες απεργίες των νέων μεταναστών που πιέζουν για την αύξηση των μισθών – και συνακόλουθα την αύξηση του κόστους απασχόλησης των άλλοτε φθηνών εργατικών χεριών. Αυξάνεται, δηλαδή, το οικονομικό, κοινωνικό, αλλά και πολιτικό κόστος διαχείρισης της ελεύθερης μετακίνησης για τις αμερικανικές ελίτ, γεγονός που τις αναγκάζει να μεταστραφούν σταδιακά προς ένα νέο καθεστώς αυστηρών περιορισμών. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920, ο κύκλος θα έχει ολοκληρωθεί και τα αμερικανικά σύνορα θα κλείσουν.

Η διακοπή της ροής που ανανέωνε διαρκώς την προσφορά εργατικών χεριών, σε συνδυασμό με άλλες μείζονες αλλαγές εξαιτίας του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου αλλά και της οικονομικής κρίσης του 1929, θα πυροδοτήσουν μια γενική τροποποίηση του αμερικανικού κοινωνικού καθεστώτος, που θα επισφραγιστεί από το περίφημο New Deal του Φραγκλίνου Ρούσβελτ.

Σε αυτό το πλαίσιο η εισαγωγή ξένων εργατικών χεριών υποκαθίσταται σε μεγάλο βαθμό από μια μεγάλη εσωτερική μετανάστευση μαύρων εργατών από το Νότο προς το Βορρά – μια διαδικασία στο τέλος της οποίας αναδεικνύεται το κίνημα για την κατάργηση των φυλετικών διακρίσεων στις ΗΠΑ. Ταυτόχρονα, η σταδιακή έκλειψη της πλεονάζουσας εργατικής δύναμης αυξάνει το ρόλο και τη δύναμη των εργαζόμενων και ανοίγει το δρόμο για μια διαφορετική «ρύθμιση» των σχέσεων κεφαλαίου και εργασίας – ένα κοινωνικό καθεστώς που μεταπολεμικά θα εξελιχθεί σε διεθνοποιημένο μοντέλο το οποίο θα ακολουθήσει και η Ευρώπη. Σύμφωνα με αυτό, η αύξηση της κερδοφορίας του κεφαλαίου δεν θα στηρίζεται πλέον στην υποτίμηση της εργατικής δύναμης αλλά στην καταναλωτική ζήτηση της ίδιας της εργατικής τάξης, καθώς στη νέα εργασιακή ισορροπία προκρίνονται μορφές εξασφάλισης και προβλέπεται γενική άνοδος των εργατικών εισοδημάτων.

⁵² Για την οργάνωση των μεταναστών εργατών στις ΗΠΑ στις αρχές του 20ού αιώνα, το κίνημα και τις άγριες απεργίες και εξεγέρσεις, βλ. Howard Zinn, *Ιστορία του λαού των Ηνωμένων Πολιτειών: Μια κοινωνική ιστορία της Αμερικής από την εποχή του Κολόμβου ως τις αρχές του 21ου αιώνα*, Αιώρα, Αθήνα 2008.

Το φορντιστικό μοντέλο, όπως έμεινε στην ιστορία, μετέβαλε την εργατική τάξη από παράγοντα αμφισβήτησης των παραγωγικών σχέσεων σε μοχλό ανάπτυξης της ίδιας της παραγωγής, καθώς μέσω μιας θετικότερης αναδιανομής αύξανε η συνολική καταναλωτική ζήτηση.⁵³

Στις ΗΠΑ, η σταδιακή μετάβαση σε αυτό το μοντέλο θα ταυτιστεί ιστορικά με τον περιορισμό των μεταναστευτικών εισροών και την υιοθέτηση μιας πολιτικής εξαμερικανισμού της ανομοιογενούς πολιτισμικά εργατικής τάξης. Η αυτοκινητοβιομηχανία του Χένρυ Φορντ παίζει πρωτοποριακό ρόλο στην εφαρμογή νέων εργασιακών σχέσεων αλλά και στην υιοθέτηση πολιτικών πολιτιστικής ενσωμάτωσης των εργατών:

Η αυτοκινητοβιομηχανία της Ford ξεκίνησε ένα πρόγραμμα «εξαμερικανισμού» για να βοηθήσει τους νέους μετανάστες να εξοικειωθούν με το νέο σύστημα μαζικής παραγωγής. Προκειμένου να αποσπάσουν τον πλήρη μισθό των 5 δολαρίων την ημέρα οι εργαζόμενοι θα έπρεπε να μετακομίσουν από διαμερίσματα σε οικογενειακές οικίες. Το αποτέλεσμα ήταν πολλοί μετανάστες να μετακινηθούν έξω από τις εθνοτικές τους γειτονιές. Ο Φορντ πρόσφερε επίσης μαθήματα αγγλικών στους εργαζόμενους που συμμετείχαν σε αυτό το πρόγραμμα μετεγκατάστασης.⁵⁴

Ο περιορισμός της μετανάστευσης θα σηματοδοτήσει επίσης τη μεταστροφή της στρατηγικής του αμερικανικού κράτους προς πολιτικές ενσωμάτωσης των ποικίλων εθνικών ομάδων στην κυρίαρχη αγγλοσαξονική κουλτούρα (το περίφημο «melting pot»). Έτσι, μετά και τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η αμερικάνικη κοινωνία θα έχει την εικόνα μιας εν πολλοίς ομογενοποιημένης κοινωνίας. Με τα λόγια του Τζέφρεϋ Γουίλιαμσον, «Από το 1950, οι ΗΠΑ δεν ήταν πλέον melting pot ή έθνος

⁵³ Για τους εργασιακούς όρους της νέας «ρύθμισης» μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας που επιφύλασσε το New Deal, βλ. Αντόνιο Νέγκρι, Μάριο Τρόντι και Ρανιέρο Παντσιέρι, *Νεοκαπιταλισμός και επαναστατικό κίνημα*, Κομμούνα, Αθήνα 1982, σσ. 93-127. Η χρήση του όρου «ρύθμιση» παραπέμπει στην ερμηνεία του φορντισμού που εισηγήθηκε η περίφημη «Σχολή της Ρύθμισης». Βλ. Alain Lipietz, *Towards a New Economic Order: Post-Fordism, Ecology and Democracy*, Polity Press, Λονδίνο 1992, σ. 6.

⁵⁴ Stacy Ragsdale, «Immigrants in the United States of America», *ό.π.*, σ. 171.

μεταναστών, αλλά μάλλον μια κλειστή οικονομία της οποίας οι περισσότεροι νέοι είχαν γεννηθεί στην ίδια τη χώρα».⁵⁵

Οι εξελίξεις στις ΗΠΑ σφραγίζουν μια ευρύτερη μεταβολή στον τρόπο που οργανώνεται το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, και άρα στο πώς εξελίσσεται εντός του το μεταναστευτικό φαινόμενο.⁵⁶

Η περίοδος από το κραχ του 1929 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960 θεωρείται μια περίοδος σχετικής ανάσχεσης των μεταναστευτικών ρευμάτων παγκοσμίως. Οι ροές βέβαια συνεχίζονται, και άλλες δημιουργούνται, σε πολύ μικρότερη κλίμακα όμως σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Οι λόγοι είναι προφανείς και σχετίζονται με την παγκόσμια αστάθεια και τον πόλεμο.

Μετά τον πόλεμο, τα μεταναστευτικά ρεύματα αρχίζουν να ανακάμπουν, ωστόσο σε εντελώς διαφορετικό πλαίσιο πολιτικά ελεγχόμενης μετανάστευσης (1945-1973): οι ΗΠΑ και οι ευρωπαϊκές χώρες δέχονται υπό αυστηρές προϋποθέσεις την εγκατάσταση μεταναστών στο εσωτερικό τους. Για την ενδοευρωπαϊκή κινητικότητα, που θα λάβει τη μορφή μετακίνησης εργατικού δυναμικού από τον φτωχό ευρωπαϊκό Νότο στον υπό ανοικοδόμηση Βορρά (Γερμανία, Γαλλία, Βέλγιο, Ελβετία και, λιγότερο, Ηνωμένο Βασίλειο) κυριαρχούν οι διακρατικές συμφωνίες.⁵⁷ Ταυτόχρονα, και ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1950, πολλοί εκμεταλλεύονται τα ειδικά καθεστώτα μετακίνησης των πρώην αποικιών και μεταβαίνουν στη Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο.

Όσο για την Αμερική, έχει θεσπίσει πολύ αυστηρούς νόμους που περιορίζουν τη μετανάστευση μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1960. Το κενό καλύπτει η εσωτερική μετανάστευση, κυρίως του μαύρου πληθυσμού, από τον αγροτικό αμερικανικό Νότο προς τον βιομηχανικό Βορρά.⁵⁸

⁵⁵ Jeffrey Williamson, *Global Migration*, ό.π., σ. 26.

⁵⁶ Σύμφωνα με τους G. Arrighi και B. Sliver, η περίοδος αυτή σηματοδοτεί την αρχή της *αμερικάνικης ηγεμονίας* στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Οι ΗΠΑ, πέραν της στρατιωτικής και οικονομικής πρωτοκαθεδρίας, απολαμβάνουν και την *πολιτική* πρωτοκαθεδρία, υπό την έννοια ότι λειτουργούν ως οργανώτρια αρχή του πλανητικού συστήματος. Βλ. Beverly J. Silver και Giovanni Arrighi, «The End of the Long Twentieth Century», στο Craig Calhoun και Georgi Derlugian, *Business as Usual: The Roots of the Global Financial Meltdown*, New York University Press, Νέα Υόρκη 2011, σσ. 53-69.

⁵⁷ Stephen Castles και Condula Kosack, «The Function of Labour Immigration in Western European Capitalism», *New Left Review* 1/73, Μάιος-Ιούνιος 1972, σσ. 3-21.

⁵⁸ Nicholas Lemann, *The Promised Land: The Great Black Migration and How It Changed America*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1992.

Η περίοδος αυτή τελειώνει περίπου μέσα στη δεκαετία του 1970-1980, όπου οι μεταπολεμικές πλανητικές ισορροπίες τίθενται σε *κρίση*, και ξεκινούν τάσεις που κατά την επόμενη δεκαετία θα εγκαινιάσουν μια νέα φάση *παγκοσμιοποίησης* του πλανητικού συστήματος.

Σύγχρονη Μετανάστευση: Μια πρώτη στατιστική εικόνα

Μετά το 1973 εγκαινιάζεται μια νέα περίοδος *απελευθέρωσης* των παγκόσμιων μεταναστευτικών ροών, που πολλαπλασιάζονται σε επίπεδα που αγγίζουν εκείνα προ του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Ωστόσο, αν τότε κυριάρχησε η μετανάστευση από την Ευρώπη προς τις ΗΠΑ, αυτή τη φορά τα μεταναστευτικά ρεύματα κινούνται από το Νότο προς το Βορρά. Προς τις πλουσιότερες χώρες του Βορρά δηλαδή, που βρίσκονται σε ώριμο στάδιο καπιταλιστικής ανάπτυξης, έχουν μεταβιβάσει μεγάλο μέρος της βιομηχανικής τους δραστηριότητας σε τρίτες χώρες, και λειτουργούν ως επί το πλείστον ως *οικονομίες υπηρεσιών*.

Τα τελευταία τριάντα χρόνια, ο αριθμός των ανθρώπων που μεταναστεύουν αυξάνεται με γεωμετρική πρόοδο. Το 1974, περίπου 84 εκατομμύρια ζούσαν μακριά από τη χώρα καταγωγής τους, και σήμερα, σύμφωνα με στοιχεία του ΟΗΕ, εκτιμάται ότι έχουν φτάσει στα 231 εκατομμύρια,⁵⁹ αριθμό τον οποίο στις αρχές της δεκαετίας του 2000 ο ίδιος οργανισμός εκτιμούσε πως θα προσεγγίζαμε γύρω στο 2020.⁶⁰ Η επιτάχυνση του φαινομένου είναι δηλαδή αναμφίβολη.

Ωστόσο το παγκόσμιο φαινόμενο της μετανάστευσης δεν αφορά αποκλειστικά τη μετακίνηση από τον αναπτυσσόμενο κόσμο στον ανεπτυγμένο, κι ούτε η κίνηση αυτή ήταν ποτέ *μονόδρομη*. Σύμφωνα με στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, το 2010, το 45% των παγκόσμιων πληθυσμιακών μετακινήσεων πραγματοποιείται από το Νότο προς το Βορρά, το 17% μεταξύ των χωρών του Βορρά, το 35% μεταξύ των χωρών του Νότου, και το 3% από το Βορρά προς το Νότο.⁶¹

Όπως βλέπουμε μεγάλο μερίδιο της αύξησης καταγράφεται από το Νότο προς το Βορρά. Ειδικότερα μάλιστα, μετά το 1990 οι μετακινήσεις οξύνονται ανατρέποντας

⁵⁹ OECD-UNDESA, *World Migration in Figures*, 13 Οκτωβρίου 2013.

⁶⁰ United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, «Trends in International Migrant Stock: The 2008 Revision», *United Nations Database*, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2008.

⁶¹ World Migration Outlook 2014, International Migration Organization, Γενεύη 2013, σ. 55.

τη γενική στατιστική εικόνα της μετανάστευσης που μέχρι τότε εντοπιζόταν μεταξύ των χωρών του Νότου. Έτσι πλέον το συνολικό ποσοστό των μεταναστών στις χώρες του Βορρά καλύπτει το 10-12% του συνολικού πληθυσμού των χωρών αυτών.⁶² Βιώνουμε, δηλαδή, όχι μόνον τη μεγαλύτερη μετακίνηση πληθυσμών στην ανθρώπινη ιστορία –σε απόλυτα πληθυσμιακά μεγέθη πάντοτε– αλλά και μια τεράστια μετακίνηση ειδικότερα από τις αναπτυσσόμενες προς τις ανεπτυγμένες χώρες.

Το γεγονός αυτό μεταβάλλει *άρδην* τη μεταναστευτική εμπειρία του 21ου αιώνα σε σχέση με εκείνη του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Τότε, όπως είδαμε, η Ευρώπη και οι ΗΠΑ διέρχονταν ένα στάδιο δημογραφικής έκρηξης, ενώ σήμερα, ιδίως η Ευρώπη, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, βρίσκεται σε αντίθετη κατεύθυνση· στις δε ΗΠΑ, ο πληθυσμός αυξάνεται αλλά με πολύ βραδύτερους, σχεδόν μηδενικούς ρυθμούς.

Η δημογραφική συρρίκνωση της Δύσης, μια πολύπλοκη εξίσωση που συνδυάζει τάσεις πληθυσμιακής συρρίκνωσης στο εσωτερικό και τάσεις πληθυσμιακής ανόδου –ενίοτε καλπάζουσας– στον υπόλοιπο πλανήτη, αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στη «μεγάλη διάρκεια», στην κλίμακα των εκατονταετηρίδων. Το 1900, ο πληθυσμός της Δύσης (συμπεριλαμβανομένης της Ρωσίας και της Ανατολικής Ευρώπης) αντιστοιχούσε στο 35% του συνόλου της ανθρωπότητας, το 2010 στο 17%, ενώ εκτιμάται ότι θα συρρικνωθεί περαιτέρω στο 10% γύρω στο 2050.⁶³ Η τάση αυτή συνεπάγεται τη ραγδαία μείωση του εργατικού δυναμικού της Ευρώπης, το οποίο μάλιστα αναμένεται να υποκατασταθεί μαζικά από πληθυσμούς που εγκαθίστανται σε αυτήν κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Ούτως ή άλλως, ήδη η πληθυσμιακή αύξηση της Ε.Ε. σε περιφερειακό επίπεδο οφείλεται σχεδόν εξολοκλήρου στις μεταναστευτικές εισροές.⁶⁴ Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η παράμετρος αυτή δεν θα έχει μόνο *οικονομικές διαστάσεις*, αλλά ευρύτερα κοινωνικές και πολιτισμικές.

Οι μαζικότεροι μεταναστευτικοί διάδρομοι από το Νότο προς το Βορρά είναι κατά σειρά: του Μεξικού προς τις ΗΠΑ (12,1 εκ., 12,8% του συνόλου), της Τουρκίας προς

⁶² Στο ίδιο, σσ. 57, 59.

⁶³ Eric Kaufmann, *Shall the Religious Inherit the Earth: Demography and Politics in the Twenty-First Century*, Profile Books, Λονδίνο 2010, σ. 45.

⁶⁴ «Demography Report 2010: Older, more numerous and diverse Europeans», *Eurostat*, Λουξεμβούργο, Μάρτιος 2011, σ. 3.

τη Γερμανία (2,81 εκ., 3,0% του συνόλου), και ακολουθούν οι ροές της Κίνας, των Φιλιππίνων και της Ινδίας προς τις ΗΠΑ.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η κυριότερη μεταναστευτική ροή μεταξύ χωρών του Βορρά είναι εκείνη μεταξύ Γερμανίας και ΗΠΑ (1,28 εκ., 4% του συνόλου), των χωρών του Νότου μεταξύ Ουκρανίας και Ρωσίας (3,66 εκ., 4,9% του συνόλου, ενώ η αντίστροφη κίνηση από τη Ρωσία προς την Ουκρανία έρχεται δεύτερη με 3,5 εκ. και 4,7% του συνόλου), ενώ από το Βορρά προς το Νότο είναι από το Μεξικό προς τις ΗΠΑ (565 χιλ., 7,8% του συνόλου), και από την Τουρκία προς τη Γερμανία (306.459, 4,3% του συνόλου).⁶⁵ Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν ότι ένα σεβαστό ποσοστό των παγκόσμιων μετακινήσεων αφορά ροές από και προς τις ίδιες χώρες, και άρα ότι υφίστανται δίαυλοι *μόνιμης κινητικότητας* αναμεταξύ τους.

Τέλος, στην Ευρώπη, που μας ενδιαφέρει περισσότερο, η Γερμανία απορροφά το 7% των συνολικών μετακινήσεων προς το Βορρά, η Ισπανία το 5%, και η Ιταλία το 4%. Αντίθετα, η Γαλλία έρχεται δεύτερη σε απορρόφηση μεταναστευτικών ροών που κινούνται μεταξύ των χωρών της Ευρώπης, με πρώτη τη Γερμανία, γεγονός που διατηρεί και αυτό τη σημασία του.⁶⁶

Σε ό,τι αφορά την κοινωνική και μορφωτική σύνθεση των μεταναστευτικών ρευμάτων, είναι αλήθεια ότι μέχρι τις τελευταίες δύο δεκαετίες οι ανειδίκευτοι εργαζόμενοι αποτελούσαν τη συντριπτική πλειονότητα των μεταναστών. Ωστόσο, μέσα σε αυτές τις δεκαετίες θα αυξηθεί δραστικά και η μετανάστευση εξειδικευμένων εργαζόμενων – φαινόμενο το οποίο συνηθίζεται να αποκαλείται και «απομύζηση εγκεφάλων» (brain-drain).

Έτσι, το 2009, η εκπαιδευτική διάρθρωση του εργατικού δυναμικού στις πλούσιες χώρες του Βορρά ήταν η εξής. Σε ό,τι αφορά την ντόπια εργατική δύναμη, το 25% ήταν κάτοχοι πτυχίου τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, το 60% απόφοιτοι λυκείου και ένα 15% δεν είχαν ολοκληρώσει τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Τα αντίστοιχα ποσοστά των μεταναστών είναι: 35% πτυχιούχοι τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, 30% απόφοιτοι λυκείου και 35% πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.⁶⁷

Όπως είδαμε, το φαινόμενο της μετανάστευσης κλιμακώνεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες με αμείωτη ένταση, και σύμφωνα με την Έκθεση του Διεθνούς Οργανισμού

⁶⁵ World Migration Outlook 2014, ό.π., σ. 62.

⁶⁶ Στο ίδιο, σ. 64.

⁶⁷ Michael Fix κ.ά., *Migration and the Global Recession*, Migration Policy Institute, Ουάσινγκτον 2009, σ. 14.

για τη Μετανάστευση το 2010, αν συνεχιστεί στους ίδιους ρυθμούς, το 2050 ο αριθμός των μεταναστών θα έχει διπλασιαστεί φτάνοντας τα 400 εκατομμύρια.⁶⁸

Ένα άλλο πολύ σημαντικό στοιχείο που δείχνει τις διαστάσεις του φαινομένου είναι το γεγονός ότι αυξάνονται ολοένα και περισσότερο εκείνοι που επιθυμούν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους προς αναζήτηση μιας καλύτερης τύχης στις πλουσιότερες χώρες. Σύμφωνα με έρευνα του αμερικανικού ινστιτούτου Gallup, το 16% του παγκόσμιου πληθυσμού ενηλίκων, γύρω στα 700 εκατομμύρια δηλαδή, επιθυμεί να φύγει από τη χώρα του. Πρώτες χώρες προτίμησης είναι κατά σειρά οι ΗΠΑ, ο Καναδάς, ακολουθεί η Ευρώπη και έπονται η Σαουδική Αραβία και η Αυστραλία.⁶⁹

Αίτια και χαρακτήρας του φαινομένου

Τα αίτια που παράγουν το φαινόμενο της μετανάστευσης είναι πολλά, ωστόσο όλα αποτελούν «δομικά» στοιχεία του σύγχρονου παγκόσμιου συστήματος, και εγγράφονται στον πυρήνα της εξέλιξής του από το 1980 κι έπειτα. Ως βασικότερα επισημαίνονται: η γεωπολιτική αστάθεια σε εκτεταμένη ζώνη του πλανήτη, οι μεταβολές στην *οικονομική αρχιτεκτονική* του, η οικολογική κρίση, το δημογραφικό πρόβλημα σε όλη του την πολυπλοκότητα, τέλος, και ίσως το σημαντικότερο, η έλξη που ασκεί το δυτικό καταναλωτικό πρότυπο με την υπόσχεση μιας άνευ ορίων *υλικής ευημερίας*.

1. *Γεωπολιτική αστάθεια*. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 σοβεί μια εκτεταμένη σύγκρουση της Δύσης με τον μουσουλμανικό κόσμο,⁷⁰ που σταδιακά οδηγεί σε γενική αποσταθεροποίηση εκεί όπου αυτός είναι ιδιαίτερα ανεπτυγμένος. Πλέον, σε μια μεγάλη ζώνη από τον Ινδικό Ωκεανό μέχρι τον... Ατλαντικό επικρατεί

⁶⁸ International Migration Organization, *World Migration Report 2010: The Global Outlook for Migration*, IOM, Γενεύη 2010.

⁶⁹ «700 Million Worldwide Desire to Migrate Permanently», *The Gallup Organization*, 2/11/2015.

⁷⁰ Για μια σύνοψη αυτής της σύγκρουσης, βλ. Gilles Kepel, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, Belknap Press, Λονδίνο/Μασ. 2004, και του ίδιου, *Beyond Terror and Martyrdom: The Future of Middle East*, Belknap Press, Λονδίνο/Μασ. 2008.

γεωπολιτικό χάος και εκδηλώνονται τρομακτικές συγκρούσεις.⁷¹ Ως συνέπεια, οι πληθυσμιακές ροές από αυτές τις περιοχές, κατά κύριο λόγο προς την Ευρώπη, αυξάνονται δραστικά. Παράδειγμα, η τεράστια προσφυγική έξοδος από τη Συρία που βρίσκεται σε εξέλιξη. Μέσω των μεταναστευτικών ρευμάτων, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η Ευρώπη εισάγει την πολιτισμική και γεωπολιτική σύγκρουση στο εσωτερικό της.

2. *Μεταβολές στην οικονομική αρχιτεκτονική του παγκόσμιου συστήματος.* Από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μετά, είμαστε μάρτυρες τεράστιων ανατροπών στην αρχιτεκτονική του παγκόσμιου συστήματος. Η Δύση με τις ΗΠΑ σε πρωταγωνιστικό ρόλο εγκαινιάζει έναν νέο κύκλο «συσσώρευσης διά της αρπαγής»,⁷² επιβάλλοντας μέσω των διεθνών οργανισμών (ΠΟΕ, ΔΝΤ, Παγκόσμια

⁷¹ Βλ. Zbigniew Brzezinski, *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power*, Basic Books, Νέα Υόρκη 2013. Επίσης Νικόλαος Κ. Καρατουλιώτης, *Γεωπολιτική σκακιέρα: Η Ελλάδα στο κέντρο των γεωστρατηγικών συγκρούσεων*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2013. Το γεγονός αυτό έχει γίνει ευρύτατα αποδεκτό ακόμα και μεταξύ των αξιωματούχων και πανεπιστημιακών που παίζουν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής των μεγάλων κρατών που διαμορφώνουν τους παγκόσμιους συσχετισμούς. Βλ., για παράδειγμα, Henry Kissinger, «Do We Achieve World Order Through Chaos or Insight?», συνέντευξη στο περιοδικό *Σπήγκελ*, 13/11/2014. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.spiegel.de/international/world/interview-with-henry-kissinger-on-state-of-global-politics-a-1002073.html> (τελευταία πρόσβαση 23/8/2015). Και Sergei Lavrov, «On the Right Side of History», *VoltaireNet*, 12/6/2012. Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.voltairenet.org/article174662.html> (τελευταία πρόσβαση 25/8/2015).

⁷² Τον όρο έχει εισηγηθεί ο David Harvey, στηριγμένος στη θεωρητική δουλειά της Ρόζας Λούξεμπουργκ για τη *συσσώρευση του κεφαλαίου*. Σύμφωνα με τη Λούξεμπουργκ, η συσσώρευση του κεφαλαίου έχει διπλό χαρακτήρα: «[...]Από τη μια, έχει να κάνει με την αγορά εμπορευμάτων και τον τόπο στον οποίο παράγεται η υπεραξία - το εργοστάσιο, το ορυχείο, το αγρόκτημα. Ιδωμένη υπό αυτό το φως, η συσσώρευση είναι μια καθαρά οικονομική διαδικασία, της οποίας η πιο σημαντική φάση είναι η συναλλαγή ανάμεσα στον καπιταλιστή και τον μισθωτό εργαζόμενο... Εδώ, σε οποιαδήποτε περίπτωση υπερισχύουν η ειρήνη, η ιδιοκτησία και η ισότητα, και χρειάστηκε η οξύνοια της διαλεκτικής της επιστημονικής ανάλυσης για να αποκαλυφθεί με ποιο τρόπο το δικαίωμα ιδιοκτησίας μεταβάλλεται στην πορεία της συσσώρευσης σε ιδιοποίηση της ιδιοκτησίας άλλων ανθρώπων, με ποιο τρόπο η ανταλλαγή εμπορευμάτων μετατρέπεται σε εκμετάλλευση και η ισότητα γίνεται ταξική εξουσία. Από την άλλη, η συσσώρευση του κεφαλαίου έχει να κάνει με τις σχέσεις ανάμεσα στον καπιταλιστικό και τους μη καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής, οι οποίοι αρχίζουν να εμφανίζονται στη διεθνή σκηνή. Οι κυρίαρχες μέθοδοί της είναι η αποικιακή πολιτική, ένα διεθνές σύστημα δανεισμού -μια πολιτική σφαιρών συμφερόντων- και ο πόλεμος. Η βία, ο δόλος, η καταπίεση, το

Τράπεζα) το σταδιακό άνοιγμα των αγορών στην Αφρική, τη Λατινική Αμερική, τη Νοτιοανατολική Ασία, αλλά και προγράμματα λιτότητας και «δομικών διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων» με ιδιωτικοποιήσεις, ξένες ληστρικές επενδύσεις κ.ο.κ. Σε πρώτη φάση, αυτή η διαδικασία θα πλήξει μια ευρεία γκάμα χωρών. Έτσι χώρες όπως το Μεξικό, η Νιγηρία και οι Φιλιππίνες θα ενταχθούν βίαια στους μηχανισμούς της παγκοσμιοποίησης,⁷³ με συνέπεια την καταστροφή μεγάλου μέρους της εσωτερικής τους οικονομίας και τη δραστική έξοδο των πληθυσμών τους.

Σε δεύτερη φάση, η Κίνα θα εκμεταλλευτεί αυτό το «άνοιγμα» των αγορών, ώστε να καταστεί «εργαστήριο του κόσμου» και παγκόσμιος παραγωγικός πόλος. Μέσα στη δεκαετία του 1990, η εκρηκτική οικονομική ανάπτυξή της θα αμφισβητήσει την αρχιτεκτονική του παγκόσμιου συστήματος, και θα αναδυθεί ως αυτόνομος οικονομικός πόλος, συμπαρασύροντας μαζί της και χώρες όπως η Ινδία. Σε δεύτερο χρόνο, κατά τη δεκαετία του 2000, η δυνατότητα να συνάψει ανεξάρτητες διμερείς οικονομικές σχέσεις με χώρες της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, αλλά και τη Ρωσία, θα βοηθήσει να τεθούν και αυτές σε τροχιά οικονομικής ανάπτυξης, και να απαλλαγούν από τη σκληρή επιστασία των καθοδηγούμενων από τη Δύση διεθνών οικονομικών οργανισμών.⁷⁴

Σταδιακά, μέσα σε αυτή τη δεκαετία, η φυσιογνωμία της πλανητικής οικονομίας μεταβάλλεται. Η μονόδρομη σχέση των άνισων ανταλλαγών της Δύσης με τον υπόλοιπο κόσμο υποχωρεί θεαματικά, και στη θέση της αναδύεται ένας κόσμος

πλιότατο επιδεικνύονται ανοιχτά χωρίς καμιά προσπάθεια συγκάλυψης και απαιτείται προσπάθεια για ν' ανακαλύψουμε σ' αυτό το ανακάτωμα πολιτικής βίας και ανταγωνισμών ισχύος τους άτεγκτους νόμους της οικονομικής διαδικασίας.». Ο Harvey υποστηρίζει ότι αυτή η δεύτερη μορφή συσσώρευσης –η συσσώρευση διά της αρπαγής– δεν συνέβη άπαξ στη σύγχρονη ιστορία του καπιταλιστικού συστήματος, στη φάση διαμόρφωσης των αποικιακών δυνάμεων, αλλά επαναλαμβανόμενα σε κύκλους επέκτασης της κυριαρχίας των καπιταλιστικών, αποικιακών δυνάμεων πάνω στις περιοχές του πλανήτη όπου επικρατούν ή επιβιώνουν μη καπιταλιστικές σχέσεις. Βλ. David Harvey, *Ο νέος Ιμπεριαλισμός*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 144 κ.έ.

⁷³ Philip McMichael, *Development and Social Change: A Global Perspective*, Pine Forge Press, Λονδίνο 2000, σσ. 116-137.

⁷⁴ Βλ. Giovanni Arrighi, *Adam Smith in Beijing: Lineages of the 21st Century*, Verso, Λονδίνο 2005, Andre Gunder Frank, *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*, University of California Press, Καλιφόρνια 1998, Jenny Clegg, *China's Global Strategy: Towards a Multipolar World*, Pluto Press, Λονδίνο 2009, Samir Amin, *Beyond Us Hegemony? Assessing the Prospects for a Multipolar World*, Zed Books, Λονδίνο - ΝέαΥόρκη 2006.

περιφερειών, όπου το μεγαλύτερο μέρος των διεθνών οικονομικών συναλλαγών πραγματοποιείται πλέον στο εσωτερικό των περιφερειών, και όχι σε παγκόσμιο επίπεδο.⁷⁵

Είναι σαφές ότι σταδιακά τείνει να αναδυθεί ένας πολυκεντρικός κόσμος. Και τουλάχιστον στο οικονομικό πεδίο η μετάβαση έχει συντελεστεί αμετάκλητα. Αυτή η πλανητική κίνηση δημιούργησε δύο ταχύτητες μεταξύ των χωρών του Νότου: εκείνων που σταδιακά βγαίνουν από τις συνθήκες «ανάπτυξης της υπανάπτυξης» στις οποίες τις είχε καταδικάσει η αποικιοκρατία, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τις BRICS – με εξαίρεση τη Ρωσία που αποτελεί ειδική περίπτωση· και εκείνων που η ίδια η διαδικασία που ακολούθησε το παγκόσμιο σύστημα τις καταδίκασε σε καθεστώς χειρότερης ανέχειας, σ' ένα είδος «τέταρτου κόσμου», λιγότερο ή περισσότερο «αποτυχημένων» κρατών και οικονομιών.⁷⁶

Η επίδραση του παγκόσμιου συστήματος πάνω στις κοινωνίες που εμπίπτουν σε αυτές τις δύο κατηγορίες χωρών εντείνει τα φαινόμενα της μετανάστευσης.

Στις πρώτες, η μετανάστευση είναι απόρροια της ανάπτυξης, καθώς παραδοσιακές κοινωνίες και οικοσυστήματα καταστρέφονται⁷⁷ – δημιουργούνται έτσι ρεύματα μετακινήσεων από την ύπαιθρο προς τις πόλεις αλλά και το εξωτερικό. Την ίδια στιγμή, οι μεσαίες και οι ανώτερες τάξεις των πόλεων ανοίγονται προς την παγκοσμιοποίηση και τη Δύση, υιοθετούν τον δυτικό τρόπο ζωής και εκδηλώνουν έντονες τάσεις κινητικότητας προς αυτήν. Χαρακτηριστικά παραδείγματα όπου τα μεταναστευτικά κύματα προκαλούνται από τη ραγδαία ανάπτυξη, και όχι την υπανάπτυξη, είναι η Κίνα και η Ινδία.⁷⁸

Στις δεύτερες, η υπανάπτυξη⁷⁹ ευθύνεται για τις μεταναστευτικές ροές ανειδίκευτης αλλά και ειδικευμένης εργασίας, για το φαινόμενο που στη διεθνή

⁷⁵ World Trade Organization, *International Trade Statistics 2014*, Γενεύη 2014.

⁷⁶ Giovanni Arrighi και Lu Zang, «Beyond Washington Consensus: A New Bandung», στο Jon Shefner και Patricia Fernández-Kelly (επιμ.), *Globalization and Beyond: New Examinations of Global Power and Its Alternatives*, Penn State University Press, Πενσυλβάνια 2011, σσ. 25-58.

⁷⁷ Gerry Mander και Edward Goldsmith, *The Case against Global Economy and For a Turn Toward the Local*, University of California Press, Καλιφόρνια 2002, Vandana Shiva, *Η αρπαγή της σοδειάς: Η ληστεία της παγκόσμιας παραγωγής τροφής*, Εξάρχεια, Αθήνα 2009.

⁷⁸ Βλ. Michael J. White και Inku Subedi, *The Demography of China and India: Effects on Migration to High Income Countries through 2030*, Migration Policy Institute, Ουάσινγκτον 2008.

⁷⁹ Στην περίπτωση αυτών των χωρών, αλλά μόνον σε αυτήν, επαληθεύεται το νεομαρξιστικό θεωρητικό μοντέλο για τη μετανάστευση, το οποίο τοποθετείται στους αντίποδες του νεοκλασικού: η

βιβλιογραφία ορίζεται ως «απομύζηση εγκεφάλων».⁸⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα η Αιθιοπία όπου, σύμφωνα με τον Martin Khor, διευθυντή του *Δικτύου για τον Τρίτο Κόσμο*, «...υπάρχουν περισσότερες νοσοκόμες από το Μαλάουι στο Μάντσεστερ, και περισσότεροι Αιθίοπες γιατροί στο Σικάγο, απ' ό,τι σε ολόκληρη την Αιθιοπία».⁸¹

Το ίδιο χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στη Λατινική Αμερική ο αριθμός των μεταναστών που εγκατέλειψαν τη χώρα αυξήθηκε κατά 47,2% τη δεκαετία 1970-1980, και 94,7% τη δεκαετία της απορρύθμισης 1980-1990.⁸² Σε μεγάλο βαθμό, το ίδιο μοντέλο επαναλαμβάνεται και σε χώρες της Υποσαχάριας Αφρικής, όπως η Νιγηρία.⁸³ Και βέβαια, στον κατάλογο πρέπει να προσθέσουμε και τις χώρες του πρώην ανατολικού μπλοκ, οι οποίες πέρασαν από παρόμοιες διαδικασίες κατά τη δεκαετία του 1990.⁸⁴

3. *Οικολογική κρίση.* Η αρχική ένταση της παγκοσμιοποίησης αλλά και η μετατροπή της σε νέα πολυπολικότητα έχουν προκαλέσει μια άνευ προηγουμένου εντατικοποίηση του κυρίαρχου μοντέλου ανάπτυξης που ακολουθείται σε πλανητικό επίπεδο. Το οικολογικό κόστος έτσι πολλαπλασιάζεται, με αποτέλεσμα να απειλούνται άμεσα οι παγκόσμιες δυναμικές περιβαλλοντικές ισορροπίες και να προκαλούνται ρεύματα «περιβαλλοντικών προσφύγων».

μετανάστευση ερμηνεύεται ως *απομύζηση* ανθρώπινων πόρων –εργατικών χεριών ή εγκεφάλων– και θεωρείται παράγοντας «ανάπτυξης της υπανάπτυξης», δηλαδή φαινόμενο που καθλώνει αυτές τις χώρες στο οικονομικό τέλμα, και όχι παράγοντας εξισορρόπησης που διευκολύνει την ανάπτυξή τους. Βλ. Hein De Haas, «Migration and development: A theoretical Perspective», *International Migration Institute*, James Martin 21st Century School, University of Oxford, Paper 9, 2008.

⁸⁰ Maurice Schiff και Çağlar Özden, *International Migration, Remittances, and the Brain Drain (Trade and Development)*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2008.

⁸¹ Martin Khor, «Medical Brain Drain hits Poor Nations», *Third World Network*, 10/4/2006. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.twn.my/title2/gtrends99.htm> (τελευταία πρόσβαση 3/9/2015).

⁸² David Khoudour-Castéras, «Unexpected Effects of the Washington Consensus: Trade Liberalization and Migration Flows in Latin America», *The International Trade Journal* 24 (4), Οκτώβριος 2010, σσ. 440-476.

⁸³ A. Adepoju, T. van Naerssen και A. Zoomers (επιμ.), *International Migration and National Development in sub-Saharan Africa: Viewpoints and Policy Initiatives in the Countries of Origin*, Brill publishers, Λάιντεν-Βοστώνη 2008.

⁸⁴ Nancy Holmstrom και Richard Smith, «The Necessity of Gangster Capitalism: Primitive Accumulation in Russia and China», *Monthly Review* 51 (9), Φεβρουάριος 2000.

Τα κυριότερα οικολογικά προβλήματα αυτής της διαδικασίας είναι: οι άμεσες και απώτερες συνέπειες της παγκόσμιας υπερθέρμανσης, δηλαδή ο πολλαπλασιασμός ακραίων και εξαιρετικά έντονων κλιματικών φαινομένων (τυφώνες, πλημμύρες κ.ο.κ.) αλλά και η αναμενόμενη άνοδος της θαλάσσιας στάθμης· οι συνέπειες από την εντατικοποίηση του μοντέλου γεωργικής παραγωγής, με κυριότερες τη σταδιακή εξάντληση/μόλυνση των υδάτινων πόρων, αλλά και την ερημοποίηση/διάβρωση των εδαφών που προκαλούν οι εντατικές, βιομηχανικές καλλιέργειες· η γενικότερη εξάντληση κάθε λογής φυσικών πόρων, οι οποίοι απορροφούνται ταχύτατα με εξαιρετικά αντιπεριβαλλοντικές μεθόδους, γεγονός που συμβάλλει στην τοξική επιμόλυνση των εδαφών.⁸⁵

Σύμφωνα με την περίφημη έκθεση *Stern* της βρετανικής κυβέρνησης στα τέλη της δεκαετίας του 2000, αλλά και άλλες εκθέσεις, όπως εκείνη του Διακυβερνητικού Πάνελ για την Κλιματική Αλλαγή (IPCC), εκτιμάται ότι εξαιτίας της περιβαλλοντικής κρίσης, μέχρι το 2050 θα εγκαταλείψουν τις εστίες τους περίπου 150-200 εκατομμύρια άνθρωποι επιπλέον.⁸⁶

4. *Δημογραφικός παράγοντας.* Η σχέση μετανάστευσης και δημογραφίας έχει αποτελέσει αντικείμενο προβληματισμού ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1970. Αρχικά έγινε μια αυστηρή σύγκριση των σταδίων δημογραφικής μετάβασης με τις περιόδους έντασης των μεταναστευτικών ρευμάτων. Όπως φάνηκε, στις προνεωτερικές κοινωνίες, που χαρακτηρίζονται μάλλον από σταθερή δημογραφία, οι μεταναστεύσεις είναι περιορισμένες και εξαρτώνται είτε από φυσικά αίτια είτε από πολέμους. Στις πρώιμες νεωτερικές κοινωνίες παρατηρείται επίσης αύξηση του πληθυσμού και βελτίωση των όρων ζωής, γεγονός που ενθαρρύνει τις μετακινήσεις τόσο εντός της κάθε χώρας όσο και την έξοδο από αυτήν. Οι δε ώριμες νεωτερικές κοινωνίες, οι οποίες σταθεροποιούνται ή ακόμα και συρρικνώνονται δημογραφικά, μεταβάλλονται από χώρες προέλευσης σε χώρες προορισμού μεταναστών, καθώς η δημογραφική τους κάμψη δημιουργεί συνθήκες ζήτησης ξένων εργατικών χεριών.⁸⁷

⁸⁵ Lester Brown, *Ο πλανήτης μας στα όριά του*, Χρονικό, Αθήνα 2011, σσ. 79-92.

⁸⁶ Nicholas Stern, *The Economics of Climate Change*, HM Treasury, Office for Climate Change, Λονδίνο 2006.

⁸⁷ Βλ. Wilbour Zelinsky, «The Hypothesis of the Mobility Transition», *Geographical Review* 61 (2), άνοιξη 1971, σσ. 219-49, Ronald Skeldon, «Migration Transitions Revisited: Their Continued

Σήμερα, στο παγκόσμιο σύστημα υπάρχουν όλες οι δυνατές παραλλαγές εκείνων των σταδίων που ενισχύουν τη μετανάστευση, καθώς και ιδιότυπες παραμορφώσεις τους. Ο «τέταρτος κόσμος», για παράδειγμα, αντιμετωπίζει ταυτόχρονα πρόβλημα υπανάπτυξης και υπεργεννητικότητας, παροξύνοντας έτσι την έξοδο των πληθυσμών.⁸⁸

Οι ραγδαία αναπτυσσόμενες χώρες, ο πληθυσμός των οποίων αυξάνεται –αν και με μειούμενη ένταση– βιώνουν ένα μαζικό κύμα αστυφιλίας, ως απόρροια των σαρωτικών μετασχηματισμών που προκαλεί η ίδια τους η ανάπτυξη. Την ίδια στιγμή οι πόλεις τους προσχωρούν βαθύτερα στο διεθνές δίκτυο οικονομικών και πολιτιστικών ανταλλαγών, με συνέπεια η επαφή τους με την παγκοσμιοποιημένη, δυτική κουλτούρα να πυκνώνει. Αυτό με τη σειρά του προκαλεί τάσεις πληθυσμιακής κινητικότητας προς τη Δύση. Έτσι, έχουμε επάλληλες ροές ανθρώπινης κινητικότητας, από την ύπαιθρο προς τις πόλεις αφενός, και από τις πόλεις προς τις δυτικές μητροπόλεις αφετέρου.

Τέλος, το μεταναστευτικό φαινόμενο επηρεάζεται αποφασιστικά από τη δημογραφία της Δύσης, η οποία σε μεγάλο βαθμό αντιμετωπίζει δημογραφική στασιμότητα/συρρίκνωση. Το γεγονός αυτό πολλαπλασιάζει τις ανάγκες για εισαγωγή πληθυσμών, κυρίως εργατικού δυναμικού, αλλά όχι μόνο, και αποτελεί από μόνο του «παράγοντα έλξης» των μεταναστευτικών πληθυσμών προς την Ευρώπη – και λιγότερο τις ΗΠΑ.

5. Η έλξη που ασκεί η Δύση με την ευημερία της, τον πλούτο και την αφθονία του καταναλωτικού πολιτισμού της είναι ένας άλλος παράγοντας. Πρόκειται για μια παράπλευρη συνέπεια της παγκοσμιοποίησης του δυτικού καταναλωτικού προτύπου, της παγκόσμιας, δηλαδή, κυριαρχίας των πολιτιστικών προϊόντων, των ηθών και των αξιών.⁸⁹ Ο δυτικός κόσμος αυτοδιαφημίζεται ως προπύργιο ευημερίας, γεγονός που

Relevance for The Development of Migration Theory», *Population, Space and Place* 18 (2), Μάρτιος-Απρίλιος 2011, σσ.154-166, του ίδιου, *Migration and Development: A Global Perspective*, Longman, Έσεξ 1997.

⁸⁸ Για τη σχέση παγκοσμιοποίησης, δημογραφίας, φτώχειας και μετανάστευσης, βλ. Herman Daly, «Population, Migration and Globalization», *World Watch* 17 (5), σσ. 41-44, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2004.

⁸⁹ Βλ. Γιάννης Καλιόρης, *Η κοινωνία της ορθοπεταλιάς και οι κωπηλάτες της γαλέρας*, Αρμός, Αθήνα 2004. Επίσης, Γκυ Ντεμπόρ, *Σημειώσεις πάνω στην κοινωνία του θεάματος*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα

ενεργοποιεί *αντανεκλαστικά σχετικής αποστέρησης*⁹⁰ στους υπόλοιπους πληθυσμούς του πλανήτη, οξύνοντας την αίσθησή τους ότι τελούν σε καθεστώς αποκλεισμού από την αφθονία της σύγχρονης εποχής. Αυτό με τη σειρά του ενθαρρύνει τη μετανάστευση που γίνεται αντιληπτή σαν ένας τρόπος παράκαμψης των αποκλεισμών και των γεωοικονομικών διαιρέσεων του πλανήτη – σαν ένα παράθυρο πρόσβασης στον «καινούριο θαυμαστό κόσμο» του πλούτου και της κατανάλωσης.

Ας δούμε ένα παράδειγμα. Σύμφωνα με τα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας, η Κίνα, που πλέον θεωρείται το «εργαστήρι του κόσμου», έχει μέσο κατά κεφαλήν ΑΕΠ 7.593,88 δολάρια. Η Ινδία έχει 1.630, παρόλο που η οικονομία της κάθε άλλο παρά «καθυστερημένη» μπορεί να χαρακτηριστεί –απόδειξη ότι θεωρείται πρωτοπόρος ακόμα και σε ορισμένους κλάδους της «οικονομίας της γνώσης» όπως η παραγωγή λογισμικού. Από την άλλη, η Σιέρα Λεόνε που ανήκει στην κατηγορία των

1985, Serge Latouche, *Westernization of the World: Significance, Scope and Limits of the Drive Towards Global Uniformity*, Polity Press, Λονδίνο 1996, Helena Norbert-Hodge, «The Pressure to Modernize» και S.M. Mohamed Idris, «The Third World: A Crisis of Development», στο Edward Goldsmith κ.ά., *The Future of Progress*, ό.π., σσ. 91-121.

⁹⁰ Η σχετική αποστέρηση αφορά την πρόσληψη της φτώχειας και της ανέχειας όχι σε απόλυτο βαθμό, αλλά σε σύγκριση με το γενικό επίπεδο-πρότυπο πλούτου και ευημερίας που ισχύει στην εκάστοτε κοινωνία – ή σε πλανητικό επίπεδο εφόσον μιλάμε για έναν κόσμο όπου εν πολλοίς τα κοινωνικά πρότυπα έχουν καταστεί πλανητικά. Στο πλαίσιο της κοινωνικής ψυχολογίας, η θεωρία της *σχετικής αποστέρησης* επιστρατεύεται συχνά προκειμένου να ερμηνευτούν οι συγκρούσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Στην περίπτωση της μετανάστευσης το φαινόμενο «σχετικής αποστέρησης» αποτελεί όχι μόνο παράγοντα κινητοποίησης των πληθυσμών ώστε να μεταναστεύσουν προς τα προπύργια της ευημερίας, αλλά και πηγή σφοδρών πολιτισμικών συγκρούσεων μεταξύ της Δύσης και του μουσουλμανικού κόσμου. Πράγμα που αποδεικνύεται περίτρανα καθώς ο συγκρουσιακός λόγος που αρθρώνει ο εξτρεμιστικός ισλαμισμός περιστρέφεται, σχεδόν εμμονικά, γύρω από την καταγγελία της δυτικής αφθονίας – η οποία ενέχει μάλλον ρόλο «σκοτεινού αντικειμένου του πόθου» για τις φτωχές μάζες του μουσουλμανικού κόσμου που στρατεύονται στην υπόθεση του ριζοσπαστικού ισλαμισμού. Για την προσέγγιση της θεωρίας περί «σχετικής αποστέρησης» από τη σκοπιά της κοινωνικής ψυχολογίας και την εφαρμογή της πάνω στις ερμηνείες φαινομένων συλλογικών συγκρούσεων, βλ. M. A. Hogg και G.M. Vaughan, *Κοινωνική ψυχολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2010, σσ. 497-502. Επίσης, ειδικότερα για τη σχετική αποστέρηση ως παράγοντα ενίσχυσης της σύγχρονης μετανάστευσης, βλ. Oded Stark και J. Edward Taylor, «Relative Deprivation and International Migration», *Demography* 26 (1), Φεβρουάριος 1989.

«στάσιμων» χωρών έχει 788,41 δολάρια, ενώ το Αφγανιστάν 667. Οι Ηνωμένες Πολιτείες έχουν... 54.629,5 (!) και η Ε.Ε. 36,317,8 δολάρια.⁹¹

Αντιλαμβανόμαστε ότι όσο κι αν η οικονομική άνοδος της Νοτιοανατολικής Ασίας έχει οδηγήσει στη σχετικοποίηση της πλανητικής διαίρεσης σε εστίες ανάπτυξης και υπανάπτυξης, αμφισβητώντας το μονοπώλιο της Δύσης στον ανεπτυγμένο κόσμο,⁹² οι ανισότητες σε επίπεδο εισοδημάτων παραμένουν τεράστιες σε παγκόσμιο επίπεδο.

Αν μάλιστα συνυπολογίσουμε ότι στο πλαίσιο του *μηνύματος* και της *επικοινωνίας* ο πλανήτης μας είναι πλήρως παγκοσμιοποιημένος, τότε είναι σαφές πως οι αντανάκλασεις αυτής της ευημερίας στα παγκόσμιες κυκλοφορίες δυτικά πολιτιστικά προϊόντα παράγουν εκ των πραγμάτων την επιθυμία για συμμετοχή στον «θαυμαστό κόσμο» των εμπορευμάτων, που για την πλειονότητα του πλανήτη είναι μάλιστα *καινούριος θαυμαστός κόσμος*. Η κινητοποίηση που προκαλεί αυτό το αίσθημα αποτελεί έναν από τους καθοριστικότερους παράγοντες για τη γιγάντωση των μεταναστευτικών ρευμάτων, ειδικότερα την τελευταία εικοσαετία.

Απ' όλα αυτά, εύκολα συνάγεται η *γενική εικόνα* του παγκόσμιου συστήματος, καθώς και το *πώς* τοποθετείται μέσα σε αυτήν και το *φαινόμενο της μετανάστευσης*. Δηλαδή ποιος είναι ο χαρακτήρας του. Είναι απολύτως σαφές ότι το παγκόσμιο σύστημα διέρχεται βαθιά *κρίση μετάβασης* προς ένα άλλο καθεστώς τα χαρακτηριστικά του οποίου, προφανώς, δεν έχουν ακόμα διαφανεί. Γεωπολιτική κρίση, οικονομική κρίση, κοινωνική κρίση, οικολογική και δημογραφική κρίση – εν τέλει πολιτιστική κρίση. Αυτά είναι τα *κυρίαρχα* στοιχεία του σύγχρονου πλανητικού συστήματος.⁹³

Η μετανάστευση αποτελεί μια κίνηση που γιγαντώνεται ακριβώς εξαιτίας των αποδιαρθρωτικών λειτουργιών του, οι οποίες είναι ποικίλες και παροτρύνουν, κατά περίπτωση λιγότερο ή περισσότερο καταναγκαστικά, τους πληθυσμούς να μεταναστεύσουν.

⁹¹ Τα στοιχεία είναι του 2014 και αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα της Παγκόσμιας Τράπεζας. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://data.worldbank.org/> (τελευταία πρόσβαση 23/8/2015).

⁹² Andre Gunder Frank, *ReORIENT*, ό.π.

⁹³ Giovanni Arrighi και Beverly J. Silver (επιμ.), *Chaos and Governance in the Modern World System*, University of Minnesota press, Μινεάπολις-Λονδίνο 1999.

Ωστόσο, η μετακίνηση έχει ένα τέλος, ένα σκοπό. Και αυτός δεν είναι άλλος από την επιθυμία να συμμετέχουν οι μεγάλες μάζες του πλανήτη στην υπόσχεση της ευημερίας που αρθρώνει μέσα από διάφορους τρόπους η ίδια η Δύση.

Η κυριότερη οικονομική λειτουργία της παγκόσμιας μετανάστευσης που καταδεικνύει αυτή τη διάσταση είναι τα εμβάσματα. Τα ποσά που επαναπατρίζουν οι μετανάστες είναι μια πολύ μεγάλη πηγή κεφαλαίων για τις χώρες προέλευσής τους. Ενδεικτικά, για το 2015, τα κεφάλαια που μεταφέρονται μέσω εμβασμάτων προς τις αναπτυσσόμενες χώρες εκτιμώνται περί τα 436 δισ. δολάρια και αποτελούν τη δεύτερη μεγαλύτερη πηγή κεφαλαίων για τις χώρες αυτές μετά τις Ξένες Άμεσες Επενδύσεις. Για τις δε χώρες του «τέταρτου κόσμου», τις οποίες ο ΟΗΕ αποκαλεί «εύθραυστες» (π.χ. Λιβερία, Σομαλία κ.ο.κ.) ο όγκος των εμβασμάτων είναι σχεδόν πενταπλάσιος από τις Ξένες Άμεσες Επενδύσεις.⁹⁴

Το φαινόμενο δεν έχει μόνο ποσοτικές διαστάσεις, αλλά και ποιοτικές. Είναι γνωστό ότι τα εμβάσματα επηρεάζουν ποικιλοτρόπως τις κοινωνίες προέλευσης των μεταναστών, τα πρότυπα κατανάλωσης, τις κοινωνικές ιεραρχίες, τις σχέσεις μεταξύ των δύο φύλων.⁹⁵ Και έχει επίσης παρατηρηθεί ότι οι πόροι από τα εμβάσματα διοχετεύονται πρωτίστως στην αγορά γης και ακινήτων, στη βελτίωση του καταναλωτικού επιπέδου των νοικοκυριών, ενώ μόνο δευτερευόντως επανεπενδύονται στην οικονομία.⁹⁶ Κυριότερη λειτουργία των εμβασμάτων, δηλαδή, είναι ότι μέσω αυτών εισάγονται στις χώρες προέλευσης θραύσματα του δυτικού τρόπου ζωής, μια ανέλπιστα δίοδος προς την ευημερία του.

Μια άλλη πολύ σημαντική λειτουργία των εμβασμάτων είναι ότι, αναβαθμίζοντας τον τρόπο ζωής ορισμένων νοικοκυριών, παρακινούν έμμεσα και άλλα νοικοκυριά να επιλέξουν τη μετανάστευση ενός ή περισσότερων μελών του. Ο William Petersen διαπιστώνει ήδη από το 1958: «Η μετανάστευση καθίσταται μόδα, ένα καθιερωμένο πρότυπο, ένα παράδειγμα πολιτικής συμπεριφοράς. Από τη στιγμή που ξεκινάει, η ανάπτυξη αυτής της διαδικασίας είναι σχεδόν αυτόματη».⁹⁷

⁹⁴ World Bank, «Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook», *Migration and Development Brief 22*, 11 Απριλίου 2014, σ.1.

⁹⁵ Alejandro Portes και Josh De Wind (επιμ.), *Rethinking Immigration: New Theoretical and Empirical Perspectives*, Berghahn, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2008, σ. 164.

⁹⁶ Michael J. Piore, *Birds of Passage*, ό.π., σ. 2.

⁹⁷ Petersen William, «A General Typology of Migration», *American Sociological Review* 23 (3), Ιούνιος 1958, σσ. 256-266.

Υπάρχει μια ολόκληρη θεωρητική συζήτηση η οποία φωτίζει τις ημιαυτόματες και αυτοτροφοδοτούμενες όψεις του μεταναστευτικού ζητήματος, οι οποίες ξεκινούν από τα οικονομικά δίκτυα που εμπλέκονται στην ίδια τη διαδικασία της μετανάστευσης – νόμιμα ή παράνομα– και καταλήγουν στα δίκτυα εμπιστοσύνης τα οποία εγκαθιδρύουν οι ίδιοι οι μετανάστες στις χώρες προορισμού, για να ελαχιστοποιήσουν το οικονομικό και ψυχολογικό κόστος της διαδικασίας, αλλά και για να μεγιστοποιήσουν τις ευκαιρίες που θα προκύψουν στις χώρες όπου θα εγκατασταθούν.

Η υπόσχεση της ευημερίας, δηλαδή, που παρακινεί τη μετανάστευση έχει διαμορφώσει τη δική της οικονομία, με όψεις *αγοραίες* –που σε ορισμένες εκδοχές τους εμπίπτουν ακόμα και στη σωματεμπορία ή και άλλες σύγχρονες μορφές δουλειάς– αλλά και... συνεργατικές.⁹⁸

Για μεγάλο κομμάτι των μεταναστευτικών πληθυσμών, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, η υλοποίηση αυτής της υπόσχεσης *μπλοκάρεται* από τις οικονομικές και κοινωνικές αντιφάσεις που συντελούνται στις χώρες προορισμού. Ως προς αυτό, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εξέγερση των γαλλικών προαστίων τον Νοέμβριο του 2005. Εκεί, νέοι μετανάστες τρίτης γενιάς ξεσηκώθηκαν και συγκρούστηκαν με την αστυνομία κρατώντας τις ταυτότητές τους στο χέρι, διεκδικώντας κι εκείνοι πρόσβαση στην «πολυτέλεια του να είσαι Γάλλος». Στις συγκρούσεις πυρπολήθηκαν εκατοντάδες πολυτελή αυτοκίνητα και λεηλατήθηκαν καταστήματα ως σύμβολο μιας ευημερίας από την οποία, παρ' όλη την πολιτική αφομοίωσης που εφαρμόζει το γαλλικό κράτος, οι συγκεκριμένες ομάδες της γαλλικής κοινωνίας παραμένουν αποκλεισμένες.⁹⁹

Η «Άγρια Δύση» του 19ου αιώνα, οι ΗΠΑ, αντιπροσώπευαν την πρόκληση μιας αχανούς χώρας, που υποτίθεται ότι ήταν αρχικά *έρημη* και στη συνέχεια *γεμάτη ευκαιρίες* – μια χώρα όπου ο καθένας μπορούσε να «κάνει την τύχη του». Η

⁹⁸ Για περισσότερα, βλ. John Salt και Jeremy Stein, «Migration as Business: The Case of Trafficking», *International Migration* 35 (4), 1997, John S. MacDonald και Leatrice D. MacDonald, «Chain Migration Ethnic Neighborhood Formation and Social Networks», *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 42 (1), Ιανουάριος 1964, Khalid Koser, «Why Migrant Smuggling Pays», *International Migration* 46 (2), 2008, Charles Tilly, «Trust Networks in Transnational Migration», *Sociological Forum* 22 (1), Μάρτιος 2007.

⁹⁹ Doug Saunders, *Arrival City: How the Largest Migration in History is Reshaping Our World*, Windmill Books, Λονδίνο 2011, σσ. 229-231.

«πολιτισμένη» Δύση του 21ου αιώνα είναι μια πολιτισμική επικράτεια *χορτασμένη*, όπου η ευημερία έχει πραγματωθεί. Και μόνο αυτό αποτελεί πρόκληση για τον υπόλοιπο πλανήτη, ο οποίος δεν είναι πλέον ή αποκλειστικά «πεινασμένος». Ταυτόχρονα, ανά τις διάφορες περιφέρειες του πλανήτη, στη Νοτιοανατολική Ασία ή τη Λατινική Αμερική, αναδύονται νέοι πόλοι οικονομικού, δημογραφικού, πολιτικού *δυναμισμού*. Κοινωνίες που διψούν και διεκδικούν αυτή την ευημερία της Δύσης.

Υπάρχουν, βέβαια, αρκετές ενδείξεις, ότι η ανακατανομή για την οποία πιέζει η νέα αρχιτεκτονική ισχύος του παγκόσμιου συστήματος δεν είναι εφικτή, για μια σειρά λόγους που σχετίζονται με τα αμείλικτα οικολογικά όρια του πλανήτη, τα οποία αποτρέπουν την παγκόσμια υιοθέτηση του δυτικού τρόπου ζωής.¹⁰⁰ Το γεγονός αυτό οξύνει τον ανταγωνισμό για την ανακατανομή του παραγόμενου πλούτου.¹⁰¹ Σε αυτό το πλαίσιο, η διεκδίκηση του πλούτου και οι αγώνες «κατανομής» παίρνουν όλες τις δυνατές μορφές – από τον «πόλεμο των πολιτισμών» μέχρι τον λυσσαλέο οικονομικό ανταγωνισμό. Μια τέτοια, όντως πολύ ιδιότυπη, είναι η μετανάστευση ως πράξη *άμεσης συμμετοχής* σε όσα υπόσχεται η Δύση.

Η μετανάστευση στις δυτικές κοινωνίες

Ο όγκος του μεταναστευτικού δυναμικού που έχει καταφθάσει στη Δύση τις τελευταίες τρεις δεκαετίες είναι τεράστιος, και εμπλέκεται στις κεντρικότερες

¹⁰⁰ Σύμφωνα με τον Living Planet Report της οργάνωσης WWF, θα απαιτούνταν φυσικοί πόροι 3,9 πλανητών σαν τη γη, ώστε να είναι εφικτή η υιοθέτηση του αμερικανικού τρόπου ζωής από ολόκληρο τον πλανήτη. Βλ. WWF, *Living Planet Report 2014*, Γκλαντ 2014, σ. 38.

¹⁰¹ Ακριβώς λόγω των οικολογικών ορίων της ανάπτυξης και τους πεπερασμένους φυσικούς πόρους, ο παγκόσμιος οικονομικός ανταγωνισμός τις επόμενες δεκαετίες δεν θα αφορά αποκλειστικά τη διανομή του παραγόμενου πλούτου, αλλά ολοένα και περισσότερο την *ανακατανομή* του συσσωρευμένου πλούτου. Κι αυτό διότι μετά το 2020 αναμένεται να υπάρξει σημαντική επιβράδυνση στους παγκόσμιους ρυθμούς ανάπτυξης (να περιοριστούν γύρω στο 1%). Έτσι, η διόγκωση της μεσαίας τάξης σε μια περιοχή του πλανήτη θα συνεπάγεται, ολοένα και πιο αναπόφευκτα, τη *συρρίκνωση* της μεσαίας τάξης σε μια άλλη – για παράδειγμα, εκτιμάται ότι αν συνεχιστούν οι τωρινές τάσεις της παγκόσμιας οικονομίας, σε συνθήκες ελεύθερης αγοράς πάντα, το 2050 η κατανάλωση της κινέζικης και της ινδικής μεσαίας τάξης θα αντιστοιχεί στο 50% της συνολικής κατανάλωσης όλων των μεσαίων τάξεων παγκοσμίως. Αντιθέτως, η κατανάλωση της μεσαίας τάξης στην Ε.Ε. θα συρρικνωθεί από 35% σε 5%! Για τη σταδιακή επιβράδυνση της παγκόσμιας οικονομίας, βλ. Thomas Piketty, *Capital in the Twenty-First Century*, ό.π., σσ. 71-113.

κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που αποτυπώθηκαν στο σύνολο των δυτικών κοινωνιών αυτή την περίοδο.

Όλες οι μείζονες τάσεις και τα φαινόμενα που εντάσσονται στο πλαίσιο της λεγόμενης «παγκοσμιοποίησης» ενέπλεκαν στους μηχανισμούς τους μια ορισμένη διαχείριση των αθρόων μεταναστευτικών ρευμάτων: από τη «χρηματιστηριοποίηση» των ανεπτυγμένων οικονομιών, τη μεταφορά της βαριάς βιομηχανίας σε χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου, τη συμπίεση των μισθών και τη διαμόρφωση ενός μεγάλου στρώματος αποκλεισμένων στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών – της λεγόμενης κοινωνίας των δύο τρίτων.

Στην προηγούμενη φάση, κατά τη βιομηχανική επέκταση της Δύσης, η κάθε αγορά εργασίας ρυθμιζόταν σε εθνικά πλαίσια, ενώ οι μισθοί προσδιορίζονταν από το σημείο δυναμικής ισορροπίας που επιτυγχανόταν μέσα από τον ανταγωνισμό κεφαλαίου και εργασίας.¹⁰²

Η μετανάστευση εργατικού δυναμικού από το Μεξικό και τη λοιπή Κεντρική ή Λατινική Αμερική προς στις ΗΠΑ και από τον ευρωπαϊκό Νότο ή τις αποικίες της Βόρειας Αφρικής στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη χρησίμευε για να καλύψει κατά κύριο λόγο τις επιπλέον, βαριές χειρωνακτικές δουλειές στη βαριά βιομηχανία (και σε μικρότερο βαθμό στη γεωργία ή τις υπηρεσίες) που προέκυπταν από την ίδια την αναπτυξιακή δυναμική της οικονομίας.¹⁰³ Ήταν ένας δευτερεύων παράγοντας που λειτουργούσε συμπληρωματικά και υποβοηθητικά ως προς τη φορντική διάρθρωση της αγοράς εργασίας των εθνικών κρατών.

Αυτή η κατάσταση από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 σταδιακά μεταβάλλεται, στρεφόμενη στην αναδιάρθρωση της αγοράς εργασίας με κινητήριο μοχλό την εργατική δύναμη που έρχεται από το εξωτερικό. Πρώτος ο Piore¹⁰⁴ θα κάνει λόγο για τη σχάση της αγοράς εργασίας και την ανάδυση ενός διπλού συστήματος, όπου οι μετανάστες αναλαμβάνουν τις κακοπληρωμένες, βαριές και κοινωνικά απαξιωμένες εργασίες, σε αντίθεση με τους ντόπιους εργαζόμενους, οι οποίοι παραμένουν σε καταξιωμένες, καλοπληρωμένες, σταθερές και εξασφαλισμένες θέσεις εργασίας.

¹⁰² Αντόνιο Νέγκρι, Μάριο Τρόντι και Ρανιέρο Παντσιέρι, *Νεοκαπιταλισμός*, ό.π.

¹⁰³ Stephen Castles και Condula Kosack, «The Function of Labour Immigration in Western European Capitalism», ό.π., σσ. 3-21, André Gorz, «Immigrant Labour», *New Left Review*, I/61, Μάιος-Ιούνιος 1970.

¹⁰⁴ Michael J. Piore, *Birds of Passage*, ό.π.

Την εικόνα αυτή φαίνεται να επαληθεύουν και τα πορίσματα διαφόρων οικονομολόγων, τόσο για τις ΗΠΑ όσο και για την Ε.Ε.

Για τις ΗΠΑ, ο George Borjas¹⁰⁵ καταγράφει μια μεγάλη ποσοτική και ποιοτική μεταβολή των μεταναστευτικών ρευμάτων από το 1960 μέχρι το 2000.

Κατ' αρχάς, η διαφορά εμφανίζεται στα μεγέθη. Το 1970 υπήρχαν 3,2 εκατομμύρια ξένοι εργάτες, που αντιστοιχούσαν στο 4,2% της συνολικής εργατικής δύναμης της χώρας. Το 2000 οι ξένοι εργάτες ανήλθαν σε 15,4 εκατομμύρια, που αντιστοιχούν στο 13,4% της συνολικής εργατικής δύναμης. Δεύτερον, στη μορφωτική σύνθεση, με το εκπαιδευτικό επίπεδο των μεταναστών σταδιακά να πέφτει, και το ποσοστό των αποφοίτων λυκείου ή όσων δεν έχουν πάει καν στο λύκειο να αυξάνει αισθητά κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες.

Τρίτον, τα νέα μεταναστευτικά ρεύματα έχουν μεγάλο αντίκτυπο στην αναδιανομή των εισοδημάτων, καθώς προκαλούν ραγδαία μείωση των μισθών στις ανειδίκευτες θέσεις εργασίας και αύξηση στα κέρδη των εργοδοτών. Υπολογίζεται μάλιστα ότι από το 1980 μέχρι το 2000, οι συνολικές απολαβές των ντόπιων εργαζόμενων μειώθηκαν κατά 2,8% του ΑΕΠ (278 δισ. δολάρια), ενώ οι εργοδότες αποκόμισαν κέρδη περίπου 300 δισ. δολάρια ή 3,1% του ΑΕΠ. Επίσης, λόγω της φθηνής εργασίας, παρατηρήθηκε μείωση των τιμών σε καταναλωτικά προϊόντα και στην παροχή υπηρεσιών.

Σε ανάλογα συμπεράσματα καταλήγουν και έρευνες για τους μισθούς,¹⁰⁶ τη μετατόπιση των ντόπιων εργαζόμενων στον τριτογενή τομέα¹⁰⁷ κ.ο.κ. στην Ε.Ε. Ενδεικτική άλλωστε είναι και η μεταβολή των πραγματικών μισθών στη βιομηχανία, από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 ως το 1996:

¹⁰⁵ George J. Borjas, «The Impact of Migration on the Labour Market», Paper for the Conference on Labor and Capital Flows in Europe Following Enlargement, organized by the International Monetary Fund, the Joint Vienna Institute, and the National Bank of Poland, 2006.

¹⁰⁶ Christian Dustmann, Christian Frattini και Ian Preston, «The Effect of Immigration along the Distribution of Wages», *CReAM Discussion Paper*, No 03/08, Centre of Research and Analysis of Migration, Λονδίνο 2010.

¹⁰⁷ Francesco d' Amuri και Giovanni Peri, «Immigration and Occupations in Europe», *CReAM Discussion Paper* 26 (10), Centre of Research and Analysis of Migration, Λονδίνο 2010.

Σύγκριση των πραγματικών μισθών¹⁰⁸

(ωριαίο κόστος εργασίας στη βιομηχανία)

	1975	1996
ΗΠΑ	14,9	4,9
Λατινική	5,2	1,6
Αμερική ^α		
Ζώνη Μάρκου ^β	12,3	5,8
Ιαπωνία	7,8	3,7
4 «τίγρεις» ^γ	1,7	2,6
Αναπτυσ. Ασίας ^δ	1,0	1,0

α Μεξικό, Βραζιλία, Βενεζουέλα

β Γερμανία, Γαλλία, Μπενελούξ, Αυστρία

γ Νότια Κορέα, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη

δ Ινδία, Πακιστάν Μπανγκλαντές

Η ραγδαία μείωση των μισθών και ο μετασχηματισμός του εργασιακού μοντέλου στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική παρείχαν τη βάση για μεγάλη κοινωνική ανατροπή.

Οι ντόπιοι εργαζόμενοι σταδιακά εγκατέλειψαν όλες τις βαριές χειρωνακτικές εργασίες. Ούτε λίγο ούτε πολύ, αυτό που συνέβη στη Δύση την προηγούμενη τριαντακονταετία ήταν ο μετασχηματισμός της παλιάς διαίρεσης μεταξύ της χειρωνακτικής και της διανοητικής εργασίας. Στη νέα εποχή, αυτή η διαίρεση τείνει να προσλάβει εθνικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές διαστάσεις.¹⁰⁹

Ωστόσο, δεν μπορούμε να μιλάμε μόνο για σχάση της αγοράς εργασίας, αλλά για πολυκατακερματισμό. Μπορεί η βασική διαίρεση να παρέμενε μεταξύ ντόπιων και ξένων εργαζόμενων, εντούτοις οι ξένοι δεν αποτέλεσαν μια αδιαφοροποίητη μάζα εργατικής δύναμης: διατηρούν επιμέρους διαχωρισμούς, που στηρίζονται στην

¹⁰⁸ G. Lafay κ.ά., *Nations et Mondialisation*, Economica, Παρίσι 1999, σ. 56, παρατίθεται στο Γιώργος Καραμπελιάς, *Ισλάμ και παγκοσμιοποίηση: Η θανάσιμη διεκκυστική διαίρεση*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2002.

¹⁰⁹ Roger Waldinger και Michael I. Lichter, *How the Other Half Works: Immigration and the Social Organization of Labour*, University of California Press, Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες 2003, σσ. 156-158.

εθνικότητα και τα διακριτά κοινωνικά δίκτυα που συγκροτούνται στο εσωτερικό της κοινότητάς τους.¹¹⁰ Βάσει αυτών, η κάθε κοινότητα ανέπτυξε ροπές προς συγκεκριμένα επαγγέλματα, κι έτσι αναπόφευκτα ο καταμερισμός εργασίας έτεινε να αναδιοργανωθεί σε εθνοτική βάση.¹¹¹

Με την υποκατάσταση της ντόπιας εργασίας από την ξένη στις βαριές χειρωνακτικές δουλειές, οι ντόπιοι εργαζόμενοι σταδιακά αναβαθμίστηκαν. Το αντικείμενο της απασχόλησης μεταβλήθηκε, το εισόδημα και η καταναλωτική δύναμη αυξήθηκαν, μαζί με αυτά και το κοινωνικό στάτους. Ταυτόχρονα, η μείωση του εργατικού κόστους μείωσε τις τιμές προϊόντων και υπηρεσιών.¹¹²

Εν ολίγοις, η μαζική υποκατάσταση της εργασίας θα επιτρέψει μια κοινωνική κινητικότητα των ντόπιων εργαζόμενων προς τα πάνω.¹¹³ Έτσι, θα καταστεί εφικτός ένας μεγάλος κοινωνικός μετασχηματισμός που επέβαλε ταυτοχρόνως συμπίεση των μισθών, διεύρυνση των ανισοτήτων, αλλά και διατήρηση, ακόμη και επέκταση των μεσαίων τάξεων!

Με αυτό τον τρόπο οι δυτικές άρχουσες τάξεις θα απαντήσουν στο αίνιγμα του *στασιμοπληθωρισμού* των αρχών της δεκαετίας του 1980. Η μείωση του κόστους εργασίας θα συντελεστεί όχι μέσω της ρομποτικής και της αντικατάστασης των ανθρώπων από τις μηχανές στην αλυσίδα παραγωγής – όπως προς στιγμήν είχε διαφανεί. Ούτε βέβαια και με μια δραστική συρρίκνωση στην αγοραστική δύναμη των ντόπιων εργαζόμενων όπως αρχικά αξίωσε το ρεύμα του θατσερισμού και του ρηγκανισμού,¹¹⁴ αλλά με την εισαγωγή ξένων εργατικών χεριών, που εν πολλοίς θα συγκροτήσουν τον «αποκλεισμένο» ή, εν πάση περιπτώσει, τον λιγότερο προνομιούχο πόλο στο πλαίσιο της κοινωνίας των δύο τρίτων.

¹¹⁰ Alejandro Portes, «Introduction», στο Alejandro Portes (επιμ.), *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*, Russell Sage Foundation, Νέα Υόρκη 1994.

¹¹¹ Edna Bonacich, «A Theory of Ethnic Antagonism», *ό.π.*, σσ. 547-559.

¹¹² Saskia Sassen, *A Sociology of Globalization*, Norton, Νέα Υόρκη 2005, σσ. 118-119.

¹¹³ Saskia Sassen, «Economic Globalization and World Migration as Factors in the Mapping of Today's Advanced Urban Economy», paper commissioned for the Globalization Research Network, 2004, σσ. 8-9. Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://www.global.grn.org> (τελευταία πρόσβαση 3/5/2012).

¹¹⁴ David Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2005, σσ. 24-31.

Συνθήκες «οιονεί δουλοκτησίας»;

Πέρα όμως από αυτά, θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι οι άμεσες και οι έμμεσες συνέπειες της υποκατάστασης ενός 8-13% της ντόπιας εργατικής δύναμης από την εργασία των μεταναστών μετέβαλαν ριζικά τη φυσιογνωμία των σύγχρονων δυτικών κοινωνιών.

Ξαφνικά, κοινωνίες όπου η εκπροσώπηση των εργαζόμενων τάξεων βρισκόταν στο επίκεντρο της δημόσιας σφαίρας, μια κρίσιμη μάζα της εργατικής δύναμης άρχισε να ζει και να εργάζεται αποστερημένη από τα πλήρη πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα που απολαμβάνουν οι ντόπιοι πολίτες.

Υπό το βάρος αυτών των εξελίξεων, αλλά και μέσα στη γενικότερη κατάσταση υπερπροσφοράς φθηνής και πρόθυμης ξένης εργατικής δύναμης, συντελέστηκε ένας μετασχηματισμός ακόμη και στις στάσεις και τις αντιλήψεις για την ίδια την εργασία: το «τέλος της εργασίας» και όλα τα κοινωνικά και πολιτισμικά φαινόμενα που το συνόδευσαν –κυρίως η μεταστροφή της συντριπτικής πλειονότητας του πληθυσμού από την κουλτούρα της εργασίας και της αποταμίευσης στην κουλτούρα τηςσχόλης και της απόλαυσης¹¹⁵ συνδέθηκαν άρρηκτα με την εκτεταμένη υποκατάσταση της εγχώριας εργατικής τάξης μέσω της εισαγωγής ξένων εργατών.

Τα στοιχεία σχετικής έρευνας σε νεαρούς Δυτικοευρωπαίους στα τέλη της δεκαετίας του 1990 είναι χαρακτηριστικά. Από τους ερωτηθέντες νέους 16 έως 34 χρονών, μόνο το 9% απάντησε ότι η εργασία αποτελεί τον βασικό παράγοντα επιτυχίας στη ζωή. Μάλιστα στην ιεράρχηση των αξιών ήρθε έκτη, μετά τη φιλία, τον ελεύθερο χρόνο, την υγεία, την οικογένεια και την κοινωνικότητα. Η ίδια τάση επιβεβαιώνεται και στους Αγγλοσάξονες, οι οποίοι κατά παράδοση εργάζονται περισσότερο. Το 57% των Βρετανών δήλωσε ότι δεν αφήνει την εργασία να καθορίζει την υπόλοιπη ζωή τους, ενώ σε ανάλογη έρευνα στις ΗΠΑ ένα 73% απάντησε ότι πιστεύει πως η ποιότητα ζωής του θα βελτιωνόταν ριζικά αν δούλευε λιγότερο.¹¹⁶

¹¹⁵ Jeremy Rifkin, *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*, Putnam Publishing Group, Νέα Υόρκη 1995. Βλ. επίσης Scott Lash και John Urry, *The End Of Organized Capitalism*, Polity Press, Καίμπριτζ 1987.

¹¹⁶ André Gorz, *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society*, Polity Press, Καίμπριτζ 1999, σσ. 63-64.

Ποια είναι η «μεγάλη εικόνα» αυτών των μετασχηματισμών; Στην πραγματικότητα, σε ό,τι αφορά τις νέες κοινωνικές διαιρέσεις, αλλά και τις μεταβολές που εντοπίζονται στην ιεράρχηση των κοινωνικών αξιών της εργασίας ή της κατανάλωσης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι οι σύγχρονες κοινωνίες τείνουν να αναπτύξουν μορφές «οιονεί δουλοκτησίας».

Ας δούμε πιο συγκεκριμένα αυτή την προσέγγιση, εξετάζοντας ορισμένες –πολύ περιορισμένες είναι η αλήθεια– αναλογίες με τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Βέβαια τέτοιου τύπου συγκρίσεις φαντάζουν παρακινδυνευμένες, ωστόσο πολύ συχνά αναλυτές και στοχαστές τις χρησιμοποιούν στο πλαίσιο της θεωρητικής συζήτησης που διεξάγεται για τα νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά που αναδύονται στην εποχή της παγκοσμιοποίησης.¹¹⁷

Στις κοινωνίες της αρχαιότητας, η δουλοκτησία βρίσκεται στο επίκεντρο της οικονομικής δραστηριότητας, αν και το πραγματικό ποσοστό της δουλείας επί του πληθυσμιακού συνόλου δεν ήταν τόσο μεγάλο όσο φανταζόμαστε. Ο ιστορικός G.E.M. de Ste Croix ισχυρίζεται ότι καθ' όλη την περίοδο της αρχαιότητας η πλειονότητα των ανθρώπων ήταν ελεύθεροι και ανεξάρτητοι παραγωγοί που αναγκάζονταν να δουλέψουν για να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, ενώ η δουλεία αφορούσε κυρίως τις ανώτερες τάξεις και το ποσοστό της στον συνολικό πληθυσμό καταγραφόταν μόνο στις πόλεις, και ιδιαίτερα στα μεγάλα πολιτικά και οικονομικά κέντρα.¹¹⁸

Ωστόσο, η εργασία των δούλων αποτελούσε βασική πηγή πλουτισμού των ανώτερων τάξεων, και ταυτόχρονα έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ιεράρχηση της εργασίας στην κλίμακα των κοινωνικών αξιών που είχαν διαμορφώσει οι κοινωνίες της αρχαιότητας. Σε ένα περίφημο χωρίο του, ο Αριστοτέλης έγραφε σχετικά με την έννοια του καλού: «...το να μην εκτελείς μια ταπεινή τέχνη (*βάνανσος τέχνη*), διότι εκείνο που διακρίνει έναν ελεύθερο είναι ότι δεν ζει για όφελος άλλου (*το μη προς άλλον ζην*)». Πάνω σε αυτό, ο Φίνλεϋ προσθέτει, «το νόημα που δίνει ο Αριστοτέλης για τη ζωή κάτω από τη βία δεν περιοριζόταν στους δούλους, αλλά επεκτεινόταν και στους μισθωτούς εργάτες και σε άλλους που ήταν οικονομικά εξαρτημένοι».¹¹⁹ Διαπίστωση με μεγάλη σημασία, καθώς στην πραγματικότητα η κλασική Αθήνα

¹¹⁷ Για παράδειγμα, βλ. Αντόνιο Νέγκρι και Μάικλ Χαρτ, *Αυτοκρατορία*, Scripta, Αθήνα 2003.

¹¹⁸ G.E.M. de Ste Croix, *Οι ταξικοί αγώνες στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: Από την αρχαιότητα μέχρι την αραβική κατάκτηση*, Κέδρος-Ράππας, Αθήνα 2005, σσ. 83-87.

¹¹⁹ Στο ίδιο, σ. 161.

στηριζόταν πολύ λιγότερο στη δουλοκτησία απ' όσο τείνουμε να νομίζουμε σήμερα, και περισσότερο στη *μικροϊδιοκτησία*. Μάλιστα, η διόγκωση της δουλοκτησίας συνδέεται άρρηκτα με την κρίση της αθηναϊκής ηγεμονίας και τις κοινωνικές ανισότητες στο εσωτερικό της *πόλεως*.¹²⁰

Βέβαια, οι κοινωνίες της αρχαίας Ελλάδας, και ιδιαίτερα η αθηναϊκή κοινωνία της κλασικής περιόδου, είχαν εξοβελίσει την εργασία από το επίκεντρο της συλλογικής ζωής, τοποθετώντας στη θέση της την πολιτική, τις τέχνες, και την τραγωδία ως την υψηλότερη έκφραση θέσμησης του κοινωνικού φαντασιακού.¹²¹ Ως προς αυτό, η αυτοκρατορική Ρώμη πραγματοποιεί μια μετατόπιση: στο επίκεντρο της κοινωνικής της ζωής δεν βρίσκεται η πολιτική, αλλά ησχόλη.¹²²

Η ενοποίηση της Μεσογείου υπό το ρωμαϊκό αυτοκρατορικό σκήπτρο δημιούργησε ένα τρόπον τινά «διεθνοποιημένο» μοντέλο, στο πλαίσιο του οποίου σταδιακά οι ανατολικές κτήσεις παρήγαγαν φθηνά προϊόντα με προορισμό το ρωμαϊκό κέντρο. Υπολογίζεται, για παράδειγμα, ότι οι εισαγωγές σιταριού στην ιταλική χερσόνησο αυξήθηκαν από 5 εκατομμύρια μόδιους που ήταν γύρω στο 200 π.Χ. στα 30-60 εκατομμύρια κατά το έτος 1 μ.Χ.¹²³

Στα ίδια πλαίσια και λόγω των κατακτήσεων κατά τους τελευταίους δύο αιώνες π.Χ., η αγορά εργασίας κατακλύστηκε από δούλους και η τιμή τους έπεσε θεαματικά. Χάρη στη φθηνή εργατική δύναμη των δούλων, ισχυροποιήθηκαν οι μεγάλες ιδιοκτησίες και εντατικοποιήθηκε η παραγωγή τους.¹²⁴

Η επίταση του ανταγωνισμού κατέστρεψε τη μικρή ιδιοκτησία, με συνέπεια οι μεγάλες πόλεις και η Ρώμη να κατακλυστούν από ένα κύμα *πενήτων* και *προλεταρίων*. Υπολογίζεται ότι μέσα σε δύο αιώνες γύρω στα 2 εκατομμύρια κάτοικοι συνέρρευσαν στις πόλεις, αριθμός συγκρίσιμος μόνο με την αντίστοιχη αστυφιλία στις απαρχές της βρετανικής εκβιομηχάνισης. Αυτοί οι πένητες και οι

¹²⁰ Για το ζήτημα αυτό, βλ. Θανάσης Αθανασόπουλος-Καλόμαλος, *Η ελληνική κληρονομιά ανεξαρτησίας: Μικροϊδιοκτητικός τρόπος παραγωγής στην αρχαία Ελλάδα και μέχρι σήμερα*, Στοχαστής, Αθήνα 2003.

¹²¹ Κώστας Παπαϊωάννου, *Μάζα και Ιστορία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2004.

¹²² J.P. Toner, *Leisure and Ancient Rome*, Polity Press, Καίμπριτζ 1995.

¹²³ Ryan M. Geraghty, «The Impact of Globalization in the Roman Empire, 200 bc-ad 100», *The Journal of Economic History*, 67, 2007, σσ. 1036-1061.

¹²⁴ Walter Scheidel, «The Roman Slave Supply», στο Keith Bradley και Paul Cartledge (επιμ.), *The Cambridge World History of Slavery, 1: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2007.

προλετάριοι δεν είχαν καμία ιδιοκτησία και ζούσαν από τις χορηγίες και την πολιτική του «άρτος και θεάματα».¹²⁵ Η ρωμαϊκή ταξική δομή ήταν χωρισμένη σε δύο παράλληλους κόσμους, των δούλων και των ελεύθερων – από εκεί και πέρα υπήρχαν διαφορετικές κοινωνικές κατηγορίες και ταξικές διαφοροποιήσεις.

Έχοντας υπόψη αυτά, μπορούμε να βρούμε εξωτερικές αναλογίες με το μοντέλο της παγκοσμιοποίησης που κυριάρχησε κατά τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια διεθνώς. Θα μπορέσουμε έτσι αφενός να φωτίσουμε τη μεταστροφή του δυτικού κοινωνικού φαντασιακού από την εργατικότητα προς τη σχόλη και από την αποταμίευση προς την απόλαυση. Από την άλλη, αντιπαραβάλλοντας τη διαφορετική θέση των προλεταρίων και των πενήτων της αυτοκρατορικής Ρώμης με εκείνη των δούλων, θα κατανοήσουμε καλύτερα τη μορφή που προσέλαβαν οι κοινωνικές διαιρέσεις στις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες υπό το βάρος των μεταναστευτικών κυμάτων της τελευταίας εικοσιπενταετίας.

Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει κάτι κοινό μεταξύ των πενήτων και των προλεταρίων που ζούσαν εξαρτημένοι από την κρατική χορηγία σε άρτο και περνούσαν το χρόνο τους στους ιπτόδρομους και στα αυτοκρατορικά θεάματα με τους σύγχρονους νεόπτωχους των δυτικών κοινωνιών, που ζουν από την πρόνοια και περνούν τη ζωή τους καταναλώνοντας τα πολιτιστικά υποπροϊόντα του δυτικού τρόπου ζωής.¹²⁶

Εξάλλου, γι' αυτούς δεν υφίσταται καμία προοπτική εργασίας στις χαμηλότερες, φθηνότερες και κοινωνικά απαξιωμένες θέσεις εργασίας, καθώς αυτές προορίζονται σχεδόν αποκλειστικά για την ξένη εργατική δύναμη.

Γι' αυτό και οι μελέτες για τη διάρθρωση της ανεργίας, τόσο στις αγγλοσαξονικές οικονομίες όσο και στην ηπειρωτική Ευρώπη, καταδεικνύουν σαφώς πως η ανεργία εξαπλώνεται περισσότερο στις δουλειές των «μπλε κολάρων».¹²⁷

Ταυτόχρονα, παρατηρείται μια περίεργη πόλωση στην επέκταση της απασχόλησης, κυρίως στις υψηλόμισθες και διευθυντικές θέσεις, και τις κακοπληρωμένες δουλειές που καταλαμβάνουν τις τελευταίες κλίμακες της αγοράς εργασίας.¹²⁸ Διότι η απασχόληση των ξένων εργατών πολλαπλασιάζει τις

¹²⁵ Ryan M. Geraghty, «The Impact of Globalization», *ό.π.*

¹²⁶ Ζαν-Κλωντ Μισεά, *Η εκπαίδευση της αμάθειας*, Βιβλιοδρόμιο, Αθήνα 2005.

¹²⁷ Nir Jaimovich και Henry E. Siu, *The Trend is the Cycle: Job Polarization and Jobless Recoveries*, University of British Columbia, 2012 doi: <http://faculty.arts.ubc.ca/hsiu/research/polar20120331.pdf>.

¹²⁸ Maarten Goos, Alan Manning και Anna Salomons, «Job Polarization in Europe», *American Economic Review* 99 (2), σσ. 58-63, doi:10.1257/aer.99.2.58.

διευθυντικές θέσεις, ενώ τείνει να συρρικνώνει τις ενδιάμεσες, εκείνες που άλλοτε απευθύνονταν στις ντόπιες κατώτερες τάξεις. Έτσι, και παρόλο που συχνά δεν γίνεται ευθεία συσχέτιση μεταξύ της μετανάστευσης και της διαρθρωτικής ανεργίας, σε ορισμένους κλάδους της αγοράς εργασίας η σχέση είναι προφανής. Όπως και πανθομολογούμενη είναι η προτίμηση των εργοδοτών στους μετανάστες για τις κατώτερες θέσεις εργασίας, καθώς μεταξύ τους κυριαρχεί η εντύπωση ότι «οι ντόπιοι φτωχοί είναι νωθροί και έχουν ξεμάθει να δουλεύουν».¹²⁹

Πολιτιστικός κατακερματισμός

Μαζί όμως με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που είδαμε η Δύση, και ιδιαίτερα η Ευρώπη, βίωσε με την άφιξη των μεταναστευτικών ρευμάτων πολύ έντονα φαινόμενα πολιτιστικού κατακερματισμού.

Είναι γνωστό ότι τα μαζικά ρεύματα των Λατινοαμερικανών, κυρίως Μεξικανών, μεταναστών μετέβαλαν ριζικά τη γεωγραφία και το πολιτιστικό τοπίο των νοτιότερων πολιτειών των ΗΠΑ.¹³⁰ Μεγαλύτερες μεταβολές ωστόσο βιώνει η Ευρώπη, καθώς το πολιτιστικό χάσμα μεταξύ των ντόπιων πληθυσμών και των μεταναστών, μεγάλο κομμάτι των οποίων προέρχεται από τον μουσουλμανικό κόσμο, είναι μεγαλύτερο.¹³¹

Εδώ, θα ασχοληθούμε περισσότερο με την ευρωπαϊκή ήπειρο. Οι ΗΠΑ διατηρούν ορισμένες πολύ σημαντικές διαφοροποιήσεις στο ζήτημα, πράγμα που τις καθιστά διακριτή περίπτωση. Κατά πρώτον, οι ΗΠΑ συγκροτήθηκαν εξ αρχής ως κοινωνία μεταναστών και έχουν διαμορφώσει άλλη παράδοση διαχείρισης των πολιτισμικών διαφορών. Δεύτερον, ο μεγάλος όγκος των Λατινοαμερικανών μεταναστών διαθέτει μια κουλτούρα με πολλά σημεία επαφής με την επικρατούσα κουλτούρα της αμερικανικής κοινωνίας, και το ίδιο ισχύει και ευρύτερα με τη μεγάλη πλειονότητα των μεταναστών που ζουν στη χώρα αυτή.

¹²⁹ Roger Waldinger και Michael I. Lichter, *How the Other Half Works*, ό.π., σσ. 40-41.

¹³⁰ Σάμιουελ Π. Χάντιγκτον, *Ποιοι είμαστε; Η αμερικανική ταυτότητα στην εποχή μας*, Λιβάνης, Αθήνα 2004.

¹³¹ Christopher Caldwell, *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West*, Penguin, Λονδίνο 2010.

Μετανάστες και πολιτιστική διαφοροποίηση στην Ευρώπη

Όπως είπαμε, μεγάλο μέρος των μεταναστών στην Ευρώπη προέρχονται από τον μουσουλμανικό κόσμο. Ας δούμε τους αριθμούς: Οι μουσουλμάνοι μετανάστες αυξήθηκαν από 29,6 εκατομμύρια το 1990 σε 44,1 το 2010, ενώ υπολογίζεται ότι θα ξεπεράσουν τα 70 εκατομμύρια το 2050. Σήμερα, οι μουσουλμάνοι αντιστοιχούν στο 6% του συνολικού ευρωπαϊκού πληθυσμού, και αναμένεται να προσεγγίσουν το 10% στα μέσα του αιώνα που διανύουμε.¹³²

Είναι πολύ πιθανόν βέβαια η δυναμική του μεταναστευτικού φαινομένου να ξεπεράσει πολύ νωρίς αυτές τις εκτιμήσεις, καθώς τον τελευταίο καιρό παράγοντες αστάθμητοι, που δεν επιδέχονται καμία πρόβλεψη, πολλαπλασιάζουν θεαματικά τις μεταναστευτικές εισροές. Ήδη, εξαιτίας της συριακής προσφυγικής κρίσης, η Ε.Ε. δέχτηκε μέσα στο 2015 1,5 εκατομμύριο αιτήσεις ασύλου, αριθμός που ξεπέρασε κάθε προηγούμενο τις τελευταίες τρεις δεκαετίες.¹³³ Αυτές οι εξελίξεις αναμένεται να επιταχύνουν τις αλλαγές στον πολιτισμικό χάρτη της Ευρώπης.

Επομένως, θα ήταν καλύτερο να αφήσουμε τους *αριθμούς* και να επικεντρωθούμε στις *τάσεις*. Όπως φαίνεται, ο πολιτισμικός χάρτης της ευρωπαϊκής ηπείρου μεταβάλλεται θεαματικά, καθώς οι δημογραφικές δυναμικές συνηγορούν στην αύξηση των μουσουλμανικών πληθυσμών στο εσωτερικό της.¹³⁴

Η γεωγραφική κατανομή δεν είναι ομοιόμορφη – ήδη καταγράφεται έντονος εθνοθησκευτικός χωροταξικός διαχωρισμός. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το Μπέρμινχαμ, δεύτερη μεγαλύτερη πόλη της Αγγλίας μετά το Λονδίνο, όπου σύμφωνα με την εθνική απογραφή του 2011 οι λευκοί Βρετανοί πολίτες αποτελούν μόνο το 57,93% του συνόλου, ενώ οι πολίτες από την Ασία αγγίζουν το 26,62%.¹³⁵

¹³² Pew Research Center, *The Future of World Religions: Population Growth Projections 2010-2050: Why Muslims Are Rising Fastest and the Unaffiliated Are Shrinking as a Share of the World's Population*, Ουάσινγκτον 2015, σ. 147.

¹³³ Πηγή: Eurostat. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/refreshTableAction.do?tab=table&plugin=1&pcode=tps00189&language=en> (τελευταία πρόσβαση 4/3/2016).

¹³⁴ Christopher Caldwell, *Reflections...* ό.π., σσ. 148-149.

¹³⁵ «Demography of Birmingham», *Wikipedia*. Ηλεκτρονική Διεύθυνση: https://en.wikipedia.org/wiki/Demography_of_Birmingham (τελευταία πρόσβαση 25/8/2015).

Τα δημογραφικά στοιχεία στις νεότερες ηλικίες δείχνουν επίσης ότι η τάση της εθνοθησκευτικής διαφοροποίησης θα ενταθεί τα επόμενα χρόνια. Σύμφωνα με την ίδια απογραφή, μεταξύ των μαθητών της πόλης, μόνο το 1/3 είναι λευκοί Βρετανοί, ενώ οι μαθητές από την Ασία αποτελούν την πλειονότητα (44,3%).¹³⁶

Τα ίδια φαινόμενα εθνοθησκευτικού χωροταξικού διαχωρισμού επαναλαμβάνονται *σχεδόν σε όλες τις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις*. Η Λυόν της Γαλλίας, το Μάλμο στη Σουηδία, το Μόλενμπεεκ (Βρυξέλλες) στο Βέλγιο, το Νιούκολν του Βερολίνου στη Γερμανία είναι ορισμένα χαρακτηριστικά παραδείγματα.¹³⁷

Τα στοιχεία αντικατοπτρίζουν την πραγματικότητα μιας *διττής διαίρεσης* που διέπει πλέον το εσωτερικό των περισσότερων ευρωπαϊκών κοινωνιών – η οποία είναι ταυτοχρόνως κοινωνική και πολιτισμική (εθνική ή/και θρησκευτική). Όπως παρατήρησε σχηματικά και ο Ταχίρ Αμπάς για τη σύγχρονη Αγγλία, στις σύγχρονες κοινωνίες «οι Αφρικανοί μετανάστες καθαρίζουν τουαλέτες, και οι λευκοί Άγγλοι των ανώτερων στρωμάτων της μεσαίας τάξης είναι δικηγόροι, πιλότοι, χειρουργοί και τραπεζίτες».¹³⁸

Η ανολοκλήρωτη μετάβαση προς πολυπολιτισμικές κοινωνίες

Οι πολιτισμικές και κοινωνικές μεταβολές που μόλις περιγράψαμε αποτέλεσαν τη βάση μιας απόπειρας για έναν ευρύτερο μετασχηματισμό, αυτήν τη φορά στο πεδίο της ιδεολογίας και εν μέρει στις εφαρμοζόμενες πολιτικές και την οργάνωση των πολιτικών θεσμών.

Η εμπειρία της μετανάστευσης που είχαν οι δυτικές, κυρίως οι ευρωπαϊκές, κοινωνίες μετά το 1990 αντιμετωπίστηκε ως μια εκδοχή «παγκοσμιοποίησης από τα κάτω»,¹³⁹ η οποία συμπληρώνει την παγκοσμιοποίηση «από τα πάνω», δηλαδή τη διεθνοποίηση των χρηματοπιστωτικών ροών, των παραγωγικών δικτύων και της

¹³⁶ «Fewer than a third of Birmingham schoolchildren are white, report finds», *The Telegraph*, 24/10/2013.

¹³⁷ Paul Scheffer, *Immigrant Nations*, Polity Press, Καίμπριτζ 2011, σ. 48.

¹³⁸ Tahir Abbas, «Recent Developments in British Multicultural Theory, Policy, and Practice: The Case of British Muslims», *Citizenship Studies* 9 (2), 2005, σ. 156.

¹³⁹ Alejandro Portes, «Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities», *CMD Working Paper Paper Series University of Oxford. Transnational Communities* 98 (8), 1997.

κυκλοφορίας των προϊόντων. Η μετανάστευση, ως «παγκοσμιοποίηση από τα κάτω», θα ολοκληρώνε αυτήν τη διαδικασία υπέρβασης των εθνικών κρατών, διεθνοποιώντας τις πραγματικότητες των κοινωνικών υποκειμένων – μεταβάλλοντας δηλαδή την ίδια την εθνική και πολιτισμική σύνθεση των κοινωνιών, ιδιαίτερα στη Δύση. Μέσω της μετανάστευσης, θα συντελούνταν ένας *μεγάλος μετασχηματισμός* που θα προκαλούσε τη μετάβαση των κοινωνιών σε ένα μεταεθνικό στάδιο.

Αυτή η αντίληψη χρειαζόταν ένα «λειτουργικό αντίστοιχο» στο πεδίο της ιδεολογίας, ικανό να συμπυκνώσει αυτή την τάση προς μια μεταεθνική μετάβαση, η οποία από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 θα θεωρηθεί αναπόφευκτη διαδικασία.¹⁴⁰

Κι αυτό το «λειτουργικό αντίστοιχο» θα βρεθεί στην *πολυπολιτισμικότητα* ή αλλιώς «πολιτική της αναγνώρισης»,¹⁴¹ που περιστρέφεται γύρω από τον σεβασμό και την καλλιέργεια της διαφορετικότητας. Δεν πρόκειται για συγκεκριμένη συμπαγή πολιτική στρατηγική ούτε για κάποια συνεκτική θεωρία, αλλά περισσότερο για «ένα πεδίο ιδεολογικής διαπραγμάτευσης, παρά για αυτοτελή ιδεολογία. Και ως πεδίο διαπραγμάτευσης περιλαμβάνει μια ευρεία γκάμα θέσεων για τις επιπτώσεις της διευρυνόμενης πολιτισμικής διαφορετικότητας και, συγκεκριμένα, για το πώς η πολιτισμική διαφορά μπορεί να συνυπάρξει με την πολιτική ενότητα».¹⁴²

Σε οποιαδήποτε εκδοχή της, πάντως, η *πολυπολιτισμικότητα* εδράζεται στην αντίληψη πως «οι πολυεθνικές, πολυθρησκευτικές και πολυπολιτισμικές τάσεις μέσα στις σύγχρονες κοινωνίες έχουν καταστεί μη αντιστρέψιμες».¹⁴³

Η *πολυπολιτισμικότητα* από το 1990 κι έπειτα θα καταστεί σταδιακά κυρίαρχο ρεύμα στον πνευματικό κόσμο της Δύσης. Η επικράτηση αυτή σχετίζεται άρρηκτα με την «πολιτισμική στροφή» της ευρωπαϊκής και αμερικανικής αριστεράς στα τέλη της δεκαετίας του 1980. Η κατάρρευση του σοβιετικού μοντέλου δημιουργεί ένα καθολικό κλίμα «τέλους των ιδεολογιών»,¹⁴⁴ σύμφωνα με το οποίο τα γεγονότα στην

¹⁴⁰ Ούρλιχ Μπεκ, *Τι είναι η παγκοσμιοποίηση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.

¹⁴¹ Charles Taylor, *Multiculturalism: Examining the politics of Recognition*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ 1994.

¹⁴² Andrew Heywood, *Political Ideologies: An Introduction*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2012, σ. 311.

¹⁴³ Στο ίδιο, σ. 312.

¹⁴⁴ Κανείς άλλος δεν έχει εκφράσει τόσο καθαρά αυτήν τη νέα αντίληψη, που σταδιακά από το 1990 κι έπειτα κατέστη κυρίαρχη, όσο ο Francis Fukuyama με το περίφημο ιδεολογικό σχήμα του περί του *Τέλους της ιστορίας*. Σύμφωνα με αυτό, η κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ στα 1989 σηματοδοτεί το τέλος της αντιπαράθεσης για το δέον κοινωνικοπολιτικό σύστημα οργάνωσης της ανθρωπότητας, με

Ανατολική Ευρώπη ερμηνεύονται ως οριστική, τελική επικράτηση της δυτικής φιλελεύθερης δημοκρατίας και της οικονομίας της αγοράς, η οποία μεταβάλλεται σε μοναδικό, καθολικό πρότυπο.

Εν μέσω αυτών των εξελίξεων διατυπώνεται ένα ευρύ ιδεολογικό ρεύμα *εγκατάλειψης* των αγώνων για πολιτική ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη που σφραγίζουν την προηγούμενη περίοδο, γεγονός που συντελείται εν μέσω μιας γενικευμένης αμφισβήτησης των «μεγάλων αφηγήσεων» και της «ουτοπίας». ¹⁴⁵ Έτσι, «το 1989 είναι στην ουσία η αντιστροφή του 1968», όπως θα γράψει σε ένα πολυδιαβασμένο άρθρο του ο ιστορικός Τίμοθι Γκάρτον Ας, λίγους μήνες μετά τις μεγάλες αλλαγές που σφράγισαν την ανάδυση της παγκοσμιοποίησης. ¹⁴⁶

Η δυτική φιλελεύθερη δημοκρατία και η δημοκρατία της αγοράς αποκτά καθολική αποδοχή – η συντριπτική πλειονότητα των αριστερών κομμάτων, των διανοουμένων και των ακαδημαϊκών θα υποστηρίξουν το δυτικό μοντέλο ως το πιο «ανθρωπιστικό». Έτσι, εντός του κυρίαρχου και παγκοσμιοποιημένου πλέον μοντέλου, το ενδιαφέρον μετατοπίζεται στους αγώνες για την «πολιτισμική αναγνώριση» και την προαγωγή της διαφοράς, ως μια αναγκαία μεταρρύθμιση που θα συναρμόσει την κοινωνική πραγματικότητα με τον «καινούργιο θαυμαστό κόσμο».

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η *πολυπολιτισμικότητα* μεταβάλλεται, όπως πολύ εύστοχα παρατηρεί ο Russell Jacoby, στο «όπιο των απογοητευμένων διανοουμένων, στην ιδεολογία μιας εποχής δίχως ιδεολογία». ¹⁴⁷

Η «πολιτισμική στροφή» της αριστεράς στην πραγματικότητα εγκαινιάζει την προσχώρησή της στον *φιλελευθερισμό* και τη μετατροπή της σε *πολιτιστική αιχμή* της παγκοσμιοποίησης. Έτσι, μια παράδοξη συμμαχία υπεράσπισης της παγκοσμιοποίησης θα αναδυθεί από το 1990 κι έπειτα. Από τη μια η σκληρή, νεοφιλελεύθερη δεξιά θα αναλάβει την ιδεολογική νομιμοποίηση και την πολιτική προώθηση του οικονομικού σκέλους, εξυμνώντας την ελευθερία των αγορών, τις

την παγκόσμια επικράτηση του δυτικού μοντέλου. Βλ. Francis Fukuyama, *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, Λιβάνης, Αθήνα 1993.

¹⁴⁵ Russell Jacoby, *The End of Utopia: Politics and Culture in an Age of Apathy*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1999.

¹⁴⁶ Timothy Garton Ash, «The Revolution of the Magic Lantern», *New York Review of Books*, 18/1/1990.

¹⁴⁷ Στο ίδιο, σ. 33.

αρετές της «νέας οικονομίας», προβάλλοντας την υπόσχεση του παγκόσμιου χρηματοπιστωτικού matrix για αμύθητα κέρδη και, συνακόλουθα, για μια νέα και αυτήν τη φορά ανεξάντλητη περίοδο ευημερίας. Από την άλλη, η αριστερά θα υπερασπίζεται το ιδεολογικό και πολιτισμικό σκέλος, προωθώντας ένα κοσμοπολίτικο *σοσιαφιλελεύθερο* πρόταγμα υπέρβασης των εθνικών κρατών και ταυτοτήτων, εγκαθίδρυσης ενός πλανητικού πολυπολιτισμικού, δημοκρατικού μοντέλου επικεντρωμένου στα ατομικά δικαιώματα και την προάσπιση των διαφορετικότητων.¹⁴⁸

Η ενσωμάτωση της «νέας αριστεράς» που αναδύθηκε από τα κινήματα αμφισβήτησης του 1960 αποτελεί μείζον πνευματικό και ιδεολογικό γεγονός που υποκρύπτει ευρύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς, στους οποίους έχουμε ήδη αναφερθεί, καθώς και μεγάλο ιστορικό βάθος. Σε ό,τι αφορά στους πρώτους, η *τριτογενοποίηση* των κοινωνιών στη Δύση θα επιφέρει το θρυμματισμό της εργατικής τάξης και παράλληλα την ανάδυση νέων διανοούμενων στρωμάτων, που απολαμβάνουν μέσα στο νέο κοινωνικό καθεστώς υψηλό κύρος και εισοδήματα.¹⁴⁹

Όσο για το ιστορικό βάθος του φαινομένου, η συστημική ενσωμάτωση πτυχών των επαναστατικών κινήματων ή των κινήματων αμφισβήτησης, αφού πλέον έχουν ηττηθεί, και η μεταβολή τους σε οργανικά στοιχεία μιας *οργανωτικής, ιδεολογικής* ανασύνθεσης του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος αποτελεί ένα μοτίβο που επαναλαμβάνεται στις διάφορες φάσεις εξέλιξης του τελευταίου, χαρακτηρίζοντας μάλιστα τις περιόδους των *ηγεμονικών μεταβάσεων* εντός του.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Βλ. Ζαν-Κλωντ Μισεά, *Τα μυστήρια της Αριστεράς: Από το ιδεώδες του διαφωτισμού στον θρίαμβο του απόλυτου καπιταλισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2014. Αλλά και Luc Boltanski και Eve Chiapello, *The New Spirit of Capitalism*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2005, σσ. 167-273.

¹⁴⁹ Alvin W. Gouldner, *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Seabury Press, Νέα Υόρκη 1979.

¹⁵⁰ «Οι μεγάλες εκρήξεις κοινωνικών συγκρούσεων αποτέλεσαν βασικό συστατικό των προηγούμενων ηγεμονικών μεταβάσεων. Δεν ήταν μόνο παράγοντας για την καταστροφή του κόσμου της παλιάς ηγεμονίας αλλά συνέβαλαν επιπλέον στον προσδιορισμό των κοινωνικών χαρακτηριστικών του κόσμου της αναδύμενης ηγεμονίας, φέρνοντας στο προσκήνιο αιτήματα και αξιώσεις των κυριαρχούμενων ομάδων που το νέο κυρίαρχο μπλοκ, υπό την ηγεσία του αναδύμενου ηγεμονικού κράτους, κατέστειλε και ενσωμάτωσε επιλεκτικά». Giovanni Arrighi, «Hegemony and Antisystemic Movements», Paper prepared for the International Seminar REGGEN 2003, *Hegemony and Counter hegemony: Globalization Constraints and Regionalization Processes*, Ρίο Ντε Τζανέιρο, 18-22

Σε ό,τι αφορά *συγκεκριμένα* την πολυπολιτισμικότητα, η διαδικασία θα ξεκινήσει στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Τότε, ένα μεγάλο κομμάτι του κινήματος αμφισβήτησης που θέριεψε τα προηγούμενα χρόνια με βάση την αντίθεση στον πόλεμο του Βιετνάμ, τα πολιτικά δικαιώματα των μαύρων, την κριτική στον σωβινισμό της αμερικανικής κοινωνίας, *εγκαταλείπει* την αντισυστημική και αντιθεσμική του κατεύθυνση. Μετασχηματίζεται σε θεσμικό ρεύμα που παρεμβαίνει, κυρίως μέσω της εκπαίδευσης, των μέσων ενημέρωσης, και της πολιτιστικής βιομηχανίας, με αίτημα πλέον όχι την *ανατροπή* των σχέσεων εξουσίας, αλλά την ισότιμη μεταχείριση και την προαγωγή των διαφοροικοτήτων, που εκδηλώνεται σε πολιτισμική βάση (αμερικάνικες μειονότητες – Μαύροι, ισπανόφωνοι, Ασιάτες), ή περιστρέφεται γύρω από το ζήτημα του φύλου (φεμινιστικές σπουδές, κίνημα ομοφυλόφιλων κ.ο.κ.).¹⁵¹

Η διαφορά είναι λεπτή, ωστόσο εξαιρετικά σημαντική, καθώς υποδηλώνει τη μετάβαση σε μια εντελώς διαφορετική πολιτική και κοινωνική στρατηγική, η οποία και θα αποτυπωθεί με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο στις εξελίξεις που έλαβαν χώρα εντός του αφροαμερικανικού κινήματος: από την περίοδο του Μάρτιν Λούθερ Κινγκ, και τη συσπείρωση γύρω από ένα αίτημα καθολικού εκδημοκρατισμού της αμερικανικής κοινωνίας, μέσω της ισότιμης ενσωμάτωσης/ένταξης των Αφροαμερικανών στην κοινωνική και πολιτική ζωή της χώρας, σε εκείνη της «μαύρης δύναμης», και την αξίωση για ριζική αυτοδιάθεση που άγγιζε τα όρια του *διαχωρισμού* και σχεδόν απέκλειε τον «άλλο», αρνούμενο σχεδόν κάθε μορφή ενότητας της αμερικανικής κοινωνίας.¹⁵²

Η ίδια κίνηση θα γενικευτεί παράγοντας ευρύτερο πολυπολιτισμικό ρεύμα: η αρχή της ισότητας τείνει να εγκαταλείπεται και τη θέση της καταλαμβάνει η αρχή της διαφοράς: τα αιτήματα περί δικαιότερης κατανομής του πλούτου, εκδημοκρατισμού

Αυγούστου 2003. Επίσης, Immanuel Wallerstein, *Αντισυστημικά κινήματα, χθες και σήμερα*, Κουκκίδα, Αθήνα 2016, σσ. 10-11.

¹⁵¹ Βλ. Todd Gitlin, *The Twilight of Common Dreams: Why America Is Wracked by Culture Wars*, Metropolitan Books, Νέα Υόρκη 1995. Ο Gitlin υπήρξε από τις κεντρικές προσωπικότητες του νέου αμερικανικού κινήματος – πρόεδρος της ριζοσπαστικής φοιτητικής οργάνωσης Σπουδαστές για μια Δημοκρατική Κοινωνία (SDS) κατά τα «θερμά» χρόνια 1963-1964. Έτσι, το έργο του αποτελεί ταυτόχρονα ανάλυση αυτής της «πολιτισμικής στροφής» της αμερικανικής αριστεράς και προσωπική μαρτυρία των αλλαγών ενός ανθρώπου που έδρασε στο πλαίσιο της.

¹⁵² Christopher Jopke, «Multiculturalism and Immigration: A Comparison of the United States, Germany, and Great Britain», *Theory and Society* 25 (4), Αύγουστος 1996, σσ. 456-465.

της αμερικανικής κοινωνίας, συρρίκνωση του χάσματος *κάθε μορφής ανισότητας* – μορφωτικής, συμβολικής, οικονομικής– εγκαταλείπονται.¹⁵³

Αυτή η ιδεολογική μετάβαση συντελείται κλιμακωτά, πρώτα στα κινήματα των πολιτισμικών μειονοτήτων, ύστερα καταλαμβάνει όλο το ρεύμα της αμερικανικής αμφισβήτησης, και με την ενσωμάτωση του τελευταίου καθίσταται κυρίαρχο ρεύμα στα ΜΜΕ, τα πανεπιστήμια, αλλά και στο Δημοκρατικό Κόμμα.¹⁵⁴

Η εκπαίδευση, σε όλες τις βαθμίδες, γίνεται το κατεξοχήν πεδίο εφαρμογής της νέας στρατηγικής: η γενική παιδεία υποχωρεί προς όφελος των μαύρων, των γυναικείων, των ισπανόφωνων σπουδών, επηρεάζοντας αποφασιστικά τη μορφωτική εξέλιξη των νεότερων γενιών – ιδίως εκείνων που προέρχονται από τις ίδιες τις πολιτισμικές μειονότητες των ΗΠΑ.

Τα αποτελέσματα αυτής της αλλαγής αρχίζουν και διαφαίνονται στα μέσα της δεκαετίας του 1980, καθώς τα κρούσματα σχολικής αποτυχίας αυξάνονται, ιδίως στις ευαίσθητες κοινωνικές και πολιτισμικές ομάδες οι οποίες ήταν κατεξοχήν ομάδες-στόχος αυτών των μεταρρυθμίσεων.

Οι μορφωτικές ανισότητες διευρύνονται και διαπιστώνεται ότι οι πολιτικές αυτές μοιραία οδηγούν στα αντίθετα από τα διακηρυγμένα αποτελέσματα: αυτή η μορφή πολυπολιτισμικού κοινοτισμού παροξύνει το διαχωρισμό μεταξύ των κοινοτήτων, κόβει τις γέφυρες επικοινωνίας, συντελεί στην *αναπαραγωγή* και στην *ενίσχυση* του αποκλεισμού, και όχι στην καταπολέμησή του.¹⁵⁵

Εντωμεταξύ η προώθηση των πολυπολιτισμικών πολιτικών στην εκπαίδευση ταυτίζεται χρονικά με την εμβάθυνση της αποβιομηχάνισης των ΗΠΑ, εξέλιξη που θα πλήξει κυρίως τη μαύρη και την ισπανόφωνη εργατική τάξη. Έχουμε δηλαδή δύο επάλληλες διαδικασίες *κοινωνικής υποβάθμισης* και ενίσχυσης των διαχωρισμών στο επίπεδο των ταυτοτήτων, κι αυτή η σύμπτωση θα παροξύνει περαιτέρω τον αποκλεισμό – πράγμα που θα φανεί κατεξοχήν στο παράδειγμα του Λος Άντζελες και στην όξυνση των κοινωνικών και πολιτισμικών αντιθέσεων, οι οποίες μάλιστα το

¹⁵³ Nancy Fraser, «Social Justice in the Age of Identity Politics: Redistribution, Recognition, and Participation», στο Alex Honneth και Nancy Fraser, *Redistribution or Recognition?*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2003, σσ. 7-109.

¹⁵⁴ Βλ. *The Movement: Το αμερικάνικο '68*, Κομμούνια, Αθήνα 1988, σσ. 144-211.

¹⁵⁵ Christopher Lasch, *The Culture of Narcissism: American Life in Age of Diminishing Expectations*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1991, σσ. 125-151.

1992 θα οδηγήσουν σε εξέγερση της αφροαμερικανικής κοινότητας.¹⁵⁶ Ο πανεθνικός αντίκτυπος της εξέγερσης θα προκαλέσει την απαρχή ενός κύματος αμφισβήτησης του πολυπολιτισμού¹⁵⁷ το οποίο, για ευνόητους λόγους, θα γενικευτεί μετά την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους το 2001.

Αλλά μεγάλο αντίκτυπο θα έχει και μια εκτεταμένη έρευνα που παρουσίασε το 2007 ο καθηγητής πολιτικής επιστήμης του Πανεπιστημίου του Χάρβαρντ Robert Putnam, η οποία στηρίχτηκε σε 26.200 ερωτηματολόγια από 40 αμερικανικές κοινότητες.¹⁵⁸ Από την έρευνά του ο Putnam συνάγει ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός πολυπολιτισμικής οργάνωσης μιας κοινωνίας τόσο μικρότερη *κοινωνική εμπιστοσύνη* υπάρχει όχι μόνον μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων αλλά και εντός τους.

Οι άνθρωποι στις πολιτισμικά διαφοροποιημένες μικροκοινωνίες, θα γράψει, «δεν εμπιστεύονται τον δήμαρχο, τον τοπικό τύπο, δεν εμπιστεύονται τους άλλους ανθρώπους και δεν εμπιστεύονται και τους θεσμούς». «Οχυρωνόμαστε. Συμπεριφερόμαστε σαν τις χελώνες. Ο αντίκτυπος της διαφοράς είναι χειρότερος απ' όσο θα μπορούσαμε να φανταστούμε. Και δεν είναι μόνον ότι δεν εμπιστευόμαστε ανθρώπους που δεν μας μοιάζουν. Στις διαφοροποιημένες κοινότητες, δεν εμπιστευόμαστε και ανθρώπους που μοιάζουν με εμάς».¹⁵⁹

Εν τέλει, το πολυπολιτισμικό ρεύμα στις ΗΠΑ δεν κατάφερε ποτέ εντός της αμερικανικής κοινωνίας να υποκαταστήσει πλήρως τη λογική της αφομοίωσης. Ωστόσο, θα επιδράσει αποφασιστικά στη μεγάλη ιδεολογική μεταστροφή της

¹⁵⁶ Βλ. Mike Davis, *City of Quartz: Excavating the Future of Los Angeles*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006, σσ. 300-317.

¹⁵⁷ Ήδη το 1991, ο Arthur Schlesinger Jr., ιστορικός, πολιτικός στοχαστής, σύμβουλος της προεδρίας Κένεντυ στις αρχές της δεκαετίας του 1960 και από τις βαρύνουσες φωνές στο εσωτερικό των Δημοκρατικών, θα γράψει ένα βιβλίο το οποίο θα στηλιτεύσει τη λογική του πολυπολιτισμού και θα υποστηρίξει ότι η πολυπολιτισμική λογική υπερβάλλει στην εξύμνηση και στην καλλιέργεια της διαφοράς, υπονομεύοντας την ενότητα της αμερικανικής κοινωνίας, και τη θαυμαστή δυνατότητα του meltingpot να απαλύνει τις πολιτισμικές αντιθέσεις μέσα από την ενσωμάτωση στην αμερικανική κουλτούρα. Βλ. Arthur Schlesinger Jr., *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*, W. W. Norton & Company, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1998.

¹⁵⁸ Robert Putnam, «E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century», *Scandinavian Political Studies* 30 (2), 2007, σσ. 141-144.

¹⁵⁹ Παρατίθεται στο John Lloyd, «Harvard Study Paints Bleak Picture of Ethnic Diversity», *Financial Times*, 8 Οκτωβρίου 2006.

ευρωπαϊκής αριστεράς και της διανόησής της μετά την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ στα 1989. Η αυξημένη επίδραση της *πολυπολιτισμικότητας* στην ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή αριστερά, τα κεντροαριστερά και αριστερά κόμματα και διανοούμενους αποτελεί μια πτυχή μιας ευρύτερης διαδικασίας *εξαμερικανισμού της αριστεράς*.¹⁶⁰

Ταυτόχρονα, οι ΗΠΑ υπό τον Μπιλ Κλίντον θα προωθήσουν ένα στυλ παγκόσμιας ηθικής διακυβέρνησης στηριγμένο στην προώθηση της φιλελεύθερης δημοκρατίας, των ατομικών δικαιωμάτων κ.ο.κ. Ένα μεγάλο μέρος της ευρωπαϊκής αριστεράς θα «δει» στην αμερικανική πολιτική εκείνης της περιόδου την προοπτική μιας πραγματικά παγκόσμιας διακυβέρνησης στη βάση αυτών των αξιών. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα θεωρητικής συστηματοποίησης αυτής της ιδέας είναι η *Αυτοκρατορία των Αντόνιο Νέγκρι και Μάικλ Χαρτ*.¹⁶¹

Η ταύτιση αυτή έφτασε στο απόγειό της με τους νατοϊκούς βομβαρδισμούς της Σερβίας το 1999, όταν η μεγαλύτερη μερίδα της ευρωπαϊκής αριστεράς, των διανοουμένων και των πανεπιστημιακών της θα υποστηρίξουν την «ανθρωπιστική επέμβαση» της Ατλαντικής Συμμαχίας, διαβλέποντας πίσω από αυτήν ένα αποφασιστικό βήμα για την έμπρακτη εφαρμογή αυτών των αρχών από μια διεθνή κοινότητα υπό την ενάρετη διακυβέρνηση των Ηνωμένων Πολιτειών. Αυτό ήταν το ιδεολογικό/ηθικό πλαίσιο νομιμοποίησης της επίθεσης στη Σερβία. Για τη μεγάλη πλειονότητα της ευρωπαϊκής αριστεράς, τότε συγκρούστηκαν δύο κόσμοι. Από τη μια ένας οπισθοδρομικός εθνικισμός οχρωμένος πίσω από ένα απομονωμένο εθνικό κράτος υπό καθεστώς οιονεί δικτατορίας. Από την άλλη οι δυνάμεις της παγκοσμιοποίησης που διατρανώνουν αποφασιστικά το νέο κοσμοπολίτικο ιδανικό ενός ανθρωπισμού χωρίς σύνορα, ενός πλανήτη ενοποιημένου, υπό το σκήπτρο της νέας φιλελεύθερης πολυπολιτισμικής δημοκρατίας της αγοράς.¹⁶²

¹⁶⁰ Martin Seymour Lipset, «The Americanization of European Left», στο Larry Diamond και Richard Gunther, *Political Parties and Democracy*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2001, σσ. 52-67.

¹⁶¹ Αντόνιο Νέγκρι και Μάικλ Χαρτ, *Αυτοκρατορία*, ό.π. Για μια κριτική στην αυτοκρατορία βλ. Gopal Balakrishnan, *Debating Empire*, Verso, Λονδίνο – Νέα Υόρκη 2003. Για τον αμερικανισμό της αυτοκρατορίας βλ. Γιώργος Καραμπελιάς, «Η μοιραία γοητεία του αμερικανισμού» στο Γιώργος Καραμπελιάς, *Η αποστασία των διανοουμένων*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2012, σ. 275-286.

¹⁶² Βλ. Diana Johnstone, *Fools' Crusade: Yugoslavia, NATO, and Western Delusions*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 2003.

Σε αυτό το πλαίσιο και ο Γιούργκεν Χάμπερμας, από τις σημαντικότερες φιγούρες της ευρωπαϊκής ακαδημαϊκής αριστεράς και οργανικός διανοούμενος της ευρωπαϊκής ενοποίησης, θα ταχθεί στη διάρκεια των βομβαρδισμών της Γιουγκοσλαβίας το 1999 υπέρ μιας πιο στενής προσέγγισης της Ευρώπης με τις ΗΠΑ, προκειμένου να «επέλθει η κοσμοπολίτικη εμπέδωση του δικαιώματος του να είσαι πολίτης του κόσμου και να συντριβούν τα υπολείμματα του εθνικιστικού συναισθήματος».¹⁶³

Και βέβαια, δεν είναι σύμπτωση το γεγονός ότι την εποχή των βομβαρδισμών όλοι σχεδόν οι Ευρωπαίοι ηγέτες που θα πρωταγωνιστήσουν στην υποστήριξή τους προέρχονται από την κεντροαριστερά, και αρκετοί από αυτούς μάλιστα –όπως ο Γιόσκα Φίσερ, υπουργός Εξωτερικών της Γερμανίας τότε, ο πρωθυπουργός της Γαλλίας Λιονέλ Ζοσπέν, ακόμα και ο τότε γενικός γραμματέας του NATO Χαβιέ Σολάνα– θα ξεκινήσουν την πολιτική τους σταδιοδρομία από τις μαχητικές ακροαριστερές οργανώσεις που αναδείχτηκαν μέσα στο κίνημα αμφισβήτησης της δεκαετίας του 1960.

Ίσως ο χαρακτηριστικότερος φορέας αυτής της ενσωμάτωσης/μεταστροφής είναι οι Γερμανοί Πράσινοι, το κατεξοχήν παράδειγμα ενσωμάτωσης της κληρονομιάς των κινημάτων αμφισβήτησης της δεκαετίας του 1960 στην Ευρώπη.¹⁶⁴ Έτσι, από τις αρχές του 1990 και μετά, οι Πράσινοι θα είναι το μοναδικό γερμανικό κόμμα που υποστηρίζει ρητά στο πρόγραμμά του τον πολυπολιτιστικό μετασχηματισμό της γερμανικής κοινωνίας και πολιτείας, το οποίο μάλιστα υλοποίησε εν μέρει και την πολιτική του στο πλαίσιο του «Κοκκινοπράσινου» κυβερνητικού συνασπισμού Πρασίνων και Σοσιαλιστών που ανήλθαν στην εξουσία την περίοδο 1998-2005.¹⁶⁵

Ωστόσο, η πραγματική βαρύτητά τους δεν μπορεί να προσμετρηθεί με όρους της επίδρασης που είχαν οι πολιτικές τους στη φυσιογνωμία της πολιτικής εξουσίας στη

¹⁶³ Παρατίθεται στο Paul Edward Gottfried, *The Strange Death of Marxism*, University of Missouri Press, Κολούμπια-Λονδίνο 2005, σ. 20. Στο έργο του, ο Gottfried, διανοούμενος, παλαιοσυντηρητικός όπως αποκαλείται, παραθέτει πλούσια βιβλιογραφία και αναλύει την ανάδειξη της ευρωπαϊκής μετααριστεράς σε κατεξοχήν φορέα του πολιτισμικού προτάγματος της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης.

¹⁶⁴ Για ένα χρονικό της ενσωμάτωσης των Γερμανών Πρασίνων, βλ. Joachim Jachnow, «What's Become of the German Greens?», *New Left Review* 81, Μάιος-Ιούνιος 2013.

¹⁶⁵ Martina Wasmer, «Public Debates and Public Opinion on Multiculturalism in Germany», στο Ray Taras (επιμ.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Edinburg University Press, Εδιμβούργο 2013, σσ. 163-190.

Γερμανία –σίγουρα μερική και εφήμερη–, όσο με την πραγματική ιδεολογική επίδραση στη γερμανική κοινωνία. Ως προς αυτό, ο Paul Hokenos θα γράψει:

Μεγάλο μέρος της εναλλακτικής κουλτούρας της δεκαετίας του 1970, για παράδειγμα, μπόλιασε τη σημερινή κυρίαρχη κουλτούρα – σε βαθμό μάλιστα που οι νεότεροι Γερμανοί την αποδέχονται σαν να μην ήταν ποτέ διαφορετικά.¹⁶⁶

Γι' αυτό και η επίδραση των Γερμανών Πρασίνων στη διαμόρφωση του ιδεολογικού και πολιτιστικού κλίματος της επανενωμένης Γερμανίας θα είναι πολύ μεγαλύτερη από την εκλογική και πολιτική τους δύναμη. Έτσι, σύμφωνα με έρευνα του Πανεπιστημίου του Σικάγου το 2006, στην ερώτηση ποιες εν ζωή προσωπικότητες εκφράζουν καλύτερα τη Γερμανία του 21ου αιώνα, ο Χέλμουτ Σμιτ ήρθε πρώτος, ο Γιόσκα Φίσερ –μια από τις πιο εμβληματικές φιγούρες των Πρασίνων– δεύτερος, ενώ ο αρχιτέκτονας της γερμανικής ενοποίησης Χέλμουτ Κολ μόλις τρίτος.¹⁶⁷

Η ενσωμάτωση ορισμένων πτυχών της κληρονομιάς που άφησαν πίσω τους τα κινήματα αμφισβήτησης του 1960 σε συστατικά στοιχεία του κυρίαρχου κατά τη δεκαετία του 1990 φιλελεύθερου μοντέλου παγκοσμιοποίησης δεν συντονίζονται απλώς σε Ευρώπη και ΗΠΑ. Πολύ περισσότερο, οι εξελίξεις στην Αμερική καθοδηγούν τη Γηραιά Ήπειρο, καθώς η πρώτη παίζει ταυτόχρονα ρόλο ιδεολογικού ρυθμιστή και σημείο πολιτικής αναφοράς – στο πεδίο της διακυβέρνησης, μάλιστα.

Έτσι, με την ίδια ορμή που στις ΗΠΑ το αίτημα για τη φυλετική αποδόμηση της «λευκής Αμερικής» εκφράστηκε μέσα από ένα πολυπολιτισμικό πρόταγμα, στην Ευρώπη, θα αναπαραχθεί σε ένα μετααποικιακό, μεταεθνικό ιδεολογικό πλαίσιο που θέλει την ενωμένη Ευρώπη να εξελίσσεται σ' ένα είδος Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης, και την κοινωνική της βάση να παγκοσμιοποιείται ταχύτατα, τόσο μέσω της άρσης των ενδοευρωπαϊκών συνόρων, αλλά, κυρίως, μέσω των κυμάτων μετανάστευσης που προέρχονται έξω από τον ευρωπαϊκό κόσμο.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Paul Hokenos, *Joshka Fischer and the Making of the Berlin Republic: An Alternative History of Post War Germany*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008, σ. 325.

¹⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 323.

¹⁶⁸ Jürgen Habermas, «Toward a Cosmopolitan Europe», *Journal of Democracy* 14 (4), Οκτώβριος 2003.

Άνοδος και πτώση της «πολυπολιτισμικότητας»

Αυτό ακριβώς το όραμα των Ηνωμένων, πολυεθνικών και πολυπολιτισμικών, Πολιτειών της Ευρώπης θα διαψευστεί στις δεκαετίες του 2000 και του 2010, καθώς σταδιακά εκδηλώνεται, αρχικά αργόσυρτα και κατόπιν με ολοένα και μεγαλύτερη ταχύτητα, μια *μεταναστευτική κρίση* στην Ευρώπη. Η κρίση αυτή, εκτός από το αρνητικό κοινωνικό και οικονομικό κόστος διαχείρισης των ολοένα και αυξανόμενων μεταναστευτικών ρευμάτων που σπεύδουν στην Ευρώπη, θα δοκιμάσει γενικότερα το πολυπολιτισμικό μοντέλο. Οι έντονες πολιτισμικές και θρησκευτικές διαιρέσεις που θα αναδυθούν θα διολισθαίνουν διαρκώς σε ανοιχτές συγκρούσεις μεταξύ μεγάλου μέρους των μεταναστευτικών κοινοτήτων που εγκαταστάθηκαν και αναπτύχθηκαν στην Ευρώπη και προέρχονται κυρίως από τον μουσουλμανικό κόσμο και των ντόπιων πληθυσμών.

Αύξηση του κοινωνικού και οικονομικού κόστους διαχείρισης

Αρχικά, η εμπειρία της μετανάστευσης προβλήθηκε ως μια συνθήκη «κέρδους-κέρδους» για τις ευρωπαϊκές κοινωνίες: φθηνή εργασία, στήριξη των ασφαλιστικών ταμείων, δημογραφική τόνωση, ενίσχυση της πολιτισμικής πολυμορφίας – που καθιστά περισσότερο *παγκόσμιες* τις δυτικές μητροπόλεις. Αυτή ήταν η κυρίαρχη αφήγηση για το ζήτημα από τα τέλη του 1980 και μετά.

Την αφήγηση αυτή τροφοδοτούσαν θεμελιώδεις παραδοχές οι οποίες αποδείχτηκαν ολοκληρωτικά εσφαλμένες. Κατ' αρχάς υπήρξε *υπερεκτίμηση* του οικονομικού οφέλους από την απασχόληση των μεταναστών που στηρίχτηκε σε μια «φωτογραφία της στιγμής» του αρχικού, θετικού αντίκτυπου της απορρόφησής τους στην αγορά εργασίας, όταν ακόμη οι μετανάστες λειτουργούν σαν ανεξάντλητη, ελαστική εργασιακή μονάδα και είναι διατεθειμένοι να εργαστούν οπουδήποτε και υπό οποιαδήποτε συνθήκη.¹⁶⁹

Σε δεύτερο χρόνο, όμως, τα θετικά αποτελέσματα περιορίζονται σημαντικά ή ακόμα και εκμηδενίζονται. Η κανονική ένταξη των μεταναστών στην αγορά εργασίας αίρει τις συνθήκες προσωρινότητας και ελαστικότητας στην απασχόληση, η δε επιτυχημένη εγκατάσταση των πρώτων μεταναστευτικών ρευμάτων δημιουργεί ένα

¹⁶⁹ Michael J. Piore, *Birds of Passage*, ό.π.

αυτοτροφοδοτούμενο ρεύμα μετακίνησης ανθρώπων από τις χώρες προέλευσης προς τους οικείους τους, που έχουν δημιουργήσει μια νέα ζωή στις χώρες υποδοχής.¹⁷⁰ Έτσι, για παράδειγμα, οι λόγοι της μετανάστευσης στην ίδια την Ευρώπη από ένα σημείο και έπειτα παύουν να είναι αμιγώς οικονομικοί και υπεισέρχονται άλλα κίνητρα, όπως η οικογενειακή επανένωση.¹⁷¹ Επίσης, όπως και στην περίπτωση της Αμερικής στις αρχές του 20ού αιώνα, όσο το φαινόμενο της μετανάστευσης επιμένει το μορφωτικό επίπεδο αλλά και οι δεξιότητες των μεταναστών σταδιακά υποχωρούν.

Οι μεταβολές αυτές ενισχύουν το κόστος ενσωμάτωσης, καθώς πλέον οι μετανάστες δεν λειτουργούν ως «φιλοξενούμενοι εργάτες» αλλά έχουν δικαίωμα στην πρόνοια, την εκπαίδευση, την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και τα κοινωνικά επιδόματα. Το γεγονός αυτό, μεταξύ άλλων, εκμηδενίζει σε βάθος χρόνου και τη συνεισφορά τους στα ασφαλιστικά συστήματα, καθώς η συμμετοχή τους αυξάνει τα έσοδα μόνο στην αρχή, αφού στη συνέχεια η πρόσβασή τους στην πρόνοια αυξάνει και τα κόστη. Έτσι, η δεξαμενή του νεοεισερχόμενου εργατικού δυναμικού θα πρέπει να ανανεώνεται εις το διηνεκές ώστε να αυξάνονται διαρκώς οι εισφορές, αλλά και διότι το ντόπιο εργατικό δυναμικό συρρικνώνεται σταθερά.

Γι' αυτόν το λόγο και αντίθετα με ό,τι συχνά υποστηρίζεται, ο ΟΗΕ υπολογίζει ότι, για να συντηρηθεί η ηλικιακή δομή και η παρούσα σχέση συνταξιοδοτημένων και εργαζόμενων μέχρι το 2050, θα χρειαστούν επιπλέον... 701 εκατομμύρια μετανάστες, περισσότεροι δηλαδή από τον σημερινό πληθυσμό της Ευρώπης!¹⁷²

Πράγμα που, δεικνύει απερίφραστα το γεγονός ότι το οικονομικό και το κοινωνικό κόστος αφομοίωσης των μεταναστευτικών ρευμάτων αυξάνεται όσο το φαινόμενο επιμένει και εξελίσσεται μέσα στο χρόνο.¹⁷³

Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται και θεωρητικά στο μακροσκοπικό πεδίο. Ο κλάδος των *οικονομικών της μετανάστευσης* έχει κατασκευάσει διάφορα οικονομετρικά

¹⁷⁰ Έχουν προταθεί τρεις γενικές θεωρητικές προσεγγίσεις που προσπαθούν να ερμηνεύσουν τις αυτοτροφοδοτούμενες διαστάσεις του μεταναστευτικού φαινομένου: η θεωρία των μεταναστευτικών δικτύων, η θεωρία της σωρευτικής αιτιώδους συνάφειας, και η θεωρία της αλυσιδωτής μετανάστευσης. Για περισσότερα, βλ. Douglas Massey κ.ά., «Theories of International Immigration: A Review and Appraisal», *Population Development Review* 19 (3), Σεπτέμβριος 1993.

¹⁷¹ «New Trends on International Migration», OECD, Παρίσι 2003.

¹⁷² Christopher Caldwell, *Reflections*, ό.π., σ. 39.

¹⁷³ Για μια γενική αποτίμηση αυτής της δεύτερης φάσης, που χαρακτηρίζει την απορρόφηση των μεταναστών στις οικονομίες των κοινωνιών υποδοχής, βλ. George J. Borjas, *Immigration Economics*, Harvard University Press, Λονδίνο-Καίμπριτζ 2014, σσ. 161-169.

μοντέλα που προβλέπουν τον γενικό οικονομικό αντίκτυπο στην υποθετική περίπτωση όπου η μετανάστευση *απελευθερωνόταν* σε παγκόσμια κλίμακα και εγκαθιδρυόταν ένα ανάλογο καθεστώς «Laissez-passer» για όποιον επιθυμεί να μετακινηθεί προς τις χώρες του πλούσιου Βορρά.¹⁷⁴

Στην περίπτωση αυτή οι μετακινήσεις θα οξύνονταν μέχρι το σημείο της εξίσωσης των εισοδημάτων μεταξύ των χωρών προέλευσης και των χωρών εγκατάστασης. Έτσι, σε καθεστώς άρσης οποιουδήποτε φραγμού για τη μετανάστευση αναμένεται να μετακινηθούν περί τους 2,5 δισεκατομμύρια εργαζόμενους ή το 95% της εργατικής δύναμης των χωρών του Νότου. Η απορρόφησή τους στην αγορά εργασίας της Δύσης ενδέχεται να προκαλέσει εκρηκτική αύξηση του παγκόσμιου ΑΕΠ κατά 60% ή 40 τρις. δολάρια. Η σωρευτική αύξηση με το πέρασμα των χρόνων αναμένεται να ξεπεράσει το 1 τετράκις εκατομμύριο δολάρια – ωστόσο η πρόβλεψη υποθέτει ότι το κόστος εγκατάστασης είναι μηδαμινό, και ότι όλες οι άλλες μεταβλητές των οικονομιών στις χώρες εγκατάστασης παραμένουν σταθερές (*ceteris paribus*).¹⁷⁵

Μια πιο ρεαλιστική εκτίμηση λαμβάνει υπόψη τις παραμέτρους που εμφανίζονται σε δεύτερο χρόνο. Περιλαμβάνει σενάρια οικογενειακής επανένωσης – στην περίπτωση που οι μετακινούμενοι εργαζόμενοι φέρουν μαζί τους και τις οικογένειές τους, ο πληθυσμιακός τους όγκος θα εκτοξευθεί από τα 2,5 δισεκατομμύρια στα 5,6. Και ακόμα επιχειρεί να εκτιμήσει τα άμεσα κόστη αφομοίωσης καθώς και τα έμμεσα που προκύπτουν από το χάσμα στις παραδεδομένες αντιλήψεις και πρακτικές μεταξύ των ντόπιων και των νεοεισερχόμενων, κ.ο.κ.¹⁷⁶

Στο πιο αισιόδοξο σενάριο, τα κέρδη για την παγκόσμια οικονομία σχεδόν... εκμηδενίζονται, ενώ από εκεί και πέρα καταγράφονται σημαντικές ζημίες, καθώς η ανάλυση αποκαλύπτει ένα φαινόμενο το οποίο ακούγεται παράδοξο αν σκεφτόμαστε με όρους της πρώτης, ενάρτησης εκτίμησης, που προσεγγίζει τη μετανάστευση ως μια διαδικασία «κέρδους-κέρδους» για όλους. Η μετανάστευση, σε αυτά τα απόλυτα μεγέθη, λόγω της εκτόξευσης του οικονομικού της κόστους, οδηγεί στην κατάρρευση

¹⁷⁴ George J. Borjas, «Immigration and Globalization: A Review Essay», *Journal of Economic Literature* 53 (4), 2015, σσ. 961-974.

¹⁷⁵ Στο ίδιο, σ. 965.

¹⁷⁶ Στο ίδιο.

της αποτελεσματικότητας των θεσμών και των οργανισμών στις οικονομίες του πλούσιου Βορρά.¹⁷⁷

Με λίγα λόγια, ένας γενικός κανόνας για τον οικονομικό αντίκτυπο της μετανάστευσης στις χώρες εγκατάστασης, που επαληθεύεται τόσο εμπειρικά όσο και θεωρητικά, είναι ότι, από έναν βαθμό διόγκωσης του φαινομένου κι έπειτα, αναπτύσσονται τάσεις αυτοτροφοδότησης που εκτοξεύουν τα κόστη αφομοίωσης. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η καμπύλη των οικονομικών αποτελεσμάτων της μετανάστευσης ακολουθεί πιστά εκείνην του νόμο της *φθίνουσας οριακής απόδοσης*.¹⁷⁸

Έτσι, κατά τις προηγούμενες τρεις δεκαετίες, ο αριθμός των νεοεισερχόμενων μεταναστών διογκώνεται διαρκώς, οδηγώντας τους μηχανισμούς απορρόφησης των χωρών εγκατάστασης σε σημείο κορεσμού. Οι δεύτερες γενιές μεταναστών θα βιώσουν συνεπώς πραγματικότητες που ήταν αδιανόητες για τις πρώτες, όπως η ανεργία και ο ολοκληρωτικός κοινωνικός αποκλεισμός, ενώ ταυτόχρονα οι κοινωνίες θα ανακαλύπτουν σταδιακά το ευρύτερο *κοινωνικό κόστος* αυτής της εξέλιξης, όπως άνοδος της εγκληματικότητας, μεγιστοποίηση των δαπανών ενσωμάτωσης, εκτόξευση των επιδομάτων κ.ο.κ.

Θα αποδειχτεί λοιπόν και εμπράκτως ότι η εικόνα του μετανάστη ως «φιλοξενούμενου εργάτη» που δύναται να λειτουργήσει ως «αμιγώς οικονομικός άνθρωπος» και είναι αποφασισμένος να εργαστεί υπό οποιαδήποτε συνθήκη ελαστικότητας και ανασφάλειας προκειμένου να μεγιστοποιήσει το οικείο οικονομικό όφελος αποτέλεσε εν τέλει μια *οικονομίστικη αυταπάτη*. Όλες οι αισιόδοξες προβλέψεις για την εξέλιξη της μετανάστευσης προς την Ευρώπη στηρίχτηκαν ακριβώς πάνω σε αυτή την υπόθεση, γι' αυτό και διαψεύδονται θεαματικά τα τελευταία χρόνια. Αντίθετα, επιβεβαιώνεται η διαπίστωση του νομπελίστα

¹⁷⁷ Στο ίδιο, σσ. 969-970.

¹⁷⁸ Σύμφωνα με τον Θ. Π. Λιανό: «Ο νόμος της φθίνουσας απόδοσης μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: ίσες διαδοχικές αυξήσεις στην ποσότητα ενός μεταβλητού συντελεστή, όταν οι ποσότητες των άλλων συντελεστών που χρησιμοποιούνται στην παραγωγή του αγαθού παραμένουν σταθερές, έχουν σαν αποτέλεσμα ότι το μέγεθος των αντίστοιχων αυξήσεων που επέρχονται στο συνολικό προϊόν από ένα ορισμένο σημείο αρχίζει να μειώνεται. Με άλλα λόγια, το οριακό προϊόν ενός συντελεστή μετά από ένα ορισμένο σημείο αρχίζει να μειώνεται». Θεόδωρος Π. Λιανός και Γιώργος Κ. Χρήστου, *Πολιτική οικονομία*, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1990, σ. 73.

συγγραφέα Μαξ Φρις πριν από αρκετές δεκαετίες: «Γυρεύαμε εργάτες και μας ήρθαν άνθρωποι».¹⁷⁹

Η ανάδυση και ριζοσπαστικοποίηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων

Αυτοί ακριβώς οι άνθρωποι δεν ήρθαν να εγκατασταθούν ως ανώνυμες οικονομικές μονάδες στην Ευρώπη. Έφεραν μαζί τους την πολιτισμική, εθνική, θρησκευτική τους ταυτότητα, τις παραδεδομένες αντιλήψεις και πρακτικές τους, τα ήθη και τα έθιμά τους. Και αυτά θα αλληλεπιδράσουν τόσο με το κλίμα στις κοινωνίες εγκατάστασης, όσο και με τις ευρύτερες εξελίξεις που θα λάβουν χώρα στον πλανήτη μας κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες, ανατρέποντας θεαματικά την υπόθεση της «συνύπαρξης» πάνω στην οποία στηρίχτηκε το πρόταγμα για έναν πολυπολιτισμικό μετασχηματισμό των ευρωπαϊκών κοινωνιών.

Έτσι, οι πληθυσμοί που πρωτοεγκαταστάθηκαν στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη ως «φιλοξενούμενοι εργάτες» εγκαινίασαν μια μόνιμη συνθήκη μετακίνησης προς τις χώρες της. Ρίζωσαν μέσα στις ευρωπαϊκές κοινωνίες και σταδιακά άρχισαν να μεριμνούν για τη διαφύλαξη της πολιτισμικής τους ταυτότητας μέσα στο νέο περιβάλλον.

Κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1970 εμφανίζεται ένα τέτοιο πολιτισμικό ρεύμα, κυρίως από τις κοινότητες που προέρχονται από τον μουσουλμανικό κόσμο. Ιδρύονται τζαμιά και λατρευτικοί χώροι, μη κυβερνητικές οργανώσεις παρέχουν αρωγή στους μουσουλμάνους μετανάστες, ιδρύματα προάγουν τη θρησκευτική εκπαίδευση κ.ο.κ.¹⁸⁰

Η τάση αυτή πολιτικοποιείται και ριζοσπαστικοποιείται έντονα στη δεύτερη και την τρίτη γενικά μεταναστών. Σταδιακά, η ήπια μουσουλμανική θρησκευτικότητα εγκαταλείπεται και στη θέση της αναδύονται πιο μαχητικές εκδοχές του Ισλάμ. Στη βάση του φαινομένου διασταυρώνονται σημαίνουσες εξελίξεις που σφράγισαν το χαρακτήρα των ευρωπαϊκών κοινωνιών, αλλά και την παγκόσμια κατάσταση τα τελευταία χρόνια.

¹⁷⁹ Παρατίθεται στο Alexia Prskawetz, David E. Bloom και Wolfgang Lutz (επιμ.), «Population Aging, Human Capital Accumulation and Productivity Growth», *Population and Development Review* 34, 2008, σ. 46.

¹⁸⁰ Parekh Bhikhu, *European Liberalism and the Muslim Question*, Amsterdam University Press, Λάιντεν 2008, σ. 6.

Η ροπή προς τη ριζοσπαστικοποίηση αντικατοπτρίζει αφενός μια υποχώρηση στις ευκαιρίες απασχόλησης και εισοδηματικής και κοινωνικής ανέλιξης των μεταναστών που συντελείται από τη δεκαετία του 1990 και μετά. Η αποβιομηχάνιση, η χρηματοστηριοποίηση και η τριτογενοποίηση των περισσότερων ευρωπαϊκών κοινωνιών στενεύει τον επαγγελματικό ορίζοντα των μεταναστών, ιδίως της δεύτερης γενιάς, η οποία και εγκλωβίζεται στους πιο απαξιωμένους και κακοπληρωμένους κλάδους των υπηρεσιών.¹⁸¹ Αλλά και στις χώρες που αποτέλεσαν εξαίρεση στη γενική τάση αποβιομηχάνισης που ξεδιπλώνεται μετά από το 1990, όπως είναι η Γερμανία, ένας άτυπος πολιτιστικός και θρησκευτικός διαχωρισμός αναπαράγει αυτές τις διαιρέσεις εντός της αγοράς εργασίας.¹⁸²

Δεύτερον, τροφοδοτήθηκε από τις εξελίξεις και τις ραγδαίες ανατροπές που βίωσε τις δεκαετίες 1980-2000 ο μουσουλμανικός κόσμος. Γεγονότα όπως η ισλαμική επανάσταση στην Περσία, η σύγκρουση με τους Ρώσους στο Αφγανιστάν, αργότερα η σύγκρουση στα Βαλκάνια και ιδιαίτερα τη Βοσνία, η επίταση του παλαιστινιακού, του τσετσενικού ζητήματος, και ευρύτερα η κλιμάκωση της αντιπαράθεσης του μουσουλμανικού κόσμου με τη Δύση αποτέλεσαν τη βάση για τη διαμόρφωση μιας διεθνιστικής ισλαμικής μαχητικής συνείδησης. Ιδιαίτερα, τα πεδία των μαχών σφοδρών πολιτισμικών συγκρούσεων, στη Βοσνία, την Τσετσενία, ή αργότερα στη Μέση Ανατολή, έγιναν εργαστήρια παραγωγής μιας συγκρουσιακής ταυτότητας, η οποία αργότερα θα διαχυθεί σε όλο τον κόσμο, συγκινώντας ιδιαίτερα τις νεώτερες γενιές των φτωχών μουσουλμάνων. Εν τέλει, η εικοσαετία 1980-2000 λειτούργησε σαν μια «παρατεταμένη άνοιξη» για τον ριζοσπαστικό ισλαμισμό, παρέχοντας εμπειρίες πολέμου, εξεγέρσεων, και συγκρούσεων πάνω στις οποίες αυτός σφυρηλάτησε τη φυσιογνωμία του.¹⁸³

Αυτή η ταυτότητα θα ανασυσταθεί και στο εσωτερικό των ευρωπαϊκών κοινωνιών και θα εξαπλώνεται στο κενό ενσωμάτωσης που προκαλούν τα φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού και οικονομικής δυσπραγίας, τα οποία διευρύνονται εντός των μουσουλμανικών κοινοτήτων.

Το γεγονός αυτό σταδιακά θα τροφοδοτήσει τις τάσεις απομόνωσης και περιχαράκωσης μέσα στις κοινότητες των μεταναστών, ενώ ένα ολοένα και

¹⁸¹ Robert S. Leiken, *Europe's Angry Muslims*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη, σ. 75.

¹⁸² Gunter Wallraff, *Από τον θαυμαστό καινούργιο κόσμο: Η αθέατη πλευρά του γερμανικού θαύματος*, Τόπος, Αθήνα 2011.

¹⁸³ Γιώργος Καραμπελιάς, *Ισλάμ και παγκοσμιοποίηση*, ό.π., σσ. 128-133.

μεγαλύτερο μέρος τους θα τείνει να αποστρέφεται τις αξίες, την κουλτούρα, και να αμφισβητεί το κύρος των κοινωνιών υποδοχής.

Η ανταπόκριση των μουσουλμανικών μεταναστευτικών κοινοτήτων της Ευρώπης στις εκκλήσεις του μαχητικού ισλαμικού ριζοσπαστισμού να πυκνώσουν τις τάξεις του καταδεικνύεται εξάλλου και από τα υψηλά ποσοστά συμμετοχής Ευρωπαίων μουσουλμάνων πολιτών –ιδίως από τη Γαλλία και τις ΗΠΑ– στον στρατό του Ισλαμικού Χαλιφάτου που δρα στη Συρία και το Ιράκ.¹⁸⁴

Εξάλλου πολύ σύντομα οι ηγέτες του ισλαμικού φονταμενταλιστικού κινήματος θα αντιληφθούν ότι οι μουσουλμανικές μεταναστευτικές κοινότητες στην Ευρώπη αποτελούν, λόγω των ιδιαίτερων κοινωνικοπολιτισμικών αντιθέσεων τις οποίες αντιμετωπίζουν, προνομιακή δεξαμενή από την οποία θα μπορούσαν να αντλήσουν υποστήριξη. Στην ανάλυσή τους, η μετααποικιακή μετανάστευση προς τη Γηραιά Ήπειρο μπορούσε με την κατάλληλη καθοδήγηση να προκαλέσει μια μεγάλη *δημογραφική αντιστροφή* στην Ευρώπη, κι έτσι η επέκταση του Ισλάμ να γίνει με έμμεσο τρόπο. Ο μουσουλμανικός κόσμος θα έπαιρνε έτσι τη ρεβάνς για τις ήττες στη Βιέννη και το Πουατιέ που ανέκοψαν την προέλαση του Ισλάμ προς τη Δύση. Έκτοτε, το μέτωπο της τζιχάντ «στην καρδιά του κτήνους» θα αποτελέσει για τον ισλαμικό φονταμενταλισμό ένα πεδίο μάχης με αυξανόμενη σημασία και βαρύτητα.¹⁸⁵

Η τάση αυτή επιβεβαιώνεται ακόμα και στη Γαλλία, όπου υποτίθεται ότι οι αφομοιωτικές πολιτικές της Γαλλικής Δημοκρατίας είχαν ενισχύσει κατά το παρελθόν τις τάσεις ενσωμάτωσης των μεταναστευτικών κοινοτήτων στη γαλλική κοινωνία και την πολιτική της κουλτούρα. Από ένα σημείο και μετά, όμως, στα μέσα της δεκαετίας του 1990, ο κοινωνικός αποκλεισμός και η φτώχεια θα πυροδοτήσουν αντίθετες διαδικασίες.

Φαίνεται λοιπόν πως η ενσωμάτωση είναι περισσότερο ένα ρητορικό σχήμα, που απέχει έτη φωτός από την πραγματικότητα:

¹⁸⁴ Σύμφωνα με τους *New York Times*, ένας αξιοσημείωτος αριθμός μαχητών του ISIS είναι Γάλλοι και Βρετανοί πολίτες, ενώ επίσης αρκετοί φέρονται να έχουν στρατολογηθεί στην Ολλανδία και τη Βρετανία. Somini Sengupta, «Nations Trying to Stop Their Citizens From Going to Middle East to Fight for ISIS», *New York Times*, 12/9/2014.

¹⁸⁵ Gilles Kepel, *Beyond Terror and Martyrdom*, ό.π., σ. 176.

Μία μεγάλη μερίδα των κατοίκων από πλειάδα χωρών τριών διαφορετικών ηπείρων έχουν προέλθει από τη φτώχεια της υπαίθρου και ανακαλύπτουν ότι τα παιδιά τους είναι εγκλωβισμένα στη μέση της διαδρομής μεταξύ του χωριού και της πόλης, σε συνθήκες ακινησίας.

Κάτι συμβαίνει με τους χωρικούς που καταφθάνουν στα γαλλικά προάστια. Η κουλτούρα της μετάβασης, αυτό το γόνιμο αμάλγαμα τρόπων ζωής της υπαίθρου και του άστεως, παγώνει στην εκκίνησή του και εμποδίζεται να μονιμοποιηθεί, να εξελιχθεί σε κάτι που να συνεισφέρει στην οικονομία και την κουλτούρα της χώρας. Η πρώτη γενιά καταφέρνει να επιτύχει σε αυτό το πρώτο στάδιο, με το ένα πόδι στο χωριό και το άλλο στην πόλη, βρίσκοντας ψευτοδουλειές και στέλνοντας τα εμβάσματα πίσω στην πατρίδα. Αλλά εμποδίζονται να περάσουν στο δεύτερο στάδιο, να στήσουν τις μικρές τους επιχειρήσεις, να αποκτήσουν ένα σπίτι, ή να διαχυθούν σε ευρύτερες αστικές κοινότητες, καθώς παραμένουν απομονωμένοι. Και τα παιδιά τους, εντελώς αφομοιωμένα, ακινητοποιούνται σε αυτή την απομόνωση.¹⁸⁶

Στη συνέχεια, η «ακινητοποίηση μέσα στην απομόνωση» έρχεται να υπονομεύσει την ίδια τους την αφομοίωση.

Μια εκτεταμένη μελέτη του Ινστιτούτου Montaigne υπό την εποπτεία του διακεκριμένου ισλαμολόγου και αραβολόγου Ζιλ Κεπέλ καταδεικνύει ακριβώς πώς οι πτέρυγες του ριζοσπαστικού Ισλάμ αναπτύσσονται μέσα στα γαλλικά προάστια, στο κενό ενσωμάτωσης και στο χάσμα του αποκλεισμού που σταδιακά εγκαθιδρύεται μεταξύ των μεταναστευτικών κοινοτήτων και της υπόλοιπης κοινωνίας. Αυτό το αίσθημα δυσανεξίας, λέει ο Κεπέλ, έρχεται να συναντήσει τη δυσαρέσκεια και την οργή για την πολιτική των Ευρωπαίων και ειδικότερα των Γάλλων στη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική. Το ριζοσπαστικό Ισλάμ εμφανίζεται να απαντάει σε αυτά τα προβλήματα, καθώς μαζί με το πολιτικό του μήνυμα αναπτύσσει μια ολόκληρη γκάμα δραστηριοτήτων πρόνοιας, αρωγής και υποστήριξης. Με αυτό τον τρόπο κερδίζει διαρκώς έδαφος. Στα ίδια προάστια μεταναστών όπου πριν από είκοσι ή τριάντα χρόνια κυριαρχούσε ένα κλίμα αποδοχής του κοσμικού χαρακτήρα της γαλλικής κοινωνίας τώρα εκδηλώνεται μια έντονη τάση «επιστροφής του θεού». Πολύ περισσότερος κόσμος συμμετέχει στις μουσουλμανικές τελετουργίες και τηρεί

¹⁸⁶ Doug Saunders, *Arrival City*, ό.π., σ. 234.

το θρησκευτικό τυπικό, ενώ η απήχηση των φονταμενταλιστών ιμάμηδων ολοένα και διευρύνεται. Το συμπέρασμα της έρευνας είναι σαφές: οι μεταναστευτικές κοινότητες των μουσουλμάνων στη Γαλλία *αποκοσμικοποιούνται ταχύτατα*, πιστές, σε τελευταία ανάλυση, στην τάση που κυριαρχεί στις χώρες προέλευσής τους.¹⁸⁷

Μπορούμε να δούμε αυτήν τη διαδικασία σε εξέλιξη, ακόμα και στον ίδιο το χαρακτήρα των συγκρούσεων που πυροδοτεί ο κοινωνικός αποκλεισμός. Η εξέγερση των γαλλικών προαστίων του 2006 ήταν περισσότερο μια απελπισμένη και οργισμένη κραυγή για την «αναγνώριση» ευαίσθητων κοινωνικών ομάδων που τυπικά έχουν πολιτογραφηθεί ως Γάλλοι πολίτες, παραμένουν ωστόσο αποκλεισμένοι από το επίπεδο ευημερίας των περισσότερων ντόπιων.¹⁸⁸ Μετά τη δεκαετία του 2010, αυτό το αίσθημα δυσαρέσκειας θα τείνει να εκφράζεται ολοένα και περισσότερο με όρους υποστήριξης του ισλαμικού ριζοσπαστισμού, και μόνον έτσι μπορούμε να κατανοήσουμε το ευνοϊκό έδαφος που δημιουργήθηκε ώστε ο τζιχαντισμός να επιχειρήσει επιθέσεις όπως εκείνη στο Σαρλί Εμπντό, τον χειμώνα του 2015, ή εκείνες που συντάραξαν το Παρίσι τον Νοέμβριο του 2016.¹⁸⁹

Βρισκόμαστε μπροστά σε ένα ευρύτερο φαινόμενο της εποχής της παγκοσμιοποίησης. Το διαδίκτυο, οι αερομεταφορές, έχουν *εκμηδενίσει* τις αποστάσεις από κάθε άποψη. Έτσι σήμερα οι μεταναστευτικοί πληθυσμοί μπορούν να διατηρούν πολύ μεγαλύτερη επαφή με την κουλτούρα και την ταυτότητά τους, ή ακόμα και να την αποκαταστήσουν σε δεύτερο χρόνο, μετέχοντας έστω και από απόσταση σε όλες τις εκφάνσεις της συλλογικής εμπειρίας.

Η διαπίστωση αυτή έχει δημιουργήσει τα τελευταία χρόνια ένα νέο θεωρητικό ρεύμα που υποστηρίζει ότι είναι πιο δόκιμος ο όρος *παγκόσμια διασπορά*, παρά μετανάστευση, ώστε να ερμηνευτεί ο σύγχρονος χαρακτήρας του φαινομένου. Στο πλαίσιο αυτού του ρεύματος υποστηρίζεται ότι οι σύγχρονες κοινότητες μεταναστών τείνουν ολοένα και περισσότερο να:

α) διατηρούν συλλογική μνήμη, μια εικόνα ή έναν μύθο για την πατρίδα τους·

¹⁸⁷ Gilles Kepel, *Banlieue de la République: Société, politique et religion à Clichy-sous-Bois et Montfermeil*, Gallimard, Παρίσι 2012.

¹⁸⁸ Loïc Wacquant, *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*, Polity Press, Καίμπριτζ 2008, σ. 284.

¹⁸⁹ Gilles Kepel και Antoine Jardin, *Terreur dans l'Hexagone: Genèse du djihad français*, Gallimard, Παρίσι 2015.

- β) πιστεύουν ότι δεν θα ενσωματωθούν ποτέ ολοκληρωτικά στις κοινωνίες που τους φιλοξενούν, κι έτσι ζουν εν μέρει διαχωρισμένοι από τους υπόλοιπους·
- γ) εξωραΐζουν την πατρίδα τους και πιστεύουν πως όταν οι συνθήκες μεταβληθούν θα επιστρέψουν σε αυτήν οι ίδιοι είτε οι απόγονοί τους·
- δ) πιστεύουν ότι όλα τα μέλη της διασποράς θα πρέπει να αφοσιωθούν στην ανάπτυξη και την ευημερία της πατρίδας τους·
- ε) να σχετίζονται με διάφορους τρόπους με την πατρίδα τους, κυρίως μέσω της ενδοκοινοτικής συνείδησης και αλληλεγγύης.¹⁹⁰

Αναμφίβολα, πρόκειται για μια ακόμα εκδήλωση της πανουργίας της ιστορίας. Αρχικά υποστηρίχθηκε ότι η παγκοσμιοποίηση, ενοποιώντας το πλανήτη σε μια άνευ προηγουμένου ένταση και εμβέλεια, αποεδαφικοποιεί την ανθρώπινη εμπειρία *σχετικοποιώντας* τις εθνικές/θρησκευτικές και πολιτισμικές ταυτότητες.

Ωστόσο, η σταδιακή συγκρότηση ενός μαχητικού ευρωπαϊκού ισλαμισμού – αναμφίβολο γεγονός πλέον– καταδεικνύει το αντίθετο. Οι ταυτότητες όντως αποεδαφικοποιούνται, αλλά το γεγονός αυτό, αντί να τις *αποδυναμώνει*, τις *ενισχύει*.

Μέσω της μετανάστευσης *μεταφέρονται* έξω από το οργανικό περιβάλλον αναφοράς τους –τον τόπο της ιστορικής τους παραγωγής– και επανεγκαθίστανται σε ένα αλλότριο πολιτισμικό και κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο μάλιστα αντιμετωπίζουν έντονα φαινόμενο κοινωνικού αποκλεισμού.

Η επανενίσχυση των πολιτισμικών ταυτοτήτων προκύπτει, δηλαδή, ως *αντίδραση* σε αυτό το περιβάλλον,¹⁹¹ ενώ την ίδια στιγμή –στο μέτρο που η σύγχρονη τεχνολογία εκμηδενίζει ή ελαχιστοποιεί από πολλές απόψεις το χρόνο και την απόσταση– η τάση ενισχύεται από τα γεγονότα, τις ιδεολογικές και πολιτισμικές εξελίξεις και ανατροπές που συμβαίνουν στον ιστορικό χώρο της πολιτισμικής αναφοράς.

Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τον μουσουλμανικό κόσμο, είναι πλέον σαφές ότι υπό την επίδραση της παγκοσμιοποίησης και των γεωπολιτικών εξελίξεων τις προηγούμενες δεκαετίες, το Ισλάμ έχει αναδειχθεί σε *περιφερειακή ταυτότητα αναφοράς* για πληθυσμούς που βρίσκονται τόσο μέσα όσο και έξω από τον ιστορικό του χώρο. Κι

¹⁹⁰ Robin Cohen, *Global Diasporas: An Introduction*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 2008, σ. 6.

¹⁹¹ Για τη σε βάθος θεωρητική πραγμάτευση αυτού του φαινομένου, βλ. Manuel Castells, *The Network Society, Volume II, The Power of Identity*, Wiley – Blackwell, Οξφόρδη 2010, σσ. 68-70.

αυτό που αποδεικνύεται εν τέλει είναι ότι η δημογραφική επέκταση του μουσουλμανικού κόσμου προς την Ευρώπη δεν προκάλεσε την *αποσύνδεση* αυτών των πληθυσμών από την οικεία τους ταυτότητα αλλά, υπό το βάρος των αλληλεπιδράσεων στο νέο περιβάλλον, αυτή επανενισχύθηκε, αποκτώντας μάλιστα *ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά*.

Ευρωπαϊκή αντίδραση: Άνοδος της άκρας δεξιάς

Η ριζοσπαστικοποίηση του ευρωπαϊκού Ισλάμ έφερε στο προσκήνιο σοβαρότατα προβλήματα συνύπαρξης και συμβίωσης με τις ευρωπαϊκές πλειοψηφίες. Έτσι, κεντρικά ζητήματα όπως η συμβατότητα της σαρίας με το ευρωπαϊκό κράτος δικαίου, η μαντήλα, η γενικότερη θέση της γυναίκας στη μουσουλμανική κοσμοαντίληψη, τα αμφισβητούμενα όρια μεταξύ της μουσουλμανικής θρησκευτικότητας και της ευρωπαϊκής κοσμικότητας, προκάλεσαν κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας και άρνησης μεταξύ των δύο πλευρών. Σε εκτεταμένη έρευνα του Pew Research Institute το 2006 για την εικόνα που η μία πλευρά διατηρεί για την άλλη, τα στοιχεία ήταν αποκαλυπτικά: 70% των Γερμανών, 66% των Γάλλων, 61% των Βρετανών και των Ισπανών πιστεύουν ότι οι σχέσεις τους με τους μουσουλμάνους είναι «γενικά κακές». Βεβαίως, η ίδια εικόνα κυριαρχεί και στην αντίπερα όχθη. 62% των Βρετανών μουσουλμάνων, 60% των Γάλλων και το 58% των Γερμανών πιστεύουν ότι έχουν κακή σχέση με τους μη μουσουλμάνους συμπολίτες τους.¹⁹² Μοναδική εξαίρεση η Ισπανία, όπου οι μουσουλμάνοι θεωρούν ότι διατηρούν «γενικά καλές σχέσεις» με τον μη μουσουλμανικό πληθυσμό, αλλά αυτό οφείλεται στη μαζική νομιμοποίηση στην οποία προέβη η κυβέρνηση Ζαπατέρο το 2005 (με τον συνολικό αριθμό να προσεγγίζει τις 700.000), και η οποία έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην πυροδότηση της αρνητικής εντύπωσης που έχουν οι ίδιοι οι Ισπανοί για τους μουσουλμάνους μετανάστες.¹⁹³

Έτσι, σταδιακά θα αναπτυχθεί σε πανευρωπαϊκό επίπεδο μια *αντιμεταναστευτική άκρα δεξιά* που θα εκμεταλλευτεί την κοινωνική δυσαρέσκεια, αλλά και τις πολιτισμικές αντιθέσεις που θα αναδυθούν σε δεύτερη φάση. Θα απευθυνθεί

¹⁹² Pew Research Center, *Muslims in Europe: Economic Worries, Top Concerns About Religious And Cultural Identity*, 6 Ιουλίου 2006. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://www.pewglobal.org/files/pdf/7-6-06.pdf> (τελευταία πρόσβαση 25/08/2015).

¹⁹³ Christopher Caldwell, *Reflections*, ό.π., σ. 123.

ιδιαίτερα σε ένα κομμάτι του ευρωπαϊκού προλεταριάτου που δεν θα καταφέρει να ανέλθει την κοινωνική κλίμακα και θα πληγεί από την υποτίμηση της ανειδίκευτης εργασίας που προκαλούν οι συνθήκες πλεονάζοντος εργατικού δυναμικού εξαιτίας της μαζικής μετανάστευσης.¹⁹⁴

Η αρχή θα γίνει στη Γαλλία στα μέσα της δεκαετίας του 1980,¹⁹⁵ και την επόμενη δεκαετία ακολουθούν σταδιακά η Αυστρία, η Ολλανδία, η Ιταλία, κ.ο.κ.¹⁹⁶

Η ευρωπαϊκή άκρα δεξιά θα ενισχύεται διαρκώς, σε όλη τη δεκαετία του 2000, από ένα κύμα πολιτισμικών συγκρούσεων που εξελίσσεται με σποραδικά γεγονότα, τα οποία καταδεικνύουν σαφώς ότι η καχυποψία διολισθαίνει σταδιακά σε *αντιπαλότητα*.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η «υπόθεση» των σκίτσων του Μωάμεθ που δημοσιεύτηκαν σε εφημερίδα της Δανίας (*Jyllands-Posten*) τον Σεπτέμβριο του 2005, και που δεν άργησε να προκαλέσει την οργή των μουσουλμανικών κοινοτήτων της Δανίας. Ωστόσο, η εμβέλεια του γεγονότος δεν περιορίστηκε στη Δανία, καθώς πολύ γρήγορα οι διαδηλώσεις εξαπλώθηκαν σε όλη την Ευρώπη, και σύντομα ολόκληρος ο

¹⁹⁴ Το κατεξοχήν προφίλ του ψηφοφόρου των ακροδεξιών ευρωπαϊκών κομμάτων, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 2000, όπου εισέρχονται δυναμικά σε όλα τα κοινοβούλια της Ευρώπης είναι: άνδρας, χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, προερχόμενος από τις χαμηλότερες κοινωνικές τάξεις. Βλ. Paul Hainsworth, *The Extreme Right in Western Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008, σσ. 90-101.

¹⁹⁵ Η πρώτη αξιοσημείωτη εκλογική νίκη του Ζαν-Μαρί Λεπέν πραγματοποιείται τον Μάρτιο του 1983 στις δημοτικές εκλογές του 20ού διαμερίσματος του Παρισιού. Ο Pierre Milza λέει σχετικά: «Τον Μάρτιο, στις δημοτικές εκλογές του 20ού διαμερίσματος του Παρισιού, όπου οι τελευταίες εισροές μεταναστών δεν είχαν προλάβει να ενσωματωθούν και όπου τίθενται πραγματικά προβλήματα επαφής με τους “αυτόχθονες” (συχνά παλαιότερους μετανάστες), το ψηφοδέλτιο του οποίου ηγούνταν ο Ζαν-Μαρί Λεπέν πήρε το 11,26% των ψήφων, πράγμα που του επιτρέπει να παραμείνει υποψήφιος στον Β΄ γύρο και να εκλεγεί δημοτικός σύμβουλος αυτού του λαϊκού διαμερίσματος της γαλλικής πρωτεύουσας». Pierre Milza, *Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης: Η ευρωπαϊκή ακροδεξιά από το 1945 μέχρι σήμερα*, Scripta, Αθήνα 2004, σσ. 384-385.

¹⁹⁶ Αρχικά το ιταλικό MSI θα αρνηθεί να προσχωρήσει στο πανευρωπαϊκό ξενοφοβικό ρεύμα, προκρίνοντας μια γραμμή «σκληρού» αντικαπιταλιστικού, αντιαστικού και αντιδυτικού φασισμού, ο σε συνδυασμό με μια ρητορική ανοχής στη μετανάστευση – μια εσκεμμένη τακτική ώστε να προσεταιριστεί τμήματα του αριστερού ακροατηρίου. Ωστόσο, η φιλομεταναστευτική γραμμή αποξένωσε το κόμμα από τα λαϊκότερα στρώματα, ακόμα και σε περιοχές όπου διατηρούσε ισχυρά ερείσματα. Ακολούθησε «εξέγερση» της βάσης του κόμματος, ανακατάληψη της ηγεσίας του από τον Τζιαφράνκο Φίνι, και επιστροφή στην ξενοφοβική πεπατημένη. Βλ. Pierre Milza, *Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης*, ό.π., σσ. 450-460.

μουσουλμανικός κόσμος πήρε φωτιά με καθημερινές διαδηλώσεις, επιθέσεις στις πρεσβείες της Δανίας, κάψιμο της δανέζικης σημαίας κ.λπ.¹⁹⁷

Οι αντιδράσεις προσέλαβαν τέτοια έκταση, ώστε ο πρωθυπουργός της Δανίας, Άντερς Ράσμουσεν δήλωσε ότι πρόκειται για τη χειρότερη διεθνή κρίση που αντιμετωπίζει η Δανία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.¹⁹⁸ Και πράγματι η ένταση και η εμβέλεια των αντιδράσεων έδωσαν παγκόσμιες διαστάσεις στο ζήτημα, με κινητοποιήσεις από το Σουδάν μέχρι το Πακιστάν, και από την Αίγυπτο σε όλη την Ευρώπη.

Η σκληρή διαμάχη γύρω από ένα ζήτημα το οποίο άλλοτε, στις κοσμικές ευρωπαϊκές κοινωνίες, δεν θα είχε κανένα αντίκτυπο, φώτισε τις νέες πραγματικότητες που εγκαινίασαν τα μαζικά ρεύματα μετανάστευσης προς την Ευρώπη.

Πρώτον, η μαζική παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου θέτει υπό διαπραγμάτευση αρχές καθολικές, όπως η ελευθερία του λόγου και της έκφρασης. Δεύτερον, καταδεικνύεται η ύπαρξη μιας διεθνούς ριζοσπαστικής θρησκευτικής συνείδησης, η οποία είναι έτοιμη να ξεσηκωθεί αν αισθανθεί ότι απειλείται. Αυτή η συνείδηση είναι που διεθνοποίησε μια πολιτισμική κρίση στο εσωτερικό της δανέζικης κοινωνίας και τη μετέβαλε σε μια κρίση που είναι ταυτόχρονα εσωτερική και διεθνής.

Τρίτον, σε ό,τι αφορά τις πολιτισμικές συγκρούσεις στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών, διαπιστώνεται σταδιακή κλιμάκωση. Η δανέζικη εφημερίδα δημοσιεύει τα σκίτσα σε απάντηση της δολοφονίας του Τέο Βαν Γκονγκ από κάποιον ριζοσπάστη ισλαμιστή που εξοργίστηκε για το ντοκιμαντέρ που ο ολλανδός σκηνοθέτης είχε γυρίσει για τη θέση της γυναίκας στο Ισλάμ. Μια δολοφονία στην Ολλανδία, δηλαδή, προκάλεσε ένα δημοσίευμα σε μια δανέζικη εφημερίδα, το οποίο με τη σειρά του οδήγησε σε μια... πανευρωπαϊκή κρίση. Η πορεία των γεγονότων αποκαλύπτει την πολυπλοκότητα των σύγχρονων πολιτισμικών συγκρούσεων, καθώς και την τρομερή αλληλεξάρτηση παραγόντων που δρουν ταυτόχρονα σε τοπικό, εθνικό και διεθνές επίπεδο.

Η όλη κατάσταση προσιδιάζει σε αυτό που ο Χανς Μάγκνους Εντσενσμπέργκερ αποκάλεσε «μοριακό εμφύλιο πόλεμο», όπου οι πράξεις ενός και

¹⁹⁷ Muhammad Tariq Ghazi, *The Cartoons Cry*, Author House Press, Ιντιάνα 2006.

¹⁹⁸ Greg Hurst, «70,000 Gather for Violent Pakistan Cartoons Protest», *London Times*, 15/2/2006.

μόνο ανθρώπου αρκούν για να εκτρέψουν πλήρως οποιαδήποτε ισορροπία κοινωνικής ειρήνης.¹⁹⁹

Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 και μετά αυτός ο «μοριακός εμφύλιος πόλεμος» θα κλιμακώνεται διαρκώς, φτάνοντας σε ανοιχτή αντιπαράθεση: από τις σποραδικές τρομοκρατικές επιθέσεις σε ευρωπαϊκές πρωτεύουσες –Μαδρίτη (2004) και Λονδίνο (2005)– μέχρι τις μαζικές τρομοκρατικές επιθέσεις του Νοεμβρίου 2015 στη Γαλλία και στο αεροδρόμιο των Βρυξελλών τον Μάρτιο του 2016. Γεγονότα που θα εξωθήσουν στην επιβολή καταστάσεων έκτακτης ανάγκης στο Παρίσι, τις Βρυξέλλες, και σε αυξημένα, πρωτοφανή για την Ευρωπαϊκή Ένωση, μέτρα ασφαλείας στις υπόλοιπες πρωτεύουσές της.

Η προσφυγική κρίση που αντιμετωπίζει τον τελευταίο καιρό η Ευρωπαϊκή Ένωση θα καταστήσει το *μεταναστευτικό αδιέξοδο* κεντρικό ζήτημα σε όλη την Ευρώπη, αναδεικνύοντας σε όλη του την έκταση την τρομερή πολυπλοκότητα και το βάθος τους. Πλέον, η *γεωπολιτική διάσταση* είναι προφανής και αυτονόητη, όπως το ίδιο ισχύει και με τον άμεσο αντίκτυπο που έχουν οι αντιπαραθέσεις στην περιφέρεια της ευρωπαϊκής ηπείρου με τις τάσεις που επικρατούν στις μεταναστευτικές κοινότητες *εντός της*. Την ίδια στιγμή, το διαρκές οικονομικό πρόβλημα που αντιμετωπίζουν οι χώρες της Ε.Ε. έχει καταστήσει τις κοινωνίες τους ολοένα και πιο αρνητικές απέναντι στα νέα μεταναστευτικά και προσφυγικά κύματα που καταφθάνουν στην Ευρώπη, στάση που παροξύνεται περαιτέρω από τις αλληπάλληλες επιθέσεις των τζιχαντιστών.

Στο πλαίσιο αυτό οι αντιμεταναστευτικές φωνές βρίσκουν ολοένα και μεγαλύτερο έδαφος *μέσα* στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, και τα ξενοφοβικά, ακροδεξιά κόμματα κερδίζουν διαρκώς έδαφος, πιέζοντας με τη σειρά τους τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις να αλλάξουν στάση και να υιοθετήσουν σκληρότερα μέτρα αντιμετώπισης των πληθυσμιακών εισροών.

Η εικόνα της Ευρώπης την άνοιξη του 2016 δεν θυμίζει σε τίποτα τις αισιόδοξες προσδοκίες με τις οποίες ο ευρωπαϊκός πνευματικός και πολιτικός κόσμος καλωσόρισε την αυγή του νέου αιώνα. Οι πανηγυρισμοί για μια *μεταεθνική, πολυπολιτισμική* Ευρώπη δίχως σύνορα έδωσαν τη θέση τους σε πολιτικές *κλεισίματος των συνόρων*, αλλά και σε σκέψεις για την... άρση της συνθήκης Σέγκεν ακόμα και μεταξύ των χωρών της Ε.Ε.

¹⁹⁹ Hans Magnus Enzensberger, *Civil Wars: From L.A. to Bosnia*, New Press, Νέα Υόρκη 1992.

Δύο δεκαετίες πριν, στις αρχές του 1990, Ο Χάντινγκτον έγραψε τον περίφημο *Πόλεμο των πολιτισμών* απαντώντας στην αισιόδοξη διακήρυξη του *Τέλους της ιστορίας* από τον Φουκουγιάμα. Η κατάρρευση των μεγάλων, κοσμοπολίτικων κοσμικών ιδεολογιών, όπως κατεξοχήν υπήρξε ο μαρξισμός, έγραφε, θα οδηγήσει στη μετάθεση των διεθνών διαιρέσεων στο πολιτισμικό πεδίο. Το μέλλον, κατά τον Χάντινγκτον, δεν μας επιφυλάσσει έναν πλανήτη ενοποιημένο υπό το σκήπτρο της δυτικής, φιλελεύθερης δημοκρατίας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά έναν *πόλεμο των πολιτισμών* μεταξύ των μεγάλων περιφερειακών κόσμων του πλανήτη – ιδιαίτερα μεταξύ της Δύσης και της Ανατολής. Σε αυτό το πλαίσιο, σημείωνε, η προοπτική μιας *Ευρώπης-φρούριο* είναι αναπόφευκτη.²⁰⁰

Δύο δεκαετίες αργότερα, ο Χάντινγκτον δείχνει να επιβεβαιώνεται, τουλάχιστον στις βασικές προβλέψεις του.

Εν τέλει, εκείνο που κατάφεραν οι δυτικές κοινωνίες έτσι όπως διαχειρίστηκαν τα μεταναστευτικά ρεύματα την τελευταία εικοσιπενταετία είναι να μεταβάλουν σε εσωτερικό-κοινωνικό ζήτημα την (αποικιακή) αντιπαράθεση με τον μουσουλμανικό κόσμο. Στα 1962, ο Φρανς Φανόν, από τους σημαντικότερους θεωρητικούς των αφρικανικών αντιαποικιακών κινημάτων, θα γράψει το μνημειώδες έργο του *Της γης οι κολασμένοι*, όπου θα υποστηρίξει ότι η πνευματική-ψυχολογική χειραφέτηση του αποικιοκρατούμενου από τον λευκό αποικιοκράτη περνάει μέσα από την αμφισβήτησή του ως «πολιτισμικά ανώτερου», «επιπολιτιστή» των αποικιών.²⁰¹

Τα κινήματα αυτά θα *αποτύχουν*, λόγω ενός συνόλου παραγόντων που αφορούν τόσο την υπονόμευσή τους από την πολιτική της Δύσης όσο και από τις ίδιες, τις εσωτερικές τους αντιφάσεις.²⁰² Μια μερίδα των ανθρώπων που στρατεύτηκαν σε αυτά τα κινήματα θα στραφούν προς τον μαχητικό τζιχαντισμό, μεταφέροντας μάλιστα εμπειρίες, τακτικές και στρατηγικές από αυτά.²⁰³

Η αποτυχία τους θα παίξει τον δικό της ρόλο στην ενίσχυση των μεταναστευτικών ρευμάτων προς την Ευρώπη. Είναι γεγονός ότι παλαιότεροι αποικιακοί δεσμοί

²⁰⁰ Samuel Ph. Huntington, *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, Terzo Books, Αθήνα 1999, επίσης Samuel Ph. Huntington, William H. McNeill, Χρήστος Γιανναράς κ.ά., *Η σύγκρουση Ανατολής-Δύσης και η πρόκληση Χάντινγκτον*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.

²⁰¹ Φρανς Φανόν, *Της γης οι κολασμένοι*, Κάλβος, Αθήνα 1982.

²⁰² Για μια επισκόπηση της πορείας των αντιαποικιακών κινημάτων, βλ. Γιώργος Καραμπελιάς, *Ισλάμ και παγκοσμιοποίηση*, ό.π.

²⁰³ Ζιλ Κεπέλ, *Τζιχάντ: Ο Ιερός Πόλεμος*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.

επιδρούν πάνω σε αυτά, καθώς πληθυσμοί από πρώην αποικιοκρατούμενες χώρες επιλέγουν σαφώς να μεταναστεύσουν προς τις πρώην μητροπόλεις της Δύσης (Ινδία-Πακιστάν στην Αγγλία, Βόρεια Αφρική στην Αγγλία κ.ο.κ.).²⁰⁴

Οι πληθυσμοί που θα συρρεύσουν έκτοτε στη Δύση θα συγκροτήσουν το «ευρωπαϊκό Ισλάμ» και θα επαναφέρουν το αίτημα και τις πρακτικές της «αμφισβήτησης του Λευκού»... μέσα στις ευρωπαϊκές μητροπόλεις. Και επειδή, η σύγκρουση της Δύσης με τον μουσουλμανικό κόσμο αναζωπυρώνεται πλέον με πολιτισμικό και θρησκευτικό μανδύα, ο «Ευρωπαίος» θα είναι ταυτόχρονα «αποικιοκράτης» αλλά και «άπιστος».²⁰⁵

Αυτή η μαχητική ισλαμική ευρωπαϊκή συνείδηση αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο την πολυπολιτισμικότητα, γιατί, όπως είδαμε, η μετανάστευση είναι πρώτα και κύρια ιδιαίτερο σκέλος των παγκόσμιων αγώνων κατανομής του πλούτου. Τη θεωρεί λοιπόν περισσότερο ως δικαίωμα στην ισότιμη πρόσβαση στον πλούτο, παρά ως ανοχή και αλληλοπαραχώρηση. Αρνείται, δηλαδή, να ενταχθεί οργανικά στο δυτικό πολιτισμικό πλαίσιο.

Με τα λόγια του Παναγιώτη Κονδύλη:

Τα «ανθρώπινα δικαιώματα» υπόκεινται στην επαμφοτερίζουσα λογική αυτής της κατάστασης και αντικατοπτρίζουν τις αντιφάσεις και τις εντάσεις που σημαδεύουν κατά τρόπο δραματικό την παγκόσμια κοινωνία. Γι' αυτό ο αγώνας για την ερμηνεία τους αναγκαστικά θα μετατραπεί σ' έναν αγώνα μεταξύ ανθρώπων γύρω από ό,τι θεωρεί εκάστοτε ο καθένας τους δικό του αναφαίρετο δικαίωμα. Αυτός ο αγώνας περί ερμηνείας έχει αρχίσει από καιρό ανάμεσα σε «Βορρά» και «Νότο» ή «Δύση» και «Ανατολή» και οξύνεται στον βαθμό όπου τα δισεκατομμύρια του «Νότου» ή της «Ανατολής» ερμηνεύουν όχι τυπικά, παρά υλικά τα «ανθρώπινα δικαιώματα», απαιτώντας

²⁰⁴ Η Saskia Sassen θα αποκαλέσει αυτές τις επιδράσεις «γεωοικονομική» διάσταση της μετανάστευσης. Βλ. Σάσκια Σάσεν, *Κοινωνιολογία της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2012, σ. 134.

²⁰⁵ Για τη διαπλοκή των κοινωνικών με τις πολιτισμικές αντιθέσεις, και για την αλληλεπίδραση αυτού του εκρηκτικού μείγματος με την ευρύτερη γεωπολιτική σύγκρουση μεταξύ Δύσης και μουσουλμανικού κόσμου, βλ. και την εμπειρική έρευνα του αραβολόγου και ισλαμολόγου Gilles Keppel στα γαλλικά προάστια, λίγο μετά την εξέγερση του 2005. Gilles Keppel, *Banlieue de la République*, Institut Montaigne, Παρίσι 2011.

μια ουσιαστική ανακατανομή του παγκόσμιου πλούτου χωρίς να τους ενδιαφέρει η ηθική των χορτασμένων. Όπως η εσωτερική λογική του «ελεύθερου εμπορίου», έτσι και η εσωτερική λογική των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων» θα στραφεί σύντομα εναντίον της Δύσης, και τότε αυτή θα εγκαταλείψει τις σημερινές ιδεολογικές της θέσεις.²⁰⁶

Η τοποθέτηση του Παναγιώτη Κονδύλη μπορεί να ερμηνεύσει και την άνοδο της ευρωπαϊκής άκρας δεξιάς. Η εσωτερική λογική των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων» και της «πολυπολιτισμικότητας» στρέφεται εν τέλει *ενάντια* στην ίδια την Ευρώπη, και γι' αυτό οι κοινωνίες της τείνουν σταδιακά να εγκαταλείψουν και τα δύο. Προς το παρόν, είναι άδηλο αν αυτή η τάση φέρει την άκρα δεξιά στην εξουσία, αν και σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες έχει ήδη συγκυβερνήσει – στη δε Αυστρία κυβέρνησε και μόνη της, με πρωθυπουργό τον Γκεόργκ Χάιντερ.

Ανεξάρτητα πάντως από αυτό, είναι πλέον σαφές ότι ως πολιτικοϊδεολογικός πόλος παίζει ρόλο ρυθμιστή και προκαλεί γενική μεταστροφή του ιδεολογικού κλίματος εντός των ευρωπαϊκών κοινωνιών. Στη δεκαετία του 2000, υπό το βάρος ενός ογκούμενου αντιμεταναστευτικού συναισθήματος που ωθούσε μεγάλα ακροατήρια των φτωχότερων κοινωνικών τάξεων (τόσο από την κεντροδεξιά όσο και από την κεντροαριστερά, αν και σε μικρότερο βαθμό, όπως έδειχναν όλες οι δημοσκοπήσεις) να μετατοπιστούν προς την άκρα δεξιά, σχεδόν όλοι οι κορυφαίοι ηγέτες της ευρωπαϊκής κεντροδεξιάς, αλλά και αρκετοί σοσιαλδημοκράτες πρωθυπουργοί και πρόεδροι θα κηρύξουν την αποτυχία του πολυπολιτισμού: ο Τόνυ Μπλάιρ (2006),²⁰⁷ η Άνγκελα Μέρκελ (2010),²⁰⁸ ο Νικολά Σαρκοζί,²⁰⁹ η ολλανδική

²⁰⁶ Παναγιώτης Κονδύλης, *Από τον 20ό στον 21ο αιώνα: Τομές στην πλανητική πολιτική περί το 2000*, Θεμέλιο, Αθήνα 2000, σ. 67.

²⁰⁷ «Adopt our values or stay away, says Blair», *The Telegraph*, 9/12/2006. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1536408/Adopt-our-values-or-stay-away-says-Blair.html>. (τελευταία πρόσβαση 14/09/2015).

²⁰⁸ Matthew Weaver, «Angela Merkel: German Multiculturalism has 'utterly failed'», *The Guardian*, 17/10/2010. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.theguardian.com/world/2010/oct/17/angela-merkel-german-multiculturalism-failed> (τελευταία πρόσβαση 14/9/2015).

²⁰⁹ «Nicolas Sarkozy declares multiculturalism had failed», *Telegraph*, 11/2/2011. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/france/8317497/Nicolas-Sarkozy-declares-multiculturalism-had-failed.html> (τελευταία πρόσβαση 14/09/2015).

δεξιά κυβέρνηση συνασπισμού φιλελεύθερων και χριστιανοδημοκρατών του Μαρκ Ρούτε (2010).²¹⁰ κ.ά.²¹¹

Παρόμοιες μεταστροφές θα επισυμβούν και από την άλλη πλευρά του Ατλαντικού. Ακόμα και ο Πιέρ Τυρντώ, πρώην πρόεδρος του Καναδά που εισήγαγε τον πολυπολιτισμό ως επίσημο δόγμα του καναδικού κράτους στις αρχές της δεκαετίας του 1970, θα δηλώσει σε συνάντησή του με βουλευτές στα μέσα της δεκαετίας του 1990: «Όχι, δεν είναι αυτό που θέλαμε».²¹²

Η μεταστροφή δεν θα μείνει μόνο στο επίπεδο των Ευρωπαϊών ηγετών, εκφράζει μια ευρύτερη τάση στο χώρο των διανοουμένων και του πνεύματος.

Ο νομπελίστας οικονομολόγος Αμάρτυα Σεν θα υποστηρίξει ότι αυτό που συμβαίνει στη βρετανική κοινωνία και προβάλλεται ως *πολυπολιτισμός* αποτελεί στην πράξη μια μορφή *πλουραλιστικού μονοπολιτισμού* με τις εθνοπολιτισμικές κοινότητες να διάγουν έναν παράλληλο βίο διατηρώντας ελάχιστα σημεία επαφής μεταξύ τους. Η πολυπολιτισμική λογική, συνεχίζει, εκκινώντας από την αρχή ότι οι εθνικές ή θρησκευτικές ταυτότητες συγκροτούνται *de facto* και είναι αδιαπραγμάτευτες, καταλήγει να υπηρετεί μορφές *πολιτισμικής ανελευθερίας*. Πολλές φορές, η έμφαση στη διαφορετικότητα και τη μοναδικότητά της καταλήγει να ενθαρρύνει τάσεις *παραδοσιοστροφείας, μονολιθικότητας, ολοκληρωτικής απόρριψης του άλλου ή καταστάσεις κολεκτιβισμού και απόρριψης της προσωπικής ελευθερίας* ως κάτι ξένο στην οικεία παράδοση.²¹³

Ο Ολλανδός Πωλ Σέφερ, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ και μέλος του κεντροαριστερού Εργατικού Κόμματος, θα υποστηρίξει στο δοκίμιό του *Πολυπολιτιστικό δράμα* ότι η δυνατότητα της ολλανδικής κοινωνίας να απορροφάει

²¹⁰ Leo Cendrowicz, «The New Dutch Government: An End to Tolerance?», *Time*, 14/10/2015. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://content.time.com/time/world/article/0,8599,2025413,00.html> (τελευταία πρόσβαση 14/9/2015).

²¹¹ Για μια συνολική επισκόπηση της σταδιακής εγκατάλειψης του πολυπολιτισμού από τις κοινωνίες της Ευρώπης, βλ. Kenan Malik, «The Failure of Multiculturalism: Community Versus Society in Europe», *Foreign Affairs* 94 (2), Μάρτιος-Απρίλιος 2015.

²¹² Robert Sibley, «Intolerable: The Idea that Canadians are a Tolerant People Is The Mantra of Our Times», *Ottawa Citizen*, 19/5/2008. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.foreignaffairs.com/articles/western-europe/2015-03-01/failure-multiculturalism> (τελευταία πρόσβαση 14/9/2015).

²¹³ Βλ. Amartya Sen, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*, W.W. Norton & Company, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006, σσ. 149-170.

κοινωνικά και πολιτισμικά τους νέους μεταναστευτικούς πληθυσμούς έχει παρέλθει – γεγονός που οδηγεί στην ανάπτυξη αντίστροφων και φυγόκεντρων τάσεων. Ο εντεινόμενος εθνικός διαχωρισμός, προβλήματα προσαρμογής όπως η εγκατάλειψη στην υποχρεωτική εκπαίδευση, η ανεργία, η άνοδος της εγκληματικότητας αλλά και η διογκούμενη απόρριψη της κοσμικότητας από τις μουσουλμανικές κοινότητες είναι μερικές από τις μορφές που παίρνει ο κοινωνικός και πολιτισμικός κατακερματισμός.²¹⁴

Με αφορμή τις τρομοκρατικές επιθέσεις στο Παρίσι, τον Νοέμβριο του 2015, ο Σλοβένος φιλόσοφος Σλαβόι Ζίζεκ, θα γράψει ένα εκτεταμένο άρθρο καλώντας την αριστερά να αναθεωρήσει *θαρραλέα* ζητήματα τα οποία υπήρξαν γι' αυτήν ταμπού κατά την τελευταία εικοσαετία:

- Το δικαίωμα στην ελεύθερη μετακίνηση, θα υποστηρίξει, είναι *σχετικό* και πρέπει να υπακούει στην αρχή «από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στον καθένα σύμφωνα με τις ανάγκες του». Σε διαφορετική περίπτωση, ο συνωστισμός των προσφυγικών και μεταναστευτικών πληθυσμών στις ευρωπαϊκές κοινωνίες πυροδοτεί γενικευμένες συγκρούσεις, οι οποίες με τη σειρά τους ανοίγουν την πόρτα σε *καθεστώτα έκτακτης ανάγκης*, και γενικού περιορισμού των ελευθεριών εντός τους.
- Η αρχή του σεβασμού των τρόπων ζωής και της κουλτούρας του άλλου δεν θα πρέπει να έρχεται σε αντίθεση και να υπονομεύει τα *ευρωπαϊκά κεκτημένα* της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, της ισότητας των φύλων και των άλλων συλλογικών δικαιωμάτων που κατακτήθηκαν έπειτα από μακροχρόνιους αγώνες. Και συνακόλουθα, η κριτική στον *ευρωκεντρισμό* δεν πρέπει να αγνοεί και να υποτιμά τη θετική συνεισφορά του ευρωπαϊκού πολιτισμού στην υπόθεση της ανθρώπινης χειραφέτησης.
- Η υπερβολική επιμονή, τέλος, στην καταγγελία της *ισλαμοφοβίας* μπορεί να λειτουργήσει ως δούρειος ίππος εντός του οποίου θάλλουν και εξαπλώνονται αυταρχικές τάσεις και μη ανεκτικές αντιλήψεις από τους ίδιους τους μουσουλμάνους.²¹⁵

²¹⁴ Ο Paul Scheffer, *Immigrant Nations*, ό.π.

²¹⁵ Σλαβόι Ζίζεκ, «Στον απόηχο των επιθέσεων στο Παρίσι», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* 12, έτος 5ο φθινόπωρο 2015.

Όλες τις κριτικές²¹⁶ που διατυπώθηκαν ενάντια στην πολυπολιτισμική λογική έχουν έναν κύριο κοινό τόπο. Εκφράζουν ανοιχτά φόβο και επιφύλαξη ότι σταδιακά η συνύπαρξη ντόπιων και ξένων στις ευρωπαϊκές κοινωνίες τείνει να γίνει αδύνατη καθώς η ενθάρρυνση της διαφοράς δημιουργεί συνθήκες εθνοπολιτισμικής βαβέλ μέσα από τις οποίες αμφισβητούνται οι πιο θεμελιώδεις αρχές της συγκρότησης και λειτουργίας τους: η καθολική ισχύς του κράτους δικαίου, οι πολιτικές και κοινωνικές ελευθερίες, το δικαίωμα γνώμης και έκφρασης, εν τέλει η ίδια η δημοκρατία.

Είναι σαφές πως το μεταναστευτικό ζήτημα με το οποίο βρίσκεται αντιμέτωπη η Ευρώπη είναι ένα αξεδιάλυτο κουβάρι που εμπλέκει κοινωνικές και πολιτικές αντιθέσεις – κι αυτό σε ένα περιβάλλον δημογραφικής κόπωσης και σφοδρής οικονομικής κρίσης. Μέσα σε όλα αυτά, είναι σημαντικό να συγκρατήσουμε τα εξής συμπεράσματα.

Πρώτον, η Ευρώπη πλέον αναμετράται με τα προϊόντα του αποικιακού της παρελθόντος... όχι μόνον στο Αλγέρι, τη Βεγγάζη ή τη Βαγδάτη, αλλά και στο Λονδίνο, το Παρίσι, το Άμστερνταμ και το Βερολίνο. Με τη μετανάστευση, οι παλιές αποικιακές αντιθέσεις ανακινήθηκαν και προσέλαβαν νέα μορφή.

Ταυτόχρονα, σε όλη τη Δύση κυριαρχεί μια μεγάλη κρίση αξιών στο εσωτερικό της, καθώς τα κινήματα αμφισβήτησης το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα πέτυχαν μεν την αποδόμηση του αποικιακού ευρωκεντρισμού, ωστόσο στη θέση του το μόνο που κατάφεραν να τοποθετήσουν ήταν μια μορφή πολιτιστικού σχετικισμού ο οποίος, σε συνδυασμό με τον μηδενισμό του καταναλωτισμού, έχει υπονομεύσει κάθε δυνατότητα αφομοίωσης των νεοεισερχόμενων πληθυσμών.²¹⁷

Από την άλλη, αυτό που φαίνεται πως εν τέλει κατάφερε η παγκοσμιοποίηση είναι να... ενοποιήσει τις πλανητικές αντιθέσεις – γεωπολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και πολιτισμικές. Το σύγχρονο μεταναστευτικό ζήτημα αποτελεί το κατεξοχήν ζήτημα, όπου αυτές οι αντιθέσεις συμπυκνώνονται και το τροφοδοτούν.

²¹⁶ Για μια συνολική επισκόπηση όλου του ρεύματος κριτικής στην πολυπολιτισμική θέση που έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια στον δυτικό κόσμο, την Ευρώπη, τις ΗΠΑ και την Αυστραλία, βλ. Σώτη Τριανταφύλλου, *Πλουραλισμός, πολυπολιτισμικότητα, ενσωμάτωση, αφομοίωση: Σημειώσεις για τη σύγχρονη ανοιχτή κοινωνία*, Πατάκη, Αθήνα 2015.

²¹⁷ Paul Scheffer, *Immigrant Nations*, ό.π., σσ. 182-203.

Προς μια γενική κρίση διαχείρισης του μεταναστευτικού ζητήματος

Σύμφωνα με τον ΟΗΕ, στα τέλη του 2014 ο αριθμός των εκτοπισμένων έφτασε τα 60 εκατομμύρια, στα μεγαλύτερα επίπεδα δηλαδή από την εποχή του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου,²¹⁸ προκαλώντας μια άνευ προηγουμένου κλιμάκωση των προσφυγικών και μεταναστευτικών ροών προς την Ευρώπη. Όπως δείχνουν τα στοιχεία της Eurostat, οι χώρες της Ε.Ε. πρόκειται να δεχτούν πάνω από 1,2 εκατομμύριο αιτήσεις για άσυλο μέσα στο 2015, 700.000 επιπλέον σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά.²¹⁹

Η σοβούσα προσφυγική και μεταναστευτική κρίση έχει παροξύνει σε υπέρτατο βαθμό τις αντιφάσεις του όλου ζητήματος, φτάνοντας να διχάσει τόσο τα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και τις ίδιες τις κοινωνίες της.

Μετά τον Σεπτέμβριο του 2015, οπότε η κρίση αρχίζει και γίνεται αισθητή στις μεγάλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, η Γερμανίδα καγκελάρια Άνγκελα Μέρκελ θα αναλάβει πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση μιας πολιτικής «ανοιχτών θυρών», καλωσορίζοντας τα караβάνια των προσφύγων που καταφθάνουν σχεδόν πεζή στην Κεντρική Ευρώπη. Στο ίδιο πνεύμα θα κινηθούν και οι συνδιασκέψεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στις αποφάσεις της οποίας προβλέπεται η συγκρότηση ενός έκτακτου πανευρωπαϊκού ταμείου αρωγής, η διανομή των προσφύγων στα κράτη-μέλη με ποσοτώσεις, όπως και ειδικά προγράμματα βοήθειας σε τρίτες χώρες που λειτουργούν ως ενδιάμεσοι σταθμοί των πληθυσμιακών μετακινήσεων, κ.ά.²²⁰

Ένας διαπρύσιος υποστηρικτής αυτής της πολιτικής, ο Τζωρτζ Σόρος και το *Ιδρυμα για την Ανοιχτή Κοινωνία* του, το οποίο δραστηριοποιείται ήδη στην αρωγή προσφύγων σε διεθνές επίπεδο και παίζει κεντρικό ρόλο στην παρούσα προσφυγική κρίση, θα επεξεργαστούν και θα καταθέσουν ένα πλήρες σχέδιο *έξι σημείων* για την αντιμετώπισή της. Οι προτάσεις αποτελούν δείκτη της βαθύτερης λογικής που καθοδηγούσε την προσπάθεια της Γερμανίδας Καγκελαρίου και των αξιωματούχων της Ε.Ε. για μια κοινή ευρωπαϊκή πολιτική διαχείρισης της κρίσης.

²¹⁸ Bob Nordland, «A Mass Migration Crisis, and It May Yet Get Worse», *New York Times*, 31/10/2015.

²¹⁹ «Record Number of over 1,2 million first time asylum seekers registered in 2015», *Eurostat News Release*, 44/2016, 4 Μαρτίου 2016.

²²⁰ Βλ. «European Migrant Crisis», *Wikipedia.org*. Ηλεκτρονική διεύθυνση: https://en.wikipedia.org/wiki/European_migrant_crisis#Global_refugee_crisis (τελευταία πρόσβαση 21/4/2016).

Κατά τον Σόρος, η προσφυγική κρίση είναι μια *ευκαιρία* για συντονισμένη, ολοκληρωμένη πολιτική *ελεγχόμενης μετεγκατάστασης* των προσφυγικών πληθυσμών στις ευρωπαϊκές αλλά και σε τρίτες χώρες. Αποτελεί επίσης εργαλείο για την οικονομική ανασυγκρότηση των ευρωπαϊκών οικονομιών, την εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ενοποίησης και, εν τέλει, την ολοκλήρωση της Ευρώπης και τη σταθεροποίηση της περιφέρειάς της. Η πρόταση του Σόρος και του ιδρύματός του προβλέπει ένα γιγάντιο πρόγραμμα χρηματοδότησης, με διεθνή καταμερισμό: χώρες όπως ο Λίβανος, η Ιορδανία και η Τουρκία καλούνται με γενναίες χρηματοδοτήσεις να παίξουν ρόλο *ενδιάμεσων σταθμών* στα προσφυγικά ρεύματα, εγκαθιστώντας μέρος τους στο εσωτερικό τους και προετοιμάζοντας άλλα για τη μεταφορά τους στο ευρωπαϊκό έδαφος. Προτείνεται έτσι η εγκαθίδρυση ειδικών οικονομικών ζωνών, καθώς και πόροι οικονομικής βοήθειας, ώστε οι οικονομίες των χωρών να προσαρμοστούν σε αυτόν το ρόλο.

Την ίδια στιγμή, μέσω ενός πανευρωπαϊκού προγράμματος ασύλου, θα οργανωνόταν η εγκατάσταση εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων και μεταναστών στις χώρες της Ε.Ε. Οι ανάγκες στέγασης, πρόνοιας και εκπαίδευσής τους θα απαιτούσαν την κινητοποίηση του ιδιωτικού τομέα, των κρατικών θεσμών και της κοινωνικής οικονομίας, καθώς και μια γιγάντια διανομή πόρων από τις Βρυξέλλες – πρόγραμμα που ταυτοχρόνως θα λειτουργούσε ως ενίσχυση ρευστότητας των ευρωπαϊκών οικονομιών, αλλά και ως σχέδιο για την περαιτέρω πολιτική ενοποίησή της.²²¹

Με λίγα λόγια, ο Σόρος προτείνει την εγκαθίδρυση ενός ιδιόμορφου «κεϋνσιανισμού της ενσωμάτωσης», μέσω του οποίου η Ευρωπαϊκή Ένωση αναλαμβάνει σε κεντρικό επίπεδο να χρηματοδοτήσει τις επιμέρους ευρωπαϊκές οικονομίες με σκοπό την εγκατάσταση και την ενσωμάτωση των προσφυγικών εισροών. Στην αντίληψή του, η προσφυγική κρίση αποτελεί ευκαιρία για την περαιτέρω διεθνοποίηση των ευρωπαϊκών χωρών, της οικονομίας και των θεσμών διακυβέρνησής τους. Το μεγάλο κοινωνικό/γεωπολιτικό ζήτημα που θέτει η προσφυγική κρίση, λέει ο Σόρος, μπορεί να αντιμετωπιστεί με *περισσότερη*

²²¹ George Soros, «Rebuilding the Asylum System», *Project Syndicate*, 26/9/2015. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.georgesoros.com/essays/rebuilding-the-asylum-system/> (τελευταία πρόσβαση 19/4/2016).

παγκοσμιοποίηση, που με ευρωπαϊκούς όρους σημαίνει μια ομοσπονδιακή Ευρώπη, με κοινές δομές διακυβέρνησης και στενά αλληλεπιδρώσες οικονομίες.²²²

Τις ίδιες μέρες που ο Σόρος και το Ίδρυμα για την Ανοιχτή Κοινωνία θα δημοσιοποιήσουν τις προτάσεις τους, ο πρωθυπουργός της Ουγγαρίας Βίκτωρ Ορμπάν θα καταθέσει τις δικές του, στο πλαίσιο μιας ευρωπαϊκής συνδιάσκεψης κορυφής. Οι προτάσεις του Ορμπάν κινούνται στον αντίποδα του Σόρος. Προβλέπουν στεγανοποίηση των εξωτερικών συνόρων της Ε.Ε., με τον έλεγχο των ελληνικών συνόρων από ευρωπαϊκές δυνάμεις, διαχωρισμό προσφύγων και μεταναστών σε τρίτες χώρες εκτός ευρωπαϊκών εδαφών, κατάρτιση λίστας «ασφαλών χωρών» για την επιστροφή μέρους των πληθυσμών που έχουν εισέλθει ήδη σε ευρωπαϊκό έδαφος. Τέλος γίνεται σαφής η πρόθεση να μην επιβαρυνθεί μόνο η Ευρώπη και η Ε.Ε. με την υποχρέωση ασύλου σε πρόσφυγες από τη Συρία και με το οικονομικό κόστος που κάτι τέτοιο συνεπάγεται, αλλά ζητείται να υπάρξει ευρύτερη διεθνής πρωτοβουλία για την αντιμετώπιση της συριακής προσφυγικής κρίσης, ώστε να δεχτούν και τρίτες χώρες εκτός Ευρώπης προσφυγικούς πληθυσμούς.²²³

Είναι σαφές ότι οι δύο προτάσεις παραπέμπουν σε δύο εντελώς αντίθετες στρατηγικές. Η πρόταση του Ορμπάν συνιστά στην ουσία αναδίπλωση της Ευρώπης. Η στεγανοποίηση των εξωτερικών συνόρων της Ε.Ε. σηματοδοτεί, αφενός, την υιοθέτηση μιας πολιτικής αποτροπής των πληθυσμιακών εισροών και, αφετέρου, εθνικές πολιτικές, και όχι κοινή πολιτική, στην αντιμετώπιση της προσφυγικής και μεταναστευτικής κρίσης. Ο Σόρος, εξάλλου, θα καταγγείλει τον Ορμπάν ότι υπονομεύει την ευρωπαϊκή συνοχή στο όνομα του εθνικού κράτους, για να εισπράξει με τη σειρά του την κατηγορία από τον Ορμπάν ότι κι εκείνος υπονομεύει τη συνοχή των εθνικών κρατών.²²⁴

²²² George Soros, «Europe: A Better Plan for Refugees», *New York Review of Books*, 6/4/2016. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.nybooks.com/contributors/george-soros/> (τελευταία πρόσβαση 19/4/2016). George Soros and Gregor Peter Schmitz, «“The EU Is on the Verge of Collapse”– An Interview», *New York Review of Books*, 11/2/2016.

²²³ Umberto Bacchi, «Migrant Crisis: Hungarian PM Viktor Orban Proposes EU Border Force to Patrol Greek Frontier», *International Business Times*, 23/9/2015.

²²⁴ Andras Gergely, «Orban Accuses Soros of Stoking Refugee Wave to Weaken Europe», *Bloomberg.com*, 30/10/2015. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.bloomberg.com/news/articles/2015-10-30/orban-accuses-soros-of-stoking-refugee-wave-to-weaken-europe> (τελευταία πρόσβαση 20/4/2016).

Λίγους μήνες αργότερα, η ίδια η πραγματικότητα θα κρίνει την έκβαση αυτής της διαμάχης. Υπό το βάρος των γεγονότων, και παρά τις επίπονες προσπάθειες των Ευρωπαίων αξιωματούχων να εφαρμόσουν κοινή πολιτική μέσω μιας συμφωνίας κορυφής με την Τουρκία, το ρήγμα εντός της Ε.Ε. όχι μόνον θα παραμείνει, αλλά οι πολιτικές αποτροπής, οι φράκτες στα σύνορα και οι εκκλήσεις για αυστηρότερη φύλαξή τους θα ενισχύονται ολοένα και περισσότερο.²²⁵

Έτσι κάθε ευρωπαϊκή χώρα θα τείνει να αντιμετωπίσει το ζήτημα με βάση τα ιδιαίτερα εθνικά της συμφέροντα, παρακάμπτοντας τις ευρωπαϊκές αποφάσεις και βάζοντας σε δεύτερη μοίρα την ευρωπαϊκή στρατηγική: η εφαρμογή των συμφωνιών θα παραμείνει *προαιρετική* για τις χώρες-μέλη, ενώ οι χώρες του Βίζεγκραντ (Πολωνία, Τσεχία, Σλοβακία, Ουγγαρία) με τη συνδρομή της Αυστρίας και την ευθυγράμμιση της Σερβίας και της ΠΓΔΜ θα κλείσουν τα σύνορά τους μπλοκάροντας τον «βαλκανικό διάδρομο» προς την Κεντρική/Δυτική Ευρώπη.

Εκείνο όμως που στην πραγματικότητα θα υπονομεύσει την κοινή πολιτική, ανεξάρτητα από την όποια στάση της ευρωπαϊκής ηγεσίας και των αξιωματούχων της Ένωσης, είναι οι κοινωνικές τάσεις που εκδηλώνονται στη συντριπτική πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών και οι οποίες κινούνται στην αντίθετη κατεύθυνση. Σε κάθε γωνιά της ευρωπαϊκής ηπείρου, οι αντιμεταναστευτικές τάσεις θα ενισχυθούν, όπως και ο ευρωσκεπτικισμός και η αποστασιοποίηση από την ευρωπαϊκή πολιτική, η οποία θα τείνει όλο και περισσότερο να έρχεται σε αντίθεση με το κοινό αίσθημα.

Οι τρομοκρατικές επιθέσεις στο Παρίσι (Νοέμβριος 2015) και τις Βρυξέλλες (Μάρτιος 2016) θα παίξουν ως προς αυτό καθοριστικό ρόλο. Εξίσου σημαντικά θα είναι και άλλα γεγονότα, όπως η σεξουαλική παρενόχληση γυναικών (πάνω από... 1.900 περιστατικά) ως επί το πλείστον από παράτυπους μετανάστες ή αιτούντες άσυλο στους εορτασμούς της Πρωτοχρονιάς του 2016 στην Κολωνία, το Αμβούργο, τη Φρανκφούρτη, το Ντόρτμουντ, το Ντίσελντορφ, τη Στουτγάρδη κ.α.²²⁶

Ο αντίκτυπος αυτών των γεγονότων θα εδραιώσει ένα σχεδόν κλειστοφοβικό κλίμα εντός των ευρωπαϊκών κοινωνιών, παροξύνοντας όλες τις τάσεις *εναντίον* της

²²⁵ Βλ. «Obstacle Course to Europe: A Policy-Made Humanitarian Crisis at EU Borders», *Medecins Sans Frontieres*, Ιανουάριος 2016.

²²⁶ «The Cologne Incident», *Wikipedia.org*. Ηλεκτρονική διεύθυνση: https://en.wikipedia.org/wiki/New_Year's_Eve_sexual_assaults_in_Germany (τελευταία πρόσβαση 20/4/2016).

πολιτικής «ανοιχτών συνόρων» και υπέρ δραστικών περιορισμών στις μεταναστευτικές εισροές.

Χαρακτηριστικό ως προς αυτό είναι το ότι η ίδια η καγκελάρια της Γερμανίας Άνγκελα Μέρκελ, που είχε αναλάβει προσωπικά την υπεράσπιση της «πολιτικής ανοιχτών θυρών», θα δει την άλλοτε κραταιά δημοτικότητά της να κατακρημνίζεται και το κόμμα της να καταγράφει σημαντικότερες απώλειες στις περιφερειακές εκλογές του Μαρτίου 2016.²²⁷ Αντίστροφη πορεία θα ακολουθήσει το ξενοφοβικό κόμμα της *Εναλλακτικής για τη Γερμανία* (Afd), το οποίο ασκώντας δριμεία κριτική στην καγκελάρια για την πολιτική της στο μεταναστευτικό θα κερδίσει ψηφοφόρους από τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα, οι οποίοι μάλιστα απείχαν μέχρι τότε από την εκλογική διαδικασία. Εξίσου καταστροφικές θα αποδειχτούν οι εκλογές αυτές και για το κόμμα της γερμανικής αριστεράς (Die Linke), το οποίο και θα συντριβεί για τους ίδιους ακριβώς λόγους.²²⁸

Το χάσμα μεταξύ της πραγματικότητας των ευρωπαϊκών κοινωνιών και των προσανατολισμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το μεταναστευτικό είναι τόσο μεγάλο που συνεπάγεται άμεσο πολιτικό κόστος για τις κυβερνήσεις των κρατών-μελών. Έτσι, καταγράφεται ολοένα και μεγαλύτερη απόκλιση ανάμεσα στις ευρωπαϊκές αποφάσεις και στο τι πραγματικά εφαρμόζεται. Από την άλλη, η πρωτοβουλία των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης που εν τέλει οδήγησε στο μπλοκάρισμα του «βαλκανικού διαδρόμου» επί της ουσίας μετέφερε την πρωτοβουλία των κινήσεων στα εθνικά κράτη, θέτοντας σε αμφισβήτηση τη βιωσιμότητα της Συνθήκης Σέγκεν,

²²⁷ Madeline Chambers and Tina Bellon, «German Voters Batter Merkel over Migrant Policy», *reuters.com*, 13 Μαρτίου 2016. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.reuters.com/article/us-germany-election-idUSKCN0WE0ZQ> (τελευταία πρόσβαση 21/4/2016).

²²⁸ «Πώς αλλιώς μπορεί όμως να χαρακτηριστεί το εκλογικό αποτέλεσμα για την Αριστερά όταν οι μαζικότερες απώλειές της σημειώθηκαν στα παραδοσιακά εκλογικά της προπύργια; Το 30% των εργατών στη Σαξονία-Άνχαλτ ψήφισαν AfD (Die Linke: 16%), όπως και το 20% των ιδιωτικών υπαλλήλων (Die Linke: 18%), ενώ το 17% των ψηφοφόρων του AfD προέρχεται από την παραπαίουσα Αριστερά. Για πολλά χρόνια το Die Linke αντλούσε τη δύναμή του κυρίως από ψηφοφόρους φίλα προσκείμενους στο άλλοτε “Ενιαίο Σοσιαλιστικό Κόμμα της Γερμανίας” (SED) της τέως Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Τώρα, όχι μόνο μοιράζεται αυτούς τους ψηφοφόρους με το AfD, αλλά κινδυνεύει να τους χάσει όλους». Βασίλης Στοϊλόπουλος, «Η εκλογική πανωλεθρία της γερμανικής αριστεράς», εφ. *Ρήξη*, φ. 122, Απρίλιος 2016.

το καθεστώς δηλαδή ελεύθερης μετακίνησης ακόμα και στο ίδιο το εσωτερικό της Ευρωπαϊκής Ένωσης.²²⁹

Οι εξελίξεις αυτές καταδεικνύουν σε μείζονα βαθμό τη βαρύτητα που πλέον διαδραματίζει το μεταναστευτικό ζήτημα πάνω στις ευρύτερες εξελίξεις για την περιφερειακή ολοκλήρωση της Ευρώπης.²³⁰

Εν τέλει, φαίνεται πως το αυξανόμενο κοινωνικό και οικονομικό κόστος διαχείρισης των μεταναστευτικών και προσφυγικών εισροών όχι μόνο ωθεί τις ευρωπαϊκές κοινωνίες σε μια «αντανακλαστική κίνηση» που απαιτεί την αναθεώρηση των καθεστώτων ελεύθερης μετακίνησης και την επαναφορά της ισχύος των συνόρων στην περίμετρο του ευρωπαϊκού χώρου, αλλά οδηγεί και σε μια μεγάλη κοινωνική και πολιτική κρίση η οποία, σε συνδυασμό με την οικονομική κρίση που επιμένει να ταλανίζει το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, καθιστά αβέβαιο το ίδιο το μέλλον της ευρωπαϊκής περιφερειακής ολοκλήρωσης.

Σε αντίθεση, λοιπόν, με τις προσδοκίες που κυριάρχησαν στη μετάβαση από τον 20ό στον 21ο αιώνα, το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Ευρώπη όχι μόνον δεν συνέβαλε στη *διεθνοποίηση/πολυεθνικοποίηση* των κοινωνιών, ολοκληρώνοντας μια διαδικασία παγκοσμιοποίησης που εγκαινιάστηκε με τη διεθνοποίηση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου, των παραγωγικών δικτύων και της κυκλοφορίας των εμπορευμάτων, αλλά, αντίθετα, μέσα από τις δραματικές αντιφάσεις του επέφερε τα *αντίστροφα αποτελέσματα*. Βρισκόμαστε έτσι μπροστά στην *επανεθνικοποίηση* της Ευρώπης και σε μια μεγάλη αναδίπλωση των τάσεων διεθνοποίησης, οι οποίες φάνταζαν αμετάκλητες κατά την προηγούμενη περίοδο.

²²⁹ «Why the Schengen agreement might be under threat», *The Economist*, 24/8/2015.

²³⁰ Ο David Engels, τιτουλάριος ρωμαϊκής ιστορίας στο Ελεύθερο Πανεπιστήμιο των Βρυξελλών, θεωρεί πως οι αναλογίες μεταξύ της παρούσας κατάστασης στην Ευρώπη και την περίοδο *παρακμής της ρωμαϊκής δημοκρατίας* είναι ιδιαίτερα έκδηλες. Η μεταναστευτική/προσφυγική κρίση τις συμπυκνώνει. Με τη μορφή που εκδηλώνεται σήμερα στην Ευρώπη, λέει ο Engels, τις δημογραφικές, κοινωνικές και οικονομικές συνέπειες που προκαλεί, καθώς και το γεγονός ότι αποκαλύπτει σε όλη την έκτασή της την ολοκληρωτική αδυναμία της ευρωπαϊκής πολιτικής τάξης και της δημοκρατίας να την αντιμετωπίσει, φέρνει στο προσκήνιο ένα θεμελιώδες πρόβλημα *εξάντλησης* του παρόντος μοντέλου κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης. Το πρόβλημα της διαχείρισης αυτών των πληθυσμών αναδεικνύει μια βαθιά *συστημική κρίση* όμοια με εκείνη που αντιμετώπισε η Ρώμη – και από την οποία εν τέλει δεν κατάφερε να επιβιώσει. Βλ. David Engels, *Le Déclin. La crise de l'Union européenne et la chute de la république romaine - analogies historiques*, Toucan, Παρίσι 2013.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΟΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟΥ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Αφού εξετάσαμε τον διεθνή χαρακτήρα του μεταναστευτικού φαινομένου, θα προχωρήσουμε τώρα στην ανάλυση των επιδράσεών του στην ελληνική κοινωνία και οικονομία.

Συγκεκριμένα θα εξετάσουμε το μεταναστευτικό φαινόμενο ξεκινώντας από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν η Ελλάδα άρχισε να δέχεται οικονομικούς μετανάστες. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην περίοδο μετά το 1990 που η Ελλάδα μεταβάλλεται ριζικά σε *χώρα υποδοχής μεταναστών*. Το γεγονός αυτό κάθε άλλο παρά σημαίνει ότι παύει να λειτουργεί ως χώρα εξαγωγής, καθώς ιδίως μετά το 2010 και την οικονομική κρίση εμφανίζεται έντονα η τάση φυγής των νεότερων γενιών, και μάλιστα με χαρακτηριστικά εντελώς διαφορετικά από εκείνα που εμφάνιζε μεταπολεμικά.

Οι κυριότεροι παράγοντες που τροποποιούν τη μεταναστευτική εμπειρία στην ελληνική κοινωνία είναι οι ιδιαίτερες συνθήκες της χώρας – το ιδιότυπο μοντέλο ανάπτυξης που ακολουθήθηκε, τουλάχιστον από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και μετά, η δημογραφική και η γεωπολιτική πραγματικότητά της.

Στο κεφάλαιο αυτό θα επιχειρήσω να παρουσιάσω ένα ερμηνευτικό σχήμα που να αντανακλά κατά το δυνατόν αυτές τις ιδιαιτερότητες και το πώς επηρεάζουν την εξέλιξη του μεταναστευτικού φαινομένου. Η ανάλυση μπορεί να ιδωθεί και υπό το πρίσμα της ανάδειξης των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στην υπερεθνική, παγκόσμια και περιφερειακή χωροταξική κλίμακα και την εθνική.

Η Ελλάδα, ως χώρα των συνόρων, κατεξοχήν πεδίο πληθυσμιακής κινητικότητας

Ο ελληνικός ιστορικός χώρος συγκροτείται ως ενιαίο πεδίο της κύριας και αδιάλειπτης δραστηριότητας των Ελλήνων από την αρχαιότητα μέχρι τα νεώτερα χρόνια.²³¹ Η ιδιαίτερη γεωπολιτική θέση αυτού του «χώρου των συνόρων», μεταξύ των μεγάλων πολιτιστικών συσσωματώσεων της Δύσης και της Ανατολής,²³² τον αναδεικνύει στη «μεγάλη διάρκεια»²³³ κατεξοχήν θέατρο μαζικών πληθυσμιακών μετακινήσεων, τόσο κατά την αρχαιότητα και τους μέσους χρόνους, όσο και στη νεωτερικότητα και τη σύγχρονη εποχή.

Αυτή η συνθήκη έχει σφραγίσει ποικιλοτρόπως την ιστορική πορεία του ελληνισμού,²³⁴ με κυρίως δύο τρόπους. Κατ' αρχάς, ανέδειξε έναν λαό ιδιαίτερα

²³¹ Νίκος Ψυρούκης, *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, Αιγαίον-Κουκκίδα, Αθήνα-Λευκωσία 1993.

²³² Γιώργος Καραμπελιάς, *1922: Δοκίμια για τη νεοελληνική ιδεολογία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2002, σ. 105.

²³³ Fernand Braudel, «History and the Social Sciences: The Long Duration», *American Behavioral Scientist* 3 (6), Φεβρουάριος 1960, σσ. 3-13.

²³⁴ Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, ο όρος *ελληνισμός* χρησιμοποιείται για να περιγράψει τις διάφορες μορφές που προσέλαβε ο ελληνικός λαός μέσα στο χώρο, στη διάρκεια της ιστορικής πορείας του. Σύμφωνα με τον Γιώργο Καραμπελιά, η ιστορία των Ελλήνων μπορεί να διακριθεί σε ένα «τρίσημο» σχήμα, που περιγράφει τις τρεις διαφορετικές μορφές οργάνωσης που κυριάρχησαν στη «μεγάλη διάρκεια» του ιστορικού βίου τους. Η πρώτη, κατά την αρχαιότητα, φυλετική και πολεοκρατική, στην οποία η εθνική συνείδηση έχει κατεξοχήν φυλετικό και πολιτισμικό χαρακτήρα. Οι αρχαίοι Έλληνες υιοθετούν ένα πολυκατακερματισμένο μοντέλο πολιτικής οργάνωσης (πόλις-κράτος), ωστόσο μορφές εθνικής ενότητας αναδεικνύονται κατά τις εισβολές ξένων δυνάμεων στον ελλαδικό χώρο, αλλά και στις αμφικτιονίες και τους Ολυμπιακούς Αγώνες. Η δεύτερη ξεκινάει από τον Αλέξανδρο και καλύπτει όλη την περίοδο από το τέλος της κλασικής αρχαιότητας μέχρι τα ύστερα μεσαιωνικά χρόνια. Τότε, η ελληνική συνείδηση μετασχηματίζεται σε *οικουμενική συνείδηση* και συνδέεται αρχικά με την κοινή γλώσσα και την παιδεία, και αργότερα με την κοινή θρησκεία. Η φάση αυτή διακρίνεται σε τρεις υποπεριόδους, ελληνιστική, ρωμαϊκή και βυζαντινή. Τέλος, η περίοδος του νεώτερου ελληνισμού, όπου τείνει να αναδυθεί μια νέα εθνική, κρατική και πολιτειακή υπόσταση. Διακρίνεται και αυτή σε τρεις υποπεριόδους –ύστερο Βυζάντιο, Τουρκοκρατία και Φραγκοκρατία, και ελληνικός διαφωτισμός/επανάσταση. Σε αυτήν κυριαρχούν οι απόπειρες του ελληνισμού να περάσει από την *οικουμενική φάση* σε μια νέα εθνική πολιτειακή υπόσταση – μια διαδικασία που ανακόπτεται βίαια από τη διπλή κατάκτηση της Φραγκοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, και η οποία παραμένει ανολοκλήρωτη μετά την περιπέτεια του εθνικοαπελευθερωτικού εγχειρήματος και τις διάφορες φάσεις από το 1821 μέχρι το 1922. Ο όρος ελληνισμός καλείται εδώ να περιγράψει αυτήν ακριβώς την

εξωστρεφή, με έφεση στη μετακίνηση. Ταυτόχρονα, ήδη από την αυγή της αρχαιότητας, αυτός ο λαός ήρθε αντιμέτωπος με διαρκείς πληθυσμιακές πιέσεις από Δύση και Ανατολή, οι οποίες έπαιρναν τη μορφή άλλοτε ειρηνικών μετακινήσεων και άλλοτε βίαιων εισβολών.

Κατά τον 20ό αιώνα, ο ελληνισμός συμμετείχε σε όλα τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα της περιόδου. Η μεγάλη έξοδος των Ελλήνων συντελέστηκε σε δύο φάσεις. Κατ' αρχάς, την πρώτη εικοσαετία του 20ού αιώνα, κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες. Ειδικότερα, υπολογίζεται ότι την περίοδο 1900-1917 μετανάστευσαν προς τις ΗΠΑ 450.000 Έλληνες.²³⁵ Για να έχουμε μια τάξη μεγέθους της μεταναστευτικής εξόδου του ελληνικού πληθυσμού, αξίζει να σημειωθεί ότι την ίδια περίοδο ο συνολικός πληθυσμός των Ελλήνων που ζούσαν εντός των ορίων της ελληνικής επικράτειας κυμάνθηκε από 2 έως 5 εκατομμύρια, με την αύξηση να οφείλεται – προφανώς– στην ενσωμάτωση της Βόρειας Ελλάδας στο ελληνικό κράτος.²³⁶

Δεύτερον, την περίοδο 1955-1974. Τότε υπολογίζεται ότι έφυγαν από τη χώρα 1.083.706 Έλληνες, με προορισμό κυρίως τη Γερμανία και τις υπόλοιπες χώρες της Κεντρικής Ευρώπης, αν και τη δεκαετία του 1950 έντονη ήταν και η υπερπόντια μετανάστευση προς τις ΗΠΑ, τον Καναδά και την Αυστραλία.

Ενδεικτικό για τη διάσταση που προσέλαβε το φαινόμενο, ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1960, είναι το γεγονός ότι ορισμένες χρονιές ο αριθμός των μεταναστεύσεων ξεπερνούσε τις γεννήσεις, με αποτέλεσμα τη γενική μείωση του πληθυσμού της χώρας. Το 1965, για παράδειγμα, μετανάστευσαν 117.167 Έλληνες, ξεπερνώντας κατά 32.988 τον αριθμό των γεννήσεων.²³⁷

Από την άλλη, οι ιστορικές ανατροπές που συντελούνται τις πρώτες τρεις δεκαετίες του αιώνα επιφέρουν τον εκτεταμένο επαναπροσδιορισμό της πληθυσμιακής σύνθεσης, κυρίως στις λεγόμενες «νέες χώρες» – Βόρεια Ελλάδα,

πολυσύνθετη και πολυδιάστατη ιστορική διαδρομή. Για περισσότερα, βλ. Γιώργος Καραμπελιάς, *Η αποστασία των διανοουμένων*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2012, σσ. 146-147.

²³⁵ Τσαρλς Μόσκος (Charles Moskos), «Οι Έλληνες της Αμερικής», στο Richard Clogg (επιμ.), *Η ελληνική διασπορά στον 20ό αιώνα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004, σσ. 197-221.

²³⁶ Βύρων Κοτζαμάνης και Ελένη Ανδρουλάκη, «Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα (1830-2007)», στο Βύρων Κοτζαμάνης (επιμ.), *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*, ΕΔΚΑ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2009, σσ. 87-120.

²³⁷ Πέτρος Κιόχος, «Η εξωτερική μετανάστευση της χώρας μας και οι συνέπειες αυτής», *Σπουδαί* 34 (3-4), 1984, σσ. 734-754.

Ήπειρο και Θράκη. Κυριαρχούν οι ανταλλαγές πληθυσμών, μια διαδικασία η οποία κορυφώνεται με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την έκλειψη του ελληνισμού της Ιωνίας. Κατά την περίοδο 1918-1928, υπολογίζεται ότι εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα πάνω από 1.200.000 Έλληνες πρόσφυγες, ενώ τα προσφυγικά ρεύματα είχαν ήδη ξεκινήσει τη δεκαετία του 1910, εξαιτίας των συστηματικών διωγμών που είχαν εξαπολύσει οι Νεότουρκοι εναντίον του ελληνικού στοιχείου μετά το 1913. Έτσι, ο συνολικός αριθμός υπολογίζεται περί το ενάμισι εκατομμύριο, σε μια εποχή που η Ελλάδα αριθμούσε περί τα 5 εκατομμύρια κατοίκους. Επίσης, ένα άλλο 8% του πληθυσμού, επί το πλείστον Βούλγαροι και Τούρκοι, εγκατέλειψαν τη χώρα μετά τις συμφωνίες για ανταλλαγή των πληθυσμών.²³⁸

Εκτός των άλλων συνεπειών, όπως, για παράδειγμα, τη δραματική ανατροπή γεωπολιτικών σταθερών που είχαν διαχρονική ισχύ για τον ελληνικό ιστορικό χώρο, και που ενεργοποιούνταν από την παρουσία του ελληνισμού εκατέρωθεν του Αιγαίου Πελάγους, αυτές οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις μετέβαλαν ριζικά το πρόσωπο της ελληνικής κοινωνίας, παρέχοντας τις βάσεις για την πρώτη ουσιαστική βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας.²³⁹

Οι πληθυσμιακές ανακατατάξεις στην Ελλάδα από τα ταραχώδη γεγονότα του 20ού αιώνα ολοκληρώνονται στις αρχές της δεκαετίας του 1970, μετά την πτώση της χούντας. Τότε, τα ρεύματα μαζικής μετανάστευσης φθηνών εργατικών χεριών προς την Κεντρική Ευρώπη περιορίζονται δραστικά, ενώ αυξάνεται η τάση για επαναπατρισμό εκείνων που είχαν φύγει τις προηγούμενες δεκαετίες.

Την περίοδο εκείνη, η Ελλάδα θα μπει σταδιακά σε μια νέα φάση σε ό,τι αφορά τις μεταναστεύσεις και τις πληθυσμιακές μετακινήσεις. Σε γενικές γραμμές, θα μπορούσαμε να πούμε ότι από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 και μετά η Ελλάδα αρχίζει σταδιακά να μεταβάλλεται από χώρα εξαγωγής σε χώρα εισαγωγής μεταναστών.²⁴⁰ Η δε ελληνική μετανάστευση αυτής της περιόδου έχει πολύ διαφορετικά κίνητρα και κοινωνική σύνθεση.

²³⁸ Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας*, τόμ. Β', μέρος Ι, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σ. 19.

²³⁹ Κώστας Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1988, σ. 408.

²⁴⁰ Σάββας Ρομπόλης, *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα: Απολογισμοί και προοπτικές*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007, σ. 13.

Η εισαγωγή ξένου εργατικού δυναμικού στην Ελλάδα 1970-1973

Τα τελευταία χρόνια της χούντας κι ενώ συνεχίζεται η φυγή εργατικών χεριών από τη χώρα, επιχειρείται για πρώτη φορά η πολιτική *υποκατάστασης* της ντόπιας εργατικής δύναμης από αλλοδαπούς εργάτες.

Τα αίτια αυτής της παράδοξης κατάστασης θα πρέπει να αναζητηθούν αφενός στο αρνητικό πολιτικό κλίμα εξαιτίας της δικτατορίας και αφετέρου στις σκληρές εργασιακές συνθήκες που επικρατούσαν στην ελληνική βιομηχανία, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που μεγάλο κομμάτι των εργαζομένων προτιμούσε να μεταναστεύσει στη Γερμανία.

Σύμφωνα με την εφημερίδα *Το Βήμα*, ο κατώτατος μισθός για ανειδίκευτη Ελληνίδα εργάτρια στη Γερμανία ήταν 260 δρχ. και για ανειδίκευτο εργάτη 320 δρχ., την ίδια εποχή που στην Ελλάδα κυμαινόταν από 120 μέχρι το πολύ 150 δρχ. αντίστοιχα.²⁴¹ Πολλοί συνεπώς επέλεξαν το δρόμο της μετανάστευσης. Το 1968 έφυγαν 51.000, το 1969 91.500, το 1970 93.000 και το 1971 62.000.²⁴² Ταυτόχρονα το ποσοστό της παλιννόστησης έπεσε από το 38% που κυμαινόταν τη δεκαετία 1951-60, στο 14% κατά την τριετία 1967-70.²⁴³

Έτσι σταδιακά διαμορφώνονται συνθήκες έλλειψης εργατικού δυναμικού, γεγονός που ομολογείται ανοιχτά στα τέλη του 1972 από τον ίδιο τον Σύνδεσμο Ελλήνων Βιομηχάνων, ο οποίος ζητάει επίσημα από την κυβέρνηση να προβεί σε διακρατικές συμφωνίες για 10.000 ξένους εργαζόμενους.²⁴⁴ Αρχικά το καθεστώς δηλώνει ότι δεν προτίθεται να προβεί σε τέτοιες κινήσεις.²⁴⁵ Ωστόσο, παρά την άρνηση της κυβέρνησης, τα ξένα εργατικά χέρια θα καλύψουν το κενό: σχετικά δημοσιεύματα αναφέρουν ότι ήδη τότε στη χώρα εργάζονταν 20-30.000 ξένοι από την Αίγυπτο, το Πακιστάν, τη Λιβύη, τον Λίβανο, την Ινδία κ.α., που στην πλειονότητά τους δεν είχαν

²⁴¹ Πάνος Λουκάκος, «Οι εργάτες φεύγουν – κι όμως μας λείπουν εργατικά χέρια», εφ. *Το Βήμα*, 9/10/1971.

²⁴² Συλλογικό έργο, *Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1993, σ. 288.

²⁴³ Πάνος Λουκάκος, «Η έλλειψις εργατικών χεριών εις την βιομηχανίαν», Β' μέρος, εφ. *Το Βήμα*, 6/7/1971.

²⁴⁴ «Αι απόψεις του Συνδέσμου Βιομηχάνων διά την αντιμετώπισιν του εργατικού», εφ. *Το Βήμα*, 19/10/1971.

²⁴⁵ «Απεκλείσθη η χρησιμοποίησις ξένων εργατών εις την Ελλάδα», εφ. *Το Βήμα*, 6/5/1972.

άδεια εργασίας, αμείβονταν με πολύ χαμηλά ημερομίσθια και ήταν δίχως ασφάλιση.²⁴⁶

Καθώς οι εργαζόμενοι αυτοί απορροφούνται στην ελληνική βιομηχανία, αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες συνέπειες της υποκατάστασης και οι πρώτες αντιδράσεις, ενώ δεν λείπουν τα δημοσιεύματα για τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης των ξένων εργατών, τα πρώτα προβλήματα στις γειτονιές όπου διαμένουν κ.ο.κ.²⁴⁷

Τον Ιούνιο του 1974, το Εργατικό Κέντρο Αθήνας κρούει τον κώδωνα του κινδύνου, υποστηρίζοντας ότι η «εύκολη λύση» της εκμετάλλευσης των ξένων εργατών ρίχνει κι άλλο τα ημερομίσθια και εξαναγκάζει τους Έλληνες στη μετανάστευση. Απαιτεί γι' αυτό τη νομιμοποίησή τους και την εξίσωση των ημερομισθίων με εκείνα των Ελλήνων.²⁴⁸ Τα συνδικάτα υποστηρίζουν ότι το πρόβλημα έλλειψης εργατικών χεριών μπορεί να λυθεί με γενναίες αυξήσεις στα ημερομίσθια και τη βελτίωση των συνθηκών απασχόλησης, γεγονός που θα συνέβαλε στον επαναπατρισμό των Ελλήνων.²⁴⁹

Το ζήτημα αποκτά τέτοιες διαστάσεις, ώστε σταδιακά κινητοποιούνται οι ξένες πρεσβείες από τις χώρες προέλευσης των μεταναστών, απαιτώντας νομιμοποίηση και ίδιες συνθήκες δουλειάς. Την ίδια στιγμή, στον τύπο της εποχής εκφράζονται ανησυχίες ότι η ελληνική κυβέρνηση εκτίθεται διεθνώς, απαιτώντας από άλλες χώρες να σέβεται τα δικαιώματα των Ελλήνων εργαζόμενων που απασχολούνται στο εξωτερικό, επικαλούμενη διεθνείς συμφωνίες που η ίδια δεν τηρεί στο εσωτερικό της.²⁵⁰

Ήδη λοιπόν από την εποχή της δικτατορίας είχαν διαφανεί –σε περιορισμένη βέβαια έκταση– ορισμένα από τα βασικά χαρακτηριστικά του μεταναστευτικού φαινομένου που θα απασχολήσει την Ελλάδα τις επόμενες δεκαετίες: παράνομη μετανάστευση, άτυπη εργασία και πολύ χαμηλοί μισθοί – στους οποίους στηρίζονται

²⁴⁶ Ροσέτος Ευθ. Φακιάλας, «Η πρόσκλησις των ξένων εργατών», εφ. *Το Βήμα*, 5/11/1972, και Βασίλειος Τζαννετάκος, «Τι μπορεί και τι πρέπει να γίνει με τους ξένους εργάτες στην Ελλάδα», εφ. *Το Βήμα*, 14/7/1974.

²⁴⁷ Πάνος Λουκάκος, «20 Πακιστανοί στριμωγμένοι σε 3 δωμάτια!», εφ. *Το Βήμα*, 11/2/1973.

²⁴⁸ «Τίθεται και πάλι το πρόβλημα των ξένων εργατών», εφ. *Το Βήμα*, 14/06/1972.

²⁴⁹ Πάνος Λουκάκος, «Η έλλειψις εργατικών χεριών εις την βιομηχανίαν», Α' μέρος, εφ. *Το Βήμα*, 4/7/1971.

²⁵⁰ Βασίλειος Τζαννετάκος, «Τι μπορεί και τι πρέπει να γίνει με τους ξένους εργάτες στην Ελλάδα», ό.π.

αποφασιστικά για τη βιωσιμότητά τους οι κλάδοι της οικονομίας που απορροφούν την ξένη εργατική δύναμη.

Παρόμοια χαρακτηριστικά απαντούν και στις υπόλοιπες χώρες του ευρωπαϊκού Νότου, στην Ιταλία, την Ισπανία και την Πορτογαλία. Οι αναλογίες, μάλιστα, είναι τόσο εμφανείς ώστε ορισμένοι αναλυτές υποστηρίζουν ότι όλες αυτές οι χώρες εμπίπτουν σε ένα ιδιαίτερο νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο απορρόφησης των μεταναστευτικών ρευμάτων.²⁵¹

Σύμφωνα με τους Σταύρο Ζωγραφάκη και Χαράλαμπο Κασίμη,

Το «νοτιο-ευρωπαϊκό μοντέλο μετανάστευσης» διαφοροποιείται από το «βορειο-ευρωπαϊκό μοντέλο» της «φορντιστικής», νόμιμης μετανάστευσης λόγω της διευρυμένης «παρανομίας» της μετανάστευσης, της πολυεθνικότητας και ετερογένειας των μεταναστών που κατευθύνονται προς τη νότια Ευρώπη, της ασυμμετρίας των δύο φύλων (κατά κύριο λόγο άνδρες μετανάστες), της διαφοροποίησης της γεωγραφικής, κοινωνικής και πολιτισμικής προέλευσης των μεταναστών και, τελικά, της συνύπαρξης της μετανάστευσης με υψηλή ανεργία σε χώρες υποδοχής όπως η Ισπανία, η Ελλάδα και η Ιταλία.²⁵²

Το φαινόμενο της μετανάστευσης 1991-2015

Η μετανάστευση προς την Ελλάδα θα τείνει σταδιακά να αναπτύσσεται κατά τη δεκαετία του 1980, ωστόσο θα αποκτήσει εντελώς διαφορετικές διαστάσεις την εικοσαετία 1990-2010.

Κατ' αρχάς, θα έχει εντελώς διαφορετική ένταση και εμβέλεια, καθώς σοβαρές γεωπολιτικές ανακατατάξεις, όπως η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης τη δεκαετία του 1990 ή η αποσταθεροποίηση της Κεντρικής Ασίας και της Μέσης Ανατολής τη δεκαετία του 2000, προκαλούν μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις, μεταξύ άλλων και προς την Ελλάδα. Για παράδειγμα, τη δεκαετία 1991-2001 ο

²⁵¹ Joaquin Arango κ.ά., «The Making of an Immigration Model: Inflows, Impacts and Policies in Southern Europe», *Idea Working Papers* 9, 9/5/2009, σσ. 21-23.

²⁵² Σταύρος Ζωγραφάκης και Χαράλαμπος Κασίμης, «Ελληνική οικονομία και μετανάστες: Χτες... σήμερα... αύριο», στο Μ. Μασουράκης και Χ. Γκόρτσος (επιμ.), *Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής*, Ελληνική Ένωση Τραπεζών, Αθήνα 2014, σ. 383.

αριθμός των αλλοδαπών που διαμένουν στη χώρα πενταπλασιάζεται και από 167.000 φτάνει στους 800.000.²⁵³

Στις αρχές της δεκαετίας του 2000 ο συνολικός αριθμός των μεταναστών που διέμεναν στη χώρα υποστηρίζεται ότι προσέγγιζε το ένα εκατομμύριο και αντιστοιχούσε περίπου στο 10% του πληθυσμού.²⁵⁴ Τα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Ελλάδα θα πυκνώσουν την περίοδο 2000-2010, σε τέτοιο βαθμό, μάλιστα, ώστε θα είναι δύσκολο ακόμη και για την ελληνική πολιτεία να εξακριβώσει τον πραγματικό αριθμό των αλλοδαπών που εισέρχονται και διαμένουν στη χώρα.

Σύμφωνα με τη Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Κοινωνικής Συνοχής του υπουργείου Εσωτερικών, το 2011 διέμεναν στη χώρα 621.178 νόμιμοι μετανάστες, περίπου 179.000 ομογενείς από την Αλβανία και τις πρώην χώρες της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ ο αριθμός των παράνομων μεταναστών προσδιοριζόταν μεταξύ 400-450.000.²⁵⁵ Σύμφωνα με αυτές τις εκτιμήσεις, ο όγκος της παράνομης μετανάστευσης αγγίζει το 80% της νόμιμης!

Έναν χρόνο αργότερα, δημοσιεύματα στον τύπο αναφέρουν ότι σύμφωνα με στοιχεία του υπουργείου Δημοσίας Τάξεως οι παράνομοι μετανάστες ανέρχονται γύρω στους 800.000,²⁵⁶ ανεβάζοντας τον συνολικό αριθμό των μεταναστών στη χώρα στους 1.400.000. Η απόκλιση των δύο υπουργείων καταδεικνύει σαφώς τη σύγχυση και την αδυναμία να πραγματοποιηθεί έστω και μια κατά προσέγγιση εκτίμηση.

Ωστόσο, έστω και από αυτά τα πενιχρά στοιχεία είναι σαφές ότι, αφενός, ο συνολικός αριθμός των μεταναστών στη χώρα αγγίζει το 10%-14% του συνολικού πληθυσμού, ποσοστό ιδιαίτερα μεγάλο, αν αναλογιστούμε τα αντίστοιχα ποσοστά των ΗΠΑ (13,7%), της Γερμανίας (13,8%) ή της Γαλλίας (10,39%), δηλαδή των πλέον ανεπτυγμένων χωρών, που διαθέτουν μεγάλο πληθυσμό, εύρωστη οικονομία και ισχυρές κρατικές δομές.²⁵⁷ αφετέρου, ότι η βαρύτητα της παράνομης

²⁵³ Χρήστος Μπάγκαβος, Δέσποινα Παπαδοπούλου και Μαρία Συμεωνάκη, *Μετανάστευση και παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2006, σσ. 21-22.

²⁵⁴ Jennifer Cavounidis, «Migration in Southern Europe and the Case of Greece», *International Migration* 40 (1), Μάρτιος 2002, σσ. 47-48.

²⁵⁵ *Ένταξη των Μεταναστών: Αντιλήψεις, πολιτικές, πρακτικές*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2012, σ.17.

²⁵⁶ «Κωδικός “Αθηνά” για 800.000 παράνομους μετανάστες», Εφ. *Το Βήμα*, 1/4/2012.

²⁵⁷ World Bank Data Base 2012. Ηλεκτρονική Διεύθυνση: <http://data.worldbank.org/> (τελευταία πρόσβαση 23/11/2012).

μετανάστευσης είναι κατά πολύ μεγαλύτερη καθώς τείνει να ορίζει τα συνολικά χαρακτηριστικά του φαινομένου.

Το φαινόμενο θα επιταθεί δραστικά εξαιτίας των ειδικών γεωπολιτικών εξελίξεων που σφραγίζουν το πρώτο μισό της δεκαετίας του 2010. Η διάλυση του κράτους της Συρίας και η συστηματική γενοκτονία που επιχειρεί ο στρατός του Ισλαμικού Κράτους θα προκαλέσουν ένα τεράστιο κύμα προσφύγων, που μέσω και της χώρας μας προσπαθούν να φτάσουν στη Δύση. Το Γραφείο της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες υπολογίζει ότι ο συνολικός όγκος των εκτοπισμένων πληθυσμών από τη Συρία ανέρχεται στα 4 εκατομμύρια, ενώ το 2015 περί τα 2 εκατομμύρια παρέμεναν στη γειτονική Τουρκία σε αναμονή εξασφάλισης ενός διαύλου από τα βόρεια σύνορά της προς την Κεντρική Ευρώπη.²⁵⁸

Έτσι, το 2015 οι παράνομες εισροές στην χώρα θα ξεπεράσουν κάθε προηγούμενο. Σύμφωνα με στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (ΕΛΣΤΑΤ), ο αριθμός των παράνομα εισερχόμενων στη χώρα αυτή τη χρονιά άγγιξε τους 911.471.²⁵⁹

Η έκρηξη του φαινομένου τα μέσα της δεκαετίας του 2010 μεταβάλλει ριζικά και το χαρακτήρα του. Πλέον δεν μιλάμε μόνον για μεταναστευτικό ζήτημα στην Ελλάδα, αλλά και για προσφυγικό, που προκαλεί συνθήκες μιας *εξελισσόμενης ανθρωπιστικής κρίσης* στο εσωτερικό της χώρας.

Σύνθεση των μεταναστευτικών ρευμάτων

Τα μεταναστευτικά ρεύματα που κατευθύνθηκαν στην Ελλάδα τη δεκαετία του 1990 και του 2000 έχουν διαφορετική σύνθεση. Ούτως ή άλλως, η Ελλάδα, ως «χώρα των συνόρων» μεταξύ Δύσης και Ανατολής, Βορρά και Νότου, βρίσκεται σε ένα ιστορικό σταυροδρόμι ανθρώπινων μετακινήσεων. Δεν είναι συνεπώς τυχαίο που η κατάρρευση του Ανατολικού Μπλοκ στις αρχές της δεκαετίας του 1990 θα σηματοδοτήσει την απαρχή ενός μεγάλου μεταναστευτικού ρεύματος προς τη χώρα,

²⁵⁸ «Ύπατη Αρμοστεία: Ο συνολικός αριθμός των Σύρων προσφύγων ξεπερνάει για πρώτη φορά τα 4 εκατομμύρια», *Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες*, 9/7/2015. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.unhcr.gr/nea/artikel/1f7d1219a1d36f9ec07c733a3920891b/ypati-armosteia-o-s.html> (τελευταία πρόσβαση 17/8/2015).

²⁵⁹ Βύρων Κοτζαμάνης και Αλεξάνδρα Καρκούλη, «Οι μεταναστευτικές εισροές στην Ελλάδα την τελευταία δεκαετία: Ένταση και βασικά χαρακτηριστικά των παρατύπων εισερχομένων ως και των αιτούντων άσυλο», *Δημογραφικά Νέα* 26, 2016.

κυρίως από τα Βαλκάνια, την Αλβανία και τη Βουλγαρία, αλλά και την Ανατολική Ευρώπη.²⁶⁰

Στα μέσα της δεκαετίας του 2005 όμως, αλλάζει η σύνθεση. Στο εξής τα μεταναστευτικά ρεύματα θα προέρχονται κατεξοχήν από την Κεντρική Ασία (Πακιστάν, Αφγανιστάν, Μπαγκλαντές), τη Μέση Ανατολή (Ιράκ, Παλαιστίνη) και την Αφρική (Νιγηρία, Σομαλία).²⁶¹ Κι εδώ, ως κύρια αίτια καταγράφονται μείζονες γεωπολιτικές και γεωοικονομικές εξελίξεις που σηματοδοτούνται από την επέμβαση του ΝΑΤΟ στο Αφγανιστάν, τον πόλεμο των ΗΠΑ στο Ιράκ, καθώς και την κλιμάκωση των ένοπλων αντιπαραθέσεων στην Κεντρική Αφρική.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι, με το ξέσπασμα της ελληνικής οικονομικής κρίσης, από το 2008 και μετά επαναπατρίζονται πολλοί Αλβανοί μετανάστες.²⁶² Την ίδια στιγμή, όπως είδαμε, πυκνώνουν τα ρεύματα από τη Συρία, τα οποία με τη σειρά τους ανατροφοδοτούν ευρύτερες τάσεις μετακινήσεων πληθυσμών από την Κεντρική Ασία και τη Μέση Ανατολή.

Πέρα από τις πολιτισμικές και θρησκευτικές διαφοροποιήσεις, η διαφορετική εθνική προέλευση των μεταναστών συνεπάγεται και διαφοροποιήσεις στα κοινωνικά χαρακτηριστικά. Έτσι, για παράδειγμα, στους μετανάστες από την Αλβανία παρατηρείται, ιδίως τη δεκαπενταετία 1990-2005, μια ιδιαίτερη τάση υπέρ της οικογενειακής επανένωσης. Οι ροές που καταφθάνουν από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τα Βαλκάνια –κυρίως τη Βουλγαρία– απαρτίζονται κυρίως από γυναίκες. Επίσης, στις χώρες που συνορεύουν με την Ελλάδα, την Αλβανία και τα Βαλκάνια παρατηρείται έντονα το φαινόμενο της κυκλικής ή εποχιακής μετανάστευσης. Αντίθετα, στα ρεύματα από την Κεντρική Ασία, τη Μέση Ανατολή και την Αφρική κυριαρχούν οι άντρες – με εξαίρεση τους Σύρους πρόσφυγες που πυκνώνουν μετά το 2012, όπου καταγράφονται ως επί το πλείστον οικογένειες.

²⁶⁰ Βλ. «Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα», *Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης*, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Αθήνα 2004, σ. 7. Επίσης, Βύρων Κοτζαμάνης, «Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα, μια πρώτη χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές μεταβολές της τελευταίας δεκαετίας (1991-2001)», στο *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές*, ΙΜΕΠΟ, Αθήνα 2008, σσ. 12-37.

²⁶¹ Σταύρος Ζωγραφάκης και Χαράλαμπος Κασίμης, «Ελληνική οικονομία και μετανάστες», *ό.π.*, σ. 383.

²⁶² «Heading Home Again, Worried Albanians in Northern Greece Prepare to Go Home», *The Economist*, 14/1/2012.

Και βέβαια οι ροές της πρώτης δεκαετίας του μεταναστευτικού φαινομένου είχαν κατά κύριο λόγο στόχο να μείνουν και να εργαστούν στην Ελλάδα. Μετά το 2008 όμως, όταν εκδηλώνεται η οικονομική κρίση, οι μετανάστες που καταφθάνουν στη χώρα έχουν κατεύθυνση την Κεντρική/Δυτική Ευρώπη αλλά εγκλωβίζονται εδώ.²⁶³

Αλλά διαφοροποιήσεις παρατηρούνται και στην απασχόληση. Έτσι οι Αλβανοί εργάτες απορροφούνται κυρίως στον κλάδο των κατασκευών, τη γεωργία αλλά και τον τουρισμό. Οι Πακιστανοί/Μπαγκλαντεσιανοί στις πιο σκληρές και ανθυγιεινές εργασίες στη γεωργία και τη βιοτεχνία, ενώ οι γυναίκες από τις χώρες του πρώην Ανατολικού Μπλοκ, αλλά και οι Φιλιππινέζες απορροφούνται κυρίως στην παροχή οικιακών υπηρεσιών.²⁶⁴

Οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες: Ένα σκαρίφημα

Προτού προχωρήσουμε στη διατύπωση ενός θεωρητικού περιγράμματος για τον κοινωνικοοικονομικό αντίκτυπο που είχε η εισροή μεταναστών στην Ελλάδα, θα πρέπει να επισημάνουμε την έλλειψη συστηματικής πολιτικής εκ μέρους της ελληνικής πολιτείας.

Η μεταναστευτική πολιτική του ελληνικού κράτους υπήρξε εξαρχής «παθητική»,²⁶⁵ καθότι προέκυπτε σε δεύτερο χρόνο και ερχόταν απλά να επιβεβαιώσει καταστάσεις που είχαν ήδη παγιωθεί στην κοινωνία και την οικονομία, δίχως καμία κεντρική πολιτική κατεύθυνση και παρέμβαση. Σε γενικές γραμμές, η ένταξη των μεταναστών στην ελληνική οικονομία ήταν προϊόν αυτοματισμών και όχι πολιτικής βούλησης.

Από την άλλη, οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες αυτής της ένταξης την εικοσαετία 1990-2010 είναι τεράστιες. Η εξέλιξή τους ακολούθησε την κίνηση του εκκρεμούς. Την πρώτη δεκαεπενταετία οι μετανάστες θα συμβάλουν ενεργά στην οικοδόμηση και τη λειτουργία του ιδιότυπου ελληνικού κοινωνικοοικονομικού μοντέλου της ύστερης μεταπολίτευσης. Ακολούθως, μετά το 2005 συμπράττουν στην

²⁶³ «Εθνική στρατηγική για την ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών», *Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Κοινωνικής Συνοχής – Υπουργείο Εσωτερικών*, Αθήνα 2013, σσ. 33-45.

²⁶⁴ Σταύρος Ζωγραφάκης και Χαράλαμπος Κασίμης, «Ελληνική οικονομία και μετανάστες», *ό.π.*, σ. 384.

²⁶⁵ Άννα Τριανταφυλλίδου, *Ελληνική μεταναστευτική πολιτική: Προβλήματα και κατευθύνσεις*, ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 2005, σ. 10

κρίση του, καθώς η αδυναμία περαιτέρω απορρόφησής τους από την κλυδωνιζόμενη ελληνική οικονομία μεγιστοποιεί το οικονομικό και κοινωνικό κόστος τους.

Στην πρώτη φάση, η συνεισφορά των μεταναστών σε μακροοικονομικό επίπεδο εντοπίζεται στην αύξηση της απασχόλησης (μέσο ετήσιο ποσοστό 1,26%), στη διατήρηση της παραγωγικότητας της εργασίας σε υψηλό επίπεδο (3,1% 1997-2001, 2,4% 2002-2006, 3,1% 2007, 1,9% 2008) κ.ο.κ. Υπολογίζεται ότι αυτοί οι δείκτες διαμορφώθηκαν σχεδόν αποκλειστικά (κατά 95%) από την εισροή των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας.²⁶⁶ Η γενική συμβολή τους στο ΑΕΠ, συνυπολογίζοντας τις πρωτογενείς και τις δευτερογενείς επιπτώσεις, άγγιξε τα προ κρίσης χρόνια το 3%.²⁶⁷ Την περίοδο 1990-2008 μάλιστα η συνεισφορά τους στα συνταξιοδοτικά ταμεία αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για τη βιωσιμότητά τους.²⁶⁸

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι η ελληνική οικονομία από το 1990 και μετά προχώρησε σταδιακά σε έναν μεγάλο μετασχηματισμό, προς την τριτογενοποίηση – σε ένα «παρασιτικό» μοντέλο στηριγμένο κατά κύριο λόγο στον εφοπλισμό, τον τουρισμό, τις κατασκευές και την εσωτερική κατανάλωση. Και η απασχόληση των μεταναστών θα αποτελέσει κεντρικό πυλώνα βιωσιμότητας αυτού του μοντέλου, αλλά και καθοριστικό παράγοντα για τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που αυτό παράγει.

Πιο συγκεκριμένα παρατηρούμε ότι:

α) Η απασχόληση των μεταναστών συγκεντρώνεται κατά 90% σε έξι οικονομικούς κλάδους: τουρισμό, κατασκευές, μεταποιητική βιομηχανία και εμπόριο, ιδιωτικά νοικοκυριά.²⁶⁹ Στους κλάδους αυτούς εμφανίζονται δύο εργασιακές ταχύτητες, με τους αλλοδαπούς να κατευθύνονται στις πιο σκληρές, χειρωνακτικές και κακοπληρωμένες θέσεις εργασίας.²⁷⁰ Στη βάση αυτής της διάκρισης καταγράφεται

²⁶⁶ Alpha Bank, *Οικονομικό Δελτίο* 112, Ιούνιος 2010, σ. 67.

²⁶⁷ Σταύρος Ζωγραφάκης και Χαράλαμπος Κασίμης, «Ελληνική οικονομία και μετανάστες», *ό.π.*, σ. 391.

²⁶⁸ Μαρία Οικονόμου κ.ά., «Η συμβολή των μεταναστών στο ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα», στο Τζένη Καβουνίδα κ.ά., *ό.π.*, σσ. 82-93.

²⁶⁹ Γιώργος Κρητικίδης, «Αδήλωτη απασχόληση και “νομιμοποίηση” των μεταναστών», στο Απόστολος Καψάλης (επιμ.), *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» μεταναστών: Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2009, σ. 183.

²⁷⁰ M. Demousis, N. Giannakopoulos και S. Zografakis, «Native-Immigrant Wage Differentials and Occupational Segregation in Greek Labour Market», *Applied Economics* 42 (8), 2010, σ. 5.

έντονη μισθολογική διαφοροποίηση, καθώς υπολογίζεται ότι ο μισθός των αλλοδαπών σε σχέση με των ντόπιων αποκλίνει κατά μέσον όρο γύρω στο 39,8%,²⁷¹ ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις αγγίζει και το 48%.²⁷²

Το γεγονός αυτό αποτελεί κατ' αρχάς βασικό όχημα της επέκτασης των δραστηριοτήτων στον τουρισμό και τις κατασκευές. Επιτρέπει επίσης στους κλάδους της μεταποίησης και της γεωργίας να εξασφαλίσουν ένα ελάχιστο όριο βιωσιμότητας, αν και βέβαια όλη αυτή την περίοδο συρρικνώνονται αισθητά.

Η άλλη όψη αυτής της «σχέσης οφέλους» είναι ότι τα φθηνά εργατικά χέρια απέτρεψαν αυτούς τους κλάδους από το να προχωρήσουν σε πιο δομικούς μετασχηματισμούς στην οργάνωση της εργασίας, τους προσανατολισμούς της παραγωγής αλλά και στο βαθμό της τεχνολογικής τους σύνθεσης, γεγονός που μεσοπρόθεσμα θα λειτουργήσει ανασταλτικά για τη βιωσιμότητά τους.²⁷³

Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι μέχρι το 2008-2010 η μικρομεσαία δομή της ελληνικής οικονομίας κατάφερε να επιβιώσει μέσα στις αντίξοες συνθήκες που σταδιακά δημιουργούσε το πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, αξιοποιώντας αποφασιστικά την εργασία των μεταναστών. Σύμφωνα με το ΚΕΠΕ, το 2009, οι επιχειρήσεις που αριθμούσαν από 0-20 εργαζόμενους κυριάρχησαν σε κλάδους όπως οι κατασκευές (93%), τα ξενοδοχεία και η εστίαση (88%), η γεωργία (91%), και η μεταποίηση (65,3%).²⁷⁴

β) Η απορρόφηση των ξένων μεταναστών στην ελληνική οικονομία συνέβαλε έμμεσα και σε ποικίλα φαινόμενα κοινωνικής κινητικότητας και ανόδου. Καθώς υποκατέστησαν σε μεγάλο βαθμό την ελληνική εργατική τάξη, έδωσαν την ευκαιρία στους επιγόνους της να ανέβουν τα σκαλοπάτια της αγοράς εργασίας.²⁷⁵

Έτσι, για παράδειγμα, οι μετανάστες θα υποκαταστήσουν πλήρως τους Έλληνες στον πρωτογενή τομέα. Συγκεκριμένα υπολογίζεται ότι το διάστημα 1992-2008 273.000 εργαζόμενοι μετακινούνται κυρίως στον τομέα των υπηρεσιών.²⁷⁶ Ανάλογα

²⁷¹ Στο ίδιο, σ. 4.

²⁷² Στο ίδιο, σ. 14.

²⁷³ Stella Zambaloukou, «Is there a South European Pattern of Post-Industrial Employment?», *South European Society and Politics* 12 (4), 2007, σσ. 425-442.

²⁷⁴ *Studies in Economics*, KEPE Publications, Αθήνα 2012, σ. 27.

²⁷⁵ Ηλίας Ιωακείμογλου, *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.

²⁷⁶ Σταύρος Ζωγραφάκης και Χαράλαμπος Κασίμης, «Ελληνική οικονομία και μετανάστες», *ό.π.*, σ. 386.

αποτελέσματα είχε η απασχόληση των μεταναστριών στα ιδιωτικά νοικοκυριά. Το γεγονός ότι σταδιακά κατέλαβαν το 70% των θέσεων εργασίας του κλάδου επέτρεψε στις Ελληνίδες να εισέλθουν μαζικότερα στην αγορά εργασίας, εγκαταλείποντας την οικιακή εργασία, την ανατροφή των παιδιών, τη φροντίδα των ηλικιωμένων κ.ο.κ.

Ο πολιτισμικός αντίκτυπος αυτών των μετασχηματισμών είναι όμως κατά πολύ μεγαλύτερος. Το ότι η οικογενειακή εργασία στο χωράφι ή η οικιακή εργασία περιορίζονται, ότι οι Έλληνες εργαζόμενοι μετατοπίζονται σε άλλους ρόλους εντός της ελληνικής οικονομίας συμβάλλει στο πέρασμα της ελληνικής κοινωνίας από την κουλτούρα του μόχθου και της αποταμίευσης στην κουλτούρα της απόλαυσης και τηςσχόλης. Η σύγκλιση που παρουσιάζει η ελληνική κοινωνία σε επίπεδο προτύπων με τις «ώριμες» καταναλωτικές κοινωνίες της Δύσης, των ΗΠΑ και της Ε.Ε. συντελείται με τον αποφασιστικό, ποικιλόμορφο και έμμεσο τρόπο με τον οποίο απορροφήθηκαν οι μετανάστες στην ελληνική αγορά εργασίας.

Αυτό καταδεικνύεται εξάλλου και στις διαφορές που παρατηρούνται στον τρόπο που διαχειρίζονται τα εισοδήματά τους τα νοικοκυριά. Έτσι, και παρά τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις ανάλογα με το εισόδημα, η συντριπτική πλειονότητα των νοικοκυριών των μεταναστών (98%) δαπανούν κατά μέσο όρο 1.444 ευρώ το μήνα, ενώ αντίστοιχα τα ελληνικά νοικοκυριά 2.317. Οι μετανάστες εμφανίζουν μετρημένη καταναλωτική συμπεριφορά, παρόμοια κατά κάποιον τρόπο με εκείνη των Ελλήνων μέχρι τη δεκαετία του 1960, και δίνουν προτεραιότητα στην αγορά στέγης και στην αποταμίευση. Τα ελληνικά νοικοκυριά από την άλλη προσχωρούν ολοένα και περισσότερο σε έναν δυτικό τρόπο ζωής, με πιο έντονες καταναλωτικές συνήθειες, ενώ στηρίζονται σε μεγάλο βαθμό στο δανεισμό.²⁷⁷

Εν κατακλείδι, για ένα μοντέλο ανάπτυξης που στηρίχτηκε στη διαρκή επέκταση των μεσοστρωμάτων και την αύξηση της καταναλωτικής τους δύναμης, ο ρόλος που διατηρούσαν εντός του οι μετανάστες αποδεικνύεται *συστημικός*. Το γεγονός αυτό καταδεικνύεται παραστατικότερα σε δύο διαφορετικές οικονομετρικές εκτιμήσεις για την απασχόληση των μεταναστών που επεξεργάστηκαν οι Μητράκος, Κόντης και Ζωγραφάκης, σε μελέτη τού 2006.

²⁷⁷ Σταύρος Ζωγραφάκης, Αντώνης Κόντης και Θεόδωρος Μητράκος, «Οι επιδράσεις της απασχόλησης των μεταναστών στην ελληνική οικονομία», στο Τζένη Καβουνίδη κ.ά. (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – Πολιτικές – Προοπτικές*, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Αθήνα 2008, σσ. 61-63.

Κατά την πρώτη εκτίμηση, προβλέπεται αύξηση των μεταναστών γύρω στις 200.000, με τις εξής οικονομικές επιπτώσεις: αύξηση του ΑΕΠ κατά 0,7%, μείωση των τιμών κατά 2%, δημιουργία 25.000 θέσεων εργασίας για τους Έλληνες και απορρόφηση 100.000 μεταναστών, ταυτόχρονη μείωση κατά 2,5% των μισθών στους εργαζόμενους με λιγότερες δεξιότητες, γεγονός που θα πλήξει κυρίως την απασχόληση των ήδη απορροφημένων μεταναστών (μειώσεις της τάξης 28%-52%).

Σύμφωνα με τη δεύτερη εκτίμηση, οι μετανάστες θα εγκαταλείψουν σταδιακά την Ελλάδα. Υπολογίζεται ότι θα επέλθει μείωση του ΑΕΠ γύρω στο 4%, ότι θα αυξηθούν οι τιμές και οι πραγματικοί μισθοί στις ανειδίκευτες θέσεις εργασίας. Βελτιώνονται μόνο τα πραγματικά εισοδήματα των φτωχών και με λιγότερες δεξιότητας γηγενών νοικοκυριών έναντι όλων των υπολοίπων, που μειώνονται δραστικά.²⁷⁸

Εν τέλει μια οικονομία και μία κοινωνία που είναι προσανατολισμένη κατά 70% στην κατανάλωση, ενώ ο αντίστοιχος μέσος όρος για τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης είναι γύρω στο 55%,²⁷⁹ θα αξιοποιήσει την εργασία των μεταναστών με ποικίλους τρόπους που θα συμβάλουν στη μεγιστοποίηση αυτού του κεντρικού στοιχείου γύρω από το οποίο συναρθρώθηκε η ελληνική πραγματικότητα κατά την τελευταία δεκαπενταετία του 20ού αιώνα. Έτσι σχεδόν όλα τα οφέλη από την απορρόφηση των μεταναστών θα συμβάλουν στην επέκταση των μεσοστρωμάτων και την αναβάθμιση της αγοραστικής τους δύναμης, καθώς και στη βιωσιμότητα του ασφαλιστικού συστήματος.

Το πρώτο σενάριο, ωστόσο, μαρτυράει ταυτόχρονα και *κορεσμό* της αγοράς εργασίας από χειρώνακτες και ανειδίκευτους. Την περίοδο 2006-2008 μάλιστα αυτός ο κορεσμός θα ενταθεί, καθώς οι κλάδοι που κατεξοχήν απορροφούν το ξένο εργατικό δυναμικό εμφανίζουν αρχικά ενδείξεις κόπωσης και στη συνέχεια ραγδαία πτώση. Από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι οι *κατασκευές*, ενώ εξαίρεση αποτελεί ο τουρισμός, στον οποίο ωστόσο δεν απορροφούνται μετανάστες από την Κεντρική Ασία, τη Μέση Ανατολή και την Κεντρική Αφρική, που είναι και οι

²⁷⁸ Θεόδωρος Μ. Μητράκος, «Η συμβολή των οικονομικών μεταναστών στους οικονομικούς και κοινωνικούς δείκτες», Εισήγηση στο συνέδριο *Καταπολέμηση των ρατσιστικών συμπεριφορών στον επιχειρηματικό κόσμο*, 24-25 Οκτωβρίου 2007.

²⁷⁹ Στυλιανός Γώγος, «Το υψηλό μερίδιο της ιδιωτικής κατανάλωσης (% του ΑΕΠ) αποτελεί τροχοπέδη για την ενίσχυση των επενδύσεων», *7 Μέρες Οικονομία – Eurobank Research* 106, 29/12 2014, σ. 1.

περισσότεροι από αυτούς που εισέρχονται στη χώρα μετά το 2006. Έτσι, η ένταξή τους στην επίσημη οικονομία δυσκολεύει, η ανεργία μεταξύ τους αυξάνεται, ενώ διευρύνεται ο κύκλος των δραστηριοτήτων της παραοικονομίας όπου συμμετέχουν. Είναι ενδεικτικό ότι η αύξηση της απασχόλησης στην ελληνική οικονομία σχεδόν εκμηδενίζεται το 2008 – 0,1% έναντι 1,7% την περίοδο 2002-2006.²⁸⁰

Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την *εξάντληση* των κοινωνικών και οικονομικών αυτοματισμών που επέτρεπαν την απορρόφηση των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας. Έκτοτε η *οριακή αποδοτικότητα* της μετανάστευσης φθίνει ραγδαία, και οι επιδράσεις του φαινομένου καθορίζονται από αντιοικονομίες κλίμακας, και όχι από τις οικονομίες κλίμακας που παρατηρήθηκαν την περίοδο 1990-2005.

Όπως είναι επόμενο, το φαινόμενο θα παροξυνθεί δραστικά μέσα στις συνθήκες της κρίσης, όπου όλοι οι γενικοί δείκτες της ελληνικής οικονομίας καταβυθίζονται την περίοδο 2009-2013. Έτσι οι πληθυσμοί που καταφθάνουν στη χώρα μετά το 2008 παραμένουν ως επί το πλείστον άνεργοι ή εντάσσονται στα δίκτυα της παραοικονομίας που σταδιακά επεκτείνονται, ιδιαίτερα στην Αθήνα, όπου συγκεντρώνεται και ο μεγαλύτερος όγκος, με το γενικό κοινωνικό κόστος να γίνεται ολοένα και πιο αισθητό.

Χαρακτηριστικά είναι τα στοιχεία της έρευνας του Ινστιτούτου Τουριστικών Ερευνών και Προβλέψεων (ΙΤΕΠΕ),²⁸¹ σύμφωνα με τα οποία το 40% των μεταναστών στην Ελλάδα ζουν στα όρια του Δήμου Αθηναίων, αποτελώντας το 19% του συνολικού πληθυσμού.²⁸² Οι περισσότεροι μένουν στην περιοχή της Ομόνοιας, στο Μεταξουργείο, τον Βοτανικό, την πλατεία Αττικής, τον Άγιο Παντελεήμονα, τα Πατήσια και την Κυψέλη. Σε αυτή τη ζώνη παρατηρείται κάμψη της επίσημης οικονομικής δραστηριότητας. Χαρακτηριστικά από το 2010 στη Σταδίου δεν ασκείται πλέον καμία εμπορική δραστηριότητα στο 25% των ισόγειων χώρων, στην Πανεπιστημίου στο 20% και στην Πατησίων στο 15%, ενώ σημειώνεται άνοδος της εγκληματικότητας και των ποικίλων μορφών παραοικονομίας (υπαίθρια παζάρια, πορνεία, ναρκωτικά κ.ο.κ.).²⁸³

²⁸⁰ Alpha Bank, *Οικονομικό Δελτίο* 112, Ιούνιος 2010, σσ. 54-55, 67.

²⁸¹ Κυριάκος Ρέρρες, *Γκετοποιήση του ιστορικού κέντρου της Αθήνας και οι συνέπειες του φαινομένου στον τουρισμό της πόλης*, ΙΤΕΠΕ, Αθήνα 2010.

²⁸² Στο ίδιο, σ. 172.

²⁸³ Στο ίδιο, σ. 221.

Επίσης, σύμφωνα με στοιχεία από τον ηλεκτρονικό τύπο και τις εφημερίδες, κατά τη διετία 2008-2010 σε αυτές τις περιοχές οι ανθρωποκτονίες αυξήθηκαν κατά 18,8%, οι ληστείες κατά 82,4%, οι κλοπές μηχανοκίνητων οχημάτων κατά 17,9%, οι διαρρήξεις κατά 18% και το λαθρεμπόριο κατά 48,6%.²⁸⁴

Ταυτόχρονα η επίσημη οικονομία καταγράφει απώλειες της τάξης του 1 δισ. ετησίως από το παρεμπόριο.²⁸⁵ Μέχρι το 2010, εξαιτίας αυτής της κατάστασης το ιστορικό κέντρο της Αθήνας θα ερημώσει, ενώ το ποσοστό κατοίκησης έχει αγγίξει το ελάχιστο του 4%-5%.²⁸⁶

Η στάση της κοινωνίας μεταβάλλεται

Η ίδια κίνηση του εκκρεμούς που καταγράφεται στην οικονομία αναπαράγεται και στις στάσεις και συμπεριφορές της ελληνικής κοινωνίας απέναντι στο μεταναστευτικό. Ενδεικτικά είναι τα στοιχεία δύο δημοσκοπήσεων που πραγματοποιήθηκαν σε αυτές τις δύο διαφορετικές φάσεις.

Η πρώτη δημοσκόπηση της Public Issue για λογαριασμό της εφημερίδας *Καθημερινή*, τον Μάρτιο του 2008, καταγράφει τη στάση απέναντι στο φαινόμενο, ανάλογα με το μορφωτικό επίπεδο και τη διαμονή σε μεγάλες πόλεις, ημιαστικές ή αγροτικές περιοχές.

Σύμφωνα με αυτήν, το 64% των ερωτηθέντων με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο δήλωσαν ότι η μετανάστευση μάλλον βλάπτει την Ελλάδα, ενώ, αντίθετα, το 37% με υψηλό μορφωτικό επίπεδο ότι «την ωφελεί» και ένα άλλο 24% πως «ούτε την βλάπτει ούτε την ωφελεί». Επίσης, μεταξύ των ερωτηθέντων που διαμένουν στα αστικά κέντρα το 44% έχει θετική εικόνα, ενώ στις ημιαστικές και τις αγροτικές περιοχές κυριαρχεί η αρνητική εικόνα (51% και 55% αντίστοιχα).²⁸⁷

²⁸⁴ Τα στοιχεία προέρχονται από το υπουργείο Προστασίας του Πολίτη και αναδημοσιεύονται στο Tnxs Φάκελος, «SOS στην Αθήνα, απειλή από το έγκλημα», *tnxs.gr*, 7/12/2015. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://goo.gl/rNEkJJ> (τελευταία πρόσβαση 18/8/2015).

²⁸⁵ Κυριάκος Πέρρες, *Γκετοποίηση του ιστορικού κέντρου*, ό.π., σ. 223.

²⁸⁶ Εφ. *Έθνος*, «Το γκέτο του κέντρου “σκοτώνει” την Αθήνα», 28/1/2012.

²⁸⁷ Πανελλαδική τηλεφωνική έρευνα, σε δείγμα 613 ατόμων, ηλικίας 18 ετών και άνω, 6-11/3/2008. Πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Forum ΑΓΟΡΑ ΙΔΕΩΝ για λογαριασμό της εφ. *Η Καθημερινή*. Δημοσιεύτηκε στο ένθετο της εφημερίδας, «The Economist», 27/3/2008.

Αυτή η διάσταση ερμηνεύεται εύκολα, σύμφωνα με όσα αναφέραμε πιο πάνω. Σε γενικές γραμμές πάντως η απασχόληση των μεταναστών *έπληξε* κυρίως εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που απασχολούνταν σε ανειδίκευτες και χειρωνακτικές θέσεις εργασίας, διέθεταν χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, και είχαν μικρή δυνατότητα να μετακινηθούν προς την αυτοαπασχόληση, τις υπηρεσίες κ.ο.κ.²⁸⁸ Αυτά τα στρώματα διατηρούν μεγαλύτερη βαρύτητα στις ημιαστικές και τις αγροτικές περιοχές, σε αντίθεση με τα αστικά κέντρα, όπου κυριαρχεί η θετική εικόνα στρωμάτων που σαφέστατα ευνοήθηκαν από το φαινόμενο.

Δύο χρόνια αργότερα, η στάση αυτών των στρωμάτων είναι που θα μεταβληθεί θεαματικά στην αντίθετή της. Σχετικά με το κέντρο της Αθήνας, σε μια δημοσκόπηση της Kara Research που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Το Βήμα*, σχεδόν οι μισοί από τους ερωτηθέντες συμφωνούν με την αυτοδικία ως μέσο για την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας και της υπερσυσσώρευσης μεταναστών, φαινόμενα τα οποία θεωρούνται (κατά 85,5% και 52,3% αντίστοιχα) ως τα μείζονα προβλήματα που αντιμετωπίζουν στην καθημερινότητά τους οι πολίτες του αθηναϊκού κέντρου.²⁸⁹

Όσο για τη «γενική εικόνα», την αποτυπώνει παραστατικότερα μια δεύτερη δημοσκόπηση της ίδιας εταιρείας λίγους μήνες αργότερα. Σύμφωνα με αυτήν, το 38,1% συμφωνεί απόλυτα ότι οι μετανάστες ευθύνονται για πράξεις βίας και την εγκληματικότητα, το 35,8% μάλλον συμφωνεί, ενώ το 17% και το 6,8% «μάλλον διαφωνούν» και «διαφωνούν απόλυτα». Επίσης, το 47,3% υποστηρίζει ότι πρέπει να φύγουν όσοι δεν είναι αναγκαίοι ή όσοι είναι παράνομοι, το 7,9% θέλει να φύγουν όλοι, το 9% να παραμείνουν αλλά να μην έχουν τα ίδια δικαιώματα, και το 34,3% να παραμείνουν και να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες. Τέλος, το 75,4% επιδοκιμάζει την επιχείρηση Ξένιος Ζεύς του υπουργείου Δημόσιας Τάξης για τη σταδιακή απέλαση όλων των μεταναστών που ζουν στη χώρα παράνομα.²⁹⁰

Με αυτό τον τρόπο, ο «ενάρετος» κύκλος της απορρόφησης των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και οικονομία κλείνει οριστικά. Ωστόσο, στο σημείο αυτό θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι αυτός ο κύκλος υπήρξε «ενάρετος» στο πλαίσιο ενός μοντέλου ανάπτυξης παρασιτικού και απολύτως μη βιώσιμου μακροπρόθεσμα –

²⁸⁸ Βλ. και M. Demosusis, N. Giannakopoulos και S. Zografakis, «Native-Immigrant Wage Differentials and Occupational Segregation in Greek Labour Market», *Applied Economics* 42 (8), 2010.

²⁸⁹ Αχιλλέας Χεκίμογλου, «Οι Αθηναίοι λένε “δεν πάει άλλο”», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 15/5/2011.

²⁹⁰ Βασίλης Χιώτης, «Οι Έλληνες μεταξύ οργής και ανασφάλειας», εφ. *Το Βήμα*, 11/11/2012.

γεγονός που εξάλλου αποτελεί κοινό τόπο σήμερα στη δημόσια συζήτηση στη χώρα μας.

Συμπερασματικά θα λέγαμε πως η απορρόφηση των μεταναστευτικών ρευμάτων κατά την περίοδο 1990-2005 θα παίξει *καθοριστικό ρόλο* στη λειτουργία αυτού του μοντέλου, ωστόσο μετά το 2008 κι ενώ εντείνονται οι ροές εξαντλούνται ακόμη και αυτοί οι αυτόματοι μηχανισμοί αφομοίωσής τους. Σύντομα έτσι η διαχείριση του μεταναστευτικού φαινομένου οδηγείται σε αδιέξοδο, και η κρίση του προστίθεται ως ιδιαίτερη παράμετρος στη συνολική κρίση που αντιμετωπίζει η ελληνική κοινωνία.

Μακροπρόθεσμη υπονόμηση της βιωσιμότητας της ελληνικής κοινωνίας

Το μεταναστευτικό ζήτημα, όμως, δεν είναι μόνο *άρρηκτο* στοιχείο της ελληνικής κρίσης αλλά και ένα ζήτημα *αυθύπαρκτο*. Ο τρόπος με τον οποίο επέτρεψε η πολιτεία να λειτουργήσει εντός της ελληνικής κοινωνίας είχε διπλό αντίκτυπο. Από τη μια εξασφάλισε τη βραχυπρόθεσμη βιωσιμότητα του μοντέλου της ύστερης μεταπολίτευσης, από την άλλη όμως υπονόμησε τη μακροπρόθεσμη βιωσιμότητα της ελληνικής κοινωνίας. Εξαιρετικό πεδίο ώστε να κατανοήσουμε αυτή την ιδιότυπη λειτουργία είναι εκείνο όπου διαπλέκεται το μεταναστευτικό με το γενικότερο δημογραφικό ζήτημα της χώρας.

Στο παρελθόν ένα από τα επιχειρήματα για τα οφέλη από την άφιξη και απορρόφηση των μεταναστών στην ελληνική κοινωνία και οικονομία ήταν η συνεισφορά τους στη δημογραφική τόνωση της χώρας, στην αύξηση του εργατικού δυναμικού της, και συνακόλουθα στην ενίσχυση των ασφαλιστικών ταμείων.

Πράγματι, στις απογραφές του 2001 και του 2011 φάνηκε ότι η μετανάστευση αποτέλεσε τον κύριο παράγοντα της αύξησης του πληθυσμού κατά τη δεκαετία του 1990, συγκρατώντας τη μείωση που καταγράφηκε την επόμενη δεκαετία.²⁹¹ Οι εκτιμήσεις επιβεβαιώνονται και σχετικά με τα αντίστοιχα επιχειρήματα περί

²⁹¹ Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, η αύξηση κατά 762.191 που σημειώθηκε τη δεκαετία 1991-2001 οφείλεται κατά 97% στους μετανάστες και κατά 3% σε φυσική αύξηση. Η απογραφή του 2011 δείχνει ότι ο πληθυσμός της χώρας μειώθηκε κατά 119.000, ενώ δίχως τους μετανάστες θα είχε μειωθεί κατά 269.000.

εργατικού δυναμικού²⁹² – μέχρι το 2008, καθώς στη συνέχεια, όπως είδαμε, η μαζική εισροή μεταναστών απλώς αυξάνει τους δείκτες της ανεργίας και δεν επηρεάζει τα ασφαλιστικά ταμεία.²⁹³

Αυτό, όμως, δεν είναι παρά μια «φωτογραφία» της στιγμής. Διότι μακροπρόθεσμα η εικόνα αυτή ανατρέπεται ριζικά. Σχετικά με τα ασφαλιστικά ταμεία, η συμβολή των μεταναστών στην αναπαραγωγή του εργατικού δυναμικού και συνακόλουθα στη βιωσιμότητα των συνταξιοδοτικών συστημάτων είναι προσωρινή: καθώς ο πληθυσμός γηράσκει ταχύτατα, θα απαιτηθεί αύξηση των μεταναστευτικών εισροών σε γεωμετρική κλίμακα προκειμένου να συντηρηθεί η σχέση συνταξιοδοτημένων/ενεργού εργατικού δυναμικού στα όρια της βιωσιμότητας.²⁹⁴

Το ίδιο συμβαίνει και με τη συμβολή τους στη δημογραφία της χώρας: καθώς ο πληθυσμός μειώνεται εξαιτίας της ραγδαίας πτώσης της γεννητικότητας,²⁹⁵ οι μεταναστευτικές εισροές δεν μπορούν να καλύψουν τις απώλειες. Έτσι, μόνο τη χρονιά 2013-2014, ο πληθυσμός της χώρας θα μειωθεί κατά 70.000, αριθμός που

²⁹² Σύμφωνα με έρευνα της ΓΣΕΕ, οι αλλοδαποί εργάτες ευθύνονται άμεσα κατά 52,3% για την αύξηση του εργατικού δυναμικού. Βλ. «Αδήλωτη απασχόληση και “νομιμοποίηση” των μεταναστών: Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής», ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2007, σ. 153.

²⁹³ Η απορρόφηση του πρώτου μεταναστευτικού ρεύματος τη δεκαπενταετία 1990-2005, με τις συνακόλουθες πράξεις νομιμοποίησης και τη σταδιακή αποκατάσταση των μεταναστών εντός της αγοράς εργασίας οδήγησε σε προσωρινά πλεονάσματα στα ασφαλιστικά ταμεία. Το 2001, ο κλάδος σύνταξης είχε έλλειμμα 195.956.246, ενώ το 2005 ο κλάδος σύνταξης πλεόνασμα 799.230.805. Βλ. Κοινωνικός Προϋπολογισμός έτους 2001, σσ. 80-81, και Κοινωνικός Προϋπολογισμός 2005, σσ. 80-81.

²⁹⁴ Αυτό αποδεικνύεται, συνολικά για τον ανεπτυγμένο κόσμο, σε έρευνα των Ηνωμένων Εθνών. Βλ. «Replacement Migration: Is It a Solution to Declining and Ageing Populations?», *United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division*, Νέα Υόρκη 2000. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.un.org/esa/population/publications/migration/migration.htm> (τελευταία πρόσβαση 18/8/2015).

²⁹⁵ Σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, η τελευταία χρονιά που ο δείκτης γεννήσεων κυμάνθηκε πάνω από το όριο πληθυσμιακής αναπαραγωγής (2,10) ήταν το 1981. Έκτοτε μειώνεται συστηματικά. Το 1991, φτάνει στο 1,38, ενώ το 2001 αγγίζει το όριο το οποίο σύμφωνα με τους δημογράφους ορίζει την ανεπίστρεπτη δημογραφική κατάρρευση (1,25). Ακολουθεί μικρή αύξηση την περίοδο 2002-2008, όπου ο δείκτης αγγίζει το 1,55. Ακολουθεί νέα μείωση, και το 2013 αγγίζουμε και πάλι το όριο της ανεπίστρεπτης δημογραφικής κατάρρευσης 1,28. Ο επεξεργασμένος πίνακας των στοιχείων της ΕΣΥΕ μπορεί να βρεθεί στην ηλεκτρονική διεύθυνση: https://en.wikipedia.org/wiki/Demographics_of_Greece#cite_note-10 (τελευταία πρόσβαση 18/8/2015).

αντιστοιχεί σε μια πόλη του μεγέθους των Σερρών, αλλά και στο 58,8% των συνολικών απωλειών που κατέγραψε η χώρα κατά τη δεκαετία 2001-2010!²⁹⁶

Εκείνο που μεταβάλλεται με τη μετανάστευση, επομένως, δεν είναι ακόμα ο συνολικός πληθυσμός της χώρας, αλλά η *εσωτερική αναλογία* μεταξύ Ελλήνων και μεταναστών. Έτσι, σύμφωνα με εκτιμήσεις της Eurostat, η αναλογία των μεταναστών με τον ντόπιο πληθυσμό αναμένεται σε κάθε περίπτωση να ξεπεράσει το 30% μέχρι το 2061.²⁹⁷ Με μια δημογραφία εξαιρετικά πολωμένη, καθώς σύμφωνα με τις προβλέψεις του αρμόδιου γραφείου των Ηνωμένων Εθνών (αναθεωρημένες με στοιχεία για το 2015), το 2050 η Ελλάδα θα είναι η όγδοη πιο γερασμένη χώρα στον κόσμο, με μέσο όρο ηλικίας τα 52,3 χρόνια και το 40,8% του πληθυσμού της άνω των 60.²⁹⁸

Δύο είναι οι κυριότερες ποιοτικές διαστάσεις αυτών των τάσεων. Η μία έχει σχέση με τα συνδυαζόμενα αποτελέσματα των μεταναστευτικών εισροών και εκροών, δηλαδή την αλληλεπίδραση μεταξύ της φυγής των νεώτερων γενιών από την Ελλάδα και της έντασης των μεταναστευτικών ρευμάτων που εισέρχονται σε αυτήν.

Σύμφωνα με στοιχεία έρευνας της ICAP Group, τα τελευταία πέντε χρόνια (2010-2015) περίπου 200.000 νέοι, κάτοχοι ως επί το πλείστον τίτλων ανώτερης εκπαίδευσης, εγκατέλειψαν τη χώρα, αριθμός που αντιστοιχεί στο 2% του συνολικού πληθυσμού και στο 10% του επιστημονικού δυναμικού.²⁹⁹ Πρόκειται για τη μεγαλύτερη «διαρροή εγκεφάλων» παγκοσμίως, ενώ εξαιρετική σημασία έχει το γεγονός ότι το 30% των ερωτηθέντων απάντησε ότι δεν προτίθεται να επιστρέψει ποτέ στην Ελλάδα. Για ένα μεγάλο κομμάτι δηλαδή απ' όσους έφυγαν δεν πρόκειται για μετανάστευση αλλά για *έξοδο* από τη χώρα.

²⁹⁶ Ελένη Βαρβιτσιώτη, «Λιγότεροι από πέρυσι οι Έλληνες», εφ. *Η Καθημερινή*, 11/4/2014.

²⁹⁷ Giampaolo Lanzieri, «Fewer, Older and Multicultural? Projections of the EU Populations by Foreign/National Background», *Eurostat*, Λουξεμβούργο 2010. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: [http:// http://ec.europa.eu/eurostat/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-11-019/EN/KS-RA-11-019-EN.PDF](http://ec.europa.eu/eurostat/cache/ITY_OFFPUB/KS-RA-11-019/EN/KS-RA-11-019-EN.PDF) (τελευταία πρόσβαση 1/12/2012).

²⁹⁸ «World Population Prospects: Key Findings & Advanced Tables. 2015 Revision», *United Nations*, Νέα Υόρκη 2015, σσ. 28, 32.

²⁹⁹ Νικήτας Κωνσταντέλλος, «Talent Management: From Drain to Gain», *Εισήγηση του διευθύνοντα συμβούλου της ICAP Group στο 1st Human Capital Summit*, Αθήνα, 15/6/2015.

Οι κοινωνικές και οικονομικές επιπτώσεις αυτής της εξέλιξης είναι τεράστιες, αλλά η λεπτομερής ανάλυσή τους ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας μελέτης.³⁰⁰ Εδώ μας ενδιαφέρει να αντιπαραβάλουμε αυτή την τάση με τη συστηματική εισροή νεαρού, ανειδίκευτου πληθυσμού η οποία επιφέρει μιας μεγάλης κλίμακας *μεταβολή στην ποιοτική σύνθεση του εργατικού δυναμικού της χώρας*. Η Ελλάδα εξάγει υψηλής εξειδίκευσης γηγενείς εργαζόμενους και εισάγει ανειδίκευτους αλλοδαπούς με πολύ χαμηλό βαθμό πολιτισμικής ομοιογένειας.

Ως αποτέλεσμα, η ελληνική αγορά εργασίας υποβαθμίζεται διαρκώς όσον αφορά το *ανθρώπινο κεφάλαιο* ενώ η θέση της οικονομίας μεταβάλλεται στο πλαίσιο του παγκόσμιου καταμερισμού εργασίας. Σύμφωνα με τη θεωρία για την *ενδογενή οικονομική ανάπτυξη*, η «απομύζηση εγκεφάλων» συνεπάγεται την υπονόμηση μιας αναπτυξιακής στρατηγικής που εστιάζει στο *ανθρώπινο κεφάλαιο* και την *καινοτομία*.³⁰¹ Με άλλα λόγια, η απώλεια του επιστημονικού προσωπικού επιφέρει δραστική συρρίκνωση των δυνατοτήτων της χώρας να παράγει προϊόντα χαμηλής προστιθέμενης αξίας, και άρα καθήλωσή της σε ένα εξαγωγικό μοντέλο ανάπτυξης όπου κυριαρχούν τα ακατέργαστα αγροτικά προϊόντα, ο «εξορυκτισμός»,³⁰² και η παροχή προσωπικών υπηρεσιών (τουρισμός).³⁰³

Αν η πρώτη ποιοτική μεταβολή σχετίζεται με την οικονομία και τη θέση της χώρας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, η δεύτερη είναι γεωπολιτικής υφής και εθνικής, πολιτισμικής σύνθεσης της ελληνικής κοινωνίας. Έχει να κάνει με το ότι ο ελληνικός πληθυσμός έχει αρχίσει να συρρικνώνεται και να γηράσκει ταχύτατα και

³⁰⁰ Για διεξοδική πραγμάτευση των κοινωνικών και οικονομικών συνεπειών του φαινομένου, βλ. Γιώργος Ρακκάς, *Οικόπεδο και αποικία*, ό.π., σσ. 210-213.

³⁰¹ Brad K. Blitz, «High Skilled Migration», στο Robert A. Denemark (επιμ.), *The International Studies Encyclopedia*, Wiley-Blackwell, Οξφόρδη 2010, σ. 3299.

³⁰² «Εξορυκτισμός» ονομάζεται ένα οικονομικό μοντέλο που στηρίζεται αποφασιστικά στην εξόρυξη-εξαγωγή ακατέργαστων πρώτων υλών. Για την ανάλυση του μοντέλου, βλ. James Petras, *The New Extractivism: A Post-Neoliberal Development Model or Imperialism of the Twentieth-First Century*, Zed Books, Λονδίνο 2014.

³⁰³ Αυτό το μοντέλο ανάπτυξης περιγράφουν οι δύο σημαντικότερες εκθέσεις που εκπονήθηκαν για την εξέλιξη της ελληνικής οικονομίας την επόμενη δεκαεπταετία. Η μία μάλιστα πραγματοποιήθηκε κατόπιν παραγγελίας της ελληνικής κυβέρνησης το καλοκαίρι του 2011 στον διεθνή οίκο McKinsey. Βλ. *Η Ελλάδα 10 χρόνια μπροστά: Προσδιορίζοντας το νέο εθνικό μοντέλο ανάπτυξης – Σύνοψη*, McKinsey & Company, Γραφείο Αθήνας, Σεπτέμβριος 2011, και *Hellas 20: 20: Supporting Investment in the Greek Economy – A Foreign Investor Perspective*, Boston Consulting Group, Οκτώβριος 2011.

ταυτόχρονα η χώρα να γίνεται αποδέκτης πληθυσμιακών πιέσεων από τη Μέση Ανατολή, την Αφρική και την Κεντρική Ασία.

Η τάση για το άμεσο μέλλον είναι ιδιαίτερα ανησυχητική. Κατ' αρχάς, οι περισσότερες από τις χώρες προέλευσης των μεταναστών έχουν το υψηλότερο ποσοστό νέων στον κόσμο, ενώ την ίδια στιγμή είναι βυθισμένες σε οικονομικές συνθήκες «παγίδας καθήλωσης στο χαμηλότερο οικονομικό σημείο» (low-level equilibrium trap).³⁰⁴ Δηλαδή σε έναν φαύλο κύκλο οικονομικής στασιμότητας, ο οποίος δημιουργεί στρατιές νέων ανέργων που τείνουν να εγκαταλείπουν τις χώρες τους. Έτσι, για παράδειγμα, υπολογίζεται ότι ο αραβικός κόσμος θα χρειαστεί μέσα στην επόμενη δεκαπενταετία 90 εκατομμύρια θέσεις εργασίας για να καλύψει τις επερχόμενες ανάγκες, και μια αύξηση του ΑΕΠ τουλάχιστον κατά 6,5% ετησίως ώστε να απορροφηθεί η κατά 3,3% αύξηση της εργατικής δύναμης.³⁰⁵ Μια αναπτυξιακή επίδοση, η οποία είναι άφραστη για τις περισσότερες χώρες της ευρύτερης περιοχής. Κοινώς, οι οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στον αραβικό κόσμο καθιστούν ολοένα και πιο πιθανή την αύξηση των κυμάτων μετανάστευσης από αυτόν.

Η οικονομική παγίδα στην οποία έχουν περιπέσει οι περισσότερες χώρες της Κεντρικής Ασίας,³⁰⁶ της Αφρικής³⁰⁷ και της Μέσης Ανατολής³⁰⁸ δημιουργεί

³⁰⁴ Η έννοια καθιερώθηκε από τον οικονομολόγο Richard R. Nelson τη δεκαετία του 1950. Ο Nelson περιγράφει έναν οικονομικό φαύλο κύκλο, όπου το χαμηλό κατά κεφαλήν ΑΕΠ οδηγεί σε αδυναμία αποταμίευσης και αδυναμία επενδύσεων, με συνέπεια την επιβράδυνση της οικονομικής δραστηριότητας, που συντηρεί τα ίδια επίπεδα φτώχειας κ.ο.κ. Το πρόβλημα των χωρών αυτών είναι κατά τι πολυπλοκότερο, μιας και στην εξίσωση θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και άλλες παραμέτρους, όπως ο υπερπληθυσμός, η εγχώρια και περιφερειακή πολιτική αστάθεια, η απόλυτη αναποτελεσματικότητα άκρως διεφθαρμένων κρατικών θεσμών κ.ο.κ. Βλ. Richard R. Nelson, «A Theory of the Low Level Equilibrium Trap in Underdeveloped Economies», *The American Economic Review* 47 (5), Δεκέμβριος 1956, σσ. 894-908.

³⁰⁵ International Monetary Fund, *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia*, Ουάσινγκτον 2010, σ. 32.

³⁰⁶ Για μια επισκόπηση των συνθηκών που επικρατούν στις χώρες της Κεντρικής Ασίας, και ιδιαίτερα στο Αφγανιστάν και το Πακιστάν, απ' όπου και το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού που καταφθάνει στη χώρα μας, βλ. Ταρίκ Αλί, *Η σύγκρουση των φονταμενταλισμών: Σταυροφορίες, Τζιχάντ και νεωτερικότητα*, Άγρα, Αθήνα 2003.

³⁰⁷ Μια συνολική επισκόπηση των αναπτυξιακών προβλημάτων της Αφρικής μπορεί κανείς να βρει στο Giovanni Arrighi, «The African Crisis: World Systemic and Regional Aspects», *New Left Review* 15, Μάιος-Ιούνιος 2002, σσ. 5-36.

εξαιρετικά ευνοϊκό περιβάλλον για την περαιτέρω παρόξυνση των διαφόρων πολιτισμικών αντιθέσεων που σοβούν στην περιοχή. Ένα εκρηκτικό μείγμα δημογραφικής υπερανάπτυξης, οικονομικής καθήλωσης, πολιτικής και πολιτισμικής κρίσης στήνει τη βάση πάνω στην οποία συντελούνται οι μαζικές μετακινήσεις προς τη Δύση. Και αν συμπεριλάβουμε σε αυτή την εξίσωση και τη γεωπολιτική αποδιάρθρωση των τελευταίων χρόνων στην ευρύτερη περιοχή, θα κατανοήσουμε ότι οι πληθυσμιακές πιέσεις που δέχεται η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια δεν είναι παροδικές, αλλά θα τείνουν να επαναλαμβάνονται διαρκώς τις επόμενες δεκαετίες. Τουλάχιστον μέχρις ότου οι χώρες της Κεντρικής Ασίας, της Αφρικής και της Μέσης Ανατολής αγγίξουν το όριο της «δημογραφικής μετάβασης», πάντως δηλαδή να αυξάνονται πληθυσμιακά με τον εκρηκτικό τρόπο που συνέβη τις προηγούμενες δεκαετίες. Σύμφωνα με εκτιμήσεις, η «δημογραφική μετάβαση» αναμένεται να συντελεστεί τα επόμενα χρόνια, απαιτείται όμως μια περίοδος ωρίμανσης του φαινομένου, ώστε να παραγάγει τα αποτελέσματά του στις κοινωνίες αυτές. Και εντωμεταξύ, οι πληθυσμιακές πιέσεις θα συνεχίζονται.³⁰⁹

Οι συνθήκες αυτές δημιουργούν μια τάση μαζικής πληθυσμιακής υποκατάστασης στην Ελλάδα, γεγονός το οποίο θα μεταβάλει την εθνική και πολιτισμική της φυσιογνωμία. Μέσα από αυτή την αλλαγή, όμως, θα συντελεστεί μια άλλη, μεγαλύτερη: η ριζική μεταβολή της πληθυσμιακής σύνθεσης θα προκαλέσει αναπόφευκτα τον γεωπολιτικό αναπροσανατολισμό της χώρας, καθώς με την εισαγωγή πληθυσμών θα εισαχθούν και οι πολιτισμικές τους αντιθέσεις. Έτσι, στις επόμενες δεκαετίες η Ελλάδα κινδυνεύει να απορροφηθεί στη χοάνη της γεωπολιτικής αστάθειας και των πολιτισμικών συγκρούσεων που σοβούν στην ευρύτερη περιοχή.

Αυτή την τάση θα περιγράψει εν μέσω της προσφυγικής ανθρωπιστικής κρίσης που βιώνει η χώρα μας στις αρχές του 2016 ο καθηγητής του Παντείου

³⁰⁸ Για τη Μέση Ανατολή (αλλά και τη Βόρεια Αφρική), βλ. Farzaneh Roudi-Fahimi και Mary Mederios Kent, «Challenges and Opportunities –The Population of the Middle East and North Africa», *Population Bulletin* 62 (2), Ιούνιος 2007.

³⁰⁹ Οι Youssef Courbage και Emmanuel Todd (*A Convergence of Civilizations*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2007) υποστηρίζουν ότι οι αναταραχές στο σύνολο του μουσουλμανικού κόσμου αποτελούν «κρίσεις δημογραφικής μετάβασης» προς την πληθυσμιακή σταθεροποίηση. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια πολυσύνθετη διαδικασία που βρίσκεται μεν σε εξέλιξη, ωστόσο θα τραβήξει σε μακρός, επιτείνοντας τις μεταναστευτικές ροές προς τη Δύση.

Πανεπιστημίου Γιώργος Κοντογιώργης, ο οποίος σε τηλεοπτική συνέντευξή του είπε χαρακτηριστικά: «...το μεσανατολικό μετακομίζει στην Ευρώπη και η Ελλάδα στη Μέση Ανατολή».³¹⁰

Οιονεί Λιβανοποίηση;

Οι παραπάνω τάσεις βρίσκουν αναλογίες σε μια γειτονική χώρα της νοτιοανατολικής Μεσογείου τους δύο προηγούμενους αιώνες, στον σημερινό Λίβανο.

Ο Λίβανος είναι η περιοχή με τη μεγαλύτερη συγκέντρωση χριστιανικών πληθυσμών στη Μέση Ανατολή και ταυτοχρόνως μια από τις πιο αυθεντικές πολυπολιτισμικές κοινωνίες της Μεσογείου, όντας ένα εθνοθησκευτικό μωσαϊκό που συγκροτήθηκε στη «μεγάλη διάρκεια» των πολιτισμικών ζυμώσεων που εξελίχθησαν στην περιοχή από τους ελληνιστικούς χρόνους μέχρι σήμερα.³¹¹

Το χριστιανικό στοιχείο διατηρούσε σε μεγάλο βαθμό την πλειοψηφία, τουλάχιστον μέχρι το τελευταίο μισό του 20ού αιώνα. Ωστόσο, χαρακτηριζόταν πάντοτε από έντονη κινητικότητα, γι' αυτό και θα κυριαρχήσει στα περισσότερα από τα πέντε μεγάλα ρεύματα εξόδου πληθυσμών από την περιοχή, τα οποία θα πραγματοποιηθούν από το 1880 και μετά.

Η αποφασιστική καμπή, ωστόσο, για την οριστική μεταβολή της σύνθεσης και της φυσιογνωμίας της λιβανέζικης κοινωνίας θα επέλθει κατά τον εμφύλιο πόλεμο της περιόδου 1975-1984. Τότε, ένα πολύ μεγάλο κομμάτι του χριστιανικού πληθυσμού θα εγκαταλείψει τη χώρα (περί τους 395.000), ανατρέποντας έτσι τους συσχετισμούς της πολυπολιτισμικής κοινωνίας. Σύμφωνα με τη γαλλική απογραφή του 1934, οι χριστιανικοί πληθυσμοί αποτελούσαν την πλειονότητα (54%), ενώ περίπου τα ίδια αποτελέσματα είχε και η άτυπη απογραφή του 1956.

Όμως πλέον η σχέση αυτή έχει ανατραπεί και πρόσφατα στοιχεία του CIA World Factbook εμφανίζουν τους χριστιανούς να αντιστοιχούν στο 39%, με τους μουσουλμάνους να αγγίζουν το 60% (κυρίως Σιίτες, Σουνίτες αλλά και Δρούζοι). Και

³¹⁰ Βλ. εκπομπή του Kontra Channel *Επί του Πιεστηρίου*, στις 22/2/2016. Πηγή: <https://www.youtube.com/watch?v=aoi-fjBLypI>, (τελευταία πρόσβαση 10/4/2016).

³¹¹ Βλ. David Robert Gilmour, *Lebanon: A Fractured Country*, Martin Robertson, Οξφόρδη 1983, σσ. 21-34.

υπάρχουν τάσεις περαιτέρω συρρίκνωσης, καθώς η γεννητικότητα των χριστιανών είναι πολύ μικρότερη από εκείνη των μουσουλμάνων.³¹²

Ο Λίβανος σταδιακά μεταβάλλεται σε μουσουλμανική χώρα, την ίδια στιγμή που η λιβανέζικη διασπορά κατακυριαρχείται από το χριστιανικό στοιχείο: υπολογίζεται ότι περίπου 12 εκατομμύρια λιβανέζικης καταγωγής ζουν ανά τον κόσμο, ως επί το πλείστον στη Νότια και Βόρεια Αμερική, ενώ τώρα ο συνολικός πληθυσμός της περιοχής είναι περί τα 4 εκατομμύρια.³¹³

Προφανώς, οι αναλογίες αυτές μας αφορούν *στη γενική τάση και όχι στην ένταση ή την εμβέλεια του φαινομένου*. Κυρίως έχουν να κάνουν με το γεγονός ότι τόσο η Ελλάδα όσο και ο Λίβανος είναι «χώρες των συνόρων», δηλαδή ιστορικοί χώροι σε μια γεωγραφική θέση όπου διασταυρώνονται οι γεωπολιτικές οντότητες της Δύσης και της Ανατολής, καθώς και ο Βορράς και ο Νότος.

Παρόλο που η ένταση και η εμβέλεια των φαινομένων διαφέρουν, κανείς δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο σταδιακής και πιο ήπιας «λιβανοποίησης» της ελληνικής κοινωνίας. Δυστυχώς, οι τάσεις που εκδηλώνονται αυτήν τη στιγμή (κρίση γεννητικότητας, φυγή σημαντικού μέρους των νεότερων γενιών, μεγάλη εισροή πληθυσμών κυρίως από τον μουσουλμανικό κόσμο) είναι πολύ ισχυρές και επιτρέπουν υποθέσεις εργασίας προς αυτή την κατεύθυνση.

Εξάλλου στη γεωπολιτική διάσταση του μεταναστευτικού φαινομένου στην Ελλάδα παρεμβαίνει και ένας άλλος παράγοντας. Πολύ συχνά, οι μετακινήσεις πληθυσμών προς τη χώρα αποτελούν αντικείμενο *πολιτικής μόχλευσης* από γειτονικά κράτη, προκειμένου να ενθαρρύνουν τις γεωπολιτικές μεταβολές που κυοφορούνται στις πληθυσμιακές μετακινήσεις. Είναι γνωστό ότι το τουρκικό κράτος, όχι μόνον δεν σέβεται τις συμφωνίες επανεισδοχής που έχει υπογράψει με την Ελλάδα, αλλά και ενθαρρύνει την εκτεταμένη λειτουργία³¹⁴ δουλεμπορικών κυκλωμάτων τα οποία μεταφέρουν μεταναστευτικούς πληθυσμούς προς την Ελλάδα.

³¹² Από το 1880 μέχρι σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί πέντε μεγάλα κύματα μετανάστευσης. Για περισσότερα, βλ. Eliane Fersan, «Syro-Lebanese Migration (1880-Present): “Push” and “Pull” Factors», *Middle East Institute*, 19/10/2010. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.mei.edu/content/syro-lebanese-migration-1880-present-%E2%80%9Cpush%E2%80%9D-and-%E2%80%9Cpull%E2%80%9D-factors> (τελευταία πρόσβαση 19/8/2015).

³¹³ Lebanon Information Centre, *Lebanese Demographic Reality*, Βυρηττός 2013, σ. 4.

³¹⁴ Σύμφωνα με τον καθηγητή διεθνών σχέσεων και ερευνητή των δικτύων της παράνομης μετανάστευσης στην Τουρκία Ahmet İcduygu, το δουλεμπορικό σύστημα προώθησης των μεταναστών

Το γεγονός αναφέρει η ίδια η Frontex, η Ευρωπαϊκή υπηρεσία για τον έλεγχο της επιχειρησιακής συνεργασίας στα εξωτερικά σύνορα της Ε.Ε., σε αρκετές εκθέσεις της.³¹⁵ Εξάλλου, ο τότε υπουργός Εξωτερικών της Τουρκίας Αχμέτ Νταβούτογλου ήταν κάτι παραπάνω από σαφής όταν αιτιολόγησε την πολιτική της Τουρκίας που ήρε τη θεώρηση βίζας για τους πολίτες 60 χωρών που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή:

Οι προσπάθειές μας να διαμορφώσουμε καθεστώτα ελεύθερης μετακίνησης, αποσκοπούν στο να καταστήσουν το «στρατηγικό βάθος» [της Τουρκίας] ένα επιχειρησιακό σχέδιο στο οποίο όλοι οι λαοί και τα κράτη της περιοχής θα κερδίζουν από την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ τους.³¹⁶

από την Τουρκία προσιδιάζει σε μια φορντιστική γραμμή παραγωγής. Το δίκτυο στήνεται αλυσιδωτά, πόλη με την πόλη, και ο ένας κρίκος του δικτύου γνωρίζει μόνον τον επόμενο, ώσπου οι μετανάστες να καταλήξουν στα παράλια της Μικράς Ασίας ή την Κωνσταντινούπολη. Από εκεί μεταφέρονται στην Ελλάδα αμέσως ή έως ότου συγκεντρώσουν το τελικό ποσό με το οποίο θα περάσουν τα σύνορα. Ahmet İcduygu, «Transborder Crime between Turkey and Greece: Human Smuggling and its Regional Consequences», *Southeast European and Black Sea Studies* 4 (2), Μάιος 2004, σσ. 294-314.

³¹⁵ «Εκτιμάται ότι ολοένα και περισσότεροι μετανάστες αναμένεται να εκμεταλλευτούν τις τουρκικές πολιτικές για τη βίζα καθώς και την εξάπλωση των τουρκικών αερογραμμών, που μεταφέρουν ολοένα και περισσότερους επιβάτες από διαρκώς αυξανόμενους προορισμούς, προκειμένου να καταφθάσουν στη χώρα και από εκεί να διέλθουν παράνομα στην Ε.Ε.», Frontex, *AnnualRiskAnalysis 2012*, Βαρσοβία 2012, σσ. 4-5. Επίσης, στις 28 Μαΐου 2012, η Frontex θα υπογράψει μνημόνιο συνεργασίας με τις τουρκικές αρχές. Η ίδια η υπηρεσία, όμως, αναφέρει ότι η αντιπροσωπεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην Τουρκία δεν κατόρθωσε να έρθει σε επαφή με τις τουρκικές αρχές για τη συγκεκριμενοποίηση των όρων της συμφωνίας. «Σε συνέντευξη με τον εκπρόσωπο της αντιπροσωπείας της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στην Τουρκία Erwan Marteil αποκαλύπτεται ότι οι όροι της συνεργασίας αυτής παραμένουν ασαφείς. Η αντιπροσωπεία δεν κατόρθωσε να μιλήσει με τις τουρκικές αρχές για αυτό το ζήτημα. Παρά τις επανειλημμένες εκκλήσεις για συνάντηση με το υπουργείο Εξωτερικών και το υπουργείο Εσωτερικών, ουδέποτε επιτεύχθηκε συνάντηση, αφού σύμφωνα με τις τουρκικές αρχές κανένας εκπρόσωπος δεν ήταν διαθέσιμος. Η αντιπροσωπεία δεν μπόρεσε να συναντήσει κανέναν από εκείνους που ουσιαστικά είναι υπεύθυνοι για την υιοθέτηση του Μνημονίου. Σύμφωνα με την αντιπροσωπεία της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Άγκυρα, η Τουρκία είναι διστακτική στο να επιτρέψει στη Frontex περαιτέρω ανάμειξη στο εσωτερικό της», βλ. Frontex, *Ελλάδα - Τουρκία: Τα σύνορα της άρνησης*, Μάιος 2014, σσ. 21-22.

³¹⁶ Αχμέτ Νταβούτογλου, συνέντευξη στο *AUC Cairo Review*, 12/3/2012. Διαθέσιμο στη διεύθυνση: <http://goo.gl/7t4mQ> (τελευταία πρόσβαση 22/9/2015).

Γνωρίζουμε, φυσικά, από το βιβλίο του³¹⁷ ότι η θεωρία του Νταβούτογλου περί στρατηγικού βάθους αποτελεί την αιχμή της τουρκικής πολιτικής για την ανάδειξη της χώρας σε περιφερειακή ηγεμονική δύναμη. Ούτως ή άλλως, η χρησιμοποίηση των πληθυσμιακών μετακινήσεων ως «εργαλείου» εξασφάλισης πολιτικής, οικονομικής και πολιτισμικής επιρροής αποτελεί *παραδοσιακή και διαχρονική πρακτική* του τουρκικού κράτους, τόσο στην οθωμανική όσο και στη σύγχρονη περίοδο.³¹⁸ Άλλωστε, η γεωστρατηγική παράμετρος των πληθυσμιακών μετακινήσεων έχει πλέον αναγνωριστεί και διεθνώς.³¹⁹

Σε αυτό το περιβάλλον δημιουργούνται οι προϋποθέσεις σταδιακής μεταβολής της εθνολογικής σύνθεσης της ελληνικής κοινωνίας καθώς και τάσεις πολυκατακερματισμού της πολιτισμικής της συνοχής, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει να βρεθεί στη χοάνη των συγκρούσεων και των αντιπαραθέσεων που σοβούν στις μεγάλες εστίες αποσταθεροποίησης με τις οποίες συνορεύει – τα κατεξοχήν πεδία όπου βρίσκεται σε εξέλιξη μια εκτεταμένη σύγκρουση, η οποία συνδυάζει τους αγώνες κατανομής με την πολιτισμική αντιπαράθεση. Κατά κάποιον τρόπο, η ραγδαία εισροή μεταναστευτικών ρευμάτων από την Κεντρική Ασία, τη Μέση Ανατολή και την Αφρική σπρώχνει την Ελλάδα από την εξωτερική δακτύλιο-περιφέρεια προς τον πυρήνα των συγκρούσεων που κυριαρχούν σε αυτές τις περιοχές.

Και εδώ η αδυναμία της ελληνικής πολιτείας να παρέμβει είναι κάτι παραπάνω από εμφανής. Οι κοινωνικοί και οικονομικοί αυτοματισμοί που κυριάρχησαν την πρώτη περίοδο του μεταναστευτικού φαινομένου (1990-2005) δίνουν τη θέση τους σε γεωπολιτικούς αυτοματισμούς πολλαπλάσιας ισχύος, που έχουν ακόμα μεγαλύτερες συνέπειες στην εξέλιξη του μεταναστευτικού ζητήματος.

³¹⁷ Αχμέτ Νταβούτογλου, *Το στρατηγικό βάθος: Η διεθνής θέση της Τουρκίας*, Ποιότητα, Αθήνα 2010. Για μια κριτική της τουρκικής πολιτικής, βλ. Γιώργος Καραμπελιάς (επιμ.), *Νεο-οθωμανισμός στη σύγχρονη Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2010.

³¹⁸ Για τη μετακίνηση πληθυσμών ως μέθοδο «οθωμανικής κατάκτησης», βλ. Halil Inalcik, «Methods of Ottoman Conquest», *Studia Islamica* 2, 1954, σσ. 122 κ.ε. Για τις ανάλογες πρακτικές του κινήματος των Νεοτούρκων που σφράγισαν την ίδρυση του τουρκικού κράτους, βλ. Φουάτ Ντουντάρ, *Ο Κώδικας της σύγχρονης Τουρκίας: Η μηχανική των εθνοτήτων της «Ένωσης και Προόδου» 1913-1918*, Έκδοση του Νέου Κύκλου Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 2014.

³¹⁹ Kelly M. Greenhill, *Weapons of Mass Migration: Forced Displacement, Coercion and Foreign Policy*, Cornell University Press, Μασ. 2010, Ραούλ Ζιμπέκι, *Αυτονομίες και χειραφετήσεις*, Αλάνα, Αθήνα 2010, σ. 119.

Το γεγονός αυτό καταδεικνύεται περίτρανα και στο πλαίσιο ενός *τρίτου κύματος μετακίνησης πληθυσμών* που δέχεται η Ελλάδα από το 2015 και μετά. Οι «παράγοντες ώθησης» αυτού του πληθυσμού από τη Συρία, τη Λιβύη, το Ιράκ, το Ιράν θα είναι *κυρίως γεωπολιτικοί*, ενώ θα αναδειχθεί πολύ έντονα ο ρόλος της Τουρκίας στη μόχλευση των ροών αυτών προς την Ελλάδα. Η ανάλυση των χαρακτηριστικών αυτού του νέου κύματος δεν εμπίπτει στο αντικείμενο της παρούσας μελέτης, να σημειωθεί ωστόσο ότι οι πτυχές που αναδείξαμε ως εδώ όχι μόνον παραμένουν, αλλά και ενισχύονται σε αυτήν τη νέα φάση του μεταναστευτικού ζητήματος για την Ελλάδα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ ΣΤΗ ΓΕΙΤΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΝΤΕΛΕΗΜΟΝΑ

Τα αντικείμενα της κοινωνικής έρευνας, δηλαδή οι άνθρωποι, οι κοινωνικές ομάδες και οι κοινωνικοί θεσμοί, θα πρέπει να μελετώνται στο επίκεντρο της κοινωνικής ζωής.

E. W. Burgess³²⁰

Για την μεθοδολογία της έρευνας

Η μελέτη του μεταναστευτικού ζητήματος, έτσι όπως εκδηλώθηκε και εξελίχθηκε στον Άγιο Παντελεήμονα Αχαρνών, υπήρξε μια μακροχρόνια διαδικασία η οποία πήρε διάφορες μορφές. Σημείο αφετηρίας, η εγκατάσταση και η διαμονή στη γειτονιά κατά το μεγαλύτερο μέρος της περιόδου στην οποία έλαβαν χώρα τα γεγονότα στα οποία θα αναφερθούμε (2007-2012).

Στο πλαίσιο της μελέτης χρησιμοποιήθηκε ένα ευρύ ερευνητικό υλικό: σημειώσεις σχετικά με κρίσιμα επεισόδια των κινητοποιήσεων και των συγκρούσεων που έλαβαν χώρα στη γειτονιά, εντυπώσεις από συζητήσεις με γείτονες και κατοίκους, καθώς και απομαγνητοφωνημένο υλικό από 23 εκτεταμένες συνεντεύξεις με άτομα και των δύο πλευρών που είχαν κεντρικό ρόλο στα γεγονότα. Το υλικό πλαισιώθηκε και από δευτερογενείς πηγές: ανακοινώσεις και προκηρύξεις, δημοσιεύματα εφημερίδων και συνεντεύξεις, αποσπάσματα τηλεοπτικών συζητήσεων και αντιπαραθέσεων καθώς και τη λιγοστή σχετική βιβλιογραφία για το ζήτημα. Στην επίσημη βιβλιογραφία, ο συνδυασμός αυτών των πρακτικών απαντά ως «συμμετοχική παρατήρηση».³²¹

³²⁰ E. W. Burgess, «Basic Social Data», στο T.V. Smith και L.D. White (επιμ.), *An Experiment in Social Science Research*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1929, σ. 47.

³²¹ «Όπως έχουν παρατηρήσει αρκετοί σχολιαστές, είναι μάλλον παραπλανητικό να θεωρείται ότι η συμμετοχική παρατήρηση είναι μια μέθοδος. Αντιθέτως [...] αφορά χαρακτηριστικό συνδυασμό μεθόδων και τεχνικών που χρησιμοποιείται για τη μελέτη συγκεκριμένων θεμάτων: πρωτόγονες κοινωνίες, υποκοουλτούρες, σύνθετες οργανώσεις (π.χ. νοσοκομεία, συνδικάτα και επιχειρήσεις), κοινωνικά κινήματα, μικρές κοινωνίες και άτυπες κοινωνικές ομάδες (π.χ. συμμορίες και ομάδες

Στο πλαίσιο των συνεντεύξεων, η ταυτότητα του ερευνητή ήταν εξαρχής γνωστή, όχι μόνον επειδή τη συνιστά, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, η βιβλιογραφία,³²² αλλά και επειδή, λόγω των ιδιαίτερων συνθηκών που επικράτησαν στη γειτονιά, κυρίως της σφοδρής αντιπαράθεσης και της παροξυστικής πόλωσης που τη συνόδευσε, υπήρξε αυξημένη επιφύλαξη όλων των πλευρών για τα πραγματικά κίνητρα της έρευνας. Οι εμπλεκόμενοι εκδήλωναν μεγάλη καχυποψία, ενώ όσοι παρέμεναν αμέτοχοι φοβούνταν να μιλήσουν. Η γνωστοποίηση όμως των ερευνητικών κινήτρων ήρε αυτές τις επιφυλάξεις και η στάση όλων άλλαζε όταν μάθαιναν ότι η συνέντευξη γίνεται στο πλαίσιο μιας διδακτορικής διατριβής. Τώρα ο άνθρωπος που είχαν απέναντί τους δεν ήταν ούτε δημοσιογράφος ούτε και πολιτικός ή δημόσιος λειτουργός, ιδιότητες που στην ελληνική κοινωνία είναι πλέον τελείως απαξιωμένες, πόσο μάλλον σε ένα πεδίο έντονων κοινωνικών συγκρούσεων.

Για τις συνεντεύξεις επιλέχθηκαν κάτοικοι της γειτονιάς που έπαιξαν ενεργό ρόλο στις κινητοποιήσεις, από τη μία και την άλλη πλευρά, άνθρωποι που πολύ συχνά βρέθηκαν σε αντιπαράθεση μεταξύ τους, ενίοτε και βίαιη. Εκτός από αυτούς όμως συμπεριλήφθηκαν και άτομα που ο ίδιος ο κοινωνικός τους ρόλος στη γειτονιά αποτελεί, τρόπον τινά, ένα σφαιρικότερο παρατηρητήριο της καθημερινότητάς της: εκπαιδευτικοί, ιδιοκτήτες μαγαζιών της τοπικής αγοράς, εργαζόμενοι στις κοινωνικές δομές της γειτονιάς, οι οποίες είναι πολλές καθώς θεωρείται από τις πιο υποβαθμισμένες της Αθήνας. Οι μαρτυρίες τους υπήρξαν εξίσου σημαντικές, καθώς αποτύπωναν μια τρίτη σκοπιά που δεν εμπλεκόταν στην ψυχική και συναισθηματική ένταση των συγκρούσεων. Άλλωστε, παρά τη σφοδρότητα της σύγκρουσης, αυτή η μερίδα των κατοίκων, που τήρησαν ουδέτερη στάση και αντιμετώπισαν με επιφύλαξη και τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές, ήταν και πλειοψηφική.

εργαζομένων). Αυτός ο χαρακτηριστικός συνδυασμός τεχνικών, όπως εκφράζεται στη δουλειά του ανθρωπολόγου που ζει ανάμεσα σε ιθαγενείς σε περιβάλλον απομονωμένο, συμπεριλαμβάνει ουσιαστική κοινωνική επαφή με τα υποκείμενα της μελέτης, συστηματική παρατήρηση σημαντικών γεγονότων και καταστάσεων, ορισμένες τυποποιημένες και πολύ περισσότερο μη τυποποιημένες συνεντεύξεις, κάποιο βαθμό συστηματικής μέτρησης, αρχεία και έγγραφα, και ευελιξία όσον αφορά την κατεύθυνση της μελέτης». G.J. McCall και J.L. Simmons (επιμ.), *Issues in Participant Observation: A Text and Reader*, Addison - Wesley, Ρήντινγκ-Μασ. 1969, σ. 1, παρατίθεται στο Νότα Κυριαζή, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998, σ. 245.

³²² Άννα Λυδάκη, *Ποιοτικές μέθοδοι της κοινωνικής έρευνας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001, σ. 147.

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε υπό μια συγκεκριμένη σκοπιά και θέση, η οποία θα πρέπει να ξεκαθαριστεί εξ αρχής προκειμένου να υπάρξει έλεγχος και αναστοχασμός.³²³ Κίνητρο λοιπόν για την επιλογή της εν λόγω έρευνας αποτέλεσε το γεγονός ότι ο ερευνητής βίωσε το συγκεκριμένο φαινόμενο από μια τρίτη πολιτική σκοπιά, όχι ουδετερότητας, αλλά *αδυναμίας ταύτισης* με τη μία ή την άλλη πλευρά. Ο λόγος είναι απλός. Από τη μια ήταν προφανές ότι η συσσώρευση εκατοντάδων εξαθλιωμένων σε μια πολύ μικρή έκταση πυκνά δομημένου αστικού χώρου θα δημιουργούσε σοβαρότατο κοινωνικό αδιέξοδο, γεγονός το οποίο ο πόλος που τάχθηκε με την πλευρά των μεταναστών υποτίμησε συστηματικά, κι από την άλλη, στη μερίδα των κατοίκων που κινητοποιήθηκε για να καταγγείλει αυτό το αδιέξοδο πολύ σύντομα κυριάρχησαν φωνές ακραία αντιμεταναστευτικές, με ρατσιστική μάλιστα έκφραση. Αυτή η πραγματικότητα θα οδηγήσει μεγάλο μέρος των κατοίκων σε αναγκαστική αποστασιοποίηση από την ίδια τη διαμάχη, και θα εγκλωβιστεί μέσα στην πόλωσή της. Όχι γιατί δεν είχε *άποψη* και *θέση* για ένα φαινόμενο που επηρέαζε αποφασιστικά την καθημερινότητα όλων, αλλά γιατί το είδος των κινητοποιήσεων και η κλιμάκωση της αντιπαράθεσης καταδίκασε όλους αυτούς τους ανθρώπους στη *σιωπή*.

Ζώντας την εξέλιξη του μεταναστευτικού ζητήματος στον Άγιο Παντελεήμονα, μπορώ να ισχυριστώ ότι τα πρωτοσέλιδα των εφημερίδων που κάλυπταν τα γεγονότα αυτής της αντιπαράθεσης και ήθελαν να εξελίσσεται εκεί ένας καθημερινός κοινωνικός πόλεμος δεν ήταν προϊόν δημοσιογραφικής υπερβολής. Όντως, στο αποκορύφωμα της έντασης, η γειτονιά της Αχαρνών έμοιαζε κυριολεκτικά να βρίσκεται σε *πολιορκία*, με την πλειονότητα των κατοίκων να βιώνει αυτή την πραγματικότητα ωσαν *άμαχος πληθυσμός* σε αδιέξοδο.

Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδείξει τους όρους αυτού του αδιεξόδου: να εμβαθύνει, μέσα από έρευνα πεδίου, στην πραγματικότητα των κοινωνικών και πολιτισμικών αντιθέσεων που ξέσπασαν στη γειτονιά, καθώς και στην αλληλεπίδραση των παραγόντων που τις κλιμάκωσαν, υπονομεύοντας καίρια και αποφασιστικά όχι μόνον τη συνύπαρξη των Ελλήνων και των μεταναστών, αλλά,

³²³ «Το ερωτών υποκείμενο οφείλει πρωτίστως να στραφεί στον εαυτό του και να στοχαστεί τα κίνητρά του. Όταν γνωρίζουμε τα κίνητρα των πράξεών μας, τις ανάγκες που ενδεχομένως επιθυμούμε να καλύψουμε, είμαστε σε θέση να ελέγχουμε καλύτερα τη δράση μας σε οποιονδήποτε τομέα». Στο *ίδιο*, σ. 157.

βαθύτερα, ακόμη και τον ίδιο το βίο των κατοίκων μέσα σε ένα τόσο εχθρικό κοινωνικό περιβάλλον.

Υπό αυτή την έννοια, η μελέτη μπορεί να ιδωθεί και ως μια εκ των υστέρων απόπειρα παρέμβασης στο φαινόμενο από μια τρίτη σκοπιά, η οποία δεν κατάφερε ποτέ να εκφραστεί τη στιγμή της κλιμάκωσής του. Προφανώς, στην έρευνα υπάρχει και απώτερη στόχευση, καθώς οι όροι και οι συνθήκες που οδήγησαν σε αδιέξοδο το μεταναστευτικό ζήτημα στον Άγιο Παντελεήμονα αναπαράγονται στις μέρες μας σε πανεθνική κλίμακα και, συνεπώς, οι μηχανισμοί και οι διαδικασίες του αδιεξόδου αναλύονται και αναδεικνύονται με μια πρόθεση συμβολής, ώστε αυτό να μην επαναληφθεί σε μεγαλύτερη κλίμακα.

Μπορεί άραγε μια έρευνα να έχει τέτοιες αξιώσεις, που σαφέστατα κινούνται στον αντίποδα της *αξιολογικής ουδετερότητας*; Μήπως αυτές οι προθέσεις την τοποθετούν σε εξωεπιστημονικές ή, χειρότερα, σε αντιεπιστημονικές κατευθύνσεις, επηρεάζοντας αποφασιστικά τα ίδια τα πορίσματά της;

Σημαντικές πτυχές στη θεωρητική παράδοση της ποιοτικής κοινωνικής έρευνας έχουν απαντήσει ήδη σε αυτό το ερώτημα. Οι πρωτοπόροι της στη *Σχολή του Σικάγου*, στις αρχές του προηγούμενου αιώνα, την ανέπτυξαν ως εργαλείο ανανέωσης της κοινωνιολογικής θεωρίας, την οποία ήθελαν να έχει ενεργό ρόλο στο σχεδιασμό πολιτικών για την αντιμετώπιση διαφόρων κοινωνικών προβλημάτων. Όπως είναι γνωστό, το μεταναστευτικό ζήτημα ήταν ένα από τα κεντρικά ζητήματα του έργου που άφησαν πίσω τους, ιδιαίτερα οι κυριότεροι εκπρόσωποι της σχολής Robert E. Park και E. W. Burgess.³²⁴

Διόλου παράξενο, αν αναλογιστεί κανείς ότι ανέπτυξαν την επιστημονική τους δραστηριότητα σε μια πόλη που είδε τον πληθυσμό της να δεκαπλασιάζεται, εν μέσω του μεγάλου κύματος πληθυσμιακών εισροών, στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού. Καρπός της ερευνητικής τους δραστηριότητας ήταν οι θεωρητικές επεξεργασίες για τον *κύκλο διαφυλετικών σχέσεων* (Cycle of Race Relation), την αφομοίωση κ.ά.³²⁵

³²⁴ Svend Brinkmann, Michael Hviid Jacobsen και Søren Kristiansen, «Historical Overview of Qualitative Research in the Social Sciences», στο Patricia Leavy, *The Oxford Handbook of Qualitative Research*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2014, σ. 25.

³²⁵ Robert E. Park – E. W. Burgess, *Introduction to the Science of Sociology*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1921.

Η Σχολή του Σικάγου, βέβαια, δεν είναι η μόνη περίπτωση όπου η κοινωνιολογική έρευνα είχε αξιώσεις δραστήριας παρέμβασης στα δημόσια πράγματα. Την ίδια εποχή, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα, η *Σχολή της Φρανκφούρτης* θα επεξεργαστεί ένα φιλόδοξο πρόταγμα, θέτοντας την *Κριτική θεωρία* της στην υπηρεσία της κοινωνικής αλλαγής.

Για τη σχέση της κριτικής κοινωνικής θεωρίας με την «εμπειρική κοινωνιολογία» οι Αντόρνο και Χορκχάμερ ασκούν κριτική στον αγγλοσαξονικό εμπειρισμό, καταγγέλλοντας ότι η μέριμνά του για εξειδίκευση, πολυκατακερματισμό του γνωστικού αντικειμένου και αποδόμηση ενός λόγου που αξιώνει καθολική φιλοσοφική και κοινωνική ισχύ αποτελεί έκφραση αλλοτρίωσης των ανθρωπιστικών επιστημών και αξίωση υπαγωγής τους στον εργαλειακό λόγο του πολιτικού ή οικονομικού management. Απέναντι σε αυτόν, υποστηρίζουν

[...] είναι σήμερα καθήκον της πραγματικής κοινωνικής θεωρίας να συγκρίνει ακατάπαυστα τις έννοιες με τις πραγματικές σχέσεις, όπως και στις μέρες του Αριστοτέλη. Είναι ακριβώς η θεωρία της κοινωνίας για την οποία η αλλαγή δεν αντιπροσωπεύει απλώς μια φράση που επικαλούνται με ευλάβεια τα κυριακάτικα κηρύγματα, η οποία πρέπει να εργάζεται για να ενσωματώσει ολόκληρη τη δύναμη των ανθιστάμενων γεγονότων, εάν δεν θέλει να παραμείνει ένα αδύναμο όνειρο του οποίου η αδυναμία αποβαίνει πάντα σε όφελος της δύναμης του υπάρχοντος. Η συγγένεια της εμπειρικής κοινωνικής έρευνας με την πράξη, την αρνητική στιγμή της οποίας δεν πρέπει να εκτιμά κανείς ελαφρά τη καρδιά, περιλαμβάνει επίσης τη δυνατότητα τόσο για αποκλεισμό της αυτοεξαπάτησης όσο και για επέμβαση στην πραγματικότητα με ακρίβεια και αποτελεσματικότητα. Η τελική νομιμοποίηση της διαδικασίας βρίσκεται στην ενότητα θεωρίας και πράξης, η οποία δεν θα χάνεται σε μια ελεύθερα αιωρούμενη ενόραση, ούτε θα βυθιστεί σε μια ενασχόληση γεμάτη αναστολές. Η τεχνική εξειδίκευση δεν μπορεί να ξεπεραστεί μέσα από, κατά κάποιον τρόπο, συμπληρωματικά προστιθέμενες, αφηρημένες και μη δεσμευτικές ανθρωπιστικές απαιτήσεις. Ο δρόμος του πραγματικού ανθρωπισμού περνά μέσα από τα εξειδικευμένα και τεχνικά

προβλήματα, στο βαθμό που επιτυγχάνεται να κατανοηθεί η σημασία τους για το κοινωνικό σύνολο, και απ' αυτό να εξαχθούν οι συνέπειες.³²⁶

Μετά τη δεκαετία του 1960, θα υπάρξει αναζωογόνηση των κοινωνικά και πολιτικά ευαισθητοποιημένων ερευνητικών πρακτικών. Η «εργατική έρευνα» των Ιταλών μαρξιστών,³²⁷ η λατινοαμερικάνικη «παιδαγωγική της ελευθερίας» του Πάουλο Φρέιερ³²⁸ αποτελούν ορισμένες χαρακτηριστικές τάσεις αυτού του ρεύματος, το οποίο και θα αποκρυσταλλωθεί μετά τη δεκαετία του 1980 σε μια ιδιαίτερη συνιστώσα της *συμμετοχικής έρευνας* που αναδεικνύει τη σημασία της αλληλεπίδρασης ερευνητή και ερευνητικού υποκειμένου και επικεντρώνει σε αυτήν για την παραγωγή των ερευνητικών αποτελεσμάτων, που στρατεύονται στην υπηρεσία της κοινωνικής αλλαγής.³²⁹

Η στράτευση της έρευνας, όμως, ενέχει και έναν πολύ σοβαρό κίνδυνο. Σαν σε παραλλαγή της κβαντικής αρχής της απροσδιοριστίας του Χάιζενμπεργκ, είναι ικανή να μετατοπίσει με την οπτική της τα δεδομένα της πραγματικότητας καθώς και τις στάσεις και τις συμπεριφορές των ανθρώπων που καλείται να ερευνήσει. Πόσο μάλλον όταν το ευρύτερο πνευματικό περιβάλλον κατακυριαρχείται από μια μεταμοντέρνα αντίληψη υποτίμησης των γεγονότων, όπου τα πάντα ανάγονται σε «κατασκευές» και λογίζονται ως προϊόντα αυθαίρετων «αφηγήσεων».

³²⁶ Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης, *Κοινωνιολογία: Εισαγωγικά δοκίμια*, Κριτική, Αθήνα 1987, σ. 157.

³²⁷ Σχολιάζοντας τη φιλοσοφία της «εργατικής έρευνας», ο Giovanni Arrighi, από τους βασικούς θεωρητικούς θεμελιωτές, θα πει σε συνέντευξή του στον David Harvey: «Δεν πρόκειται να σας πω τι να κάνετε, επειδή εσείς γνωρίζετε πολύ περισσότερα από όσα θα μπορέσω εγώ ποτέ να μάθω για την κατάσταση στην οποία βρίσκεστε. Αλλά είμαι σε καλύτερη θέση να καταλάβω το ευρύτερο πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή κινείται. Έτσι, η συναλλαγή μας θα πρέπει να βασίζεται στο γεγονός ότι εσείς θα μου πείτε για την κατάσταση στην οποία βρίσκεστε κι εγώ θα σας πω το πώς αυτή συσχετίζεται με το ευρύτερο πλαίσιο, το οποίο δεν μπορείτε να δείτε, ή τουλάχιστον μπορείτε να το δείτε μόνο μερικά, από τη θέση στην οποία βρίσκεστε». Βλ. Τζιοβάνι Αρίγκι, *Τα μονοπάτια του κεφαλαίου*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2015, σ. 160-161. Περισσότερα για την εργατική έρευνα. βλ. Asad Haider και Salar Mohandesī, «Workers' Inquiry: A Genealogy», *Viewpoint Magazine* 3 (3), Σεπτέμβριος 2013.

³²⁸ Για τη συμβολή της *παιδαγωγικής της ελευθερίας* του Paulo Freire, αλλά και του ρεύματος της *θεολογίας της απελευθέρωσης* στη στρατευμένη κοινωνική έρευνα, βλ. Margaret R. Boyd, «Community-Based Research: Understanding the Principles, Practices, Challenges, and Rationale», στο Patricia Leavy, *The Oxford Handbook*, ό.π., σ. 499.

³²⁹ Στο ίδιο.

Ο κίνδυνος είναι υπαρκτός. Και ίσως μπορέσουμε να τον αντιμετωπίσουμε αν τον ομολογήσουμε ανοιχτά. Βέβαια το αν εν τέλει τον ξεπεράσουμε, είναι ζήτημα που εναπόκειται στην κρίση του αναγνώστη.

Η γειτονιά την εικοσαετία 1970-1990

Η γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών ορίζεται χωροταξικά από τα οικοδομικά τετράγωνα που περικλείονται μεταξύ των οδών 28ης Οκτωβρίου, Αγίου Μελετίου, Λιοσίων (Σταθμός Αττικής) και Ιουλιανού, όλες παλιές γειτονιές³³⁰ του αθηναϊκού κέντρου.³³¹

Μεταπολεμικά, και μέχρι τη δεκαετία του 1970, η γειτονιά είχε χαρακτήρα μεσοαστικό, όπως θυμούνται και πολλοί από τους συνεντευξιαζόμενους κατοίκους, άντρες και γυναίκες οι οποίοι γεννήθηκαν και έζησαν όλη τους τη ζωή στη γειτονιά, ή την εγκατέλειψαν πρόσφατα αναζητώντας ασφαλέστερο κοινωνικό περιβάλλον.

[...] Γεννήθηκα το 1960 στο σπίτι της μητέρας μου, στην Αχαρνών, σ' αυτό το σπίτι ήρθαμε το 1964, μόλις είχε χτιστεί η πολυκατοικία. Είναι η περίοδος που αυτή η περιοχή γίνεται περιοχή της αστικής τάξης – γιατροί, δικηγόροι, αρχιτέκτονες και λοιποί αποκτούν διαμερίσματα εδώ, όπου ήδη υπάρχουν στα παλιά νεοκλασικά παλιές οικογένειες, για παράδειγμα η οικογένεια Παυλίδη, της σοκολατοποιίας Παυλίδη που υπάρχει ακόμα το σπίτι τους εδώ πιο κάτω. Άρα θεωρείται μια καλή περιοχή, ανερχόμενη (Μ.Β.)

Ο Γ.Μ. (58 ετών), που εγκατέλειψε την περιοχή προ διετίας, μην αντέχοντας, όπως ο ίδιος δηλώνει, τη ραγδαία υποβάθμιση της καθημερινότητας λόγω της μετατροπής της γειτονιάς σε «αποθήκη εξαθλιωμένων ανθρώπων», επισημαίνει την κοινωνική γεωγραφία της περιοχής, τις γραμμές του ηλεκτρικού σιδηροδρόμου που χώριζαν τις

³³⁰ Οι περιοχές που συναπαρτίζουν τη συνοικία εντάχθηκαν διαδοχικά στο σχέδιο πόλης την εικοσαετία 1867-1887. Βλ. Κώστας Μπίρης, *Αι Αθήναι*, Μέλισσα, Αθήνα 2005, σσ. 318-319.

³³¹ Ο ομώνυμος ναός θεμελιώθηκε το 1910, ενώ ο πρώτος εξωραϊστικός σύλλογος –δείγμα ωρίμανσης της ζωής στη συνοικία– ιδρύεται την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα. Ένα άλλο δείγμα που καταδεικνύει τη σημασία της γειτονιάς είναι ότι ο Σπυρίδων Μερκούρης θα τη συμπεριλάβει στις «περιοδείες» που πραγματοποιεί στις τότε απόκεντρες συνοικίες της Αθήνας ήδη από το 1903. Για περισσότερα, βλ. Νίκος Ποταμιάνος, «Κέντρο και γειτονιές της Αθήνας 1870-1922», *Ανακοίνωση στο Σεμινάριο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών: Το κέντρο της Αθήνας από τον 19ο στον 21ο αιώνα: Μία διεπιστημονική προσέγγιση*, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα του Κέντρου. Ηλεκτρονική διεύθυνση: www.ekke.gr/images/PDF/Abstract-potamianos.pdf. (τελευταία πρόσβαση 21/7/2015).

φτωχότερες από τις πιο ευκατάστατες περιοχές, με την κοινωνική θέση των κατοίκων να κλιμακώνεται καθώς πλησιάζουμε στην Πατησίων.

Υπήρχε ένας διαχωρισμός, όταν πέρναγες τις γραμμές του ηλεκτρικού και πάνω, άλλαζε ο κόσμος. Εγώ γεννήθηκα στα Σεπόλια, στον Άγιο Μελέτη, οι γραμμές του ηλεκτρικού ήταν μια τομή, θυμάμαι μικρός δηλαδή πέρναγα αυτήν τη γραμμή και από εκεί και πάνω ήταν άλλος κόσμος, δηλαδή, εμείς που μέναμε κάτω από τις γραμμές ήμασταν πολύ φτωχά στρώματα σε σχέση με τον κόσμο που έμενε πάνω από τις γραμμές, εκεί που ξεκινούσε ο Άγιος Παντελεήμονας και όταν έφτανες και στην Πατησίων ντρεπόσουν να περπατήσεις εκείνη την εποχή.

Ένας τρίτος κάτοικος της περιοχής, ο Γ.Χ. (77 ετών), προσθέτει:

Η σύνθεση ήτανε μάλλον εξωτική, με τη θετική έννοια, δηλαδή εκεί μένανε καλλιτέχνες πολλοί, γραφειοκράτες υψηλοί, απόγονοι παλαιών οικογενειών, εδώ είναι και τα σπίτια τους, που τα περισσότερα σώζονται ακόμα, παρά χτιστήκαν τη δεκαετία του '50 και πριν ακόμα, ψηλοτάβανα, θα τα έχεις δει.

Οι μεταβολές στην κοινωνική σύνθεση και τη φυσιογνωμία της γειτονιάς ξεκινούν στις αρχές της δεκαετίας του 1970. Τότε εντοπίζεται μια διαδικασία, η οποία θα διαρκέσει μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και θα προκαλέσει ταυτόχρονα την αποχώρηση των ανώτερων εισοδηματικά τάξεων από τη γειτονιά και τη μεταβολή της οικιστικής της φυσιογνωμίας, από τις νεοκλασικές οικείες στις φθηνότερες, απρόσωπες, μαζικής κατασκευής πολυκατοικίες.³³²

Κατά την εικοσαετία 1971-1991 το ποσοστό των ανώτερων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών που διέμενε στο κέντρο της πόλης έπεσε από 62% σε 27%.³³³ Οι λόγοι, όπως επιβεβαιώνονται τόσο από τις συνεντεύξεις όσο και τη βιβλιογραφία, έχουν να κάνουν κυρίως με ζητήματα περιβαλλοντικά, το συνωστισμό, το νέφος και την όχληση του κυκλοφοριακού, την ανυπαρξία αστικού πρασίνου.

³³² «Όπως επισημαίνει ο αντιπρόεδρος του ΕΚΚΕ Θωμάς Μαλούτας, με το νόμο 395/68, επί δικτατορίας, αυξήθηκαν οι συντελεστές δόμησης κατά 20%. Τότε μπήκαν οι βάσεις της υποβάθμισης. Χτίστηκαν θηριώδη κτίρια, ενώ οι δρόμοι και οι υποδομές (ελεύθεροι χώροι, πάρκα) παρέμειναν ίδια. Μέχρι το '50 υπήρχαν λιγότερες από 1.000 πολυκατοικίες στην Αθήνα. Στα επόμενα τριάντα χρόνια κατασκευάστηκαν 35.000. Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, στον Άγιο Παντελεήμονα το 75% του πληθυσμού μένει σε σπίτια που φτιάχτηκαν μέχρι το 1970». Γιάννης Παπαδόπουλος, «Πώς υποβαθμίστηκε ο Άγιος Παντελεήμονας», εφ. *Τα Νέα*, 11/10/2010.

³³³ Θωμάς Μαλούτας κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2013, σ. 36.

Γύρω στα τέλη του 1970 αρχές του 1980, συνεχίζει η Μ.Β., είναι που αρχίζει η αλλαγή. Δηλαδή αρχίζουν να έρχονται μεταναστευτικά ρεύματα από την υπόλοιπη Ελλάδα, εξ ου και υπάρχουν εκείνη την εποχή τα διάφορα ανέκδοτα με τους Βλάχους που λέγαμε. Ήταν οι Έλληνες που ήταν από άλλα μέρη της Ελλάδας και εγκαθίστανται εδώ στην περιοχή, και φεύγουν άνθρωποι από εδώ γιατί έχουν αρχίσει και αναπτύσσονται κυρίως τα βόρεια προάστια και τα νότια. Και θεωρείται πλέον, αρχίζει και θεωρείται μπανάλ το να μένεις στο κέντρο της Αθήνας, οπότε αυτό το κομμάτι της αστικής τάξης, θα έλεγα σε ένα ποσοστό 70%-80%, φεύγει προς τα βόρεια προάστια. Μένουμε κάποιοι λίγοι, και άρα αλλάζει η σύνθεση. Δηλαδή υπάρχει πλέον ένα ποσοστό 20%-30% που είναι αστική τάξη, και το υπόλοιπο ποσοστό εγώ θα το χαρακτηρίζα μικροαστικά στρώματα τα οποία κυρίως απασχολούνται στον δημόσιο τομέα, και είναι με προέλευση, καταγωγή από διάφορα μέρη της Ελλάδας.

Από την πλευρά του ο Γ.Μ. συμπληρώνει:

Εκεί γύρω στο '80, δηλαδή, η μεγάλη έξοδος έγινε γύρω στο 1980, τότε πια είχαν αρχίσει να εξαφανίζονται, δεν έβρισκες πια παλιούς συμμαθητές, εγώ [...] άρχισα να τους χάνω, δεν τους ξαναείδα [...] μόνο συμπτωματικά.

(Ερώτηση) Να φανταστώ για λόγους ποιότητας ζωής, λόγω νέφους, θορύβου...

Εκεί ήταν η κόλαση, δηλαδή... Η Κυψέλη, η Πλατεία Αμερικής και ο Άγιος Παντελεήμονας είναι από τις πιο πυκνοδομημένες περιοχές του πλανήτη, δηλαδή, έτσι; Είναι η δεύτερη, δεν θυμάμαι, πιο πυκνοκατοικημένη περιοχή στον πλανήτη...

Και ο Γ.Χ.:

Πιο πριν υπήρχαν οι νεόπλουτοι, το πασοκονεοδημοκρατικό αυτό ανώτερο δημοσιοϋπαλληλικό στοιχείο, κλπ., οι οποίοι έφευγαν για άλλους λόγους, διότι ήθελαν και δεύτερο σπίτι, διότι είχε νέφος, άλλοι παράγοντες, οικολογικοί και τέτοια.

Η εικοσαετία 1970-1990 είναι μια περίοδος επάλληλων μετασχηματισμών στην ελληνική κοινωνία – δημογραφικών, πολιτισμικών, κοινωνικών που θα μεταβάλουν ριζικά την εικόνα της πρωτεύουσας, και ιδιαίτερα το αθηναϊκό κέντρο. Μέσα σε αυτό το ευρύτερο πλαίσιο, η φυσιογνωμία της γειτονιάς του Αγίου Παντελεήμονα μεταβάλλεται ραγδαία, καθώς παρατηρείται ταυτόχρονα φυγή των πιο δυναμικών εισοδηματικών στρωμάτων και των νεότερων ηλικιών και συρρίκνωση των μεσοστρωμάτων. Απομένουν ή προστίθενται κατώτερα κοινωνικά στρώματα που εκμεταλλεύονται τη διαρκή υποτίμηση της στέγης στην περιοχή, καθώς και

ευκατάστατοι ηλικιωμένοι.³³⁴ Ο πληθυσμός αυτός υποκαθίσταται μόνο εν μέρει από τα νέα κύματα αστυφιλίας, που φθίνουν ραγδαία,³³⁵ με συνέπεια πολλά διαμερίσματα στη γειτονιά να παραμείνουν κενά, και να καταγραφεί μια «κρίση ενοικίου» κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1980.³³⁶

Η εγκατάσταση του πρώτου κύματος μετανάστευσης στη γειτονιά

Σύμφωνα με την απογραφή του 2001, ένα πολύ μεγάλο μέρος των μεταναστευτικών κυμάτων μετά το 1991 εγκαθίσταται στην Αθήνα (47%), και κυρίως στο κέντρο της πόλης.³³⁷

Οι δημοφιλείς περιοχές εγκατάστασης εκτείνονται σε έναν νοητό άξονα που ξεκινάει από την Πλατεία Ομονοίας και καταλήγει στα Πατήσια, περνώντας από την Πλατεία Βάθης, τις γειτονιές πέριξ του Σταθμού Λαρίσης, και τον Άγιο Παντελεήμονα.³³⁸ Έτσι, ένα κομμάτι εγκαθίσταται στη γειτονιά, στα κενά

³³⁴ Θ. Μαλούτας, Δ. Εμμανουήλ και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Αθήνα: Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2006, σσ. 21-27, και Βασίλης Αράπογλου κ.ά., «Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: Μετανάστευση, ποικιλότητα, και σύγκρουση», *Σύγχρονα Θέματα* 107, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2009, σσ. 60-61.

³³⁵ Κατά την εικοσαετία 1950-1970 συρρέουν 684.000 από την ελληνική περιφέρεια στο πολεοδομικό συγκρότημα της πρωτεύουσας. Την επόμενη εικοσαετία (1970-1990), η εισροή μειώνεται σε 250.292. Πηγή: Ήρα Έμκε Πουλοπούλου, *Το Δημογραφικό*, Έλλην, Αθήνα 1994.

³³⁶ «Ο Άγιος Παντελεήμονας είναι μια από τις γειτονιές του κέντρου που χτυπήθηκε από την κρίση ενοικίασης στη δεκαετία του '80. Τότε όλο και περισσότερες οικογένειες αναζητούσαν στέγη στα προάστια της Αθήνας. Στους πάνω ορόφους και τα ρετιρέ, όπου παρατηρούνταν σε μεγαλύτερο βαθμό η ιδιοκατοίκηση, τα παιδιά άφησαν πίσω τους γονείς τους. Ενώ αρκετά διαμερίσματα στους χαμηλότερους ορόφους έμειναν αδιάθετα». Γιάννης Παπαδόπουλος, «Πώς υποβαθμίστηκε ο Άγιος Παντελεήμονας», *ό.π.*

³³⁷ «Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης ΙΑΠΑΔ - Πάντειο Πανεπιστήμιο*, 15 Νοεμβρίου 2004.

³³⁸ Οι συγκεκριμένες γειτονιές του αθηναϊκού κέντρου επιλέγονται αρχικά, καθώς λόγω της «κρίσης στέγης» υπάρχουν αρκετά κενά, και φθηνά διαμερίσματα. Πολύ σύντομα, όμως, εξελίσσεται σε φαινόμενο που αυτοτροφοδοτείται από τα ίδια τα κοινωνικά δίκτυα που έχουν διαμορφώσει οι μετανάστες σε αυτές τις περιοχές. Σύμφωνα με τα πορίσματα κοινωνικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε σε αυτές τις περιοχές: «...για την πλειονότητα των ερωτώμενων, ο βασικότερος λόγος επιλογής της περιοχής κατοικίας είναι η ύπαρξη συγγενών – φίλων – μελών της ίδιας ομάδας, και αυτό κατά 61,8%, με δεύτερη επιλογή στον βασικότερο (πρώτο) λόγο επιλογής τη φθηνή στέγη

διαμερίσματα που συνήθως καλύπτουν τους κατώτερους ορόφους των πολυκατοικιών. Μάλιστα πολύ συχνά οι γυναίκες των οικογενειών σε αυτά τα διαμερίσματα προσφέρουν υπηρεσίες βοήθειας στα ηλικιωμένα νοικοκυριά που διαμένουν στους ψηλότερους ορόφους.³³⁹

Η εγκατάσταση των μεταναστών δεν ακολουθεί ένα μοντέλο εθνικής περιχαράκωσης εντός του αστικού χώρου.³⁴⁰ Το μεγαλύτερο μέρος τους διαχέεται μέσα στον ελληνικό πληθυσμό και εκτελεί συμπληρωματικές δραστηριότητες – εντοπισμένες στους πιο ανειδίκευτους τομείς της αγοράς εργασίας.³⁴¹ Αξίζει να σημειωθεί ότι η μεγάλη πλειονότητα των μεταναστών που εγκαθίστανται στο αθηναϊκό κέντρο προέρχονται από την Αλβανία,³⁴² και κατά δεύτερο λόγο από τις υπόλοιπες χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και τα Βαλκάνια, και ως επί το πλείστον εγκαθίστανται ανά οικογένειες.³⁴³

Αν και στην πραγματικότητα έχουν προηγηθεί κάποια μικρά κύματα εξωτερικής μετανάστευσης προς την Αθήνα κατά τη δεκαετίες του 1970 και του 1980 (από το

(22,8%). Φθινή στέγη που κυριαρχεί ως δεύτερος λόγος στην επιλογή περιοχής με 62,5%, και ακολουθείται από την ευκολότερη εύρεση δουλειάς με 21,4%». Θ. Μαλούτας, Δ. Εμμανουήλ και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Αθήνα, ό.π.*, σσ. 255-256.

³³⁹ Thomas Maloutas, «Ageing and Immigration in the Greek Capital. Policy Issues and Developments Since the Early 1990s», στο Μ. Tsianikas κ.ά. (επιμ.), *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2011*, Flinders University Department of Language Studies - Modern Greek, Αδελαΐδα 2013, σ. 200.

³⁴⁰ Υπάρχει μια μείζων διάκριση μεταξύ της αμερικανικής και της ευρωπαϊκής εμπειρίας εγκατάστασης των μεταναστευτικών πληθυσμών στις πόλεις. Στις ΗΠΑ, παίρνει κυρίως τη μορφή της εθνικής και πολιτισμικής περιχαράκωσης στο χώρο, ενώ στην Ευρώπη επισημαίνεται σε πολύ μικρότερο βαθμό. Βλ. τη συγκριτική μελέτη μεταξύ ενός αμερικανικού γκέτο και ενός γαλλικού μπανλιέ (banlieue), στο Loïc Wacquant, *Urban Outcasts*, ό.π.

³⁴¹ Vassilis P. Arapoglou, «Immigration, Segregation and Urban Development in Athens: The Relevance of L.A. Debate For Southern European Metropolises», *The Greek Review of Social Research*, 121, C 2006, σσ. 11-38 (ειδικό τεύχος).

³⁴² Για την συστηματική ανάλυση των όρων εγκατάστασης και απορρόφησης των αλβανών μεταναστών στο αθηναϊκό κέντρο βλέπε Ιορδάνης Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια – Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001.

³⁴³ George Kandyliis, Thomas Maloutas και George Sayas, «Immigration, Inequality and Diversity: Socio-Ethnic Hierarchy and Spatial Organization in Athens, Greece», *European Urban and Regional Studies* 19 (3), Ιούλιος 2012, σσ. 267-286.

Πακιστάν, τις Φιλιππίνες, την Πολωνία κ.α.),³⁴⁴ είναι η πρώτη φορά που το φαινόμενο με το εκτόπισμά του, αλλά και εξαιτίας ορισμένων άλλων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, μεταβάλλει αισθητά την καθημερινότητα στη γειτονιά. Όπως θα πει η Ε.Μ. (59 ετών),

Οι Αλβανοί ήρθαν μαζικά, οπότε φάνηκε το πράγμα δηλαδή... Οι άλλοι δεν ερχόντουσαν μαζικά... Διαχέονταν μέσα στην κοινωνία, σε κάποια φάση ήρθανε μαζικά οι Αλβανοί, οπότε αυτό ήταν κάτι... φάνηκε... Οι Αλβανοί ήρθανε οικογενειακώς. [...]
Οι Πολωνοί μπορεί να έρχονταν οι άντρες ή οι γυναίκες, αλλά δεν έρχονταν σαν οικογένειες.

Σύμφωνα με δημοσιευμένα στοιχεία, ήδη το 2001 στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα οι μετανάστες αποτελούσαν πάνω από το ¼ του πληθυσμού (27%), ενώ η σύνθεσή τους καταγράφεται ως εξής: Αλβανοί 46,4%, Πολωνοί 10,4%, Ρουμάνοι 6,7%, Βούλγαροι 5,5%, Ουκρανοί 4,5%, Αιγύπτιοι 3,5%, Μπαγκλαντεσιανοί 2,9%, Σύροι 2,3%, Ρώσοι 2%, Νιγηριανοί 1,8%, Γεωργιανοί 1,7%.³⁴⁵

Οι αντιδράσεις της γειτονιάς

Οι αντιδράσεις των ντόπιων κατοίκων στην εγκατάσταση του πρώτου κύματος μεταναστών στη γειτονιά (περίοδος 1990-2000) υπήρξαν πολλές και αντιφατικές. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, εκφράστηκε κάθε πιθανή στάση, από αποδοχή και συνύπαρξη μέχρι φόβο και αντιπαράθεση. Επικράτησε, βέβαια, η αποδοχή και η συνύπαρξη, και σε αυτό συνετέλεσαν πλείστοι παράγοντες, τους οποίους θα πρέπει να δούμε ξεχωριστά. Αλλά ας πάρουμε τα πράγματα από την αρχή.

Σε όλες τις συνεντεύξεις, οι κάτοικοι που έμεναν επί δεκαετίες στη γειτονιά αναφέρουν ότι καταρχήν κυριάρχησε θετική στάση, η οποία κυμάνθηκε από την απλή αποδοχή μέχρι την αλληλεγγύη.

Σύμφωνα με τον Γ.Μ.,

³⁴⁴ Δημήτρης Κατσορίδας, «Αλλοδαποί εργάτες στην Ελλάδα και οι συνθήκες διαβίωσής τους», *Θέσεις* 56, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1996. Για την απαρχή του σύγχρονου φαινομένου υποκατάστασης της ντόπιας εργατικής δύναμης με ξένα εργατικά χέρια στην Ελλάδα, κατά την περίοδο της δικτατορίας, βλ. Γιώργος Ραγκκάς, «Πατρίδα – Θρησκεία – Μαύρη Εργασία», *Άρδην* 91, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2012.

³⁴⁵ Βασίλης Αράπογλου κ.ά., «Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας», *ό.π.*, σσ. 63, 65.

Σε πρώτη φάση όταν ήρθαν οι Αλβανοί, ο κόσμος δεν τους αντιμετώπισε σαν πρόβλημα ασφάλειας, υπήρχε ένα σοκ και τα λοιπά, αλλά πιο πολύ άνοιξαν τα σπίτια τους οι άνθρωποι. Δηλαδή τους βοήθησαν...

Και κατά τον Γ.Χ. (73 ετών),

[...] οι ντόπιοι, ας πούμε, οι κάτοικοι, αλλά δεν είχανε και αναστολές ρατσιστικές. Δεν είχανε. Πολλοί βολεύονταν, υπήρχε όμως και αυτό, πολλοί ήταν παλιοί μετανάστες, που είχαν συγγενείς μετανάστες στη Γερμανία κ.λπ., δηλαδή δεν υπήρχε προκατάληψη...

Υπάρχει ένα ευρύτερο μοτίβο που λειτουργεί και απορροφά τους αλλοδαπούς πληθυσμούς που καταφθάνουν στις ελληνικές πόλεις – και κυρίως, όπως είδαμε, στην Αθήνα. Λειτουργεί ως *κοινωνικοοικονομικός αυτοματισμός*, στο μέτρο που όλες οι πολιτικές που υιοθέτησε το ελληνικό κράτος για τη διαχείριση του ζητήματος καθυστέρησαν χαρακτηριστικά και όταν προέκυψαν αποδείχθηκαν παντελώς *αναποτελεσματικές*.³⁴⁶

Οι καινούργιοι αυτοί πληθυσμοί δημιουργούν μια δευτερεύουσα και συμπληρωματική αγορά εργασίας μέσω της οποίας οι ντόπιοι κάτοικοι αποκτούν πρόσβαση στην παροχή φθηνών προσωπικών υπηρεσιών (κυρίως, βοήθεια στο σπίτι, δεδομένου μάλιστα ότι όπως είδαμε ο μέσος όρος ηλικίας των νοικοκυριών που ζουν σε αυτές τις γειτονιές αυξάνεται σταθερά από το 1980 και μετά). Αυτό το δίκτυο, της πολύ συχνά άτυπης εργασίας, θα αποτελέσει τη βάση για την οικονομική απορρόφηση του πρώτου κύματος μεταναστών στις συγκεκριμένες γειτονιές.

Αποφασιστικό ρόλο, επίσης, στην ανάπτυξη σχέσεων αποδοχής και αλληλεγγύης παίζει η σχετική πολιτισμική εγγύτητα μεταξύ των ντόπιων και των αλλοδαπών, καθώς οι τελευταίοι προέρχονται από όμορες χώρες ή χώρες με συγγενές πολιτισμικό/θρησκευτικό υπόβαθρο και κοινές ιστορικές εμπειρίες (Βαλκάνια, Ανατολική Ευρώπη, νοτιοανατολική Μεσόγειος).

Από τα στοιχεία που παραθέσαμε πιο πάνω συνάγεται ότι το 58,6% των μεταναστών προέρχεται από τα Βαλκάνια, ένα άλλο 8,2% από τη Ρωσία και την Ανατολική Ευρώπη, ένα 5,8% από χώρες όπως η Αίγυπτος ή η Συρία, οι οποίες διατηρούν μακράιωνους δεσμούς με τον ελληνικό λαό και ταυτόχρονα κλείνουν

³⁴⁶ Βλ. Νίκος Γ. Γεωργαράκης, «Η μεταναστευτική πολιτική: Στάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική διοίκηση», στο Χριστίνα Βαρουζή, Νίκος Σαρρής και Αμαλία Φραγκίσκου, *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2009, σσ. 35-39.

είκοσι χρόνια παρουσίας στην Ελλάδα, αν και σε μικρότερα μεγέθη από εκείνα που άρχισαν να διαμορφώνονται το 1990.

Το στοιχείο της πολιτιστικής εγγύτητας, επίσης, είναι αποφασιστικό για να συντελεστεί μια ώσμωση σε επίπεδο διαπολιτισμικών σχέσεων. Η αποδοχή της ετερότητας, ως πρώτη πράξη απορρόφησης του «άλλου» στη γειτονιά, προϋποθέτει κάποιον ελάχιστο βαθμό πολιτισμικής συμβατότητας, στη βάση της οποίας θα υπάρξει ο «εκδημοκρατισμός» και η θετική διαπραγμάτευση της διαφορετικότητας.³⁴⁷ Αρχικά, οι «ξένοι» έτυχαν θετικής υποδοχής γιατί ήταν ιστορικά και πολιτισμικά οικείοι.³⁴⁸

³⁴⁷ Όπως επισημαίνει ο Charles Taylor, η ετερότητα, καθώς και η διαφορετικότητα, είναι πάντοτε σχετική και όχι απόλυτη. Τόσο στα φιλοσοφικά όσο και στα πραγματικά-κοινωνικά θεμέλια αυτών των εννοιών, προϋποτίθεται ένας ελάχιστος βαθμός ενότητας πάνω στην οποία πραγματοποιούνται οι συγκρίσεις του οικείου με το άλλο. Δίχως αυτήν, οποιαδήποτε σχέση θα ήταν αδιανόητη. Βλ. Τσαρλς Ταϊήλορ, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, Εκκρεμές, Αθήνα 2006, σσ. 76-86. Σε ανάλογες διαπιστώσεις, εντοπισμένες μάλιστα στην κοινωνική συνθήκη του ξένου, προβαίνει και ο Georg Simmel, στην περίφημη *Παρέκβαση για τον ξένο*: «Ο ξένος είναι κοντά μας στο μέτρο που αισθανόμαστε να μας συνδέουν με αυτόν κοινά στοιχεία εθνικής ή κοινωνικής, επαγγελματικής ή γενικής ανθρώπινης φύσης. Είναι μακριά μας στο μέτρο που αυτά τα κοινά στοιχεία εκτείνονται πέρα από αυτόν και εμάς μας συνδέουν μόνο και μόνο επειδή συνδέουν ούτως ή άλλως πάρα πολλά άτομα. Έτσι διεισδύει εύκολα ακόμη και στις πιο στενές σχέσεις το στοιχείο της “ξένωσης”». Στην πιο ακραία περίπτωση, λέει ο Simmel, «Η ενότητα της εγγύτητας και της απόστασης, η οποία εμπεριέχεται σε κάθε ανθρώπινη σχέση, μπορεί εν συντομία να διατυπωθεί ως ακολούθως: η απόσταση που ενέχει η σχέση δηλώνει ότι ο κοντινός βρίσκεται μακράν, ενώ αντίθετα η ιδιότητα του ξένου δηλώνει ότι ο μακρινός βρίσκεται κοντά. Οι κάτοικοι του Σείριου λόγου χάρη δεν είναι στην ουσία ξένοι για μας – τουλάχιστον με την κοινωνιολογική έννοια της λέξης–, αλλά είναι για μας ανύπαρκτοι, διότι βρίσκονται πέρα από τις έννοιες της εγγύτητας και της απόστασης». Βλ. Georg Simmel, *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα: Κοινωνιολογικά-φιλοσοφικά και αισθητικά κείμενα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σσ. 170-174.

³⁴⁸ Η συζήτηση πάνω στις εκδοχές που μπορεί να λάβει η διαπολιτισμική σχέση στο πλαίσιο των κοινωνιών υποδοχής μεταναστών είναι πραγματικά τεράστια και στο πλαίσιό της έχουν αναπτυχθεί διάφορες θεωρητικές υποθέσεις. Στη θεωρία του *επιπολιτισμού*, ο John Berry υποστηρίζει ότι το στοιχείο της πολιτισμικής εγγύτητας, από ιστορική και γεωγραφική σκοπιά, παίζει αποφασιστικό ρόλο που κρίνει την επιτυχία ενσωμάτωσης των μεταναστών στο νέο πολιτιστικό περιβάλλον. Η θεωρία του *υπερεθνισμού* (transnationalism) υποστηρίζει ότι οι μετανάστες που προέρχονται από συνεκτικά πολιτισμικά περιβάλλοντα και έχουν ισχυρή αναφορά σε αυτά θα τη διατηρήσουν και εντός της κοινωνίας υποδοχής. Ένα βήμα πιο πέρα, προχωράει, όπως είδαμε, η θεωρία της *παγκόσμιας διασποράς*, σύμφωνα με την οποία η έμφαση που αποδίδουν οι ίδιοι μετανάστες την κουλτούρα και την πολιτισμική ταυτότητα προέλευσης είναι τόσο έντονη ώστε πλέον δεν μπορούμε να διακρίνουμε

Ένα άλλο στοιχείο επίσης είναι ότι στο πρώτο μεταναστευτικό κύμα κυριαρχούν *οικογένειες*, με τις γυναίκες να παίζουν πρωταγωνιστικό ρόλο σε μια άτυπη οικονομική σφαίρα που κατά κύριο λόγο σχετίζεται με την πρόνοια και τη φροντίδα των ντόπιων ηλικιωμένων ή, σε μικρότερο βαθμό, των μικρών παιδιών.³⁴⁹ Η φύση αυτής της εργασίας δημιουργεί μια καθημερινότητα που εκ των πραγμάτων προβάλλει τις θετικές πλευρές της συνύπαρξης με τις νεοεισερχόμενες οικογένειες.

Είναι χαρακτηριστικά όσα λέει σχετικά η Ε.Μ. (50 ετών), κάτοικος οδού Μηθύμνης, για την Αλβανίδα γειτόνισσα που κρατούσε το παιδί της.

Πρέπει να σου πω ότι για τους πρώτους Αλβανούς που ήρθανε η υποδοχή ήτανε καλή διότι... ε... το παίζανε εν πάση περιπτώσει οι Αλβανοί, το παίζανε Έλληνες, Βορειοηπειρώτες. [...] Ναι, οπότε αυτό λειτούργησε θετικά, ας πούμε. Δεν ήταν μόνο αυτό, γενικά ήταν... ήτανε Ισλάμ...

Κρατάγανε την κόρη μας που ήτανε μικρή, πήραμε το δέντρο... το χριστουγεννιάτικο και λέει, πού το πήρατε το δέντρο να πάρω κι εγώ. Μα λέω εσύ δεν είσαι... Α όχι, μου λέει, εμείς βάζουμε δέντρο. Ήξερε όλους τους άγιους πότε γιορτάζουνε.. Πήγαινε κάθε μέρα στην Εκκλησία...

Και μια άλλη κάτοικος, η Ε.Π. (40 ετών), αναφέρεται σε ορισμένες από αυτές τις υποβοηθητικές πτυχές του φαινομένου, που εν τέλει συνετέλεσαν στην απορρόφηση του πρώτου μεταναστευτικού κύματος:

Ε, οι Βαλκάνιοι όταν ήρθαν στην Ελλάδα, αλλά και πάλι δεν υπήρχε θέμα. Και αυτό που λέμε ότι ήρθαν πρώτοι οι Αλβανοί και τα λοιπά, αυτό είναι βλακείες γιατί αφενός

τη μεταναστευτική ομάδα από τη διασπορά. Τέλος, υφίστανται και απόψεις που θεωρούν ότι η διαπολιτισμική σχέση επικαθορίζεται από τις διαδικασίες οικονομικής απορρόφησης στην αγορά εργασίας, και εν γένει κοινωνικής αποδοχής των μεταναστών. Σε περίπτωση που αυτοί αντιμετωπίσουν διακρίσεις σε αυτά τα πεδία, θα τείνουν να αναδιπλωθούν στην πολιτισμική ταυτότητα της καταγωγής τους. Βλ. σχετικά για τη θεωρία του επιπολιτισμού, John W. Berry, «Acculturation as Varieties of Adaptation», στο Amado M. Padilla, *Acculturation: Theory, Models and Some New Findings*, West View Press, Boulder 1980, σσ. 9-25. Για τον *υπερεθνισμό*, Steven Vertovec, «Conceiving and Researching Transnationalism», *Ethnic and Racial Studies* 22 (2), 1999. Για την πολιτισμική αναδίπλωση των μεταναστευτικών ομάδων, ως απόρροια του κοινωνικού/οικονομικού αποκλεισμού τους, βλ. Richard Alba και Victor Nee, *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 2005.

³⁴⁹ Γενικά για τη γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα, βλ. την έρευνα του Λ. Μαράτου-Αλμπραντή (επιμ.), *Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), Αθήνα 2007.

οι Αλβανοί μοιράστηκαν σε διάφορες περιοχές και δεν ήρθαν όλοι εδώ, και αφετέρου δεν ενόχλησαν ποτέ γιατί όλοι εργάζονταν, δεν υπήρχε δηλαδή κάτι περίεργο. Δεν ήταν μια εθνικότητα που ενόχλησε, και δεν ενσωματώθηκε. Κανέναν δεν ενόχλησε. Η ζωή συνέχιζε να κυλάει κανονικά και με τους Αλβανούς.

Όπως είπαμε, ανάλογες εμπειρίες συνύπαρξης και αποδοχής καταγράφονται και σε έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην Κυψέλη. Από τη μία, η αφήγηση μιας μετανάστριας που παρέχει οικιακές προσωπικές υπηρεσίες:

[οι ιδιοκτήτες του σπιτιού της] είναι καλοί άνθρωποι... Τώρα έχουνε φύγει. Μόνη εγώ μένω εδώ. Έχουνε εμπιστοσύνη σε μας, εμείς όλοι... Δουλεύω... τους καθαρίζω και το σπίτι,. Ουου [...] δεν θέλει [η ιδιοκτήτρια] να φύγουμε από δω. Που ήρθε μετά από χωριό αυτή τρελάθηκε. Έρχεται αυτή σε ένα καινούριο σπίτι. Ωχ! Κάθεται, πίνει καφέ, παίρνει κουλουράκια, τυροπιτάκια, κάθεται εδώ και τρώμε μαζί.

Και από την άλλη, η εμπειρία μιας ηλικιωμένης γυναίκα που μένει στη συγκεκριμένη γειτονιά επί δεκαετίες:

Είναι πάρα πολύ συνεπείς σε όλα... η κοπέλα που είναι απέναντί μου ...να, παίρνει το διαμέρισμά της, το έχει κάνει κούκλα... ήτανε σε κακό χάλι και έβαλε... πλακάκια έβαλε, το έφτιαξε, το 'κανε καινούργιο.³⁵⁰

Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι η άφιξη και η εγκατάσταση των μεταναστών στη γειτονιά συντελέστηκε δίχως συγκρούσεις και εντάσεις, κυρίως στο πεδίο της καθημερινότητας.³⁵¹ Τροφοδοτήθηκαν δε από ένα σχετικό χάσμα στις καθημερινές πρακτικές, αναπόφευκτο αν αναλογιστούμε την απόσταση που χωρίζει την αστική και μητροπολιτική καθημερινή κουλτούρα που κυριαρχούσε στην Αθήνα και τις κουλτούρες που έφεραν μαζί τους οι μετανάστες από τις χώρες προέλευσής τους.

Το πρώτο ρεύμα Αλβανών, θα πει ο Γ.Μ., ήταν αυτό, ένα δεύτερο ρεύμα Αλβανών ήταν πιο σκληροί άνθρωποι, κι οι πρώτες αντιθέσεις ήτανε τι; Ότι κατά κάποιο τρόπο οι άνθρωποι είχαν αρχίσει να ενοχλούνται επειδή είχαν μάθει να ζούνε με κάποιους κανόνες, δηλαδή το μεσημέρι, το καλοκαίρι, υπάρχουν οι εσωτερικοί χώροι, οι ακάλυπτοι, στις πολυκατοικίες, ακάλυπτοι χώροι όμως...

Σε ένα τετράγωνο τώρα πολυκατοικίες έτσι, στο κέντρο όλες αυτές οι πολυκατοικίες εσωτερικά έχουν ακάλυπτους χώρους, λοιπόν, στους ακάλυπτους χώρους αυτούς δεν

³⁵⁰ Βλ. Ντίνα Βαϊου, «Γειτονίες στο κέντρο της πόλης: αφηγήσεις», ό.π., σσ. 177-178.

³⁵¹ Η «μοριακό επίπεδο», όπως το χαρακτηρίζει ο Φελίξ Γκουαταρί, αναδεικνύοντας τη σημασία του στις διαδικασίες παραγωγής της κοινωνικής υποκειμενικότητας. Βλ. Φελίξ Γκουαταρί, *Μοριακή επανάσταση*, Κομμούνια, Αθήνα 1990.

ακουγότανε μέχρι το '80, παρά αυτό που σου λέω, το '90 το μεσημέρι δεν ακούγονταν θόρυβοι, θεωρούνταν ώρες κοινής ησυχίας, ήταν απαράβατες, όταν ήρθαν οι μετανάστες αφενός ήταν στα υπόγεια και αρχίσανε να ουρλιάζουν τα παιδιά, και έβγαιναν διάφοροι και λέγανε ησυχία να κοιμηθούμε, το δεύτερο μετά δεν είχε τηλεφωνα στα σπίτια τους και δεν πιάνανε τα κινητά, και άρχισαν να ουρλιάζουν όλοι μαζί και ήταν τρεις τέσσερις το μεσημέρι, δηλαδή οι αντιθέσεις αρχίσανε με τέτοια πράγματα, με τέτοιους ψιλοτσαμπουκάδες, που σπάγανε οι κανόνες εκείνοι με τους οποίους είχε μάθει να ζούνε και να συμβιώνουν οι άνθρωποι. Αυτό ήταν η ενόχληση η πρώτη, δηλαδή ήτανε, ρε φίλε, εγώ έχω μια ζωή, έμαθα κάποιους κανόνες για να μπορώ να συμβιώνω, πάνω σε αυτό το μπουρδέλο που είμαστε πόσοι χιλιάδες, εκεί... συζητάμε για 100 οικογένειες... στον κάθε ακάλυπτο, στις πολυκατοικίες άμα τις βάλεις... και σπάγανε αυτοί οι κανόνες, όταν σπανε αυτοί οι κανόνες αρχίζουν οι φασαρίες, οι τσακωμοί και τα λοιπά, αλλά αυτοί οι τσακωμοί και παρ' όλα αυτά περιοριζόταν σε αυτές τις φασαρίες τις εσωτερικές. Έτσι δεν έφτανε στα μακελειά, τα μακελειά αρχίσανε όταν ήρθαν άλλες κατηγορίες μεταναστών...

Η αφήγηση είναι χαρακτηριστική, καθώς αποδίδει μια από τις κυριότερες πηγές των πολιτισμικών αντιθέσεων στη γειτονιά – και μάλιστα την επισημαίνει στην αρχή της εξέλιξής της. Κατ' αρχάς, οικολογικοί και χωροταξικοί παράγοντες, η ηχορρύπανση, ο συνωστισμός, το καυσαέριο επιδεινώνουν ούτως ή άλλως την καθημερινότητα της γειτονιάς και καθιστούν εκ των πραγμάτων *οριακή*³⁵² την καθημερινή συνύπαρξη των νοικοκυριών. Το πρόβλημα παροξύνεται από το χάσμα

³⁵² Σύμφωνα με τη σχολή του Σικάγου υφίσταται μια *ανθρώπινη οικολογία της πόλης*, που εντοπίζει ένα ευρύ πεδίο αλληλεπιδράσεων το οποίο καθορίζει εν τέλει τη ζωή μέσα σε αυτήν. Στο πλαίσιο αυτής της αντίληψης, ο οικολογικός παράγοντας, δηλαδή ο τρόπος που είναι οργανωμένο το περιβάλλον αστικής ζωής, καθώς και ο ψυχοκοινωνικός παράγοντας συνδέονται άρρηκτα. Γράφει ο Robert E. Park: «Η πόλη [...] είναι κάτι παραπάνω από ένα συνονθύλευμα ατομικότητων και κοινωνικών ανέσεων – δρόμοι, κτίρια, ηλεκτρικά φώτα, συρμοί, τηλέφωνα κ.ο.κ.· είναι επίσης κάτι παραπάνω από μια συσσωμάτωση θεσμών και διοικητικών εργαλείων – δικαστηρίων, νοσοκομείων, σχολείων, αστυνομικών και δημόσιων λειτουργιών κάθε είδους. Η πόλη, μάλλον, είναι μια ψυχική κατάσταση, ένα σώμα εθίμων και παραδόσεων, οργανωμένων συμπεριφορών και συναισθημάτων που ενυπάρχουν σε αυτά τα έθιμα και μεταδίδονται με αυτή την παράδοση. Η πόλη δεν είναι, δηλαδή, απλώς ένας φυσικός μηχανισμός ή μια τεχνητή κατασκευή. Εμπλέκεται στις ζωτικές διαδικασίες των ανθρώπων που την απαρτίζουν, είναι ένα προϊόν της φύσης, συγκεκριμένα, της ανθρώπινης φύσης». Robert E. Park και Ernest W. Burgess, *The City: Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*, The University of Chicago Press, Λονδίνο-Σικάγο 1967, σ. 1.

των καθημερινών πρακτικών, δηλαδή τη σημαντική διαφορά στους τρόπους ζωής και στις νοοτροπίες που πηγάζει σε τελευταία ανάλυση από τον συγχρωτισμό ανθρώπων με διαφορετικές πολιτισμικές ταυτότητες και αναφορές. Η *οριακή διαβίωση* σ' ένα άκρως οικιστικά και οικολογικά επιβαρυνόμενο περιβάλλον, λοιπόν, συνδυάζεται με την *οριακή συμβατότητα* τρόπων ζωής και καθημερινών πρακτικών³⁵³ – δημιουργώντας ένα κλίμα που ευνοεί τις μικροσυγκρούσεις και τις αντιπαραθέσεις. Αν δεν υπάρξει κάποιου είδους *διευθέτηση* αυτών των προβλημάτων, ήδη από τη μικρή κλίμακα στην οποία εμφανίζονται, μπορεί αυτά να εξελιχθούν σε παράγοντες που εντείνουν την αντιπαραθέση ώστε αυτή να κατισχύσει των τάσεων αποδοχής, συνύπαρξης, αλληλεγγύης ή έστω ανοχής.

Εκτός, όμως, από τις πολιτισμικές καταγράφηκαν και άλλες ασυμβατότητες στους τρόπους ζωής που εν τέλει έπαιξαν ρόλο στις σχέσεις των Ελλήνων με τους νεοεγκατεστημένους μετανάστες, σχεδόν από τις πρώτες φάσεις της άφιξής τους. Ένας ηλικιωμένος κύριος λέει σχετικά:

[...] οι Αλβανοί βάλανε στην αρχή μια εγκληματικότητα η οποία είχε σοκάρει. Μετά αυτό ενεργοποιήθηκε, από τη φοβία που δημιουργήθηκε από την εγκληματικότητα [...]

είχανε μείνει ηλικιωμένοι άνθρωποι, οι οποίοι έχουν από τη φύση της ηλικίας τους μια ανασφάλεια, διότι χτυπιούνται από αρρώστιες, από εγκαταλείψεις κ.λπ.

Σχετικά με το ζήτημα εγκληματικότητα και μετανάστευση υπάρχει τεράστια βιβλιογραφία. Η στατιστική συσχέτιση της μετανάστευσης με πλευρές παραβατικότητας δεν μπορεί να αμφισβητηθεί *συνολικά*. Ωστόσο, δεν σχετίζεται με γραμμικό τρόπο. Δηλαδή, η μετανάστευση δεν συνεπάγεται *αυτόματα* την αύξηση της εγκληματικότητας, αλλά επηρεάζεται από πληθώρα παραγόντων, το βαθμό ενσωμάτωσης/αποκλεισμού των μεταναστών, τις πρακτικές που φέρουν μαζί τους από τη χώρα τους καθώς και εκείνες που συναντούν στις χώρες υποδοχής.³⁵⁴

Στην προκειμένη περίπτωση, το ζήτημα μάλλον είναι εξαιρετικά πολύπλοκο, διότι μεταξύ άλλων αφορά και ειδικές ιστορικές συγκυρίες που συνδέονται με την

³⁵³ Υπάρχει εκτεταμένη βιβλιογραφία για την αρνητική σχέση πολιτισμικής διαφοροποίησης και κοινωνικής συνοχής. Για μια επισκόπηση των επιχειρημάτων, βλ. Robert Putnam, «E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century», *Scandinavian Political Studies* 30 (2), 2007, σσ. 141-144.

³⁵⁴ Για συστηματική διαπραγμάτευση των θεωρητικών και των στατιστικών αναλύσεων της συσχέτισης εγκληματικότητας και μετανάστευσης, βλ. Ιωάννα Τσιγκάνου (επιμ.), *Μετανάστευση και εγκληματικότητα: Μύθοι και πραγματικότητα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2009.

κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ, και ειδικότερα τη βαθιά κρίση στην οποία βυθίστηκε η γειτονική Αλβανία τη δεκαετία του 1990, εξελίξεις που οδήγησαν στη βαλκανική ώσμωση των εγκληματικών δικτύων και στην κλιμάκωση των δραστηριοτήτων τους.³⁵⁵ Παράλληλα θα συμβούν εσωτερικοί μετασχηματισμοί εντός της χώρας, καθώς το έγκλημα «εκσυγχρονίζεται» μαζί με την ελληνική κοινωνία και εντατικοποιείται.³⁵⁶

Οι υποβαθμισμένες γειτονιές του κέντρου της Αθήνας θα αποτελέσουν κατεξοχήν πεδίο δραστηριότητας των ισχυροποιημένων δικτύων εγκληματικότητας, ως κέντρα ανάπτυξης δραστηριοτήτων σωματεμπορίας,³⁵⁷ προστασίας, εμπορίας ναρκωτικών. Η Μ.Β. επισημαίνει:

Κοίταξε, όντως, θα έλεγα ότι ήδη από την περίοδο που έρχονται οι Αλβανοί και οι Ρουμάνοι αναπτύσσεται μια εγκληματικότητα στην περιοχή, η οποία δεν είναι τόσο ορατή, δηλαδή, στον απλό κάτοικο δεν είναι τόσο ορατή. Μπορεί να είναι μαφία μεταξύ τους, να πλακώνονται σε κάποιες καφετέριες, να βγαίνουν τα όπλα, θυμάμαι λίγο πριν γεννήσω τον γιο μου, το 1996, ε, μέναμε ακόμα τότε με τον άνδρα μου στην Αχαρνών, αυτό που σας είπα ότι είναι της μητέρας μου, ότι μια νύχτα γυρνάμε έντεκα η ώρα, και είχανε μόλις πέσει πυροβολισμοί, βγήκαν από κάτι αυτοκίνητα συμμορίες Αλβανών, είδαμε τις τρύπες στους τοίχους, στις πόρτες, και τα λοιπά... Εντάξει υπήρχε μια εγκληματικότητα, αλλά δεν υπήρχε άμεσα στο πετσί σου [...] μπορεί να φοβόσουν γενικά, αλλά δεν ήταν η εγκληματικότητα που χτύπαγε εσένα τον ίδιο, τον κάτοικο.

Αυτοί οι μετασχηματισμοί αλληλεπιδρούν με το γεγονός ότι ο ντόπιος πληθυσμός της περιοχής, ως επί το πλείστον ηλικιωμένοι, όπως πολύ χαρακτηριστικά

³⁵⁵ «Η ανώμαλη μεταβατική κατάσταση που διαμορφώθηκε έκτοτε στις χώρες του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού αφενός μεν δημιούργησε μεγάλα κύματα οικονομικών μεταναστών, πολλοί από τους οποίους αναγκάστηκαν να εμπλακούν εδώ σε περιθωριακά επαγγέλματα, και αφετέρου ευνόησε την οργάνωση συμμοριών από Βαλκάνιους, οι οποίοι, σε συνεργασία με Έλληνες αλλά και συμπατριώτες τους οργάνωσαν την παράνομη διακίνηση αγαθών και υπηρεσιών από την πατρίδα τους προς την Ελλάδα». Νέστωρ Κουράκης, «Το οργανωμένο έγκλημα: Φαινομενολογία του προβλήματος και δυνατότητες αντιμετώπισής του στην Ελλάδα», *Ποινική Δικαιοσύνη* 10, Οκτώβριος 1999, σ. 122.

³⁵⁶ Δημήτρης Κωστόπουλος, *Ο Νταβέλης στο Σικάγο: Το γουέστερν της ανάπτυξης*, Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007.

³⁵⁷ Για την ανάλυση των δικτύων σωματεμπορίας και της βιομηχανίας του σεξ στο κέντρο της Αθήνας, κατά τα πρώτα στάδια εξέλιξης του πρώτου μεταναστευτικού κύματος, βλέπε Ιορδάνης Ψημμένος, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια – Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001, σσ. 160-174.

περιγράφεται, εκδηλώνουν «από τη φύση της ηλικίας τους μια ανασφάλεια, διότι χτυπιούνται από αρρώστιες, από εγκαταλείψεις κ.λπ.». Πράγμα που με τη σειρά του συμβάλλει στη δημιουργία ενός διάχυτου κλίματος φόβου, το οποίο ενισχύεται αποφασιστικά από τον τρόπο με τον οποίο τα ΜΜΕ προβάλλουν τη βία και το έγκλημα, μάλιστα όχι μόνον σε επίπεδο ειδησεογραφίας.³⁵⁸

Ένα άλλο πεδίο στο οποίο εκδηλώνονται αντιπαραθέσεις εντοπίζεται στους κόλπους της νεολαίας, όπου καταγράφονται συγκρούσεις μεταξύ των νεαρών μεταναστών δεύτερης γενιάς και των Ελλήνων, που πολύ συχνά φοιτούν στα ίδια σχολεία ή κινούνται στους ίδιους χώρους μέσα στην πόλη. Αυτή η αντιπαραθήση θα κλιμακωθεί σε συγκρούσεις μεταξύ νεανικών συμμοριών Ελλήνων και κυρίως Αλβανών μεταναστών δεύτερης γενιάς, ιδίως κατά το πρώτο μισό της δεκαετίας του 2000.³⁵⁹

Η πρώτη προσπάθεια εκτροπής των συγκρούσεων σε ρατσιστική αντιπαραθήση

Από πολύ νωρίς η οργάνωση Χρυσή Αυγή προσπάθησε να εκμεταλλευτεί τις αρνητικές και σκοτεινές όψεις της συνύπαρξης των νεοεγκατεστημένων μεταναστευτικών ομάδων με τους ντόπιους κατοίκους και να εκτρέψει το κλίμα επιφύλαξης και φόβου σε ανοιχτή ρατσιστική αντιπαραθήση.

Το 1995, η ομώνυμη εφημερίδα της οργάνωσης καλεί σε πογκρόμ για να καθαρίσουν το Γκάζι από τους μουσουλμάνους μετανάστες. Παράλληλα διαβεβαιώνει ότι τα μέλη της οργάνωσης θα προσπαθήσουν να πράξουν το ίδιο σε κάθε γειτονιά όπου παρατηρείται μαζική εγκατάσταση μεταναστευτικών ομάδων, ανεξαρτήτου προελεύσεως:

³⁵⁸ Για την ένταση και την υπερπροβολή της βίας και του εγκλήματος από τα ελληνικά ΜΜΕ, είναι δεόντως αποκαλυπτική μια έρευνα της ομάδας του Ερευνητικού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Εφαρμοσμένης Επικοινωνίας του Τμήματος ΕΜΜΕ του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σύμφωνα με αυτήν, κατά τα τέλη της δεκαετίας του 1990 στα μεγαλύτερα ελληνικά κανάλια πρόβαλλαν, «553 σκηνές βίας στα πέντε κανάλια στη χρονική ζώνη 20:00-24:00... δηλαδή 3 σκηνές βίας ανά λεπτό της ώρας». Παρατίθεται στο Στέλιος Παπαθανασόπουλος, *Η βία στην ελληνική τηλεόραση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 12.

³⁵⁹ Για αυτό το ζήτημα, βλ. την υποδειγματική μελέτη, Περικλής Παπανδρέου, *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα: Η πολιτική του ανήκειν και οι σκοτεινές πλευρές της προσαρμογής*, νήσος, Αθήνα 2013.

Στελέχη και μέλη της «Χρυσής Αυγής» βρίσκονται και θα βρίσκονται διαρκώς στο πλευρό των κατοίκων των περιοχών αυτών [...] που βλέπουν τις γειτονιές τους να μετατρέπονται σε τριτοκοσμικές βρωμοπόλεις. Ο τόπος είναι δικός μας.³⁶⁰

Ένα χρόνο μετά, επανέρχεται με μια γενικότερη διακήρυξη προθέσεων:

Φωτιά και τσεκούρι στους νοθευτές της ράτσας. Ας διατρανώσουμε την απόφασή μας να μη μεταβληθεί η χώρα μας σε μια εκτρωματική πολυφυλετική χοάνη, μια απόφαση που έχουμε χρέος να καταστήσουμε σεβαστή εμπράκτως.³⁶¹

Καθώς τα γραφεία της Χρυσής Αυγής βρίσκονται στην Κυψέλη, η οργάνωση θα δοκιμάσει να επεκτείνει την επιρροή της στις γύρω γειτονιές, εξαπολύοντας επιθέσεις μικρών «ταγμάτων εφόδου». Μάλιστα, έγιναν προσπάθειες ώστε η «μάχη του πεζοδρομίου» να εξαπλωθεί σε όλο τον άξονα Κυψέλης-Αγίου Παντελεήμονα.

Τότε είναι η πρώτη περίοδος, θα πει η Μ.Β., που παρατηρούνται φαινόμενα ρατσισμού, και η Χρυσή Αυγή αναπτύσσει τη δράση της με επίκεντρο τη Φωκίωνος Νέγρη, μέχρις ότου απ' ό,τι έχω ακούσει την ιστορία, μαζευτήκανε γύρω στους 20 Αλβανούς, τους τα κάνανε λαμπόγυαλο, και σταματήσανε να δρουν εκεί στη Φωκίωνος Νέγρη.

Εν τέλει αυτή η πρώτη προσπάθεια της Χρυσής Αυγής και άλλων μικρότερων εφήμερων συσσωματώσεων να εκμεταλλευτούν τις αντιφάσεις και τις εντάσεις που γέννησε η άτακτη εγκατάσταση του πρώτου μεταναστευτικού ρεύματος στο αθηναϊκό κέντρο δεν θα καρποφορήσει. Ούτε καν μετά τους πανηγυρισμούς για την απόκτηση του πανευρωπαϊκού πρωταθλήματος Euro 2004 από την Εθνική Ελλάδος, όταν η Χρυσή Αυγή προσπάθησε να τους εκτρέψει σε κυνηγητό εναντίον των μεταναστών – ιδιαίτερα των Αλβανών– υπό το σύνθημα «Δεν θα γίνεις Έλληνας ποτέ».³⁶²

Αυτά τα φαινόμενα θα επιμείνουν σε αυτή την πρώτη φάση, ωστόσο θα παραμείνουν περιθωριακά ή εν πάση περιπτώσει δευτερεύοντα.

³⁶⁰ Ιός της Κυριακής, «Αλλάξτε μυαλά, γιατί θα σας λιώσουμε σαν τα σκουλήκια», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 1/2/1998.

³⁶¹ Στο ίδιο.

³⁶² Για ενδελεχή μελέτη της στρατηγικής που υιοθέτησε η Χρυσή Αυγή για την εξάπλωσή της μέσω του αθλητικού οπαδισμού, βλ. Δημήτρης Ψαρράς, *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής: Ντοκουμέντα από την ιστορία και τη δράση μιας ναζιστικής ομάδας*, Πόλις, Αθήνα 2013.

Εν τέλει η αθηναϊκή κοινωνία θα απορροφήσει αυτό το πρώτο μεταναστευτικό ρεύμα, καθώς εντάσσεται στην αγορά εργασίας, διαμορφώνοντας έστω μια δεύτερη ταχύτητα ενός εργατικού δυναμικού που αναλαμβάνει απαξιωμένες και κακοπληρωμένες δουλειές.³⁶³ Όπως είπαμε, στη θετική έκβαση της ενσωμάτωσης αυτών των πληθυσμών θα συνηγορήσουν παράγοντες όπως το ευρύτερο κοινωνικό προφίλ των νεοεισερχόμενων (ως επί το πλείστον οικογένειες) αλλά και η εγγύτητα των πολιτισμικών αναφορών τους με εκείνες των ντόπιων.

Παρόλο που οι συγκρούσεις και τα προβλήματα υφίστανται και επισημάνονται, αυτές οι πρακτικές θα παραμείνουν εν τέλει μειοψηφικές – και γι' αυτό θα βρουν μικρή απήχηση μόνο σε εκείνο το κομμάτι της εργατικής τάξης, πληβειακού τύπου και χαμηλού μορφωτικού επιπέδου, το οποίο δεν θα καταφέρει να βρει άλλη διέξοδο και θα συνθλιβεί από τον εργατικό ανταγωνισμό του νέου, φθηνότερου προλεταριάτου.³⁶⁴ Στην ελληνική ύπαιθρο βέβαια, η κατάσταση είναι διαφορετική, αλλά η ανάλυσή της υπερβαίνει τους ορίζοντες της παρούσας έρευνας.

Εν τέλει, κατά την πρώτη αυτή φάση σ' έναν νοητό άξονα που διαμορφώνεται μεταξύ δύο αντιθετικών άκρων *αντιπαράθεσης* και *αποδοχής*, η πλάστιγγα θα γείρει προς τη μεριά της *αποδοχής*. Και αυτό διότι η πλειονότητα του ντόπιου πληθυσμού της Αθήνας θα κρίνει ότι το ισοζύγιο της συνύπαρξης με τους νεοεγκατεστημένους πληθυσμούς, καθώς και το ευρύτερο ισοζύγιο της μετανάστευσης προς την Ελλάδα κλείνει προς την πλευρά του οφέλους και όχι του κόστους.

³⁶³ Για το μοντέλο της δυαδικής αγοράς εργασίας, που συγκροτείται κατόπιν της υποδοχής και απορρόφησης της ξένης εργατικής δύναμης βλ. Michael J. Piore, *Birds of Passage*, ό.π.

³⁶⁴ Το κομμάτι εκείνο της εργατικής τάξης που αποτυγχάνει να προλάβει το τρένο της κοινωνικής κινητικότητας, λόγω μορφωτικής υστέρησης, έλλειψης δεξιοτήτων και ευρύτερων προοπτικών, πλήττεται διαχρονικά από τη φθηνή εργασία των μεταναστών. Για περισσότερα, βλ. Edna Bonacich, «A Theory of Ethnic Antagonism», ό.π., σσ. 547-559. Επίσης, «Η μετανάστευση δημιουργεί κερδισμένους (και σε ορισμένες περιπτώσεις) και χαμένους ανάμεσα στον γηγενή πληθυσμό, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται αναδιανεμητικά αποτελέσματα τα οποία αφορούν κυρίως τα νοικοκυριά που τα μέλη τους ανταγωνίζονται τους μετανάστες στις ίδιες αγορές εργασίας. Αντίθετα, άλλες ομάδες εργαζομένων φαίνεται να κερδίζουν εξαιτίας της παρουσίας των μεταναστών, όπως για παράδειγμα τα αγροτικά νοικοκυριά. Οι αναδιανεμητικές αυτές επιδράσεις συνδέονται με τη δυσαρέσκεια των ομάδων που πλήττονται έναντι των μεταναστών. Όσο αυξάνεται ο αριθμός των μεταναστών (ή όσο αυξάνεται ο αριθμός των ανέργων), τόσο περισσότερο τα παραπάνω προβλήματα οξύνονται». Σταύρος Ζωγραφάκης και Χαράλαμος Κασίμης, «Ελληνική οικονομία και μετανάστες», ό.π., σ. 392.

Έχουμε ήδη εξετάσει τους παράγοντες που διαμόρφωσαν ακριβώς αυτή την αντίληψη. Αξίζει, ωστόσο, να επαναλάβουμε και πάλι ότι αυτοί οι παράγοντες επέδρασαν στο κενό κάθε συστηματικής κρατικής πολιτικής αποσόβησης του «κόστους» – ακόμα κι αν αυτό αφορούσε τους λίγους και τους πιο ευάλωτους. Εξάλλου, η γενική άνοδος του βιοτικού επιπέδου της χώρας³⁶⁵ μπορούσε να κρύψει κάλλιστα κάτω από το χαλί της ευημερίας τις κοινωνικές αλλαγές που συντελούνταν υπό το βάρος της μετανάστευσης στη χώρα.

Το δεύτερο μεταναστευτικό κύμα

Θεοὶ πάντες ἔγημαν ἦν ἕκαστος εἴληφεν ἐν κλήρῳ. Πόλεμος παρῆν ἐσχάτῳ κλήρῳ· Ὑβριν δὲ μόνην κατέλαβεν· ταύτης περισσῶς ἐρασθεῖς ἔγημεν. Ἐπακολουθεῖ δὲ αὐτῇ πανταχοῦ βαδίζουσα. Ὅτι ἔνθα ἂν προέλθῃ ὕβρις ἢ ἐν πόλει ἢ ἐν ἔθνει, πόλεμος καὶ μάχαι εὐθὺς μετ' αὐτὴν ἀκολουθεῖ.³⁶⁶

«Η ὕβρις [...] συνίσταται ακριβώς στην απουσία αυτοπεριορισμού».³⁶⁷ Στην περίπτωση μας, τόσο το απόσπασμα του Αισώπου όσο και η επεξήγηση του Καστοριάδη χρησιμοποιούνται για να καταδείξουν την αποτυχία κατ' αρχάς της ελληνικής πολιτείας, και κατά δεύτερο λόγο της ελληνικής κοινωνίας, να θέσουν ένα όριο στην ανεξέλεγκτη εγκατάσταση νεοεισερχόμενων πληθυσμών στο αθηναϊκό κέντρο, και συγκεκριμένα στην ευρύτερη περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών, από το 2005-2006 και μετά.

Συνωστισμός-πληθωρισμός της εξαθλίωσης και αυτοματισμοί αποσύνθεσης

³⁶⁵ Κατά την περίοδο 1990-2004, το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα της χώρας αυξήθηκε από 9.673,45 δολάρια (1990) σε 21.677,36 (2004)! Πηγή: Παγκόσμια Τράπεζα, ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://goo.gl/yxeoBG> (τελευταία πρόσβαση 20/7/2015).

³⁶⁶ «...με κλήρο απέκτησε ο κάθε θεός τη σύζυγό του, και τελευταίος έμεινε ο θεός Πόλεμος: αυτός πήρε για σύζυγό του την τελευταία θεά που είχε απομείνει: την Ὑβρι. Και την αγαπά πάρα πολύ: όπου βρίσκεται η Ὑβρις, εκεί έρχεται από πίσω κι ο Πόλεμος. Κι έτσι, σε όποια πόλη (κράτος) εκδηλώνεται μεγάλη ὕβρις, εκεί ακολουθεί και πόλεμος». Αισώπου *Μύθοι, Πόλεμος και ὕβρις*.

³⁶⁷ Κορνήλιος Καστοριάδης, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμ. 2, *Η πόλις και οι νόμοι*, Κριτική, Αθήνα 2008, σ. 210.

Αν, όπως αναφέραμε, το πρώτο κύμα μεταναστών κατέφθασε στην Ελλάδα, ειδικότερα στην Αθήνα, μέσα σε μια συγκυρία γενικής αισιοδοξίας και οικονομικής ανόδου και ευημερίας –έστω και ψευδεπίγραφης–, με το δεύτερο κύμα συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο: από το 2006 και μετά όλο και πυκνώνει, ενώ το κλίμα εντός της χώρας έχει ήδη μεταστραφεί και περνάμε σταδιακά από την *κόπωση* στην *κάμψη*, κι από εκεί στην *ύφεση* και την *κρίση*.

Στη δεύτερη αυτή φάση επικρατεί ο *κορεσμός* όλων των άτυπων κοινωνικών και οικονομικών μηχανισμών απορρόφησης που λειτούργησαν κατά την περίοδο 1990-2004. Έτσι, η αναζωπύρωση των μεταναστευτικών ροών, που προέρχονται αυτήν τη φορά κατά κύριο λόγο από την Κεντρική Ασία και την Αφρική, και όχι από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη, οδηγεί σε μια *γενική κρίση διαχείρισης του φαινομένου*, και συνακόλουθα σε αδιέξοδο.

Στον Άγιο Παντελεήμονα το γεγονός αυτό εκδηλώνεται με ιδιαίτερη ένταση, και παίρνει τη μορφή μιας ανεξέλεγκτης συσσώρευσης μεταναστευτικών ομάδων. Στην πλειονότητά τους φτωχοί και εξαθλιωμένοι, θα εγκατασταθούν αρχικά στις πλατείες της περιοχής, ενώ στη συνέχεια μετακινούνται στα *υπόγεια* των πολυκατοικιών, όπου μένουν κατά δεκάδες σε εξίσου άθλιες συνθήκες.

Σε πρώτη φάση λοιπόν η γειτονιά βιώνει την αναζωπύρωση του φαινομένου μέσω της εμφάνισης ενός ιδιαίτερα έντονου συνωστισμού, που με τη σειρά του προκαλεί έναν απίστευτο *πληθωρισμό εξαθλίωσης*:

[...] Και το πρόβλημα, τώρα που το θυμήθηκα. Δεν είναι το πρόβλημά μου οι Σύροι ή οι Αφγανοί [...] Εδώ είναι όλες οι φυλές του κόσμου... Νιγηρία, Μπαγκλαντές, Συρία, Πακιστάν... δεν υπάρχει χώρα που να μην είναι στην Ελλάδα, δηλαδή... εντάξει, στη Συρία έχουνε πόλεμο, ρε φίλε, και οι Κούρδοι είναι κνηνημένοι... Αλλά όλοι οι άλλοι; Τι στο διάολο έχουμε στην Ελλάδα, και ειδικά σε αυτές τις περιοχές εδώ πέρα; Στον Άγιο Παντελεήμονα, στην Πλατεία Αττικής, στην Πλατεία Βικτωρίας, κ.ο.κ.; (Σπύρος, 55 ετών).

—

Προφανώς, εκατοντάδες άτομα έρχονταν καθημερινά, δηλαδή Πλατεία Αμερικής, Πλατεία Αττικής, έρχονταν κατά εκατοντάδες τα άτομα, καθημερινά. Και εμείς παρακαλάγαμε την κυβέρνηση ότι πρέπει να γίνει κάτι. Όντως κι εγώ από την άλλη έλεγα ότι αυτοί οι κάτοικοι ούτε ενημερώνονται. Και εγώ αν έμενα σε ένα σπίτι, και σηκωνόμουν το πρωί και έβλεπα 400 άτομα μπροστά στο σπίτι μου, και δεν θα γνώριζα

ποιοι είναι και γιατί είναι εδώ, κι εγώ θα φοβόμουν (Μοχαμαντί, 45 ετών αφγανικής καταγωγής).

—

Αλλά από τη στιγμή που έρχονται τα ρεύματα αυτά που είναι πολλή φτωχολογιά, και είναι και μεγάλα ρεύματα δηλαδή, οι Αφγανοί όταν ήρθανε ήτανε μεγάλο και ξαφνικά η Πλατεία του Αγίου Παντελεήμονα γέμισε, κάθε απόγευμα είχε 300 Αφγανούς πάνω στην πλατεία (Ελένη, 34 ετών)

—

Γιατί, ως κάτοικος, ήτανε πραγματικά, είναι δύσκολο, γιατί και στην ίδια πολυκατοικία ήτανε διάφοροι μετανάστες και διάφορες εθνικότητες, νομίζω υπάρχουν κάποιες πραγματικές δυσκολίες. [...] Και έχουνε χρησιμοποιήσει την ταρατσα ως υπνωτήριο, ξενοδοχείο. Και νομίζω επειδή οι ταρατσες επικοινωνούνε, πηδάνε από τη μία στην άλλη και κυκλοφορούνε, δεν ξέρουμε τι κάνουνε τη νύχτα (Γκιουλ, 49 ετών, τουρκικής καταγωγής).

—

Δηλαδή η πλατεία, εμείς μέναμε εκεί, ακριβώς στην πλατεία, σε έναν πεζόδρομο [...] Βρόμαγε. Νόμιζα μήπως έχει κάτι η αποχέτευση, συμβαίνει μερικές φορές κάτι, κάποιο ατύχημα. Εκεί μένει μια φίλη μου. Και λέω, Ελένη τι γίνεται. Γιατί βρομάει τόσο; Απλά είναι ο κόσμος εκεί στην πλατεία άπλυτος, άστεγος. Και αυτό για εμένα ήταν σοκ. Τέτοια διαφορά (Ζαρίμα, 47 ετών, τσετσένικης καταγωγής).

Δηλαδή, κατ' αρχάς το μέγεθος, η έκταση και η ένταση του φαινομένου θα θέσουν σε λειτουργία έναν αυτοματισμό κοινωνικής αποσύνθεσης ο οποίος θα επικαθορίσει το πλαίσιο στο οποίο θα εξελιχθεί το φαινόμενο στη γειτονιά: «Υπάρχει ένα σημείο και πέρα, από το οποίο η πόλη αναιρεί τον εαυτό της», θα γράψει ο Μάρραιη Μπούκτσιν.³⁶⁸ Με τον ίδιο τρόπο, η υπερσυσσώρευση μεταναστευτικών ομάδων στον Άγιο Παντελεήμονα εν τέλει θα υπονομεύσει τη συνοχή της γειτονιάς, και θα δράσει αποσυνθετικά.

Ο Τζάρεντ Ντάιαμοντ, στο βιβλίο του η *Κατάρρευση*, δείχνει με μια σειρά ιστορικών παραδειγμάτων τους αυτοματισμούς που λειτούργησαν κατά την

³⁶⁸ «Όπως ακριβώς υπάρχει ένα σημείο πέρα απ' το οποίο ένα χωριό γίνεται πόλη, έτσι υπάρχει κι ένα σημείο πέρα απ' το οποίο μια πόλη αναιρεί τον εαυτό της, συντηρώντας μιαν ανθρώπινη κατάσταση που 'ναι περισσότερο ατομοτοποιητική –και πολιτιστικά ή κοινωνικά πιο αποξεραμένη– απ' οτιδήποτε αποδίνεται στην αγροτική ζωή». Μάρραιη Μπούκτσιν, *Τα όρια της πόλης: Η διαλεκτική της ιστορικής ανάπτυξης των πόλεων*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1979, σ. 10.

αποσύνθεση διαφόρων πολιτισμών μέσα στην ιστορία. Ο Ντάιμοντ ανιχνεύει ένα συγκεκριμένο *μοτίβο* καταστροφής, όπου αλληλεπιδρούν ταυτόχρονα ο υπερπληθυσμός, η οικολογική επιβάρυνση, η συρρίκνωση των διαθέσιμων πόρων και οι σφοδρές συγκρούσεις για την κατανομή τους.³⁶⁹ Το ίδιο μοτίβο, σε διαφορετική έκταση και εμβέλεια, με διαφορετική πυκνότητα και πολυπλοκότητα, εξελίχθηκε τόσο σε μη αστικοποιημένες, αγροτικές κοινωνίες όσο και αστικοποιημένες.

Παρόμοια φαινόμενα εξελίσσονται σε διάφορες μητροπόλεις του 20ού αιώνα. Στην κλασική μελέτη τους για την πόλη, οι Park και Burgess της Σχολής του Σικάγου θα γράψουν για την πρώιμη εποχή της ανάπτυξης των αμερικάνικων μητροπόλεων κατά τον Μεσοπόλεμο: «Οι μετακινήσεις πληθυσμών [...] μπορούν να δημιουργήσουν μια επέκταση στην ανάπτυξη της κοινότητας που υπερβαίνει κατά πολύ τα φυσικά όρια της κυκλικής της ανάπτυξης, οδηγώντας σε καταστάσεις κρίσης, υποστροφής, αποδιοργάνωσης, ακόμα και πανικού».³⁷⁰ Βεβαίως, υποστηρίζουν, τέτοια φαινόμενα κοινωνικής αποδιοργάνωσης σχεδόν πάντοτε αποτελούν *πρελούδια* μιας γενικευμένης αναδιοργάνωσης που οδηγεί την πόλη σε πιο πολύπλοκα και αποτελεσματικά συστήματα οργάνωσης.³⁷¹ Είναι η ίδια η ανάπτυξη της πόλης που παράγει και διευθετεί αυτές τις αντιφάσεις.

Στην ίδια λογική εντάσσονται και πιο πρόσφατα θεωρητικά σχήματα, που προσπαθούν να πραγματευτούν την εξέλιξη των μητροπόλεων σε καθεστώς ραγδαίας πληθυσμιακής αύξησης λόγω των μεταναστευτικών ρευμάτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, το σχήμα της «Παγκόσμιας Πόλης» της Σάσκια Σάσεν, το οποίο εντοπίζει μεν «μαύρες τρύπες» και μείζονα φαινόμενα κοινωνικής αποδιοργάνωσης σε αυτούς τους μητροπολιτικούς κόμβους της παγκόσμιας οικονομίας, εκτιμά όμως πως θα απορροφηθούν χάρη σε έναν συνδυασμό εξέλιξης/εμβάθυνσης της παγκοσμιοποίησης, αλλά και στα ίδια τα κινήματα για τα δικαιώματα των

³⁶⁹ Jared Diamond, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, Penguin Books, Νέα Υόρκη 2005, σ. 6.

³⁷⁰ Robert E. Park και Ernest W. Burgess, *The City*, ό.π., σ. 71.

³⁷¹ «Κατά κανόνα, οι διαδικασίες της αποδιοργάνωσης και της οργάνωσης μπορούν να θεωρηθούν ότι διέπονται από αμοιβαία σχέση και αλληλεπιδρούν σε μια δυναμική ισορροπία της κοινωνικής τάξης, που κινείται προς ένα αποτέλεσμα το οποίο θεωρείται γενικά και αόριστα “προοδευτικό”. Στο βαθμό που η αποδιοργάνωση οδηγεί στην αναδιοργάνωση και παράγει πιο αποτελεσματική προσαρμογή, θα πρέπει να θεωρηθεί όχι παθολογικό φαινόμενο, αλλά φυσιολογικό». Στο ίδιο, σ. 54.

μεταναστών που θα πετύχουν τον *εκδημοκρατισμό* της ενσωμάτωσής τους στο νέο κοσμοπολίτικο περιβάλλον.³⁷²

Τέτοιου είδους εκτιμήσεις εκκινούν από μια αντίληψη περί του *de facto* ανυσματικού χαρακτήρα της ανάπτυξης, η οποία θα αυξάνει γεωμετρικά, απορροφώντας εν τέλει όλες τις αντιφάσεις που η ίδια παράγει. Στο πλαίσιο αυτό οι αντιφάσεις λειτουργούν ως παράγοντες *δημιουργικής καταστροφής*.

Η αντίληψη αυτή θα διαψευστεί πανηγυρικά από την ίδια την ιστορική εξέλιξη των πόλεων κατά τον 20ό αιώνα. Οι αντιφάσεις της ανάπτυξης όχι μόνο δεν επιλύονται από τους ίδιους τους δυναμικούς μηχανισμούς αυτορρύθμισης, αλλά είναι δυνατόν να υπονομεύσουν και την ίδια την αναπτυξιακή διαδικασία πολλαπλασιάζοντας το οικολογικό και κοινωνικό της κόστος. Ακόμη και αυτή η «δημιουργική καταστροφή», μάλιστα, δεν συμβαίνει *πάντοτε* στον ίδιο χώρο, αλλά *διαφορίζεται γεωγραφικά*: οι διαδικασίες της αποδιοργάνωσης και της αναδιοργάνωσης εξελίσσονται σε διαφορετικά σημεία της ίδιας πόλης, ακόμη και σε διαφορετικές πόλεις, χώρες, ή και στις περιφέρειες του πλανήτη.³⁷³

Αλλά και πολλές άλλες σύγχρονες προσεγγίσεις στέκονται στον *αντίποδα* αυτών των εκτιμήσεων. Ο Μάικ Ντέιβις σχετικά με την εξέλιξη των μη δυτικών μητροπόλεων, ιδιαίτερα εκείνων που τελούν σε συνθήκες *ραγδαίας οικονομικής κρίσης, ύφεσης ή αποανάπτυξης*, και καταρρέουν θεσμικά, περιβαλλοντικά και κοινωνικά, θα επισημάνει:

[...] Η Κινσάσα, η Λουάντα, το Χαρτούμ, το Νταρ Ες Σαλάαμ [...] η Λίμα συνεχίζουν να αναπτύσσονται με καταγιγιστικούς ρυθμούς, παρά τις κατεστραμμένες βιομηχανίες υποκατάστασης των εισαγωγών, τη συρρίκνωση του δημόσιου τομέα και την αποσύνθεση των μεσαίων τάξεων. Οι παγκόσμιες «δυνάμεις» που «απωθούν» τους ανθρώπους από την [παγκόσμια] ύπαιθρο προς τις [παγκόσμιες] πόλεις φαίνεται ότι συντηρούν την αστικοποίηση ακόμα και όταν οι ελκτικές δυνάμεις των ίδιων των πόλεων αποδυναμώνονται δραστικά από την υπερχρέωση και την οικονομική ύφεση.³⁷⁴

³⁷² Σάσκια Σάσεν, *Κοινωνιολογία της παγκοσμιοποίησης*, ό.π.

³⁷³ Ο David Harvey εισάγει την έννοια της «χωροχρονικής επικέντρωσης του κεφαλαίου» (*spatial temporal fix*) για να περιγράψει αυτήν τη διαδικασία. Βλ. Ντέιβιντ Χάρβεϊ, *Ο νέος μπερλιαλισμός*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006, σσ. 115-116.

³⁷⁴ Mike Davis, *Planet of Slums*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006, σ. 17.

Η ανάλυση αυτή προσιδιάζει πολύ περισσότερο σε εκείνο που ο Τζάρνεντ Ντάιαμοντ αποκαλεί «κατάρρευση», και όχι σε μια δυναμική διαδικασία αποδιοργάνωσης/αναδιοργάνωσης ή, έστω, «δημιουργικής καταστροφής». Και διατηρεί κάποιες αναλογίες με την περίπτωση της Ελλάδας, και συγκεκριμένα με τη γειτονιά του αθηναϊκού κέντρου που εξετάζουμε, καθώς η άφιξη και η εγκατάσταση των νέων μεταναστευτικών ρευμάτων συντελείται σε ένα πλαίσιο ραγδαίας ύφεσης, κοινωνικής, οικονομικής, οικιστικής και περιβαλλοντικής κρίσης, έτσι όπως την είδαμε να εκφράζεται μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1980.

«Η πολιτεία ήταν απύσχα», «βιώνουμε την εγκατάλειψη από το ίδιο μας το κράτος», «μας άφησαν στο έλεος του θεού», «άφησαν την υποβάθμιση να θεριέψει», «το κράτος δεν είχε, ούτε έχει μεταναστευτική πολιτική», «το πρόβλημα πολλαπλασιάστηκε δραματικά με την οικονομική κρίση», είναι ορισμένες πάγιες εκφράσεις που επαναλαμβάνονται σε όλες τις συνεντεύξεις και σχεδόν από κάθε κάτοικο, ντόπιο ή αλλοδαπό. Είναι εξαιρετικά σημαντικό να κατανοήσουμε αυτή την *πραγματικότητα της αποσύνθεσης*, καθώς οι σχέσεις, οι αντιπαραθέσεις, οι συγκρούσεις που αντιμετώπισε η γειτονιά γεννήθηκαν, αναπτύχθηκαν και σφραγίστηκαν *αποφασιστικά* από αυτήν.

Οικονομικός ανταγωνισμός και πολιτισμική αντιπαράθεση

Κάθε μετανάστευση ανεξαρτήτως του τι την προκάλεσε, τι κίνητρα υποβόσκουν, του αν ήταν οικειοθελής ή καταναγκαστική, και ποια κλίμακα αγγίζει, οδηγεί σε συγκρούσεις. Το επιμέρους ατομικό συμφέρον και η ξеноφοβία είναι ανθρωπολογικές σταθερές που προηγούνται κάθε εκλογίκευσης. Η παγκόσμια διάχυσή τους υποδηλώνει ότι είναι παλαιότερες από όλες τις γνωστές ανθρώπινες κοινωνίες.³⁷⁵

Σε αντίθεση με το πρώτο κύμα μεταναστών, όπου οικονομία και κοινωνία κατασκεύασαν άτυπους μηχανισμούς απορρόφησής τους –τόσο στην επαρχία όσο και στις μεγάλες πόλεις– στο δεύτερο κύμα οι μηχανισμοί αυτοί είχαν εξαντληθεί. Για

³⁷⁵ Hans Magnus Enzensberger, *Civil Wars*, ό.π., σ. 106.

αυτό οι νεοεισερχόμενοι απορροφήθηκαν σχεδόν εξολοκλήρου στο παρεμπόριο και τις άλλες μορφές άτυπης/παράτυπης οικονομίας.³⁷⁶

Η εμπλοκή της άτυπης/παράνομης μετανάστευσης στους μηχανισμούς της άτυπης οικονομίας είναι ένα φαινόμενο που παρατηρείται παγκοσμίως. Στις δυτικές μητροπόλεις εντοπίζεται στις κατώτερες βαθμίδες της αγοράς εργασίας, και συνδέεται με μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις. Αφορά δραστηριότητες *εντάσεως εργασίας*, υπερκαλύπτει τις μορφές «εθνοτικής επιχειρηματικότητας» αλλά και συνδέεται εξίσου με τις ντόπιες επιχειρήσεις, σε μια τεράστια γκάμα κλάδων, που ξεκινάει από τις βιοτεχνίες ρούχων, περνάει από τα καταστήματα λιανικής πώλησης και καταλήγει στα συνεργεία καθαρισμού. Αποτελεί συστατικό στοιχείο της βιωσιμότητας αυτών των επιχειρήσεων, οι οποίες όμως εντάσσονται σε ένα ευρύτερο κύκλωμα όπου οι μορφές της άτυπης και τυπικής οικονομίας εναλλάσσονται. Στο πλαίσιο αυτό, η άτυπη οικονομία προσδιορίζεται *ταυτόχρονα* ως πεδίο «άγριας» συσσώρευσης στις κατώτερες οικονομικές βαθμίδες και ως δίαυλος απορρόφησης της παράτυπης ή παράνομης μετανάστευσης.³⁷⁷

Στην Ελλάδα, κατά το πρώτο μεταναστευτικό κύμα εντοπίζεται παρόμοια λειτουργία.³⁷⁸ Ωστόσο στο δεύτερο, οι μηχανισμοί αυτοί μπλοκάρονται σχεδόν ολοσχερώς από τη βαθιά κοινωνικοοικονομική κρίση. Ως αποτέλεσμα, η άτυπη οικονομία που συγκροτείται λειτουργεί, σχεδόν απολύτως, *παράλληλα* με την τυπική, μην μπορώντας να διατηρήσει σχεδόν κανένα σημείο επαφής πέραν του παρεμπορίου.

Γι' αυτό και η επέκταση των δικτύων άτυπης οικονομίας που γεννήθηκαν συντέινε αυτή τη φορά στον *αποκλεισμό* και όχι στην οικονομική ενσωμάτωση αυτών των ρευμάτων, με αποτέλεσμα τάσεις ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων που εντάσσονται σε αυτό το άτυπο δίκτυο και του κυκλώματος της τυπικής οικονομίας που υπήρξε της γειτονιάς. Έτεινε έτσι να συγκροτηθεί μια «δυαδική

³⁷⁶ Για την παγκόσμια, ραγδαία εξάπλωση όλων των δυνατών μορφών άτυπης οικονομίας και την εμπλοκή της μετανάστευσης σε αυτούς τους μηχανισμούς, βλ. Robert Neuwirth, *Stealth of Nations: The Global Rise of Informal Economy*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 2011.

³⁷⁷ Για περισσότερα, βλ. Alejandro Portes (επιμ.), *The Economic Sociology of Immigration*, ό.π.

³⁷⁸ Theodoros Iosifides και Russell King, «Socio-Spatial Dynamics and Exclusion of Three Immigrant Groups in the Athens Conurbation», στο Martin Baldwin-Edwards και Joaquin Arango, *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, Frank Cass Publishers, Λονδίνο 1999, σ. 221.

κοινωνία» όπου οι δύο πόλοι της λειτουργούσαν παράλληλα, σε συνθήκες μηδαμινής επικοινωνίας.³⁷⁹

[...] εδώ υπάρχει μια υπερσυγκέντρωση, εδώ υπάρχουν δεν ξέρω πόσα ίντερνετ καφέ. Υπερσυγκέντρωση. Ξέρεις πόσα ίντερνετ καφέ υπάρχουν; Τους τα λέμε στο Δήμο, έχουμε κάνει σχεδιάγραμμα, και τους τα δείχνουμε, παντού ίντερνετ, κουρεία, μίνι μάρκετ, δεν μπορεί σε ένα τετράγωνο να υπάρχουν. που λέει ο λόγος. 30 μίνι μάρκετ, 25 ίντερνετ καφέ, 30 κουρεία, δεν γίνεται [...] Εδώ θα σου πω κάτι άλλο. Υπάρχει ωράριο καταστημάτων. Ένας Έλληνας που έχει ένα μαγαζί του λέει το εμπορικό, κύριε θα δουλεύεις από τις 9 μέχρι τις 9 το βράδυ, μην κλείσεις το μεσημέρι, δεν με απασχολεί, αλλά 9 η ώρα θα κλείσεις. Εάν αυτός δεν είναι σωστός, και εγώ έχω ένα άλλο μαγαζί, θα πω εγώ να έρθουνε να σε γράψουνε, παράβαση ωραρίου, αθέμιτος ανταγωνισμός. Εδώ οι αλλοδαποί που ανοίγουνε μαγαζιά, αν έρθεις τρεις, τέσσερις το πρωί είναι ανοιχτά τα πάντα, σαββατοκύριακα, εθνικές εορτές, γιορτές Πάσχα, Χριστούγεννα [...]

Κάναμε μια καταγγελία πριν από δύο χρόνια, μια καταγγελία εναντίον ενός καταστήματος συναλλάγματος, *Western Union*, πώς τα λένε; Βλέπαμε 50 μέσα, άλλοι 50 έξω. Λέμε τι γίνεται εκεί μέσα; Κάναμε μια καταγγελία, γιατί ξέρεις δίπλα υπήρχαν κι άλλα καταστήματα ακόμα ανοιχτά, και δεν μπορούσε κόσμος να μπει στο μαγαζί, ξέρεις μαζευόταν κόσμος έξω από αυτό το μαγαζί, δεν μπορούσε να περάσει κόσμος να πάει να ψωνίσει, και αυτός διαμαρτυρήθηκε και φωνάξαμε κι εμείς το ΣΔΟΕ, τον Δήμο, και μπαίνει μέσα. Του λέει «Ταμειακή», απαντάει αυτός, «Δεν καταλαβαίνω ελληνικά». Δεν συνεννοούνταν. Ποιανού είναι το μαγαζί; Ενός Έλληνα το οποίο το είχε υπενοικιάσει, ο οποίος είχε καμιά εικοσιπενταριά τέτοια. Γίνονταν μέσα συναλλαγές, χρήμα, έφευγε από εδώ, μιλάμε χρήμα, έφευγε από εδώ, και δεν τους έλεγχε κανένας.

Πηγαίνανε στα μαγαζιά να ψωνίσουνε, και δεν είχανε μια απόδειξη, δεν είχανε ταμειακές μέσα. Κι αυτά λειτουργούσανε, κι αυτό το κράτος δεν το έλεγχε.

Εξοντώσανε τους Έλληνες, όλους τους επιχειρηματίες, και οι άλλοι αλωνίζουνε (Σπύρος).

³⁷⁹ Για τη μετάβαση από διαστρωματωμένες κοινωνίες όπου λειτουργούσε μια κλίμακα ενσωμάτωσης από τα κάτω προς τα πάνω σε κοινωνίες απόλυτα διχασμένες στο δίπολο απόλυτη ενσωμάτωση/απόλυτος αποκλεισμός, βλ. Niklas Luhmann, «Beyond Barbarism», στο Hans-Georg Moeller, *Luhmann Explained: From Souls to Systems*, Open Court, Λονδίνο 2011, σσ. 261-272.

Το γεγονός αυτό έφερε ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες ανθρώπων, κατεξοχήν τους μικρούς και μεσαίους ελεύθερους επαγγελματίες της περιοχής, σε αντιπαράθεση με τις ομάδες των μεταναστών.

Δηλαδή ο [...] είναι κλασική περίπτωση. Του ανθρώπου που έχει ένα μαγαζί με καλλυντικά. Οι Ασιάτες και οι Αφρικανοί δεν θα πάνε ποτέ στο μαγαζί του να φωνίσουνε, ή θα ανοίξουνε τα δικά τους στέκια, άρα όσο μειώνεται η πελατεία του στους Έλληνες, τόσο οι δουλειές του, που έτσι κι αλλιώς λόγω κρίσης θα πηγαίνανε άσχημα, αλλά πάνε ακόμα πιο πολύ. Οπότε μπαίνει και το οικονομικό συμφέρον σε κάθε έναν από δαύτους. Όσοι δεν είχανε εδώ συμφέροντα επιχειρηματικά, μπορεί να μας πείραζε σε επίπεδο της μικροεγκληματικότητας, και τα λοιπά, αλλά δεν νιώθαμε να θίγεται η οικονομική μας επιφάνεια (Μαρίνα, ετών 50).

Η αντιπαράθεση οξύνεται καθώς το ελληνικό κράτος υποκύπτει σταδιακά στην εφαρμογή ενός παρατεταμένου προγράμματος λιτότητας, το οποίο θα στηριχθεί ετεροβαρώς στην υπερφορολόγηση των χαμηλόμισθων και των μικρών και μεσαίων επαγγελματιών.³⁸⁰ Σχηματίζεται έτσι μια αντίληψη στους κατοίκους της περιοχής ότι οι μικρές επιχειρήσεις των μεταναστών απολαμβάνουν ένα άτυπο καθεστώς ασυλίας την ίδια στιγμή που οι αντίστοιχες ελληνικές εξαναγκάζονται από την ίδια την κρατική πολιτική σε μαρασμό³⁸¹ και λουκέτο. Εντοπίζεται εδώ η λειτουργία ενός

³⁸⁰ Για τα χαρακτηριστικά του εκτεταμένου προγράμματος λιτότητας που υιοθετούν οι ελληνικές κυβερνήσεις από το 2009 και μετά, καθώς και για τις κοινωνικές τους συνέπειες, βλ. Tassos Giannitsis και Stavros Zografakis, *Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis*, Macroeconomic Policy Institute of Hans Boeckler Foundation, Βερολίνο 2015. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση: http://www.boeckler.de/pdf/p_imk_study_38_2015.pdf (τελευταία πρόσβαση 1/8/2015).

³⁸¹ Η αποτυχία αντιμετώπισης του παραεμπορίου από τις ελληνικές αρχές θα αποτελέσει κατεξοχήν σημείο τριβής μεταξύ των ελληνικών κυβερνήσεων και της Γενικής Ένωσης Εμπόρων, από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής του. Διαβάζουμε στον ημερήσιο τύπο: «Η λαθραία διακίνηση προϊόντων από 50.000 οικονομικούς μετανάστες ζημιώνει το κράτος με φόρους ύψους 2 δισ. Εκπρόσωποι των εμπόρων καταγγέλλουν ότι η πολιτεία εθελουφλεί στο πρόβλημα και δεν θέλει να το αντιμετωπίσει», «Το παραεμπόριο απειλεί την οικονομία», *Έθνος*, 25/8/2008. Διόλου τυχαία, αυτές οι προειδοποιήσεις πραγματοποιούνται την ίδια χρονική περίοδο που εγκαινιάζεται ένας παρατεταμένος κύκλος εντάσεων στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα, με κινητοποιήσεις κατοίκων ενάντια στην ανεξέλεγκτη μετανάστευση και την υποβάθμιση της γειτονιάς, που θα συναντήσουν την αντίδραση άλλων, κατοίκων ή και μη, που θα κινητοποιηθούν προς υπεράσπιση των μεταναστών. Θα αναφερθούμε διεξοδικά σε αυτό τον κύκλο κινητοποίησης-αντιπαράθεσης στη συνέχεια.

«κοινωνικού αυτοματισμού»³⁸² ο οποίος στρέφει τη μια κοινωνική ομάδα εναντίον της άλλης μπροστά στην απουσία οργανωμένης κρατικής πολιτικής.

«Αγώνες κατανομής» και πολιτισμικές αντιθέσεις

Ο αγώνας κατανομής μέσα σε ορισμένες καταστάσεις μεταμφιέζεται αναγκαστικά σε σύγκρουση πολιτισμών.

Παναγιώτης Κονδύλης³⁸³

Υπό ευρεία έννοια του όρου «κατανομή» η παραπάνω διαπίστωση του Παναγιώτη Κονδύλη θα μπορούσε να συμπεκνώσει την εξέλιξη των πολιτισμικών αντιθέσεων στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα. Μεγάλη σημασία έχει να υπενθυμίσουμε για άλλη μια φορά το πλαίσιο της εξέλιξής τους, το οποίο μπορεί κάλλιστα να αποδοθεί με μια μόνο λέξη: *Στενοχωρία*. Δηλαδή, ταυτόχρονη έλλειψη χώρου και πόρων – μια συνθήκη που συνδυάζει ταυτόχρονα τον οικολογικό, τον οικονομικό και τον κοινωνικό παράγοντα.³⁸⁴ Σε αυτήν θα πρέπει να προσθέσουμε την ένταση που προκύπτει από τη συνύπαρξη τρόπων ζωής και πολιτισμικών πρακτικών³⁸⁵ που

³⁸² Ο όρος «κοινωνικός αυτοματισμός» θα εισαχθεί στο λεξιλόγιο της ελληνικής πολιτικής σκηνής στα τέλη της δεκαετίας του 1990, από τον τότε κυβερνητικό εκπρόσωπο της κυβέρνησης Σημίτη Δημήτρη Ρέππα, ο οποίος αναφέρθηκε με ικανοποίηση στις αντιδράσεις διαφόρων κοινωνικών ομάδων, όπως οι οδηγοί φορτηγών, στις κινητοποιήσεις των αγροτικών ομοσπονδιών, που πραγματοποιούσαν μπλόκα στις οδικές αρτηρίες της χώρας. Βλ. Χρήστος Ζέρβας, «Το λεξικό της μεταπολίτευσης», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 3/10/2009.

³⁸³ Παναγιώτης Κονδύλης, «Η “σύγκρουση των πολιτισμών” και οι απόψεις του Σάμιουελ Χάντινγκτον. Συγκρούσεις ερήμην του πολιτισμού...», *Το Βήμα της Κυριακής*, 26/1/1997.

³⁸⁴ Ο όρος χρησιμοποιείται με την αρχαία ελληνική του πολυσημία. Διαβάζουμε στο λεξικό του Δημητράκου: «Στενοχωρία [η] α) Στενότης, ανεπάρκεια χώρου, στενός, περιορισμένος χώρος. [...] γ) Η εκ της στενότητας χώρου ή πόρου δυσκολία, δυσχέρεια. δ) Ψυχική θλίψις». Δημήτρης Δημητράκος, *Μέγαν λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, τόμ. ΙΓ', Δομή, Αθήνα χ.χ., σ. 6672.

³⁸⁵ Η έννοια χρησιμοποιείται με την ευρύτερη δυνατή σημασία της, που περιλαμβάνει στο εσωτερικό της από κοσμοαντιλήψεις και κοσμοειδωλα, τη θρησκευτική διάσταση, συστήματα αξιών, πρότυπα συμπεριφορών, τον «υλικό πολιτισμό» της καθημερινότητας και τις πρακτικές του. Για μια τέτοια εμπειριστατωμένη ανάλυση της έννοιας του πολιτισμού, βλ. Fernand Braudel, *Γραμματική των πολιτισμών*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001, σσ. 60-78.

μεταξύ τους τουλάχιστον αντιφάσκουν.³⁸⁶ Αυτές οι πολιτισμικές αντιθέσεις θα υπονομεύσουν εκ των πραγμάτων τη διαμόρφωση διαύλων επικοινωνίας μεταξύ των ντόπιων και των μεταναστευτικών ομάδων. Και θα πολλαπλασιάσουν τις ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της στενοχωρίας προσθέτοντας σε αυτήν μια διάχυτη αίσθηση αδιεξόδου, που προκύπτει από την ξαφνική συνειδητοποίηση ότι στη γειτονιά πλέον επικρατούν συνθήκες μιας πολυεθνικής Βαβέλ, όπου κάθε επικοινωνία είναι εξαρχής αδύνατη.

Οι πολιτισμικές αυτές αντιθέσεις εκφράστηκαν τόσο στον ιδιωτικό χώρο όσο και στον δημόσιο. Στον ιδιωτικό χώρο εκδηλώθηκαν ως κρίση συμβίωσης μέσα στις πολυκατοικίες.

Κοίταξε... Ναι, τώρα το λέω γιατί εμείς είχαμε κυρίως από μουσουλμανικές χώρες. Λοιπόν, αυτούς, ναι, είναι αλλού οι άνθρωποι αυτοί. Εντελώς όμως αλλού. Εντάξει, δεν ξέρω, δηλαδή αναρωτιόμουν πραγματικά από πού τους έχουνε κουβαλήσει. Δεν έχουν καμία έννοια σεβασμού, κι αυτά που τρώνε βρομάνε φρικτά και δεν μπορείς να τα αντέξεις. Και συγγνώμη δεν είμαι υποχρεωμένη να ανέχομαι την τριτοκοσμική κουζίνα κανενός. Είναι πάρα πολύ βρόμικοι. Οι θρησκευτικές τους συνήθειες είναι τραγικές. Δηλαδή, τελospάντων. Στη χώρα τους, μπράβο τους και πολύ ωραία. Αλλά όταν αποφασίζουν στα ραμαζάνια και στα μπαϊράμια να ξενυχτάνε όλο το βράδυ, ή να σηκώνονται οι μιάμηδες τους έξι η ώρα το πρωί και να ουρλιάζουνε στα ισόγεια της πολυκατοικίας... Εντάξει να σου πω;... Συγγνώμη αυτό το δικαίωμα δεν τους το δίνω... (Ελένη)

—

³⁸⁶ «[...] Υπάρχουν κοινωνικές ομάδες πάνω στον πλανήτη που κατέχουν ολόκληρα συμπλέγματα συμπεριφορικών κανόνων, οι οποίοι εξαιτίας των διαφορών στον τρόπο ζωής και τις κοινωνικές αξίες που έχουν εξελίξει αυτές οι ομάδες φαίνεται ότι διαχωρίζονται από άλλες ομάδες από ορισμένες ή από όλες τις απόψεις. Μπορούμε να αναμένουμε συγκρούσεις στο επίπεδο αυτών των κανόνων όταν κάποιος εγκαθίσταται από την επαρχία στην πόλη, αλλά υποθέτουμε ότι έχει απορροφήσει τους βασικούς κανόνες που διέπουν τόσο την πόλη όσο και την ύπαιθρο. Πόσο μεγαλύτερη αναμένεται να είναι η σύγκρουση, στην περίπτωση που η Δύση συναντάει την Ανατολή, ή όταν ο κορσικανός ορεσίβιος μεταφυτεύεται στην Κάτω Ανατολική Πλευρά της Νέας Υόρκης; Οι συγκρούσεις πολιτισμών είναι αναπόφευκτες όταν οι κανόνες μιας πολιτισμικής ή μιας υποπολιτισμικής περιοχής μεταναστεύουν προς μια άλλη ή έρχονται σε επαφή μαζί της». Thorstein Sellin, *Culture Conflict and Crime*, The Social Research Council Bulletin 41, Νέα Υόρκη 1938, σ. 63.

Σοφία: Και πηγαίνανε στο διαμέρισμα και το αντιμετώπιζανε σαν καλύβα. Ανάβανε φωτιές και ψήγανε μέσα στο διαμέρισμα.

Γιώργος: Αυτό, ναι, είναι άλλη ιστορία.

Σοφία: Ή και οι διάφοροι πήγαιναν έξω και μαγειρεύανε.

[...]

Γιώργος: Μετά, στο ίδιο διαμέρισμα ήρθαν κάποιοι μαύροι. Ε, αυτοί σταμάτησαν να δίνουν κοινόχρηστα, γινότανε χαμός, ζύλο, πράγματα, θάματα, σφαζόταν ο άλλος με τη γυναίκα, εκεί...

Σοφία: Οι Πακιστανοί που έρχονταν 40 άτομα με βάρδιες, και χρώσταγε ο άλλος 100 ευρώ, γιατί με τη νύχτα πληρωνότανε και τον πετάζανε τον άλλον από το παράθυρο.

Γιώργος: Γυναίκες παιδιά, που αφενός δεν είχαν παράθυρα, δεν είχαν νερό να πλυθούνε, δεν υπήρχε δηλαδή, ήταν μια μπόχα, ζερνάγαμε στην πολυκατοικία. Εκεί, προέκυψε το μεγάλο πρόβλημα στην πολυκατοικία, δηλαδή, το ένα διαμέρισμα, που το αγорάσανε με κομπίνες, τότε με τις μεγάλες ιστορίες με τις τράπεζες που δίνουν τα δάνεια έτσι, το αγόρασε ένας και το νοίκιαζε σε κάποιους Παστούν, οι πρώτοι ήταν αυτοί που σου λέω που σηκωθήκανε και φύγανε κιόλας έξω, και τους δεύτερους τους έφερε, με το κεφάλι ερχόντουσαν, και ήταν μέσα στο διαμέρισμα 50 Πακιστανοί κάθε βράδυ, άντρες. Το έχεις και παραπάνω το ίδιο ακριβώς

Σοφία: Αφετέρου τρώγανε, π.χ. τρώγανε ένα μήλο, και αφήνανε το υπόλειμμα μέσα στο ασανσέρ. Δεν είχανε καμία κουλτούρα... Τη στοιχειώδη καθαριότητα, σου λέω, κατουράγανε!

Γιώργος: Εκεί ήταν το μεγάλο πρόβλημα. Εκεί έγινε πια κόλαση μέσα στην πολυκατοικία. Γιατί ε, εντάξει, τους είχαμε κάνει ιστορία...

Σοφία: Δηλαδή εγώ τα αποφάγια τους τα άφηνα μπροστά στην πόρτα τους να το καταλάβουν, δεν καταλαβαίνανε...

Γιώργος: Δεν καταλαβαίνανε.

Σοφία: Είχε γεμίσει προφυλακτικά ο ακάλυπτος. Πετάγανε τα προφυλακτικά από το παράθυρο.

Γιώργος: Εκεί πλέον διαλύθηκε εντελώς το κλίμα, δηλαδή δεν υπήρχε πλέον καμία δυνατότητα συμβίωσης. Τρέχαν τα νερά, γιατί ήταν σπασμένα τα υδραυλικά και δεν μπορούσε κανείς να τα φτιάξει (Σοφία 57 ετών, συνομιλία με τον Γιώργο).

Την ίδια αποψη, εξέφρασαν και αλλοδαποί ένοικοι και κάτοικοι της περιοχής.

Έκανα και διαχειρίστρια, και είχα προβλήματα, διότι δεν πληρώνουνε και μου είχανε επιτεθεί κάποιοι, για να μην πληρώσουνε και να αποφεύγουνε και τα λοιπά [...] Γιατί και εγώ, ως διαχειρίστρια, έχω καλέσει την αστυνομία, σε κάποια περιστατικά. Είχαν μαλώσει μεταξύ τους, και κάλεσα την αστυνομία, μετά με αγνόησαν. Γιατί δεν ξέρουνε τι συμβαίνει, και δεν έρχονται.

Μια άλλη φορά ήρθανε, κοιτάζανε, αφού δεν ακούστηκε πυροβολισμός, τίποτα, φύγανε. Άλλες φορές που είχαν γίνει επιθέσεις και δέρνανε και φωνάζανε οι γείτονες την αστυνομία, δεν ήρθαν καθόλου (Γκιουλ).

—

Και εγώ δεν έχω ασφάλεια. Και είμαι και πιο ευάλωτος. Τουλάχιστον εσείς είστε Έλληνες. Σας προστατεύουν αν πάτε στην αστυνομία. Εγώ που είμαι μετανάστης, μένω εδώ, δεν έχω κανέναν να με προστατεύει (Σαμίρ, 25 ετών, αφγανικής καταγωγής).

Το δεύτερο επίπεδο αφορά τον δημόσιο χώρο. Αφενός τη χρήση του, αφετέρου τους κανόνες που ορίζουν τη συνύπαρξη των ανθρώπων μέσα σε αυτόν.

Ρε παιδιά δεν μπορούμε εδώ πέρα πάνω, και τώρα το απόγευμα άμα έρθεις να κάνεις μια βόλτα είναι 200 άτομα, κατουράνε, χέζουνε, έρχονται και βάζουν κάποια λουλουδάκια ο δήμος, τα ζηλώνουνε, έχουν σπάσει όλα τα δέντρα, τα φώτα, μια κατάσταση άναρχη, και δε μπορεί να τους μιλήσει κανείς (Σπύρος).

Εκεί εκδηλώθηκε, μεταξύ άλλων, και το χάσμα των πολιτισμικών αντιλήψεων σχετικά με τη θέση και το ρόλο της γυναίκας στον δημόσιο χώρο. Είναι πολύ χαρακτηριστικό το γεγονός της ταύτισης απόψεων δυο γυναικών κατοίκων της περιοχής, που μάλιστα είχαν έρθει πολλές φορές σε σφοδρότατη δημόσια αντιπαράθεση μεταξύ τους, γύρω από το ζήτημα των κινητοποιήσεων που ξέσπασαν στη γειτονιά και που εξελίχθηκαν σε διαδηλώσεις υπέρ ή κατά των μεταναστών:

Ήταν φρικτοί. Κατ' αρχάς τους έβλεπες πώς σε κοιτάγανε. Κοίτα εμένα ως γυναίκα με προσβάλλει η στάση αυτών των ανθρώπων. Και θυμάμαι ότι ήταν καλοκαιρί, δηλαδή σκεφτόμουν πώς θα βγω στο δρόμο, γιατί στην αρχή σε φτύνανε. Περνούσες από δίπλα τους, δεν σε έφτυναν στο πρόσωπο, σε φτύνανε στα πόδια. Έτσι, αυτό ήτανε φοβερό. Οι μισοί σε φτύνανε, οι άλλοι σε κοιτάγανε λες και θέλανε να σε φάνε ζωντανή, και κάναν και κάτι που εμένα με είχε παραξενέψει. Περπατούσες, και ερχόταν απέναντί σου ακριβώς, και όσο πλησίαζες τους έβλεπες δεν έκαναν άκρη για να περάσεις, έρχονταν καταπάνω σου, και τελευταία στιγμή, για να σε τρομάξουν δηλαδή, έκαναν στην άκρη. Ή περίμεναν να κάνεις εσύ στην άκρη, σαν γυναίκα. Λοιπόν εγώ δεν έκανα ποτέ στην άκρη σαν γυναίκα, αλλά η συμπεριφορά τους απέναντι στις γυναίκες σε

δημόσιο χώρο ήτανε απαράδεκτη. Και απορώ πραγματικά πώς ηλίθιες γυναίκες αλληλέγγυες τους υποστηρίζουν. Εγώ μόνο και μόνο για αυτόν το λόγο δεν θα τους υποστήριζα ποτέ (Ελένη).

—

Η κουλτούρα είναι ένα σημείο τριβής, με την έννοια ότι δεν είχαμε φαινόμενα πριν, ο άλλος να κατουράει και να αφοδεύει έτσι στο δρόμο. Δηλαδή ήταν κι αυτό κάτι που κι εμένα προσωπικά με ενοχλεί, και πολλές φορές κάπου μίλησα και αντιμετώπιστηκα και πολύ άσχημα και από την άλλη πλευρά.

Επίσης και αυτό, με τις μαντύλες και λοιπά, δηλαδή σαν γυναίκα, πολλές φορές αισθανόμουν, θυμάμαι το έλεγα στη Γιάννα την Κούρτοβικ, όταν πέρασα από την Πλατεία του Αγίου Παντελεήμονα, τότε που ήταν οι 300, και ήταν 300 άντρες, ας πούμε ότι δεν ένιωσα άνετα που πέρναγα, εντάξει, δεν πίστευα ότι θα μου επιτίθονταν, αλλά και μόνο έτσι που σε κοιτάγανε, δεν ήταν ευχάριστο (Μαρίνα).

Άλλες μελέτες ερμηνεύουν αυτά τα ζητήματα, τα οποία έπαιξαν πραγματικό ρόλο στην υποδαύλιση των συγκρούσεων, λίγο ως πολύ σαν «νοητικές κατασκευές» που θέλουν να αντιπαραβάλουν ένα ειδυλλιακό, εξωραϊσμένο παρελθόν σε ένα σκοτεινό παρόν, προσφέροντας μάλιστα το ψυχοσυναισθηματικό έδαφος ώστε να στοχοποιηθεί ο «άλλος», ο «ξένος» για αυτή τη διαδικασία αλλοτρίωσης.³⁸⁷

Με αυτόν τον τρόπο, όμως, αντιμετωπίζοντας την πολύπλευρη υποβάθμιση την οποία κατήγγελλαν οι κάτοικοι σε όλους τους δυνατούς τόνους απλά και μόνο σαν «κατασκευή», χάνονται από το ερμηνευτικό πεδίο όλες εκείνες οι πραγματικές κοινωνικές και πολιτισμικές διεργασίες που οδήγησαν εν τέλει στην απορρύθμιση των σχέσεων της γειτονιάς και στις εντάσεις και αντιπαραθέσεις που θα δούμε στη συνέχεια. Επιπλέον, αυτού του είδους οι προσεγγίσεις και οπτικές αφήνουν εν προκειμένω αναπάντητο ένα βασικό ερώτημα: Γιατί τα γεγονότα πήραν τέτοια τροπή

³⁸⁷ Βλ. ενδεικτικά Γιώργος Κανδύλης, «Ο χώρος και ο χρόνος της απόρριψης των μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», στο Θωμάς Μαλούτας κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, ό.π.: «Η απόδοση επομένως μιας συλλογικής ταυτότητας σε εκείνους που θίγονται από την παρουσία των ξένων εξυπηρετείται από την κατασκευή ενός τόπου που, αν και μάλλον ασαφής ως προς τα όριά του, περιγράφεται ως η άμεση περιοχή κατοικίας τους. Αυτή η μικροκλίμακα ενός οικείου χώρου ένταξης συμπληρώνεται από μία επίσης σχετικά απροσδιόριστη κλίμακα χρόνου που αφορά το παρελθόν. Σε αυτήν εδώ την περιοχή κατοικούσαν μέχρι πρότινος επιτυχημένοι αλλά φιλήσυχοι άνθρωποι. Παρά την απροσδιοριστία του, ο συγκεκριμένος χωροχρονικός προσδιορισμός εξιδανικεύει την περιοχή για να καταδείξει στη συνέχεια το μέγεθος των πληγμάτων που επέφερε η έλευση των αλλότριων στοιχείων», σ. 267.

συγκεκριμένα στον Άγιο Παντελεήμονα, και όχι σε άλλες περιοχές του πολεοδομικού συγκροτήματος της Αθήνας όπου παρατηρείται εξίσου πυκνότητα μεταναστευτικών πληθυσμών; Χαρακτηριστική επ' αυτού είναι η μαρτυρία Αιγύπτιου που μένει στο Κερατσίνι:

[...] Τα τελευταία χρόνια μένει στο Κερατσίνι. Εκεί, αλλά και στους άλλους δήμους του Πειραιά, ζουν αρκετοί μετανάστες. Ούτε εδώ οι άνθρωποι είναι πλούσιοι, φαίνεται όμως ότι για κάποιον λόγο τα βρίσκουν μεταξύ τους. «Φαινόμενα όπως αυτά του κέντρου είναι σχεδόν ανύπαρκτα» λέει ο κ. Σαούντι. «Εκτός του ότι εμάς τους Αιγυπτίους οι Έλληνες μας αντιμετωπίζουν θετικά, σημαντικό είναι ότι ακόμα η περιοχή μας διατηρεί το χαρακτήρα γειτονιάς. Φανταστείτε ότι η Ελληνίδα γειτόνισσά μου, όταν πηγαίνει στο εξοχικό της, μου δίνει τα κλειδιά του σπιτιού της για να της ποτίζω τα λουλούδια.³⁸⁸

«Ακόμη η περιοχή μας διατηρεί το χαρακτήρα γειτονιάς», λοιπόν, ενώ ο Άγιος Παντελεήμονας όχι, όπως μας εξηγεί το ζευγάρι Γιώργος και Σοφία που έμεναν χρόνια εκεί και αναγκάστηκαν να φύγουν εξαιτίας της ραγδαίας επιδείνωσης των συνθηκών διαβίωσης την τελευταία δεκαετία.

Γιώργος: Ήξερες στη γειτονιά, ο τάδε είναι ρουφιάνος, ο τάδε είναι έτσι, ο τάδε είναι παραλλιώς. Εμένα με ζέρανε, λέγανε «πρόσεχέ τον, αυτός είναι αριστερός», μπλα μπλα... στα παιδιά τους, κ.λπ., είχαν όμως κάποιους κανόνες και γι' αυτό συμβιώναμε στην πολυκατοικία. Όταν φύγανε κάποιοι άνθρωποι, οι πιο αξιοπρεπείς, είχαν μείνει να, ο γείτονάς μου ήταν βασανιστής της ΕΣΑ, από πάνω ξέρω 'γω... Διάφοροι στρατιωτικοί, ο παρακάτω... Παρ' όλα αυτά υπήρχε μια νοοτροπία, με εκτιμούσανε...

Σοφία: Υπήρχε ένα modus vivendi, για να μπορέσουμε να συμβιώσουμε και να επιβιώσουμε.

³⁸⁸ Γ. Πουλιόπουλος, «Πρόσωπα και τραγωδίες στο κέντρο της Αθήνας», εφ. *Το Βήμα*, 15/5/2011. Το γεγονός ότι η συνέντευξη έγινε μόλις πέντε μέρες μετά τη δολοφονία του Μανώλη Καντάρη στην οδό 3ης Σεπτεμβρίου από δύο Αφγανούς που προσπάθησαν να του κλέψουν την κάμερα καθιστά ακόμα πιο ενδιαφέρουσα τη συγκεκριμένη μαρτυρία: το γεγονός της δολοφονίας έχει κλιμακώσει την ένταση στο κέντρο της Αθήνας, όπου καθημερινά πραγματοποιούνται συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας κατοίκων, με τη συμμετοχή της Χρυσής Αυγής, καθώς και συστηματικές επιθέσεις σε μετανάστες, η έκταση και η ένταση των οποίων προσιδιάζουν σε συνθήκες πογκρόμ.

Γιώργος: Δεκαπέντε χρόνια ήμουν διαχειριστής, παρά το γεγονός ότι ξέραν ποιος είμαι και τα λοιπά, παρά το γεγονός ότι τα παιδιά τους επηρεάστηκαν και βγήκαν αριστεροί, παρ' όλα αυτά, υπήρχε ένας σεβασμός.

Σοφία: Όταν μπήκαν μέσα αυτοί, το διαλύσανε το μαγαζί. Δηλαδή η πολυκατοικία έγινε...

[...]

Γιώργος: Στην πολυκατοικία ήταν χαρακτηριστικό όταν ζούσε μια τραβεστί... εντάξει, τους σόκαρε, αλλά παρ' όλα αυτά ήταν καθαρή, ήταν έτσι, ήταν πολιτισμένη... Με τα πολλά την σεβάστηκαν και την κάνανε παρέα, σου λέω, όχι ο εσατζής που ήταν ένα χυδαίο υποκείμενο, αλλά οι βασιλικοί, οι χουντικοί που ήταν στην πολυκατοικία κάνανε παρέα μαζί της, της μιλάγανε, είχε πάει στο σπίτι τους, τους έλεγε την ιστορία της ζωής της.

Η λέξη-κλειδί είναι το «modus vivendi», ο τρόπος ζωής. Κατανοούμε καλύτερα το περιεχόμενό της, ανακαλώντας τον περίφημο ορισμό που δίνει ο Σεφέρης για τον πολιτισμό: «συμφωνημένα υπονοούμενα». Από την πλευρά του πάλι ο Εντγκάρ Μορέν γράφει σχετικά:

Ο πολιτισμός εμπεριέχει ένα διπλό κεφάλαιο. Από τη μία, ένα κεφάλαιο γνωστικό και τεχνικό –γνώσεων και τεχνογνωσίας– το οποίο θεωρητικά μπορεί να μεταδοθεί σε ολόκληρη την κοινωνία, και, από την άλλη, ένα κεφάλαιο ειδικό, που αποτελεί την αυθεντική του ταυτότητα και τροφοδοτεί μια ιδιαίτερη κοινότητα μέσω της αναφοράς στους δικούς της προγόνους, τους δικούς της νεκρούς, τις δικές της παραδόσεις.

Το σύνολό τους συγκροτεί το γενετικό σύστημα μιας εμφρόνου κοινωνίας: Μέσα από κανόνες, πρότυπα, απαγορεύσεις, οιονεί προγράμματα και στρατηγικές, ελέγχει τη φαινόμενη ύπαρξη της κοινωνίας, έτσι ώστε να διασφαλίζει τη διατήρηση της κοινωνικής πολυπλοκότητας, και αυτοδιαιώνίζεται μέσα από τη διαδοχή των γενεών, αυτοαναπαραγόμενο; μέσα σε κάθε άτομο.³⁸⁹

Το επίπεδο της πολιτισμικής συνοχής, επομένως, κάθε κοινωνίας δεν μπορεί να ιδωθεί εξωτερικά ως προς την εξασφάλιση της ομαλής συνύπαρξης των μελών της.

³⁸⁹ Εντγκάρ Μορέν, *Η ανθρώπινη φύση, το χαμένο παράδειγμα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2000, σ. 210.

Αντίθετα, πλαισιώνεται από ένα «παραδειγματικό πλαίσιο» το οποίο εμπίπτει απευθείας σε αυτό. Έτσι η μεγιστοποίηση του βαθμού πολιτισμικής ετερογένειας που θα χαρακτηρίζει από ένα σημείο κι έπειτα τη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα θα οδηγήσει στην απώλεια εκείνου που ο Τζώρτζ Όργουελ αποκαλεί «κοινωνική ευπροσηγορία» (common decency):³⁹⁰ ένα καταρχήν πλαίσιο άτυπων κανόνων και συμπεριφορών που καθιστούν εφικτή τη συνύπαρξη των ανθρώπων.

Ένας πόλεμος χαμηλής έντασης

Καταλαβαίνουμε τώρα γιατί στην περιοχή άκμασε κάθε είδους ανομία και παραβατικότητα. Η εξέλιξη του πολυεκδοχικού φαινομένου εγκληματικότητας, και ευρύτερα ανομίας στη γειτονιά, μπορεί να αντιμετωπιστεί θεωρητικά στο πλαίσιο που διαμόρφωσαν οι Clifford Shaw και Henry McKay:³⁹¹ συντελείται σε συνθήκες κοινωνικής αποδιοργάνωσης και εξαρτάται από παράγοντες όπως ο πληθωρισμός φτώχειας και εξαθλίωσης, ο υψηλός βαθμός πολιτισμικής ετερογένειας, καθώς και το ευρύτερο πλαίσιο οικονομικής και κοινωνικής κατάπτωσης συνολικά της ελληνικής κοινωνίας τη συγκεκριμένη περίοδο.

Έτσι, τα κρούσματα εγκληματικότητας θα πολλαπλασιαστούν,³⁹² πλήττοντας τις αδύναμες κοινωνικές ομάδες (από ηλικιωμένους μέχρι μεμονωμένους μετανάστες κ.λπ.), αλλά εξίσου θα διογκωθούν εκφάνσεις όλου του οργανωμένου εγκλήματος.³⁹³

³⁹⁰ Για τον όρο του Όργουελ «common decency», βλ. Jean-Claude Michea, *To αδιέξοδο Άνταμ Σμιθ*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2007, σσ. 101-106.

³⁹¹ Clifford R. Shaw και Henry D. McKay, *Juvenile Delinquency and Urban Areas*, University of Chicago Press, Σικάγο 1972 (πρώτη έκδοση 1942).

³⁹² «Το 2010, σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της Ελληνικής Αστυνομίας, έγιναν στην περιοχή 2.072 κλοπές, 395 κλοπές αυτοκινήτων και 336 ληστείες. Δηλαδή κατά μέσο όρο 6 κλοπές και μια ληστεία κάθε μέρα, αριθμός πρωτοφανής για μια γειτονιά της Αθήνας που δεν συναντάται σε καμιά άλλη συνοικία της Αθήνας», *Τύπος της Κυριακής*, 13/4/2014.

³⁹³ «Από την Πλατεία Καραϊσκάκη ως τα στενά του Αγίου Παντελεήμονα η εικόνα διαφοροποιείται. Κυρίαρχη δύναμη αποτελούν οι Αλβανοί, ενώ στην περιοχή ζουν και δραστηριοποιούνται Ρουμάνοι, Βούλγαροι και Πολωνοί, οι δραστηριότητες των οποίων συχνά αποκτούν χαρακτηριστικά του οργανωμένου εγκλήματος. Οι μεν Αλβανοί ελέγχουν πλήρως τη διακίνηση (σε μεγάλη κλίμακα) ηρωίνης, κοκαΐνης και χασίς, ενώ έχουν επεκτείνει τη δράση τους στον “έλεγχο” οίκων ανοχής από κοινού με τους Ρουμάνους και τους Βουλγάρους. Στην περιοχή από την πλατεία Καραϊσκάκη και προς τον Αγ. Παντελεήμονα οι εκδιδόμενες γυναίκες προέρχονται από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης, φαινόμενο που έγινε αισθητά εντονότερο μετά την ένταξη της Βουλγαρίας και της Ρουμανίας στην

Παράλληλα θα εκδηλωθούν συγκρούσεις των μεταναστευτικών ομάδων μεταξύ τους, αντιθέσεις με τους Έλληνες αλλά και με μερίδα αφομοιωμένων αλλοδαπών (κυρίως Αλβανών) με τα νεότευκτα μεταναστευτικά κύματα.

Η φτώχεια οδήγησε φυσικά και σε μια μικροεγκληματικότητα, η οποία είναι ορατή, ιδιαίτερα σε γυναίκες που φορούσαν κοσμήματα, σε ηλικιωμένες, να τις ρίχνουνε κάτω, να τους αρπάζουνε τις τσάντες, να γίνονται απόπειρες βιασμού. Υπάρχει δηλαδή ένα διάχυτο κλίμα ανασφάλειας (Μαρίνα).

Ναι, τα μακελιά δεν γίνονταν με τους Έλληνες, γίνονταν κυρίως μεταξύ τους. Είτε μέσα στις ίδιες τις μειονότητες, είτε μεταξύ διαφορετικών μειονοτήτων [...]

Οι σφαγές κάτω από το σπίτι, αυτό πια είχε καταντήσει ανυπόφορο. Είχαν ανοίξει μπαρ, τέτοια πράγματα, κυρίως μαύροι, και γίνονταν σκοτωμοί. Δηλαδή τα βράδια, το καλοκαίρι, δεν μπορούσες να κοιμηθείς. Δεν το συζητάμε, ήταν μια κόλαση, ήταν μεθυσμένοι και έβγαιναν έξω και γινόταν ο χαμός, σφάζονταν αναμεταξύ τους (Γ.Μ.).

Μια Αλβανίδα, κάποιοι Πολωνοί που εργάζονται στα καταστήματα της πλατείας εκφράζουν πλέον τις ίδιες αντιλήψεις: «Εμείς ήρθαμε πριν από 15 χρόνια. Αγοράσαμε σπίτια, καταστήματα. Τα παιδιά μας φοιτούν σε ελληνικά σχολεία. Θέλουμε να φύγουν οι ξένοι αυτοί γιατί μας κάνουν ζημιά...». Άλλοι δείχνουν το χρωματοπωλείο πίσω από την πλατεία που έκλεισε. Το προποτζίδικο που λήστεψαν πρόσφατα: «Μπροστά μου, δύο φορές βούτηξαν τσάντες από γυναίκες. Μελαχρινοί, τους είδα που έτρεχαν». «Εγώ δεν είμαι ρατσίστρια. Είμαι ξένη. Αλλά το κακό παράγινε», προσθέτει μια Αλβανίδα.³⁹⁴

Ε.Ε. Από τις 410 εκδιδόμενες γυναίκες που έχουν συλληφθεί στην περιοχή από τις αρχές του έτους, η συντριπτική πλειονότητα κατάγεται από χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και των Βαλκανίων, αντίθετα με ό,τι ισχύει στην περιοχή γύρω από την Πλ. Θεάτρου. Αξιωματικός της Ασφάλειας λέει σχετικά ότι “πρόκειται για γειτονιές με έντονη παρουσία των Αλβανών και δευτερευόντως Ρουμάνων, Βούλγαρων, Ρώσων και Γεωργιανών. Επιδίδονται σε ένοπλες ληστείες και διαρρήξεις, ελέγχουν οίκους ανοχής και είναι συχνές οι μεταξύ τους ένοπλες συμπλοκές”. Γιάννης Σουλιώτης, «Οι “εθνικές” ομάδες μαφιόζων της Αθήνας», εφ. *Η Καθημερινή*, 7/9/2008. Οι ίδιες πληροφορίες αναπαράγονται και στο Αχιλλέας Χεκίμογλου, «Οι εθνικές ομάδες του οργανωμένου εγκλήματος», εφ. *Το Βήμα*, 7/9/2008.

³⁹⁴ Ντίνια Δασκαλοπούλου, «Τρόμου και Ρατσισμού Γωνία», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 27/5/2009.

Η διάχυση του οργανωμένου εγκλήματος είναι ζήτημα διαφορετικής τάξεως, ωστόσο συντελέστηκε μέσα στο ίδιο κλίμα και ευνοήθηκε αποφασιστικά από αυτό, καθώς εκμεταλλεύτηκε όλους αυτούς τους παράγοντες για να πετύχει μια ποιοτική αναβάθμιση, έναν μετασχηματισμό.

Φυσικά, φυσικά, όλα αυτά δηλαδή, και τα ναρκωτικά και η πορνεία, όλα αυτά, είναι ανακάτεμα. Δηλαδή, οπωσδήποτε είναι και Έλληνες, όλα αυτά...

Ερώτηση: Εσείς δηλαδή λέτε ότι επισημάνατε εδώ στη γειτονιά δίκτυα εκμετάλλευσης και άλλου τέτοιου τύπου περιστατικά;

Σωματεμπορίας ιδιαίτερα. Είναι η εποχή που ανθίζουν όλα αυτά, οι οίκοι ανοχής, ας πούμε [...] Η Φυλής είχε όνομα χρόνια πριν, ας πούμε, τελοσπάντων, αλλά ανθίζουν και άλλα τέτοια εκεί στην περιοχή. Και πλέον εκεί που ο νταβατζής ήταν Έλληνας, τώρα ο νταβατζής είναι Αλβανός, και απ' ό,τι έχω πληροφορηθεί ακόμα και από τον κύκλο των Ασιατών υπάρχουν τέτοια φαινόμενα, λιγότερο ορατά, δηλαδή λειτουργούν με κάπως διαφορετικά χαρακτηριστικά.

Και βέβαια των Αφρικανών γυναικών, ιδιαίτερα στην περιοχή από Πλατεία Αμερικής και πέρα, υπάρχουν τα μπαρ εδώ, τα διάφορα κακόφημα όπου γίνεται διακίνηση γυναικών, και άρα δίπλα σε αυτά που ο ιδιοκτήτης ήταν Έλληνας και είχε Ρωσίδες, Πολωνέζες και τα λοιπά, ανοίγει και ο Αφρικανός και έχει ας πούμε Αφρικανές... ναι. (Μαρίνα).

Χαρακτηριστική όμως είναι και σε αυτό η μαρτυρία του ζευγαριού, του Γιώργου και της Σοφίας, που τους είδαμε και παραπάνω:

– Σοφία: Ήτανε και αυτοί που αναλάβανε τη διακίνηση των ναρκωτικών και της πορνείας.

– Γιώργος: Ναι, και είχαμε και αυτό, είχαμε την πορνεία, είχαμε και...

– Σοφία: Μόνο μαύρες πόρνες υπήρχαν παλιά, δεν υπήρχαν λευκές.

– Γιώργος: Α, ναι, η Φυλής δηλαδή... διέλυσαν τη Φυλής, με τα μπουρδελάκια της...

– Σοφία: Μόνο μαύρες.

– Γιώργος: Υπήρχε μια παράδοση στα μπουρδελάκια στη Φυλής, που παλιά ήταν μόνο Ελληνίδες, από ένα σημείο και μετά δεν υπήρχανε αυτά... Μόνο μαύρες.

– Δηλαδή η Φυλής, και στον Άγιο Παντελεήμονα, δεν θυμάμαι ακριβώς, ένας δρόμος λίγο πιο κάτω που είναι όλο νεοκλασικά, συνέβη αυτό... Είναι μπουρδελάκια,

τα οποία είχανε Ουκρανές και Αλβανίδες, οι μαύρες ήταν στους δρόμους, δεν πήγαν σε μπουρδέλα. Τις Αφρικανές τις βγάλανε στους δρόμους, και τις βγάζανε οι άντρες τους, είχαν έρθει επί τούτου, στημένη ιστορία, και τις εκδίδανε.

Και βέβαια ήταν και αυτά τα ίδια τα πολυεθνικά κυκλώματα σωματεμπορίας και εκμετάλλευσης που συνδέονται άρρηκτα με το φαινόμενο της μετανάστευσης, ιδιαίτερα της παράτυπης/παράνομης μετανάστευσης.

Εδώ πέρα δεν είναι εύκολο να πατάξεις τα κυκλώματα. Τις προάλλες μπήκανε σε ένα moneygram και τι βρήκανε μέσα στο μαγαζί, ο τύπος από το Μπαγκλαντές είχε 60 κλειδιά διαμερισμάτων. Δεν είναι 200 που διαχειρίζονται αυτά τα κυκλώματα. Αν είναι 3, μπορεί να σου πω ότι είναι και πολλοί. Λοιπόν, και είμαι σίγουρη ότι τους ξέρουμε. [...] Άμα δεις εδώ που έρχονται τα μπουλούκια των Αφγανών, εκεί 50-50, 60-60, έρχεται ο διακινητής και τους μαζεύει και ξέρουμε. Θα τους πάει σε ένα μαγαζί, θα τους δείξει ποιο είναι το μαγαζί, θα τους πάει στο διαμέρισμα το συγκεκριμένο, έχουνε τον τουρ οπερέιτορ εκεί, και κάνουν τις διεκπεραιώσεις (Ελένη).

Η ύπαρξη και η δράση τέτοιων κυκλωμάτων, εξάλλου, αποτέλεσε αντικείμενο δημόσιας καταγγελίας της παράταξης «Η Αθήνα αλλάζει» του Κώστα Σκανδαλίδη, ο οποίος τον Οκτώβριο του 2009 δήλωσε στο συμβούλιο του Δήμου Αθηναίων:

Επί της οδού Κνωσού (κάθετος της Αχαρνών) και τριγύρω έχει επισημανθεί από τους κατοίκους και έχει και από εμάς διαπιστωθεί ως κινητικότητα, δεν μπορούμε αλλιώς να το τεκμηριώσουμε, η λειτουργία κυκλώματος –φαντάζομαι ότι και αλλού συμβαίνει αυτό, σε συνεργασία με [συμφέροντα] RealEstate– που πάνε και παίρνουν αντί πινακίου φακής από τους κατοίκους που αγανακτισμένοι από αυτά που έχουν δημιουργηθεί με τις συμπεριφορές ημεδαπών και αλλοδαπών οι οποίοι εμπλέκονται σε εγκληματικές ενέργειες ή που στοιβάζονται όπως στοιβάζονται. Υποβαθμισμένων των περιοχών, πέφτουν οι τιμές. Πάνε, λοιπόν, αυτά τα κυκλώματα, αγοράζουν αντί πινακίου φακής και εκμεταλλευόμενοι την προοπτική αναπλάσεων από τον Δήμο ή παρεμβάσεων από την πολιτεία, χρησιμοποιούν αυτά που αγοράζουν ως χώρους ενοικίασης, κυρίως σε ατυχείς αλλοδαπούς με το κεφάλι, κι έτσι συνεχίζεται και επαυξάνεται η κατάσταση την οποία έχουμε επισημάνει. Σκοπός είναι όταν αναπλαστεί η περιοχή, να επαναπουλήσουν αυτά

που αγόρασαν πάμφθηνα, πανάκριβα.³⁹⁵

Σχετική έκθεση της Ευγοροί, που δημοσιεύτηκε στον ελληνικό τύπο, αναδεικνύει σε όλη του την έκταση αυτό το φαινόμενο ανομίας εν μέσω ευρείας κοινωνικής αποδιοργάνωσης, και ταυτόχρονα φωτίζει την αλληλεπίδρασή του με τα συμπτώματα της ελληνικής κρίσης, έτσι όπως αρχίζουν σταδιακά και εμφανίζονται στις ίδιες περιοχές του αθηναϊκού κέντρου από τις αρχές του 2009 κι έπειτα:

Έτσι, όπως προκύπτει και από σχετική έκθεση της Ευγοροί, περιφέρονται χωρίς χαρτιά, γίνονται έρμια των εθνικών ομάδων που ελέγχουν τη μαύρη αγορά εργασίας αλλά και τις εγκληματικές δραστηριότητες, στην καλύτερη των περιπτώσεων διαβιούν κατά δεκάδες σε άθλια ενδιαίτηματα ή ζουν σε πάρκα και πλατείες και αργά ή γρήγορα είτε φυτοζωούν υποαπασχολούμενοι είτε απορροφούνται από τις οργανωμένες έκνομες ομάδες. Αυτή η εξέλιξη έχει μετατρέψει μία μεγάλη πολεοδομική ενότητα, με νοητά όρια την Κωνσταντινουπόλεως, την Αιόλου και την Πατησίων, δυτικά, την Ιερά οδό και την Καυταντζόγλου, σε πεδίο έκνομων δραστηριοτήτων, με επίκεντρο πάντα το ιστορικό τρίγωνο. Μάλιστα, η εν λόγω πολεοδομική ζώνη συγκεντρώνει την πλειονότητα των πεπραγμένων του αστυνομικού δελτίου της τελευταίας τριετίας!

Η κρίση της λαθρομετανάστευσης έρχεται να συναντήσει μία άλλη ανθρωπιστική κρίση, αυτή των αστέγων, των ναρκομανών και των κοινωνικά αποκλεισμένων που περιφέρονται στο κέντρο των Αθηνών, οι τάξεις των οποίων πυκνώνουν λόγω της ύφεσης. Με τους δεύτερους να ζουν από το μικροέγκλημα και τους υπόλοιπους να εμπλουτίζουν το μείγμα των σύγχρονων απόκληρων των Αθηνών, βρίσκονται εγκατεστημένοι στο ιστορικό κέντρο, καθώς εκεί εντοπίζονται οι λιγοστές προνοιακές δομές της πόλης.³⁹⁶

³⁹⁵ Η ελλειπτική σύνταξη του αποσπάσματος οφείλεται στο γεγονός ότι είναι αναδημοσίευση τμήματος των πρακτικών της συνεδρίασης του Δημοτικού Συμβουλίου της Αθήνας, στην *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*. Βλ. Γεωργία Λινάρδου, «Παιχνίδια κερδοσκόπων στα γκέτο της Αθήνας», εφ. *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 31/10/2010.

³⁹⁶ Αχιλλέας Χεκίμογλου, «Ναρκωτικά και εγκληματικότητα η ρίζα του κακού», εφ. *Το Βήμα*, 21/1/2011.

Κι εδώ, έχει πολύ μεγάλη σημασία να κατανοήσουμε την ένταση και την έκταση όλων των μορφών εγκληματικότητας, καθώς θα παίξει καθοριστικό ρόλο στο ξέσπασμα ενός σφοδρού κύκλου κινητοποιήσεων και πολιτικών αντιπαραθέσεων με αντικείμενο το μεταναστευτικό αδιέξοδο της γειτονιάς.

Όπως είναι γνωστό, η πρώτη πράξη αυτού του κύκλου της αντιπαραθέσης, η συγκέντρωση κατοίκων ενάντια στην ανεξέλεγκτη μετανάστευση και τη συνακόλουθη υποβάθμιση της περιοχής τους, θα συντελεστεί τον Νοέμβριο του 2008. Έναν μήνα πριν, οι εφημερίδες καταγράφουν τα κυριότερα αστυνομικά συμβάντα που εκδηλώθηκαν στην περιοχή από τον Μάρτιο μέχρι τον Αύγουστο του 2008. Το δίχως άλλο, η κατάσταση είχε εκτραχυνθεί σε τέτοιο βαθμό που προσιδίαζε σε πόλεμο χαμηλής έντασης:

1 Μαρτίου 2008. Αχαρνών. Άγνωστος πυροβολεί 20άχρονο Αλβανό και τον σκοτώνει.

2 Μαρτίου 2008. Πατησίων. Άγνωστοι εισβάλλουν σε σπίτι ηλικιωμένης και την σκοτώνουν.

3 Μαρτίου 2008. Χίου και Νεοφύτου Μεταξά. Αλλοδαπός πυροβολεί 40άχρονο Έλληνα και τον σκοτώνει.

8 Μαρτίου 2008. Κνωσού με Φιλαδελφείας. Αλλοδαποί επιτίθενται με μαχαίρι σε 27άχρονο Πακιστανό και τον σκοτώνουν.

9 Μαρτίου 2008. Αχαρνών και Εφέσου. Άγνωστοι ρίχνουν χειροβομβίδες σε καφετέρια. Υλικές ζημιές.

9 Μαρτίου 2008. Κέας 2. Ένοπλη συμπλοκή μεταξύ Ρουμάνων και Αλβανών. Τραυματίζεται σοβαρά ένας Ρουμάνος.

10 Μαρτίου 2008. Αχαρνών. Άγνωστος ρίχνει χειροβομβίδα σε πιτσαρία. Υλικές ζημιές.

26 Μαρτίου. Αυλώνος και Δελλή. Άγνωστος πυροβολεί 30άχρονο Αλβανό και τον τραυματίζει.

14 Μαΐου 2008. Αλκιβιάδου 48. Αλβανοί ανοίγουν πυρ με Καλάσνικοφ στην καφετέρια. Τρεις νεκροί.

15 Ιουλίου 2008. Ιουστινιανού και Μιχαήλ Βόδα. Συμπλοκή αλλοδαπών. Τρεις τραυματίες.

17 Ιουλίου 2008. Φυλής και Αγίου Μελετίου. Συμπλοκή 80 μουσουλμάνων διαφορετικών δογμάτων. Καταστρέφονται μια διώροφη κατοικία, αυτοκίνητα και μηχανές.

24 Αυγούστου 2008. Αχαρνών 180. Ένοπλη συμπλοκή αλλοδαπών. Ένας τραυματίας.³⁹⁷

Αυτό ήταν το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο εξελίχθηκαν οι κινητοποιήσεις και οι αντιπαραθέσεις που θα εξετάσουμε στη συνέχεια. Η εκδήλωσή τους αποτελεί πρώτα και πάνω απ' όλα προϊόν μιας ευρείας τάσης αποδιοργάνωσης ή απορρύθμισης σε όλα τα επίπεδα της ζωής της γειτονιάς.

Η κλιμάκωση της έντασης

Η αντίδραση των Ελλήνων δεν μου άρεσε, αλλά τη δικαιολογώ. Το θέμα είναι ότι ειδικά σε αυτές τις περιπτώσεις την πληρώνουν αθώοι άνθρωποι.

Μοχάμεντ Σαουντί, Αιγύπτιος εργάτης³⁹⁸

Οι πρώτες κινητοποιήσεις των κατοίκων του Αγίου Παντελεήμονα θα ξεσπάσουν το φθινόπωρο του 2008. Στις 24 Νοεμβρίου, θα γίνει ανοιχτή συγκέντρωση των κατοίκων, ενώ λίγες μέρες πριν κυκλοφορεί στον τύπο ανοιχτή επιστολή υπογραμμένη από 1.000 κατοίκους, όπου καταγγέλλουν ότι η υπερσυσσώρευση μεταναστών έχει επιδεινώσει δραματικά τις συνθήκες διαβίωσης των ίδιων των κατοίκων στη γειτονιά.

Σε αυτή την επιστολή³⁹⁹ οι κάτοικοι καταγγέλλουν ότι η ζωή τους έχει καταστεί αβίωτη στη γειτονιά, ενώ δεν λείπουν οι υπερβολές σχετικά με τον συνολικό

³⁹⁷ Αχιλλέας Χεκίμογλου, «Στον Άγιο Παντελεήμονα δεν έχουμε ζωή», εφ. *Το Βήμα*, 30/8/2008.

³⁹⁸ Γ. Πουλιόπουλος, «Πρόσωπα και τραγωδίες», *ό.π.*

³⁹⁹ «Επιστολή 1.000 κατοίκων Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών», *Ιστοσελίδα Πολιτισμός-Πολίτης*, 26/11/2008, ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.politismospolitis.org/archives/1365> (τελευταία πρόσβαση 7/8/2015).

πληθυσμό των μεταναστών,⁴⁰⁰ ή για «κτηνοβασίες» και άλλες πρακτικές από Αφγανούς και Πακιστανούς μουσουλμάνους.⁴⁰¹

Στην ίδια επιστολή κατηγορούν την ελληνική πολιτεία ότι έχει εγκαταλείψει τη γειτονιά στην τύχη της, ενώ την ίδια στιγμή δείχνει πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον για την ασφάλεια των κατοίκων στις πιο εύπορες γειτονιές της πόλης.

Γιατί η περιοχή μας σηκώνει το μεγαλύτερο βάρος του πανελλήνιου αυτού μεταναστευτικού φαινομένου; Μήπως για να διατηρηθεί η ελληνικότητα των άλλων περιοχών της Αθήνας, οι περισσότερες των οποίων αποτελούν και τόπο

⁴⁰⁰ «Στο σημείο αυτό θα αντιπαραθέσουμε τα στοιχεία μιας μικρής έρευνας σε μερικά σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (δημοτικά) της περιοχής μας, ενδεικτικό δείγμα για τον πραγματικό αριθμό αλλοδαπών που ζουν κοντά μας.

Σχολεία και διευθύνσεις βρίσκονται στα χέρια των κατοίκων, ώστε να παρουσιαστούν εάν και όποτε ζητηθούν.

Το συνολικό, λοιπόν ποσοστό των αλλοδαπών μαθητών των παραπάνω δημοτικών σχολείων είναι 68,8%, ενώ των Ελλήνων 31,2%, κυριολεκτικά μειονοτικό. Τα ποσοστά αυτά πρέπει να είναι αντιπροσωπευτικά του συνόλου των σχολείων (πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης) της περιοχής μας, όπως επίσης πρέπει να αντιπροσωπεύουν και το σύνολο των κατοίκων της περιοχής μας. Εν μέρει, όμως, γιατί, εάν στο ποσοστό αυτό των μεταναστών (68,8%) προσθέσουμε και το ποσοστό των παράνομων και μη καταγεγραμμένων μεταναστών, των μεταναστών που έχουν συνάψει γάμους με Έλληνες (για διάφορους λόγους που δεν υφίστανται πλέον) φέροντας ελληνικό επίθετο, κυρίως δε το ποσοστό των αλλοδαπών από ασιατικές χώρες (Πακιστάν, Μπαγκλαντές, Αφγανιστάν) που ζουν κοντά μας ως εργένηδες (δίχως γυναίκα και παιδιά), τότε το συνολικό εκτιμώμενο ποσοστό για τους μετανάστες που κατοικούν στην περιοχή μας μεγαλώνει θεαματικά και αγγίζει (ίσως και να ξεπερνά) το 85%. Το ποσοστό αυτό μεταφράζεται σε 600.000 περίπου αλλοδαπούς, με υπόλοιπο 100.000 Έλληνες. Αναλογικά, λοιπόν, με τους 1.500.000 αλλοδαπούς της ελληνικής επικράτειας, στην περιοχή μας έχουμε 600.000 μετανάστες, ποσοστό, δηλαδή 40% του συνόλου». Προφανώς, ο ισχυρισμός ότι στην περιοχή διαμένει το... 40% του συνολικού μεταναστευτικού πληθυσμού της χώρας είναι τουλάχιστον εξωπραγματικός. Την ίδια στιγμή σύμφωνα με τις απογραφές του 2001 και του 2011 το κέντρο της Αθήνας έχει συνολικό πληθυσμό 789.166 και 655.980 αντίστοιχα. Βλ. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή πληθυσμού-κατοικιών*, 18 Μαρτίου 2001 (μόνιμος πληθυσμός), τόμ. 1, Πειραιάς 2009, σ. 49, και «Ανακοίνωση προσωρινών αποτελεσμάτων απογραφής πληθυσμού 2011», *Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία*, 22/7/2011, σ. 7.

⁴⁰¹ «Σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων από τις απέναντι πολυκατοικίες, όπου έχουν άμεση οπτική επαφή, τόσο στην ταράτσα όσο και εντός των διαμερισμάτων, οι ένοικοι του συγκεκριμένου ακινήτου κτηνοβατούν στα πρόβατα, σφαγιάζουν δε κοκόρια και κότες με αδιευκρίνιστες προθέσεις και με άμεσες συνέπειες στη Δημόσια Υγεία από προερχόμενες μολυσματικές ασθένειες». «Επιστολή 1.000 κατοίκων Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών», *ό.π.*.

διαμονής ή επένδυσης ανθρώπων της πολιτικής, των ΜΜΕ, των μεγαλοεπιχειρηματιών και γενικά των «επωνύμων»;⁴⁰²

Αποτέλεσμα της αδιαφορίας του κράτους, υποστηρίζουν, είναι ότι όσοι είχαν τη δυνατότητα εγκατέλειψαν την περιοχή, ενώ εκεί παρέμειναν μόνο οι πιο φτωχοί, οι ηλικιωμένοι, και οι πιο αδύναμοι οι οποίοι εκτίθενται σε μια καθημερινότητα που εγκυμονεί πολλαπλούς κινδύνους.⁴⁰³ Τόσο από τα συμφραζόμενα της επιστολής όσο και από την ευρύτερη ανάλυση της κοινωνικής σύνθεσης των Ελλήνων που απέμειναν στην περιοχή, είναι σαφές πως έχουμε να κάνουμε με μια κινητοποίηση όπου κυριαρχεί το πληβειακό στοιχείο: μικροαστικά στρώματα σε διαδικασία ραγδαίας υποβάθμισης, λαϊκές τάξεις που μετακινήθηκαν στην περιοχή εκμεταλλεζόμενοι τη φθηνή στέγη, λιγιστοί νέοι –ως επί το πλείστον άνεργοι ή περιστασιακά εργαζόμενοι–, συνταξιούχοι. Γεγονός διόλου παράδοξο, μιας και αυτά είναι τα κατεξοχήν κοινωνικά υποκείμενα τα οποία θίγονται περισσότερο από την κοινωνική, πολιτισμική και οικονομική απορρύθμιση που προκαλεί το φαινόμενο της ανεξέλεγκτης συσσώρευσης μεταναστευτικών πληθυσμών στη γειτονιά.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι αποστροφές της επιστολής περί «επωνύμων» και «εύπορων» καθώς καταδεικνύουν ότι οι υπογράφωντες έχουν μια αντίληψη ότι έχουν καταστεί «απόβλητοι» και αόρατοι για ένα πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό καθεστώς – ένα *κατεστημένο* το οποίο αδιαφορεί παντελώς για την τύχη τους: «...η ανθρώπινη αξία μας έχει τεθεί στο περιθώριο».⁴⁰⁴

Ωστόσο, στην επιστολή γίνεται φανερό και κάτι ακόμη, ότι σε αυτά τα πρώτα της βήματα η κινητοποίηση δεν έχει ιδεολογική και πολιτική συνοχή, εξού και τοποθετήσεις όπως η παρακάτω:

Με τους νόμιμους, φιλήσυχους και ανθρώπινα συμπεριφερόμενους μετανάστες δεν έχουμε κανένα απολύτως πρόβλημα. Αντιθέτως, τους συμπαραστεκόμαστε στις δυσκολίες τους, μαζί με αυτούς και τους υπόλοιπους (παράνομους και ανένταχτους) τους βοηθάμε ποικιλοτρόπως και ως Έλληνες που είμαστε τους

⁴⁰² Στο ίδιο.

⁴⁰³ «Οι μόνοι πλέον Έλληνες κάτοικοι της περιοχής είναι ελάχιστοι ηλικιωμένοι, οι οποίοι αδυνατούν οικονομικά να ξεφύγουν κι αυτοί από εδώ». Στο ίδιο.

⁴⁰⁴ Στο ίδιο.

θεωρούμε όλους συνανθρώπους μας, αδέρφια μας. Όμως, μαζευτήκαμε πολλά αδέρφια μαζί στο ίδιο σπίτι και μη χωρώντας πια όλοι μαζί, αποχωρήσαμε εμείς.⁴⁰⁵

Βλέπουμε λοιπόν ότι κατ' αρχάς το πρόβλημα εντοπίζεται στην *υπερσυσσώρευση*, και όχι στην ίδια την ύπαρξη μεταναστών. Εξάλλου στο τέλος της επιστολής προτείνεται η θέσπιση ποσόστωσης μεταναστών στη γειτονιά. Δεν εκδηλώνεται δηλαδή *άμεσα* ριζική αντίθεση που θα μπορούσε να καταλήξει σε σκληρότερες τοποθετήσεις του τύπου «έξω οι ξένοι». Σαφέστατα, αυτό το πρώτο κείμενο παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις από το ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο αιτημάτων που από την πρώτη στιγμή προσπάθησε να καθιερώσει η Χρυσή Αυγή στις κινητοποιήσεις, απαιτώντας την άμεση έξωση όλων των μεταναστών – όχι μόνον από τη γειτονιά, αλλά και από ολόκληρη την χώρα.⁴⁰⁶

⁴⁰⁵ Σε αυτό το σημείο του κειμένου οι Κάρολος Καβουλάκος και Γιώργος Κανδύλης παρουσιάζουν μια διαφορετική ερμηνεία: «Είναι εμφανής η προσπάθεια διατύπωσης των απορριπτικών επιχειρημάτων με τρόπο ώστε οι συντάκτες να αποκρούσουν ενδεχόμενη καταγγελία περί ρατσισμού, προσπάθεια που διαφαίνεται και στην ανάμιξη ετερόκλητων υφολογικών επιλογών». Ωστόσο, ακόμα και σε αυτήν την περίπτωση θα πρέπει να αναρωτηθούμε γιατί αυτή η «ανάμειξη ετερόκλητων υφολογικών επιλογών» να καταστεί από τους συγγραφείς του κειμένου *αναγκαία*. Άραγε οι υπόλοιποι κάτοικοι, τους οποίους προσπαθούσαν να κινητοποιήσουν, ήταν έτοιμοι να ακούσουν σκληρότερα αντιμεταναστευτικά επιχειρήματα ή αυτά νομιμοποιήθηκαν σταδιακά από την ίδια τη διαδικασία της έντασης και της πόλωσης που εξελίχθηκε την επόμενη περίοδο; Το απόσπασμα προέρχεται από Κάρολος Καβουλάκος και Γιώργος Κανδύλης, «Νέες μορφές αστικής σύγκρουσης στην Αθήνα: Το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο, ο λόγος και οι πρακτικές απόρριψης των μεταναστών», στο Αλέξανδρος Αφουξενίδης (επιμ.), *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης: Θεωρητικές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Προπομπός, Αθήνα 2012, σ. 81.

⁴⁰⁶ Η ίδια η Χρυσή Αυγή θα δημοσιοποιήσει βίντεο με στιγμιότυπα από την παρέμβαση που πραγματοποίησε στη συγκέντρωση των κατοίκων. Τα κεντρικά της συνθήματα ήταν: «έξω οι ξένοι», «δουλειά στον Έλληνα εργάτη», «αλήτες-προδότες-πολιτικοί». Βλ. «Άγιος Παντελεήμονας – Έξω οι ξένοι», βίντεο που αναρτήθηκε στο λογαριασμό της Χρυσής Αυγής στο youtube, 24/11/2008. Για να κατανοήσουμε το βαθμό της ιδεολογικής διαφοροποίησης που υφίστατο μεταξύ της αρχικής θέσης των κατοίκων και της Χρυσής Αυγής αξίζει να σημειώσουμε ότι, λίγα χρόνια αργότερα, το Ποτάμι –κόμμα που αυτοτοποθετείται στην κεντροαριστερά και κάθε άλλο παρά «αντιμεταναστευτικό» θα μπορούσε να χαρακτηριστεί– διοργάνωσε ανοιχτή εκδήλωση-συζήτηση με τους κατοίκους. Εκεί, ο επικεφαλής του κόμματος Σταύρος Θεοδωράκης τοποθετήθηκε ξεκάθαρα υπέρ της ποσόστωσης μεταναστών σε κάθε γειτονιά: «Κάθε γειτονιά πρέπει να έχει όσους μετανάστες μπορεί να αντέξει. Πρέπει να αποτρέπουμε την γκετοποίηση που με τη σειρά της παράγει εγκληματικότητα και θρέφει τα κυκλώματα εκμετάλλευσης των μεταναστών και των προσφύγων. [...] Η τοπική αυτοδιοίκηση πρέπει

Ταυτόχρονα, όμως, οι κάτοικοι προειδοποιούν σαφώς ότι εφόσον η πολιτεία συνεχίσει να παραμένει αδιάφορη επίκεινται πράξεις αυτοδικίας.

Το τελευταίο χρονικό διάστημα όλο και περισσότεροι κάτοικοι απειλούν να βγουν στους δρόμους για να «καθαρίσουν» την περιοχή, αφού αυτό δεν γίνεται από την κυβερνητική, πολιτική και δημοτική αρχή.⁴⁰⁷

Η ετερόκλητη ιδεολογική και πολιτική σύνθεση αλλά και προθέσεις της «Επιτροπής Κατοίκων» και όσων ανταποκρίθηκαν στο κάλεσμά της επιβεβαιώνονται και από τις μαρτυρίες δύο ατόμων που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις από δύο εκ διαμέτρου αντίθετες σκοπιές. Ο ένας ενεργό μέλος στην Επιτροπή Κατοίκων, και η άλλη κάτοικος τουρκικής υπηκοότητας, η οποία συμμετείχε στο πλαίσιο έρευνας για λογαριασμό της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες:

Εμείς ξεκινήσαμε να φτιάζουμε την Επιτροπή Κατοίκων του Αγίου Παντελεήμονα, βλέποντας αυτό το πρόβλημα να διογκώνεται. Στην αρχή μαζευτήκαμε σε ένα γραφείο γύρω στα 150 άτομα, φωνάζοντας άναρχα, ο καθένας το δικό του, τι θα κάνουμε... (Σ.Γ.).

—

Εγώ είχα πάει για την έρευνα στη διαδήλωση της Χρυσής Αυγής, για να δω τι λένε, μπροστά στην κάμερα μιλούσανε μερικοί, αλλά και άλλοι κάτοικοι μιλούσαν, και έλεγαν ότι εμείς δεν συμφωνούμε, αυτοί είναι εθνικιστές και αυτοί είναι πονεμένοι άνθρωποι, ξέρουμε τι γίνεται στη χώρα τους και τα λοιπά. Τους υποστηρίζανε και κάποια μαγαζιά, και κάποιοι Αλβανοί ότι είναι άκακοι άνθρωποι, ότι δεν έχουνε πρόβλημα, το λέγανε (Γκιουλ).

Ωστόσο, η πόλωση και οι συγκρούσεις που θα λάβουν χώρα ήδη από την πρώτη συγκέντρωση και θα διαρκέσουν για πάνω από τέσσερα χρόνια θα ξεκαθαρίσουν

να βάζει κανόνες για το πόσοι μετανάστες μπορούν να ζουν σε μια περιοχή και σε συνεργασία με το κράτος να ελέγχει πόσοι μένουν σε κάθε διαμέρισμα και υπό ποιες συνθήκες». «Το Ποτάμι στον Άγιο Παντελεήμονα», *topotami.gr*, 5/10/2014. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://topotami.gr/nea/o-stavros-theodorakis-ston-agio-panteleimona/> (τελευταία πρόσβαση 10/8/2014). Αντίστοιχα αιτήματα προτάσσει και αυτή η πρώτη επιστολή των κατοίκων: «1. Έλεγχος και καταγραφή των μεταναστών (κατοικία, εργασία). 2. Υγειονομικός έλεγχος σε ανθρώπους και κτήρια. [...]. 4. Ποσόστωση μεταναστών». «Επιστολή», *ό.π.*

⁴⁰⁷ «Επιστολή», *ό.π.*

σταδιακά τον ιδεολογικό και πολιτικό χαρακτήρα των κινητοποιήσεων. Από την πρώτη στιγμή μερίδες της αριστεράς και του αντιεξουσιαστικού χώρου θα διοργανώνουν αντιρατσιστικές αντισυγκεντρώσεις, στιγματίζοντας συλλήβδην όλους τους κατοίκους ως «φασίστες», ενεργούμενα του ΛΑΟΣ και της Χρυσής Αυγής.

Ειδικότερα, στην πρώτη συγκέντρωση των κατοίκων, μια σειρά αντιρατσιστικών οργανώσεων και οργανώσεων της άκρας αριστεράς, η επιτροπή του διαμερίσματος του ΣΥΡΙΖΑ και ανένταχτοι, αλληλέγγυοι και αλληλέγγυες από τον αντιεξουσιαστικό χώρο θα πραγματοποιήσουν αντισυγκέντρωση στον ίδιο χώρο.⁴⁰⁸

Ενδεικτική των προθέσεων είναι η ανακοίνωση της *Επιτροπής κατά του Συμφώνου Μετανάστευσης και Ασύλου στην Ε.Ε.* που δημοσιεύεται ενόψει της αντισυγκέντρωσης.

Το κάλεσμα του ΛΑ.Ο.Σ Κυψέλης για ρατσιστική συγκέντρωση κατά των μεταναστών και των προσφύγων τη Δευτέρα στον Αγ. Παντελεήμονα Αχαρνών είναι μια φασιστική πρόκληση σε βάρος των ελευθεριών όλων μας. Το κόμμα ΛΑ.Ο.Σ. έχει γίνει στέγη των ομογάλακτων του Χίτλερ και των νοσταλγών του ολοκαυτώματος. Όλων αυτών όπως της Χρυσής Αυγής που επιτέθηκαν βάρβαρα ξανά και ξανά ανοίγοντας κεφάλια αγωνιστών και μεταναστών. Να μην ενδώσουμε στα ρατσιστικά τους ψέματα αυτών που έχουν το θράσος να μας καλούν να ενοχοποιήσουμε για την κρίση του καπιταλισμού τους φτωχούς και κατατρεγμένους από τις χώρες που μαστίζονται από τον πόλεμο και την φτώχεια, όπως το Αφγανιστάν, το Ιράκ, το Πακιστάν, το Μπαγκλαντές κ.λπ. Αντίθετα πρέπει να δυναμώσουμε τους αγώνες μας για μια καλύτερη ζωή εδώ και τώρα. Την ώρα που η κυβέρνηση της ΝΔ χαρίζει 28 δις. στους τραπεζίτες και αφήνει να ρημάζει η παιδεία, η υγεία, η κοινωνική ασφάλιση έρχονται οι φασίστες του

⁴⁰⁸ Σύμφωνα με την ανακοίνωση της *Νεολαίας Ενάντια στον Ρατσισμό στην Ευρώπη* (Youth Against Racism in Europe – YRE) την οργάνωση καλούν: «η Επιτροπή κατά του Συμφώνου Μετανάστευσης και Ασύλου της Ε.Ε., το Κυριακάτικο Σχολείο, η Κίνηση Απελάστε το Ρατσισμό, η τοπική επιτροπή 5ου διαμερίσματος Αθήνας ΣΥΡΙΖΑ κ.λπ.». «Δελτίο Τύπου: ΘΕΜΑ: Αντιρατσιστική συγκέντρωση, Δευτέρα 24/11, Αγ. Παντελεήμονα Αχαρνών, 4.00 μμ», *Νεολαία Ενάντια στον Ρατσισμό στην Ευρώπη – YRE*, 21/11/2008. Στον ιστότοπο του αντιεξουσιαστικού χώρου AthensIndymedia, αναφέρεται ότι μερίδες του αντιεξουσιαστικού χώρου πραγματοποίησαν ανεξάρτητο κάλεσμα και πορεύτηκαν διακριτά προς την πλατεία. Βλ. <https://athens.indymedia.org/post/928819/> (τελευταία πρόσβαση 10/8/2015).

ΛΑ.Ο.Σ. και κάνουνε πλάτες στο Καραμανλή χύνοντας το ρατσιστικό τους δηλητήριο.

Την ώρα που η κυβέρνηση της ΝΔ συμμετέχει με 2.300 έλληνες στρατιωτικούς στους πολέμους που ξεκίνησε ο Μπους με ελληνικό στρατό στο κατεχόμενο Αφγανιστάν, με 8 φρεγάτες που περιπολούν στις θάλασσες φορτώνοντας στις πλάτες μας κάθε χρόνο 250 εκατ. ευρώ έχει το θράσος η κυβέρνηση αγκαλιά με τους φασίστες να οχυρώνουν τα σύνορα της ρατσιστικής Ευρώπης-φρούριο με το διαβόητο Σύμφωνο Μετανάστευσης και Ασύλου της ΕΕ με πρόταση του Σαρκοζί. Χιλιάδες πρόσφυγες και μετανάστες, γυναίκες και παιδιά έχουν χάσει την ζωή τους στα κύματα του Αιγαίου και στις νάρκες του Έβρου. Ενώ για τους πρόσφυγες και τους μετανάστες η κυβέρνηση επιφυλάσσει τις δολοφονίες, τα βασανιστήρια στα αστυνομικά τμήματα, τα δημόσια ξεβρακώματα σε δήθεν ελέγχους.⁴⁰⁹

Οι υπερβολές δηλαδή των κατοίκων για τα «Σόδομα και Γόμορα» του Αγίου Παντελεήμονα, που όμως εκκινούν από ένα καθ' όλα υπαρκτό κοινωνικό πρόβλημα, αντιμετωπίζονται εν προκειμένω με μια καταγγελτική πρόζα η οποία καταλήγει να απογειώνεται εντελώς από την πραγματικότητα. Και βέβαια καμία αναφορά στα *πραγματικά προβλήματα συνύπαρξης*, ούτε και στη ραγδαία και διαρκώς επιδεινούμενη κοινωνική υποβάθμιση της περιοχής. Αντίθετα, οποιαδήποτε καταγγελία –έστω κι αν υποκρύπτει στοχοποίηση όλων των μεταναστών ή υιοθέτηση πρακτικών αυτοδικίας– στιγματίζεται και στοχοποιείται αμέσως, κάνοντας λόγο για «ρατσιστές», «φασίστες», ενεργούμενα του ΛΑΟΣ, της Χρυσής Αυγής και άλλων ακροδεξιών/αντιμεταναστευτικών ομάδων.

Διόλου τυχαίο λοιπόν που η «συνάντηση» αυτών των δύο κόσμων στην Πλατεία Αγίου Παντελεήμονα το απόγευμα της 24ης Νοεμβρίου 2008 θα παραγάγει μια πόλωση που θα ευνοήσει τη διείσδυση των ακροδεξιών στοιχείων.

Λίγο πριν τη συγκέντρωση κατοίκων στον Άγιο Παντελεήμονα είχε προγραμματισθεί και αντιρατσιστική συγκέντρωση. [...] Μέλη αντιρατσιστικών οργανώσεων μαζί με Αφγανούς μετανάστες συγκεντρώθηκαν λίγο μετά τις 4 το

⁴⁰⁹ «Δελτίο Τύπου: Αντιρατσιστική Συγκέντρωση Δευτέρα 24/11, 4μ.μ. στην πλατεία Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών», *Επιτροπή Κατά του Συμφώνου Μετανάστευσης και Ασύλου της Ε.Ε.*, 21/11/2008.

απόγευμα στην πλατεία. Κρατούσαν πανό που ανέγραφε «Άσυλο στους πρόσφυγες» και φώναζαν αντιρατσιστικά συνθήματα. Περίπου μία ώρα αργότερα, κάτοικοι της περιοχής κρατώντας και αυτοί πανό με συνθήματα «Όχι στην γκετοποίηση» άρχισαν να συγκεντρώνονται απέναντι στους πρώτους διαδηλωτές. Η Αχαρνών κόπηκε στα δυο. Ισχυρές δυνάμεις των ΜΑΤ σχημάτισαν αλυσίδες ανάμεσα στους συγκεντρωμένους κρατώντας τους σε απόσταση.

[...]

Οι κάτοικοι φώναζαν συνεχώς το σύνθημα «ΕΛ.ΑΣ.- ΕΛ.ΑΣ. προστάτευσε και μας», ενώ η άλλη πλευρά «Είμαστε όλοι Αφγανοί», «Κάτω τα χέρια από τους μετανάστες». Λίγο μετά τις 6 το απόγευμα, ένα μεγάλο μπλοκ ακροδεξιών με ελληνικές σημαίες έφθασε στην πλατεία. Έριξαν προκηρύξεις της Χρυσής Αυγής με συνθήματα όπως «Έλληνες ξυπνήστε. Αντισταθείτε στην γκετοποίηση των γειτονιών μας» καθώς και «Είμαστε αποφασισμένοι να υπερασπιστούμε τις γειτονιές μας, την πόλη μας, την ίδια μας την πατρίδα».

Η κατάσταση ηλεκτρίστηκε και τα συνθήματα έγιναν οξύτερα. Οι ακροδεξιοί φώναζαν «Έξω οι ξένοι» και από την άλλη πλευρά απαντούσαν με το σύνθημα «Έξω οι φασίστες από τις γειτονιές». Οι προκλήσεις από την πλευρά των ακροδεξιών συνεχίστηκαν. Νεαροί με σημαίες χαιρέτισαν ναζιστικά και φώναζαν το σύνθημα «Αίμα – Τιμή – Χρυσή Αυγή». Τα σοβαρά επεισόδια, που κράτησαν περίπου δύο ώρες, ξεκίνησαν όταν ομάδα νεαρών ακροδεξιών έφυγε από τη συγκέντρωση και μέσω της Κοδριγκτώνος επιτέθηκε με πέτρες εναντίον διαδηλωτών της άλλης συγκέντρωσης. Ακολούθησε συμπλοκή και τότε επενέβησαν αστυνομικοί των ΜΑΤ κάνοντας χρήση δακρυγόνων. Οι ακροδεξιοί επέστρεψαν στη συγκέντρωση των κατοίκων. Οι διαδηλωτές της άλλης πλευράς, ανάμεσά τους και νεαροί του αντιεξουσιαστικού χώρου, έβαλαν φωτιά σε κάδους απορριμμάτων ενώ προκλήθηκαν ζημιές σε καταστήματα.⁴¹⁰

Σε αυτό το σκηνικό, τη στιγμή της έντασης θα εμφανιστούν οργανωμένα τμήματα της οργάνωσης, για να παίξουν ρόλο «αυτόκλητης περιφρούρησης» των κατοίκων. Μια πράξη που, όπως φάνηκε στη συνέχεια και ομολόγησαν και οι ίδιοι, αποτελούσε

⁴¹⁰ Λία Νεσφυγέ και Θόδωρος Νικολάου, «Άφησαν τη γειτονιά μας να γίνει γκέτο», εφ. *Τα Νέα*, 25/11/2008.

κομμάτι μιας ευρύτερης στρατηγικής για την εδραίωση της οργάνωσης ως «δύναμης περιφρούρησης» στη γειτονιά. Σύμφωνα με δηλώσεις μέλους της Χρυσής Αυγής:

Συμμετέχουμε στις συγκεντρώσεις αλλά όχι ως οργάνωση, μόνο ως άτομα. Άλλωστε κατά καιρούς έχουμε βοηθήσει τους κατοίκους στις διάφορες συγκεντρώσεις που έκαναν στο παρελθόν. Διοργανώνονταν αντισυγκεντρώσεις από αναρχικούς και τελικά το ξύλο, είτε από την Αστυνομία είτε από τους αναρχικούς, κατέληγε να το τρώνε οι γέροι και οι γριές. Αυτό σταμάτησε χάρη στη δική μας παρουσία.⁴¹¹

Τα γεγονότα της 24ης Νοεμβρίου 2008 θα εγκαινιάσουν έναν παρατεταμένο κύκλο καθημερινών εντάσεων, συγκρούσεων και αντιπαράθεση, η λεπτομερής εξιστόρηση των οποίων δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο πλαίσιο της συγκεκριμένης έρευνας. Σημασία, ωστόσο, έχει να δούμε την γενική εικόνα αυτής της αντιπαράθεσης, τα χαρακτηριστικά και την αλληλεπίδραση που αναπτύχθηκε μεταξύ των ποικίλων παραγόντων που παρενέβησαν στο ζήτημα και επηρέασαν την εξέλιξή του.

Η δεύτερη συγκέντρωση κατοίκων προγραμματίζεται για τις 8 Δεκεμβρίου 2008, ωστόσο θα ματαιωθεί λόγω της δολοφονίας του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου από τον ειδικό φρουρό Επαμειώνδα Κορκωνέα στα Εξάρχεια, και τα βίαια επεισόδια που ξεσπούν. Τελικά θα πραγματοποιηθεί στις 19 Ιανουαρίου 2009, με νέες αντεγκλήσεις. Ορισμένοι μελετητές επισημαίνουν ότι έπειτα από αυτή την κινητοποίηση σημειώνεται μια μεταστροφή στο περιεχόμενο της σύγκρουσης, η οποία από τις συνθήκες που επικρατούν στη γειτονιά και τις σχέσεις με τις μεταναστευτικές ομάδες περιορίζεται στην αντιπαράθεση μεταξύ των δύο μπλοκ.⁴¹²

Το σκηνικό της πόλωσης ολοκληρώνεται, αναδεικνύοντας έναν ιδεολογικό και πολιτικό καταμερισμό. Κατ' αρχάς, η επιμονή του μπλοκ των κοινωνικών, μεταναστευτικών και αντιρατσιστικών και πολιτικών οργανώσεων της αριστεράς να επικεντρώνει στην αντιπαράθεση με τον ρατσισμό ως *κύρια αντίθεση και πρόβλημα* της γειτονιάς, υποτιμώντας παράλληλα τα πολύπλευρα καθημερινά προβλήματα των κατοίκων θα επιφέρει τα εντελώς αντίθετα αποτελέσματα. Ως προς αυτό,

⁴¹¹ Γ. Πουλιόπουλος, «Πρόσωπα και τραγωδίες», *ό.π.*

⁴¹² Κάρολος Καβουλάκος και Γιώργος Κανδύλης, «Νέες μορφές αστικής σύγκρουσης στην Αθήνα» *ό.π.*, σ. 82.

χαρακτηριστικά είναι τα λόγια ενός κατοίκου της περιοχής, ο οποίος μάλιστα προέρχεται από την αριστερά:

Λοιπόν. Αυτό το πράγμα, όταν τολμούσαν να πούνε τα προβλήματά τους η κατηγορία που τους απηύθυνε κυρίως η αριστερά ήταν ρατσιστές, ε, κάποια στιγμή γύρισε. Και είπαν, δε γαμιέται, ας μας λένε και ρατσιστές, το πρόβλημα υπάρχει και δεν μας ενδιαφέρει πώς θα μας πούνε.

[...]

Ρατσιστές, πες, πες, πες. Τελικά είπανε, άι γαμήσου, είμαι και ρατσιστής. Έτσι; Υπήρξε δηλαδή μια αντιστροφή. Άνθρωποι που ήταν πασοκτζήδες, δηλαδή τέτοιες κατηγορίες...

[...]

Μια μέρα εγώ πλακώθηκα με έναν και του λέω, πλακώθηκα κάτω από την πολυκατοικία και του λέω, είσαι δουλέμπορας εσύ, και κάνεις δουλεμπόριο με τους πατριώτες σου. Και γινόταν ένα μακελειό μεταξύ εμού και αυτού και τα λοιπά, και καθόταν ένας και του μετέφραζε διότι αυτός ήταν το αφεντικό, στο διαμέρισμα, αυτό που σου λέω, και έκανε τα κουμάντα. Και πέρασε κι ένας τύπος, τον οποίο τον φιλοήξερα, αριστερός και τα λοιπά, και μου έβαλε χέρι που τον βρίζω. Και τον άρπαξα κι εγώ, τα είχα πάρει και του είπα «κωλόπαιδο, είμαι τόσα χρόνια αριστερός και θα 'ρθεις να μου πεις εσύ;», τα 'χα πάρει, κώλωσε εκεί πέρα (Γιώργος).

Πάνω σε αυτήν ακριβώς την «αντιστροφή» χτίστηκε η ιδεολογική και πολιτική ηγεμονία⁴¹³ της Χρυσής Αυγής στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα. Ο μηχανισμός

⁴¹³ Ο όρος «ηγεμονία» χρησιμοποιείται στο πλαίσιο της παρούσας ανάλυσης με την έννοια του Γκράμσι στα *Τετράδια της φυλακής*, και ανάγεται αυτούσια στο επιμέρους πεδίο της υπό μελέτης τοπικής κοινωνίας. Σύμφωνα με έναν από τους ορισμούς του Γκράμσι, το περιεχόμενο της «ηγεμονίας» συνίσταται στην «Αυθόρμητη» συναίνεση που δίδεται από τις μεγάλες μάζες του πληθυσμού στη γενική κατεύθυνση της κοινωνικής ζωής που επιβάλλεται από τη βασική κυρίαρχη ομάδα». Antonio Gramsci, *Selections From the Prison Notebooks*, International Publications, Νέα Υόρκη 1971, σ. 13. Εδώ, η αυθόρμητη συναίνεση δίδεται από μερίδα των κατοίκων της περιοχής στην πολιτικοϊδεολογική «αφήγηση» που προτάσσει η Χρυσή Αυγή ως ερμηνεία των προβλημάτων που αντιμετωπίζει η γειτονιά. Συνακόλουθα, η συναίνεση επεκτείνεται και στις «βέλτιστες πρακτικές» που η ίδια η οργάνωση προτάσσει. Η διαδικασία μέσα από την οποία η σύναψη αυτής της συναίνεσης καθίσταται εφικτή μπορεί να γίνει κατανοητή με τους όρους της «οργανικής κρίσης» που αναπτύσσει ο Γκράμσι στο ίδιο έργο: «Σε συγκεκριμένες στιγμές του ιστορικού τους βίου, οι κοινωνικές τάξεις αποσυνδέονται από τα παραδοσιακά τους κόμματα. Με άλλα λόγια, τα παραδοσιακά κόμματα με τη συγκεκριμένη οργανωτική τους μορφή, τους συγκεκριμένους ανθρώπους που τα συγκροτούν, τα

είναι πλέον ορατός. Οι ποικιλώνυμες δυνάμεις της αριστεράς που κινητοποιήθηκαν εκεί προσπάθησαν να μεταθέσουν το πρόβλημα από τα αίτια που πυροδότησαν την ανάπτυξη των ξενοφοβικών αντανακλαστικών,⁴¹⁴ δηλαδή τις συνθήκες της γενικευμένης απορρύθμισης στη γειτονιά, στα αντανακλαστικά αυτά καθεαυτά. Έτσι η καταγγελία της «υποβάθμισης» που για τους κατοίκους ήταν κάτι αυτονόητο καθώς την ζούσαν καθημερινά εγκαταλείφθηκε αποκλειστικά στους ρατσιστές, δηλαδή στις οργανωμένες δυνάμεις της άκρας δεξιάς και, κυρίως, στη Χρυσή Αυγή.

Σύμφωνα με ένα από τα πιο δραστήρια μέλη της Επιτροπής Κατοίκων του Αγίου Παντελεήμονα:

Και ξαφνικά άρχισε και έμπαινε σταδιακά η Χρυσή Αυγή... Δηλαδή... Όχι οργανωμένα, αλλά γείτονες, παιδιά τα οποία ήτανε γείτονες, οι οποίοι ανήκαν σε αυτό

αντιπροσωπεύουν και τα καθοδηγούν, δεν αναγνωρίζονται από την τάξη τους (ή ένα μέρος της) ως η έκφρασή τους. Όταν ξεσπούν τέτοιες κρίσεις, η συγκυρία καθίσταται λεπτή και επικίνδυνη, επειδή το πεδίο καθίσταται ανοιχτό για βίαιες λύσεις, για τη δράση άγνωστων δυνάμεων, που αντιπροσωπεύεται από χαρισματικούς «ανθρώπους της μοίρας»». Στο ίδιο, σ. 210. Ο ρόλος που έπαιξαν οι ακροδεξιότητες στον Άγιο Παντελεήμονα είναι ακριβώς αυτός που περιγράφει ο Γκράμσι. Όντως, η εκτεταμένη κοινωνική και πολιτισμική απορρύθμιση της τοπικής κοινωνίας διέρρηξε βίαια τις παγιωμένες σχέσεις εκπροσώπησης των κατοίκων με τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα. Το μεταναστευτικό αδιέξοδο προκάλεσε όντως «οργανική κρίση» στην πολιτική τους αντιπροσώπευση, ανοίγοντας το δρόμο για «βίαιες λύσεις».

⁴¹⁴ Συνήθως στον δημόσιο λόγο η *ξενοφοβία* αντιμετωπίζεται ως αποτρόπαιη κοινωνική κατασκευή του ρατσισμού. Όμως, οι ανθρωπολόγοι έχουν αντίθετη άποψη: η ξενοφοβία συνοδεύει τις ανθρώπινες κοινωνίες, ήδη από το πρωτόγονο στάδιό τους. Σύμφωνα με τον Pierre Clastres, «Αν δούμε τον τρόπο με τον οποίο οι πρωτόγονες κοινωνίες ονομάζουν τον εαυτό τους, βλέπουμε ότι, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει κάποιος ιδιαίτερος αυτοκαθορισμός, αφού αυτές οι κοινωνίες, κατ' επανάληψη, σχεδόν πάντοτε χρησιμοποιούν ένα και μοναδικό επίθετο: *άνθρωπες*. Σκιαγραφώντας αυτό το πολιτιστικό στοιχείο μέσω πολλαπλών παραδειγμάτων, μπορούμε να πούμε ότι οι Ινδιάνοι Γκουαρανί αυτοαποκαλούνται Άβα, που σημαίνει *άνθρωποι*, ότι οι Γκουαϊάκι λένε πως είναι Άκε, «*πρόσωπα*», ότι οι Ουαϊκά της Βενεζουέλας ονομάζονται Γιανομάμι, δηλαδή «*άνθρωποι*» και ότι οι Εσκιμώοι λένε πως είναι Ινουίτ, επίσης «*άνθρωποι*». Μπορούμε να διευρύνουμε ατελείωτα αυτή τη λίστα των ονομάτων, φτιάχνοντας ένα λεξικό όπου όλες οι λέξεις έχουν το ίδιο νόημα: *Άνθρωποι*. Αντιστρόφως, κάθε τέτοια κοινωνία περιγράφει συστηματικά τους γείτονές της με υποτιμητικά, απαξιωτικά, προσβλητικά ονόματα.

Συνεπώς, όλες οι κουλτούρες δημιουργούν έναν διαχωρισμό ανάμεσα στις ίδιες, σαν μια κατεξοχήν αναπαράσταση του ανθρώπου, και τις άλλες, οι οποίες ναι μεν μετέχουν της ανθρωπότητας, αλλά σε ένα κατώτερο επίπεδο». Πιέρ Κλαστρ, *Για την εθνοκτονία*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2015, σ. 9.

το κόμμα, αλλά όχι πλέον θεσμικά να μούνε, ξέρεις, οργανωμένοι, μπήκαν σιγά σιγά, δικτυωθήκανε, δήθεν να βοηθήσουνε την περιοχή, και δημιουργήθηκε η Χρυσή Αυγή, αυτό, και άρχισε και ανέβαινε το συγκεκριμένο κόμμα, ξεκίνησε από δω, βγήκανε στο δήμο, γιατί βλέπαμε κι εμείς ότι δεν βρίσκαμε πουθενά να πιαστούμε – ΠΑΣΟΚ, Νέα Δημοκρατία, ΣΥΡΙΖΑ, ΚΚΕ, κανέννας... Όλοι, ναι, ναι, ναι, το πρόβλημα... θα το λύσουμε... δεν φταίμε, μπαίνουν από τα σύνορα... μπαίνουν από τα θαλάσσια, δεν με ενδιαφέρει από πού μπαίνανε, με ενδιαφέρει τι θα κάνω στην περιοχή μου.

[...] Και άρχισαν και μας λέγανε ρατσιστές, ακροδεξιούς, φασίστες, κι όλα αυτά... Δεν με ενδιαφέρει τι θα με πούνε και πού θα με κατατάζουν. Μπορείς, φίλε μου, να μου λύσεις το πρόβλημά μου εδώ πέρα; Αυτό είναι! Αυτό ζητάγαμε, δεν ζητάγαμε εμείς τίποτα άλλο. Αν ήτανε το ΚΚΕ, το ΚΚΕ, ρε φίλε, μαζί με το ΚΚΕ. Αν ήτανε ο ΣΥΡΙΖΑ, ο δεν ξέρω ποιος άλλος... (Σπύρος).

Χαρακτηριστική επίσης είναι η εξέλιξη μιας τηλεοπτικής αντιπαράθεσης μεταξύ του Θεωρή Δρίτσα, βουλευτή του ΣΥΡΙΖΑ, του Προκόπη Παυλόπουλου, βουλευτή της Νέας Δημοκρατίας, και της Θέμιδος Σκορδέλη, μέλους της Χρυσής Αυγής, η οποία παρουσιάζονταν τότε στα κανάλια υπό την ιδιότητα του μέλους της Επιτροπής Κατοίκων:

Σκορδέλη: Για τους γέρους που ξυλοκοπάνε, για τους ανθρώπους που έχουνε μαχαιρώσει για 5 ευρώ, για όλους αυτούς που τους πυροβολάνε με καλάσνικοφ, και τελικά για τον εθνικισμό που έχουνε κάνει στη χώρα μας. Εάν θέλετε, συνεχίστε να μιλάτε για ώρες, να περιγράφετε για όλα τα οποία έχουν χιλιοειπωθεί. Να σας απαντήσει ο κύριος Λάμπρου που έχει ουζερί στην πλατεία Βικτωρίας, αν δουλεύει, και τι του λένε οι πελάτες του...

Δρίτσας: Είναι της Χρυσής Αυγής, που κάνουν πολιτική εναντίον του πολιτικού κόσμου και της δημοκρατίας, το καταλάβετε;

Παυλόπουλος: Κύριε Δρίτσα, μην βάζουμε ταμπέλες, σε κάθε άνθρωπο... Απ' όσα άκουσα μέχρι τώρα εγώ πολιτικά συμπέρασμα δεν έβγαλα... ανθρώπους οι οποίοι ζούνε ένα δράμα, το οποίο ζούμε και όλοι όσοι έχουμε ζήσει στην πρώτη Αθηνών. Και λέω πρώτη Αθηνών γιατί το ζούμε. Λοιπόν μην βάζουμε ταμπέλες. Τι από αυτό είναι υπερβολικό από αυτό που είπε... Πείτε μου.

Δρίτσας: Το δράμα το ζούνε άνθρωποι και στην Κυψέλη και στον Άγιο Παντελεήμονα που παίρνουν πρωτοβουλίες να ζωντανέψουν τη γειτονιά τους. Να

γίνει η γειτονιά τους ξανά ζωντανή. Κι όχι να κυνηγάμε ανθρώπους με το χρώμα. Λοιπόν, σας παρακαλώ τώρα...

Παυλόπουλος: Τι είπε το οποίο είναι ακραίο; Τι ακραίο είπε η κυρία Σκορδέλη, μέχρι τώρα, σας οδηγεί να βγάλετε τέτοια συμπεράσματα;

Δρίτσας: Κύριε Παυλόπουλε, γράφτε την αυτήν τη λέξη που είπατε, και θα δείτε τη συνέχεια. Πάρτε τις ευθύνες σας για τη στάση που κρατήσατε...⁴¹⁵

Αλλά σαφέστατες ενδείξεις της ιδεολογικής ηγεμονίας που σταδιακά επέβαλε η Χρυσή Αυγή σε αυτές τις περιοχές του κέντρου της Αθήνας είναι και τα πορίσματα δημοσκοπήσης της Kara Research που δημοσιεύτηκαν στο *Βήμα της Κυριακής*. Σύμφωνα με αυτήν, σχεδόν οι μισοί από τους ερωτηθέντες, που διαμένουν στο κέντρο της Αθήνας, συμφωνούν με πράξεις αυτοδικίας για την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας και της υπερσυσσώρευσης μεταναστών, προβλήματα τα οποία αναγνωρίζονται (κατά 85,5% και 52,3% αντίστοιχα) ως μείζονα για την καθημερινότητά τους.⁴¹⁶

Ορισμένες, μεμονωμένες, είναι αλήθεια, φωνές από την αριστερά διέγνωσαν έγκαιρα το πρόβλημα και προσπάθησαν να κινητοποιηθούν σε διαφορετικές κατευθύνσεις. Είναι χαρακτηριστική η επιστολή της Μαρίνας Βήχου, κατοίκου της περιοχής, και ενεργού μέλους της Πρωτοβουλίας Κατοίκων του δημοτικού διαμερίσματος:

Είναι γεγονός ότι η κατάσταση στο κέντρο και τη γύρω περιοχή έχει καταντήσει αφόρητη. Στην υποβάθμιση που υπάρχει εδώ και 20 και πλέον χρόνια, όπου τουλάχιστον στη δική μου περιοχή, εκτός από την έλλειψη πρασίνου και οξυγόνου, βιώνουμε και την έλλειψη πολιτισμού αφού τα μόνα που ανοίγουν στην περιοχή εδώ και χρόνια είναι οίκοι ανοχής, χαρτοπαικτικές λέσχες, στριπτιζάδικα, μπαρ που γίνεται τράφικινγκ, εμπόριο ναρκωτικών και άλλες τέτοιες ευγενείς δραστηριότητες, ήρθε να προστεθεί τα τελευταία χρόνια ένας εξαιρετικά μεγάλος αριθμός μεταναστών και προσφύγων από χώρες της Ασίας και της Αφρικής. Πολλοί από αυτούς τους ανθρώπους δεν βρίσκουν πού να μείνουν, κοιμούνται στα

⁴¹⁵ «Μια βόμβα στην καρδιά της ελληνικής κοινωνίας», τηλεοπτική εκπομπή *Αποκαλύπτω* με τον Γιώργο Χαρδαβέλλα, 5/4/2012. Διαθέσιμο το απόσπασμα στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.youtube.com/watch?v=yphlw2SQaPw> (τελευταία πρόσβαση 10/8/2015).

⁴¹⁶ Αχιλλέας Χεκίμογλου, «Οι Αθηναίοι λένε “δεν πάει άλλο”», εφ. *Το Βήμα της Κυριακής*, 15/5/2011.

παγκάκια, δεν τους δέχονται οι καφετέριες και τα εστιατόρια, οι δημόσιες τουαλέτες είναι τις περισσότερες ώρες κλειστές, με αποτέλεσμα να κάνουν τις ανάγκες τους στους δρόμους και τις πλατείες. Έχει αυξηθεί γενικά η εγκληματικότητα στην περιοχή και κάποιες περιοχές έχουν γίνει στέκια εμπορίου ναρκωτικών, που στο κέντρο το ελέγχει τώρα η νιγηριανή μαφία, ενώ από την Πλατεία Αμερικής μέχρι το πάρκο Φιξ κάθε νύχτα γίνεται τράφικινγκ Αφρικανών γυναικών.

[...] Ο ΣΥΡΙΖΑ αλλά και γενικότερα η Αριστερά σε αυτή την κατάσταση είναι ανύπαρκτη. Ουσιαστικά υπάρχουμε μόνο κάποιοι «γραφικοί» ανένταχτοι αριστεροί κυρίως του ΣΥΡΙΖΑ που προσπαθούμε με αφάνταστες δυσκολίες να αρθρώσουμε κάποιο άλλο λόγο συνεργαζόμενοι και με άλλους συμπολίτες μας, ψηφοφόρους άλλων κομμάτων. Δεν αρνούμαστε την ύπαρξη των προβλημάτων, στηλιτεύουμε την απραξία του Δήμου, των κυβερνήσεων και των κομμάτων και επιμένουμε στο ότι οι λύσεις πρέπει να βρεθούν με σεβασμό στις αρχές της δημοκρατίας και του πολιτισμού. [...]

Θα μείνω με την απορία γιατί η Αριστερά πρέπει να σιωπά και να μένει με σκυμμένο το κεφάλι όταν τόσο ο Μαρξ και ο Ένγκελς έχουν με τον καλύτερο τρόπο αναλύσει το πώς η μετανάστευση είναι το έγκλημα του καπιταλισμού για το οποίο έχει πια έρθει ο καιρός να πληρώσει. Δεν είναι δυνατόν να αφήνουμε έτσι αυτό το θέμα να το εκμεταλλεύεται ο φασισμός. Έλεος σύντροφοι, ως πότε η Αριστερά θα κοιμάται ύπνο βαθύ;⁴¹⁷

Ωστόσο, τέτοιες φωνές θα παραμείνουν μειοψηφικές στην αριστερά, ενώ ταυτόχρονα, και αναμφίβολα όχι τυχαία, θα στοχοποιηθούν περισσότερο από τα δίκτυα της Χρυσής Αυγής, τα οποία θα προσπαθήσουν να τις απομονώσουν με κάθε δυνατό τρόπο. Πολλά χρόνια αργότερα, εν είδει αυτοκριτικής, παρόμοιες διαπιστώσεις –ίσως σε διαφορετικό τόνο και ιδεολογική κατεύθυνση– θα πραγματοποιήσουν και άνθρωποι που έπαιξαν πιο ενεργό ρόλο στις αντιρατσιστικές κινητοποιήσεις της περιόδου. Σύμφωνα με τον Αφγανό Νασίμ, που

⁴¹⁷ «Μεταναστευτικό-Φασισμός-Αριστερά», *Επιστολή της Μαρίνας Βήχου στο ιστολόγιο DosePasa*, 14/1/2010. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://wp.me/pzieU-YC>.

δραστηριοποιήθηκε πολύ έντονα στο πλαίσιο του αντιρατσιστικού κινήματος, τόσο στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα όσο και ευρύτερα:

[...] σε περιοχές σαν αυτές, πέρα από τους ανθρώπους που πρέπει να υπερασπιστείς, και δικαίως, πρέπει να έχεις και μια σχέση με τα προβλήματα της περιοχής. Τα προβλήματα αυτά δεν είχανε, εγώ ήμουνα και κάτοικος της περιοχής, δεν είχαν να κάνουν τόσο πολύ με την παρουσία των μεταναστών, η παρουσία των μεταναστών επίσης ήταν σύμπτωμα μιας κατάστασης. Οι μετανάστες πάνε εκεί που είναι πιο φθηνή η περιοχή, πιο φθηνά τα ενοίκια και τέτοια, αλλά μια περιοχή που είναι υποβαθμισμένη από κάθε άποψη, από τις υπηρεσίες του δήμου, της περιφέρειας ή ξερω 'γω τι άλλο, υπάρχει μέχρι ο καταναγκαστικός κατά κάποιον τρόπο διωγμός των ανθρώπων από τα σπίτια τους. [...]

Οπότε τα λάθη είχαν να κάνουν πολύ περισσότερο με το ότι πέρα από την υπεράσπιση πρέπει να ασχοληθείς και με τα κοινωνικά προβλήματα που υπάρχουνε.

Τα λάθη έχουν να κάνουν πολύ περισσότερο με αυτό.

Και ένα επιπλέον λάθος θα μπορούσα να πω, είναι ο διαχωρισμός που πρέπει να υπάρχει μεταξύ ξενόφοβου ανθρώπου και φασίστα, πρέπει να υπάρχει μια διάκριση, ότι δεν είναι ο φασίστας ακριβώς με έναν μέσο Έλληνα [...] Άλλο ο φασίστας, και άλλο μια γιαγιά που βλέπει 24 ώρες τηλεόραση και φοβάται και τη σκιά της. Εκεί αυτοί οι άνθρωποι θέλουν κάτι άλλο, δεν πας ας πούμε...

[...] Ναι, να υπήρχε ενός άλλου τύπου δουλειά που θα μπορούσε να πλησιάσει την κοινωνία και να πει, το πρόβλημά σου δεν είναι ο πιο φτωχός που βρίσκεται δίπλα σου, αλλά υπάρχει και μια γενικότερη κατάσταση.[...] Κάτι που έκαναν οι φασίστες δεν το κάναμε εμείς. Με κάποια έννοια. Αυτοί πήγανε, βασιστήκανε, εκμεταλλευτήκανε...

Μείζων ένδειξη, βέβαια, της απομόνωσης που θα έχουν οι αντιρατσιστικές και φιλομεταναστευτικές πρωτοβουλίες στην περιοχή είναι το γεγονός ότι εν τέλει θα ηττηθούν και στο πεδίο της αντιπαράθεσης στους δρόμους.

Στις 16 Μαΐου 2009, η Επιτροπή Κατοίκων διακόπτει την εκδήλωση παρουσίασης βιβλίου του Γκαζμέντ Καπλάνι και σφραγίζει την παιδική χαρά της πλατείας.⁴¹⁸ Έκτοτε θα περιφρουρείται καθημερινά από την Επιτροπή και ομάδες της Χρυσής Αυγής, ενώ πολύ συχνά διοργανώνονται συγκεντρώσεις από αντιρατσιστικές οργανώσεις, μερίδων του ΣΥΡΙΖΑ, της άκρας αριστεράς και του αντιεξουσιαστικού

⁴¹⁸ Δελτίο Τύπου, *Κίνηση Κατοίκων του Δημοτικού Διαμερίσματος*, 18/5/2009.

χώρου που επιχειρούν να την ξανανοίξουν. Μάταια, όμως, καθώς η παιδική χαρά θα επαναλειτουργήσει μόλις τον... Μάιο του 2015!⁴¹⁹

Το γεγονός δε ότι η παιδική χαρά θα ανοίξει όχι με απόφαση του αρμόδιου Δήμου Αθηναίων, αλλά από τον αντιεξουσιαστικό-αντιρατσιστικό χώρο «Δίστομο», που εμφανίστηκε στην περιοχή τον Σεπτέμβριο του 2014, είναι ενδεικτικό των αρνητικών συσχετισμών που αντιμετώπιζε τόσο ο δήμος όσο και οι οργανώσεις που όλη την προηγούμενη περίοδο επιχείρησαν με διάφορες ενέργειες να την επαναλειτουργήσουν. Σχετικά με το δήμο, όπως επισημαίνει με νόημα στέλεχος του ΚΕΘΕΑ, που λειτουργεί στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα:

Ο δήμος ενεπλάκη με την παιδική χαρά, όπου δεν μπορεί να πάρει μια απόφαση πολιτική, διότι δεν έχει καμία κοινωνική συμμαχία είτε με Έλληνες, είτε με μετανάστες, άρα πάλι αναιρείται και ο θεσμικός του ρόλος, δεν παίρνει αποφάσεις ούτε να ανοίξει ούτε να κλείσει η παιδική χαρά, έπρεπε να ανοιχτεί η παιδική χαρά, το ότι δεν γίνεται τόσα χρόνια σημαίνει ότι δεν έχει συμμαχία με μια τοπική κοινότητα που να την στηρίζει (Δημήτρης, 45 ετών).

Το ίδιο, βέβαια, μπορεί να ειπωθεί και για την αποτυχία των πολιτικών δυνάμεων της αριστεράς να το επιτύχουν με διαδηλώσεις, εκδηλώσεις ή άλλες ενέργειες. Για παράδειγμα, κατά την προεκλογική περίοδο των αυτοδιοικητικών εκλογών του 2010, όταν τόσο ο πρόεδρος του ΣΥΡΙΖΑ Αλέκος Αλαβάνος όσο και η επικεφαλής της δημοτικού του παράταξης *Αθήνα Ανοιχτή Πόλη* Ελένη Πορτάλιου αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την Πλατεία Αγίου Παντελεήμονα, εν μέσω προπηλακισμών από μέλη της Χρυσής Αυγής και κατοίκους που έδρασαν στο πλευρό τους.⁴²⁰

Δεν είναι τυχαίο εξάλλου ότι η επόμενη παρέμβαση που θα επιχειρήσουν αυτές οι μερίδες της αριστεράς σχετικά με το μεταναστευτικό ζήτημα *δεν θα έχει καμία σχέση με τη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα*. Έτσι, έξι μήνες μετά τους προπηλακισμούς

⁴¹⁹ Το Αντιφασιστικό/Αντιεξουσιαστικό στέκι Δίστομο θα σπάσει τα λουκέτα και θα ανοίξει την παιδική χαρά της πλατείας τον Μάιο του 2015. Έχει προηγηθεί η δολοφονία του Παύλου Φύσσα από μέλη της Χρυσής Αυγής, η προφυλάκιση όλης της ηγετικής ομάδας και η κάμψη της δραστηριότητάς της στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα, καθώς, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, το γεγονός της δολοφονίας θα προκαλέσει αισθητή συρρίκνωση της απήχησης που απολάμβανε η οργάνωση μέχρι τότε. Βλ. «Άνοιγμα της παιδικής χαράς», *Δίστομο*, 20/5/2015. Ηλεκτρονική διεύθυνση: http://distomo.espivblogs.net/playground_opening/ (τελευταία πρόσβαση 10/8/2015).

⁴²⁰ «Νέα στοιχεία για τη δράση της Χρυσής Αυγής στον Άγιο Παντελεήμονα», *tvxs.gr*, 28/10/2010. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://goo.gl/J4RPFA> (τελευταία πρόσβαση 16/8/2015).

των Α. Αλαβάνου και Ε. Πορτάλιου, οι ίδιες σχεδόν δυνάμεις θα οργανώσουν απεργία πείνας 300 παράτυπων μεταναστών στη Νομική Σχολή της Αθήνας, με αίτημα τη νομιμοποίησή τους. Απώτερος στόχος, ένας «υποδειγματικός αγώνας» για τη «νομιμοποίηση όλων των μεταναστών που ζουν και εργάζονται σε αυτήν τη χώρα».⁴²¹ Αναμφίβολα, αυτή η μετάθεση του πεδίου παρέμβασης από το «ειδικό», τοπικό πεδίο της γειτονιάς του Αγίου Παντελεήμονα στο κεντρικό πολιτικό κρύβει μια μεγάλη πολιτική ήττα γι' αυτές τις δυνάμεις, τα αποτελέσματα της οποίας θα φανούν περίπου έναν χρόνο αργότερα, όταν η Χρυσή Αυγή θα πετύχει την είσοδό της στο ελληνικό κοινοβούλιο.

Αντιφάσεις του «σοσιαλφιλελευθερισμού»

Η ήττα αυτών των δυνάμεων σε επίπεδο κινητοποιήσεων θα αποτελέσει το προλούδιο της ευρύτερης αποτυχίας ενός ολόκληρου πολιτικού και ιδεολογικού ρεύματος, που καταλαμβάνει μεγάλο μέρος του πολιτικού φάσματος της χώρας, να αντιμετωπίσει το μεταναστευτικό αδιέξοδο που βιώνει η ελληνική κοινωνία.

Οι δύο παρεμβάσεις, παρόλο που εξελίσσονται σε διαφορετικό και, συχνά, συγκρουόμενο επίπεδο –κυβερνητικό η μία, των κινητοποιήσεων και της παρέμβασης στο χώρο των κινημάτων το άλλο– μοιράστηκαν κοινό ιδεολογικό υπόβαθρο: αναφέρονται και οι δύο στο φιλελεύθερο ιδεώδες του ανέστιου ατόμου, του κοσμοπολίτη, του διαρκώς μετακινούμενου.⁴²² υπερασπίζονται την τεράστια μετακίνηση πληθυσμών, εξυμνώντας την ως «νομαδικότητα» και «παγκοσμιοποίηση από τα κάτω», που υλοποιεί το αποφασιστικό βήμα για την υπέρβαση των εθνικών, πολιτισμικών και θρησκευτικών διαφοροποιήσεων και τη συγκρότηση ρευστών, πολυπολιτισμικών κοινωνιών.

Έχουμε ήδη αναφερθεί σε αυτήν τη σύμπτωση απόψεων, που σε ζητήματα εθνικής ταυτότητας, παγκοσμιοποίησης, πολυπολιτισμικότητας καταλήγει να αντιπροσωπεύει ένα *ιδεολογικό συνεχές* φιλελευθερισμού και κάθε εκδοχής αριστεράς, από τον «τρίτο δρόμο» μέχρι τις πιο αντιεξουσιαστικές της εκφάνσεις.

⁴²¹ Βλ. Δίκτυο για τα Πολιτικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, «Απεργία πείνας των 300 μεταναστών εργατών: Ένας υποδειγματικός αγώνας», Ιστολόγιο *Red Notebook*, 31/3/2011. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://rnbnet.gr/details.php?id=2260> (τελευταία πρόσβαση 16/8/2015).

⁴²² Β. Ζαν-Κλωντ Μισεά, *Τα μυστήρια της Αριστεράς*, ό.π.

Το φαινόμενο είναι κοινό σε ολόκληρο τον δυτικό κόσμο. Στην Ελλάδα όμως θα προσλάβει *ιδιαίτερη μορφή* και θα εκφραστεί με τη συγκρότηση ενός ευρύτατου ιδεολογικού ρεύματος *εθνοαποδόμησης* ή *εθνομηδενισμού* στο οποίο συνυπάρχουν εντελώς αντίθετοι πολιτικοί κόσμοι – από τη νεοφιλελεύθερη, κοσμοπολίτικη δεξιά, μέχρι τη ριζοσπαστική αριστερά και κομμάτια του αντιεξουσιαστικού χώρου.⁴²³

Εκκινώντας από μια ακραία ατομοκεντρική αφετηρία και αντιμετωπίζοντας τα κοινωνικά ζητήματα αποκλειστικά με όρους «ατομικών δικαιωμάτων», αυτό το ιδεολογικό *συνεχές* των ετερόκλητων πολιτικών δυνάμεων ερμήνευε το ταραγμένο τοπίο της κοινωνικής και πολιτισμικής απορρύθμισης της γειτονιάς του Αγίου Παντελεήμονα αποκλειστικά ως πρόβλημα αποδοχής και αμφισβήτησης των δικαιωμάτων του «άλλου», νοούμενου ως ατόμου-μετανάστη.⁴²⁴

Στο πλαίσιο αυτό –ας το ονομάσουμε ακολουθώντας τις αναλύσεις του Παναγιώτη Κονδύλη, του Κορνήλιου Καστοριάδη και του Ζαν-Κλωντ Μισεά ως «σοσιαφιλελεύθερο»⁴²⁵ το μεταναστευτικό αδιέξοδο στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα και ευρύτερα στο αθηναϊκό κέντρο δεν μπορούσε εξ αρχής να προσεγγιστεί με όρους κοινωνιοκεντρικούς.⁴²⁶ Το πρόβλημα *μετατέθηκε* από το κοινωνικό πεδίο προς έναν φιλελεύθερο κοσμοπολιτισμό, με αίτημα το «άνοιγμα» του φαντασιακού της ελληνικής κοινωνίας προς τον «άλλο» και τον συνακόλουθο

⁴²³ Βλ. σχετικά Γιάννης Ταχόπουλος, *Όψεις εθνοαποδόμησης στην Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2009.

⁴²⁴ Ο Παναγιώτης Κονδύλης θα ασκήσει εμπεριστατωμένη κριτική σε αυτήν τη «φιλελεύθερη ουτοπία», η οποία είναι καταδικασμένη να αποτύχει εν μέσω των λυσσαλέων αγώνων κατανομής που εξελίσσονται κατά τις αρχές του 20ού αιώνα. Βλ. Παναγιώτης Κονδύλης, *Από τον 20ό στον 21ο αιώνα: Τομές στην πλανητική πολιτική περί το 2000*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σσ. 61-67.

⁴²⁵ Βλ. Ζαν Κλωντ Μισεά, «Η ψυχή του ανθρώπου στον καπιταλισμό», στο Κρίστοφερ Λας, Κορνήλιος Καστοριάδης και Ζαν Κλωντ Μισεά, *Η κουλτούρα του εγωισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2015, σσ. 55-89. Βλ. επίσης την ανάλυση του Donald Sassoon, για τον «νέο ρεβιζιονισμό» της ευρωπαϊκής αριστεράς από το 1990 και μετά, που εκδηλώνεται μέσα από την αποδοχή των θέσεων της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Donald Sassoon, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2010, σσ. 730 κ.ε.

⁴²⁶ Η φιλελεύθερη δυστοπία, αγνοώντας ή παραμερίζοντας την κοινωνιοκεντρική διάσταση της ανθρώπινης φύσης, καθώς και τον αποφασιστικό ρόλο που έχει για τις ανθρώπινες κοινωνίες η *εδαφική διάσταση*, και συνακόλουθα οι πολιτισμικές, θρησκευτικές και εθνικές ταυτότητες καταλήγει να εξωθεί τις σύγχρονες κοινωνίες στα κοινωνικά, ανθρωπολογικά (αλλά και στα οικολογικά) τους όρια. Βλ. Γιώργος Καραμπελιάς, *Στα μονοπάτια της ουτοπίας: Για την υπέρβαση του δυτικού παραδείγματος*, Λιβάνης, Αθήνα 1996.

θεσμικό μετασχηματισμό της πολιτείας, για μια δίχως όρους και ισότιμη συμμετοχή των μεταναστών στην πολιτική κοινότητα. Αιχμές αυτής της πολιτικής στρατηγικής ήταν οι επικοινωνιακές παρεμβάσεις με ισχυρούς ιδεολογικοπολιτικούς συμβολισμούς, καθώς και οι θεσμικές μεταρρυθμίσεις όπως ο νόμος Ραγκούση για την ιθαγένεια.

Έτσι, το μέτωπο του «σοσιαφιλελευθερισμού» θα δώσει μια κεντρική ιδεολογική και πολιτική μάχη γύρω από την πρωτοβουλία της κυβέρνησης ΠΑΣΟΚ του Γιώργου Παπανδρέου να ψηφίσει έναν νέο νόμο για την ιθαγένεια, το νόμο 3838/2010. Διότι, όπως έγραφε κι ένας από τους θερμότερους υποστηρικτές της πρωτοβουλίας, ο καθηγητής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και πρόεδρος του Ομίλου για τον Εκσυγχρονισμό της Ελληνικής Κοινωνίας (ΟΠΕΚ) Αντώνης Λιάκος:

Συμπερασματικά, για να δημιουργηθεί πολιτισμική κοινότητα χρειάζεται ισοπολιτεία και, κατά συνέπεια, συνείδηση πολίτη. Η συνείδηση του πολίτη και η ιστορική συνείδηση είναι χρησιμότερες από την έννοια της εθνικής ταυτότητας. Γιατί η εθνική ταυτότητα είναι παγιωμένη και κλειστή. Αντίθετα, η συνείδηση του πολίτη είναι ανοιχτή και δημιουργική και η ιστορική συνείδηση στοχαστική και ερευνητική.⁴²⁷

⁴²⁷ Αντώνης Λιάκος, «Πολιτογράφηση και πολιτισμική ενσωμάτωση των μεταναστών», εφ. *Το Βήμα*, 17/1/2010. Ο Λιάκος αντιπαραβάλλει ιστορική συνείδηση και εθνική ταυτότητα, υπονοώντας ότι η τελευταία αποτελεί μια νεωτερική κατασκευή, προϊόν της συγκρότησης του εθνικού κράτους, και άρα, ταυτισμένη ιστορικά με τις φάσεις όπου το εθνικό κράτος αναδύθηκε και κυριάρχησε ως κατεξοχήν μορφή κοινωνικής οργάνωσης του δυτικού κόσμου. Γράφει στο ίδιο άρθρο: «Ιστορικά, ο ρόλος των εθνικών κρατών, φορές συμμετοχικά, φορές αυταρχικά, ήταν να δημιουργήσουν από ανομοιογενή πληθυσμό ένα λαό. Έτσι δημιουργήθηκε και η σύγχρονη Ελλάδα, μέσα από μια διαδικασία που δεν έληξε τον 19ο αι., αλλά συνεχίστηκε και μετά το 1922, και στα μεταπολεμικά χρόνια. Αυτόν το ρόλο έπαιξε η συγκρότηση εθνικής ιστοριογραφίας και εθνικού αφηγήματος, η μεταβίβασή τους μέσω της εκπαίδευσης και η οργάνωση μιας ιστορικής κουλτούρας με σύμβολα, γιορτές και επετείους, μνημεία και μνημονικούς τόπους». Είναι συνεπώς το κράτος, και η ανάγκη του να ομογενοποιήσει πολιτισμικά τους κατοίκους που εγκαταβιούν στην επικράτειά του, που παρήγαγε την εθνική συνείδηση και ταυτότητα, και όχι το αντίθετο.

Για τον Λιάκο, η σημασία της «ιστορικής συνείδησης» έγκειται ακριβώς στο ότι αποκαλύπτει αυτήν τη *σχετικότητα*, τη *ρευσιτότητα*, και αυτήν ακριβώς τη θεμελιώδη διάσταση της εθνικής ταυτότητας ως *φαντασιακής κατασκευής* που παρήχθη εκ των άνω, πολιτικά, και που τώρα μπορεί να επαναπροσδιοριστεί κατά το δοκούν, σύμφωνα με τις νέες δυναμικές της διεθνοποίησης που καλείται να αντιμετωπίσει η ελληνική κοινωνία. Μια διεθνοποίηση «από τα πάνω», νοούμενη ως μετοχή και

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, συντονιστής του Τμήματος Δικαιωμάτων του ΣΥΡΙΖΑ, υποστήριξε ότι το νομοσχέδιο για την ιθαγένεια ήταν «η τελευταία μέριμνα για την αποκατάσταση της κοινωνικής συνοχής που τσάκισαν τα μνημόνια», την ίδια στιγμή που «ο χρυσαυγίτικος κινηματισμός, που από την Πλατεία Αγίου Παντελεήμονα εκείνες τις μέρες έκανε μετάσταση σε όλο το κέντρο της Αθήνας, φτάνοντας μέχρι την αίθουσα της Παλαιάς Βουλής».⁴²⁸

Και αν το επίμαχο νομοσχέδιο, και μετέπειτα νόμος –ο οποίος κατέπεσε στο Συμβούλιο της Επικρατείας– έθετε όριο ενσωμάτωσης την προϋπόθεση της νόμιμης παραμονής στη χώρα, περίπου την ίδια περίοδο εμφανίστηκαν κινητοποιήσεις προκειμένου η κεντροαριστερή κυβέρνηση να *άρει* και αυτό το όριο. Αυτή, εξάλλου,

προσαρμογή σε μια ευρύτερη πολιτική συσσωμάτωση, εκείνη της ενιαίας Ευρώπης. Και μια διεθνοποίηση «από τα κάτω», που συντελείται καθώς η χώρα μας υποδέχεται τα αλλεπάλληλα ρεύματα μεταναστών από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 κι έπειτα. Γι' αυτό και στην κατακλείδα του άρθρου του γράφει: «Οι προκλήσεις του σήμερα είναι μια ευκαιρία για να σκεφτούμε πού θέλουμε να πάμε, τι είδους κοινωνία επιδιώκουμε. Να σκεφτούμε το παρελθόν με αφετηρία το μέλλον, κι όχι το μέλλον δεσμευμένοι από το παρελθόν».

Ο Νίκος Σβορώνος θα υποστηρίξει ότι θεμελιώδες στοιχείο για τη συγκρότηση του νεότερου ελληνισμού είναι η συνείδηση της ιστορικότητάς του, δηλαδή της συνέχειάς του μέσα στο χρόνο, καθώς και η αντιστασιακή του υφή, δηλαδή ο αγώνας του για επιβίωση ενάντια σε περιστάσεις που από τον 12ο αιώνα κι έπειτα υπήρξαν δυσμενείς. Με την άποψη της συνέχειας τάσσεται και ένας άλλος σημαίνον ιστορικός της σύγχρονης ελληνικής ιστοριογραφίας, ο Σπύρος Ασδραχάς. Για να μην αναφερθούμε και στους παλαιότερους, επιφανέστερους εκπρόσωπους της ελληνικής ιστορικής επιστήμης, τον Κωνσταντίνο Παπαρηγόπουλο, τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο, ή τον Κωνσταντίνο Άμαντο. Ο Γιώργος Καραμπελιάς, τέλος, θα υποστηρίξει χρησιμοποιώντας τα πορίσματα των προηγούμενων, αλλά και τις ίδιες τις πρωτογενείς πηγές από την περίοδο της νεώτερης ελληνικής αναγέννησης (τέλη 17ου αιώνα-1821), ότι η *ιστορική συνείδηση* της πορείας του ελληνισμού μέσα στο χρόνο είναι εκείνη που θα αποτελέσει το θεμέλιο της νεώτερης ελληνικής εθνικής ταυτότητας, που θα συγκροτηθεί μέσα σε συνθήκες διπλής επιβολής και κατάκτησης από Δύση και Ανατολή, κατά την αυγή των νεότερων χρόνων. Για όλα αυτά, βλ. Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004, Γιώργος Καραμπελιάς, *1821, η παλιγγενεσία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2015, Σπύρος Ασδραχάς, «“Σκεφτείτε, ζούμε και μετά τον θάνατό μας”: Συνέντευξη στους Νίκο Ξυδάκη και Όλγα Σελλά», εφ. *Η Καθημερινή*, 24/11/2002, Κωνσταντίνος Δ. Παπαρηγόπουλος, *Τα διδακτικότερα πορίσματα της ιστορίας του ελληνικού έθνους*, Πελεκάνος, Αθήνα 2006.

⁴²⁸ Δημοσθένης Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, «Ιθαγένεια: Ένα πολύ δικό μας νομοσχέδιο», εφ. *Αυγή*, 29/5/2015.

ήταν και η στόχευση του «υποδειγματικού αγώνα» των 300 μεταναστών που κατέλαβαν τη Νομική για να μεταφερθούν στη συνέχεια στο κτίριο της Υπατίας. Σύμφωνα, μάλιστα, με έναν από τους πρωταγωνιστές της πρωτοβουλίας, τέτοιοι «υποδειγματικοί αγώνες» των μεταναστών έχουν ευρύτερες στοχεύσεις – μεταξύ άλλων τη «διεθνοποίηση της συνείδησης ολόκληρης της ελληνικής κοινωνίας»:

[...] Οι μετανάστες δεν μπορούν, παρά τα όσα υποστηρίζουν αξιόλογοι θεωρητικοί της Αριστεράς των «κοινωνικών κινημάτων», να αποτελέσουν ένα νέο, δυνάμει επαναστατικό, εργατικό υποκείμενο γιατί, εκτός όλων των άλλων, από τη φύση της θέσης τους η μέγιστη διεκδίκησή τους φτάνει στην απόκτηση των ίδιων συνθηκών εκμετάλλευσης με την εγχώρια εργατική τάξη. Μπορούν, όμως, να συντελέσουν στην άρση του ενδοταξικού ανταγωνισμού και του κοινωνικού κατακερματισμού, στη «διεθνοποίηση» της συνείδησης του συνόλου της κοινωνίας.⁴²⁹

Στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα η παρέμβαση της ελληνικής πολιτείας προς αυτή την κατεύθυνση είχε επικοινωνιακό και συμβολικό χαρακτήρα. Προμετωπίδα της, η κινητοποίηση προσωπικοτήτων της «κοινωνίας των πολιτών» και του κόσμου των γραμμάτων και των τεχνών για μια μεγάλη συναυλία στην εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα υπό την αιγίδα της Προεδρίας της Δημοκρατίας, της Αρχιεπισκοπής Αθηνών και του Μεγάρου Μουσικής.⁴³⁰ Σύμφωνα με τους εμπνευστές της εκδήλωσης:

[...] η ιδέα αυτή να οργανώσουμε μια συναυλία στον Αγ. Παντελεήμονα ακριβώς επειδή αυτή είναι μία δύσκολη περιοχή, οι κάτοικοι της βιώνουν πολύ δύσκολες καταστάσεις. Δεν είναι δυνατόν να αντιμετωπίζονται οι καταστάσεις αυτές με τη βία. Χρειάζονται δράσεις κοινωνικής σύγκλισης και

⁴²⁹ Νίκος Γιαννόπουλος, «Ταξικότητα και πολυεθνικότητα, επιβολή και αποδοχή: Αντινομίες στη διαμόρφωση ενός νέου αντιρατσισμού», στο Χάρης Ναζάκης και Μιχάλης Χλέτσος, *Μετανάστες και μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Πατάκης, Αθήνα 2001, σ. 238.

⁴³⁰ Βλ. Νίκος Χασαπόπουλος, «Άννα Νταλάρα: Δεν υπάρχουν λαθραίοι άνθρωποι, μόνο λαθραία τσιγάρα», εφ. *Το Βήμα*, 30/1/2011.

ειρήνης που να προστατεύουν τους κατοίκους και όλους όσοι βρίσκονται σε αυτή την περιοχή.⁴³¹

Οι στοχεύσεις και η λογική αυτών των παρεμβάσεων, επειδή ακριβώς παρέβλεπαν όλα τα πραγματικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η γειτονιά μαζί και όλο το αθηναϊκό κέντρο, είχαν εν τέλει τα αντίθετα από τα προσδοκώμενα αποτελέσματα.⁴³²

Σύμφωνα με τη μαρτυρία κατοίκου της ευρύτερης περιοχής:

Δηλαδή θυμάμαι τότε που είχαμε τα προβλήματα εδώ πέρα, και δεν μπορούσες να βγεις στο δρόμο, ξέρεις, δεν ξέρω πώς το είδανε, αλλά το αποτέλεσμα ήταν ο διωγμός από τα σπίτια μας. Και εμείς που έχουμε μείνει εδώ είμαστε άρρωστοι, δεν είμαστε καλά, κανένας νορμάλ άνθρωπος δεν θα έμενε σε τέτοιες συνθήκες. Αυτή είναι η πραγματικότητα. Πρέπει να μας κοιτάξει κάνας γιατρός. Το να σε αναγκάζουν να φύγεις από τη χώρα σου, την πόλη σου και από το σπίτι σου δεν είναι απλό πράγμα. Και αυτό το πράγμα δεν μπορείς να το αντιμετωπίσεις κάνοντας συναυλίες στον Άγιο Παντελεήμονα. Δηλαδή σε κάποια φάση που γινόταν ο χαμός, πίστεψαν ότι θα το λύσουνε το πρόβλημα στον Άγιο Παντελεήμονα με τον Νταλάρα. Δηλαδή, τι να πεις τώρα σε αυτό. Και μετά λες γιατί ο άλλος άρχισε τις κλοτσιές και τις μπουνιές, μα σε μια ηλίθια αντίδραση, απαντάς με μια πιο ηλίθια αντίδραση είναι πολύ απλό (Ελένη).

Αξίζει να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη κάτοικος εξέφραζε σοβαρότατες ενστάσεις για τον τρόπο δράσης και κινητοποίησης της Επιτροπής Κατοίκων του Αγίου Παντελεήμονα και προσπάθησε μαζί με άλλους να κινηθεί προς διαφορετική κατεύθυνση, κυρίως μέσω συστηματικής πίεσης στον δήμο και την πολιτεία ώστε να επανακτήσουν τον έλεγχο της κατάστασης στην περιοχή. Δυστυχώς, όμως, η ίδια η λογική του «σοσιαφιλελευθερισμού» που κυριαρχούσε τότε στην ατζέντα «κινήσεων» και κυβέρνησης θα υπονομεύσει κάθε τέτοια προοπτική.

⁴³¹ «Συναυλία ενότητας και αλληλεγγύης στον Άγιο Παντελεήμονα», *Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων*, 7/12/2010.

⁴³² Δεν είναι τυχαίο ότι αυτή η «σοσιαφιλελεύθερη ατζέντα», η οποία δεν εξαντλείται μόνον στο μεταναστευτικό ζήτημα, αλλά απλώνεται εξίσου αποφασιστικά σε όλα τα ζητήματα «αποεδαφικοποίησης» της πολιτικής και οικονομικής ισχύος στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, θα κυριαρχήσει σε ολόκληρο το ρεύμα της ευρωπαϊκής αριστεράς, σχεδόν σε κάθε εκδοχή της, και θα οδηγήσει στην αποξένωσή της από τα πληβειακά κοινωνικά στρώματα. Βλ. Eric Dupin, «Η αποπρολεταριοποίηση της αριστεράς», *Άρδην* 36, Μάιος-Ιούνιος 2002.

Αντίθετα, όπως είδαμε, θα παίζει *προωθητικό ρόλο* στην ενίσχυση της αντιμεταναστευτικής ακροδεξιάς.⁴³³

Έτσι, θα επαληθευτεί και στην Ελλάδα η κριτική που ασκήθηκε στις αντιλήψεις και τις προσδοκίες που προέτασσε αυτό το σοσιαφιλελεύθερο μπλοκ για τη διαχείριση του μεταναστευτικού ζητήματος σε πανευρωπαϊκό επίπεδο, και που σύμφωνα με τον Ρεζίς Ντεμπρέ:

Εκεί όπου δεν υπάρχουν σύνορα συχνά υψώνονται τα τείχη, που είναι το αντίθετο του συνόρου. Το τείχος πράγματι κρύβει τον άλλον, ενώ το σύνορο τον αναγνωρίζει, αποδεχόμενο την ταυτότητά του, πράγμα που μπορεί να αποτελέσει το πρώτο βήμα για μια πιθανή διαπραγμάτευση. Το αντίδοτο στο τείχος είναι το σύνορο. Να αναγνωρίσουμε τη σημασία του συνόρου σημαίνει να αναγνωρίσουμε την πολυπλοκότητα και την ποικιλία του κόσμου.⁴³⁴

Στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα η άρνηση του «σοσιαφιλελεύθερου» μπλοκ να διαγνώσει τις σοβαρές συνέπειες της βαθιάς κοινωνικής και πολιτισμικής διαφοροποίησης που προκάλεσε η υπερσυσσώρευση παράτυπων μεταναστών στο αθηναϊκό κέντρο δημιούργησε ένα κενό *δημοκρατικής διαχείρισης* του προβλήματος. Αυτό το κενό γινόταν όλο και πιο αισθητό, καθώς η ένταση και η εμβέλεια του φαινομένου παρόξυνε τη διαφοροποίηση σε *πολυκατακερματισμό*. Τα ιδεολογικά όρια του «σοσιαφιλελεύθερου μπλοκ» ήταν συνεπώς αυτά που υπονόμευσαν μια *δημοκρατική διαχείριση* του μεταναστευτικού αδιεξόδου, μια απάντηση με όρους *κράτους δικαίου*. Το γεγονός αυτό ήταν που έδωσε απόλυτη προτεραιότητα στην αντιμεταναστευτική ακροδεξιά να επιβάλει την πολιτική της ατζέντα στη γειτονιά και σε μεγάλο κομμάτι του αθηναϊκού κέντρου.

Έτσι, αν στην πρώτη φάση εξέλιξης του μεταναστευτικού φαινομένου της χώρας μας, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 οι προσπάθειες της Χρυσής Αυγής και των άλλων αντιμεταναστευτικών πολιτικών ομάδων και οργανώσεων της άκρας δεξιάς να ρευστοποιήσουν πολιτικά τις αντιθέσεις που πυροδοτεί το μεταναστευτικό κίνημα θα

⁴³³ Βλ. Γιώργος Καραμπελιάς «Οι σπόνσορες της Χρυσής Αυγής», στο Γ. Καραμπελιάς, *Έξι μήνες που συγκλόνισαν την Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2015, σσ. 66-79.

⁴³⁴ Θανάσης Γιαλκέτσης, «Σύνορα και ταυτότητες: Ρεζίς Ντεμπρέ», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 22/5/2015. Βλ. και Ρεζίς Ντεμπρέ, *Εγκώμιο των συνόρων*, Εστία, Αθήνα 2015.

αποτύχουν, αυτήν τη φορά οι ανάλογες προσπάθειες θα είναι επιτυχημένες, μάλιστα με καθοριστική την συμβολή των... αντιπάλων της.

Το γεγονός μάλιστα ότι η Χρυσή Αυγή θα κυριαρχήσει σταδιακά στις κινητοποιήσεις των κατοίκων, καθιερώνοντας τον λόγο και τις πρακτικές της, είχε ευρύτερο πολιτικό αντίκτυπο πρωτίστως στην πρωτεύουσα, σε πανεθνικό επίπεδο στη συνέχεια.

Έτσι, στις δημοτικές εκλογές του Νοεμβρίου 2010, κατάφερε να εκλέξει τον επικεφαλής της Νίκο Μιχαλολιάκο στο δημοτικό συμβούλιο του δήμου, αποσπώντας το 5,26% των ψήφων. Ειδικότερα στο 6ο δημοτικό διαμέρισμα, όπου ανήκει η περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα και οι περιοχές όπου η συγκέντρωση των μεταναστών είναι υψηλή, έλαβε 8,5%, στα δε εκλογικά κέντρα του Αγίου Παντελεήμονα τα ποσοστά κυμάνθηκαν από 19% έως 22%.⁴³⁵ Η εκλογή στο δημοτικό συμβούλιο αποτέλεσε το πρελούδιο για την καθιέρωση της οργάνωσης στο κοινοβουλευτικό τοπίο της χώρας που θα επιβεβαιωθεί και στις διπλές εκλογές του 2012.

Βήμα βήμα με αυτή την εξέλιξη, συντονισμένα, είχαμε και τη διολίσθηση του κινήματος κατοίκων του Αγίου Παντελεήμονα από κίνημα διαμαρτυρίας για την υποβάθμιση της γειτονιάς σε καθαρά *αντιμεταναστευτικό κίνημα*, με όλα τα τυπικά γνωρίσματα των αντίστοιχων ευρωπαϊκών, και όπως και αυτά θα λειτουργήσει ως κύριος πολιτικός πολλαπλασιαστής που θα επιτρέψει στην Χρυσή Αυγή να αναδυθεί στο πολιτικό προσκήνιο.⁴³⁶

⁴³⁵ «Έφτασε στο 8,5% η Αυγή του φόβου στο 6ο διαμέρισμα», εφ. *Ελευθεροτυπία*, 10/11/2010.

⁴³⁶ Στρώματα και μερίδες του πληθυσμού μικροαστικής προέλευσης και άλλα που κινούνται στα όρια του υποπρολεταριάτου αποτέλεσαν και αποτελούν τα κατεξοχήν υποκείμενα της *ακροδεξιάς κινητοποίησης*, τόσο κατά τον Μεσοπόλεμο όσο και την εποχή της παγκοσμιοποίησης που αναδύονται νέες εκδοχές του φαινομένου. Για το κλασικό φασιστικό/ναζιστικό φαινόμενο, βλ. Στάνλεϊ Πέιν, *Ιστορία του φασισμού: 1914-1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2001, Sergio Bologna, *Ναζισμός και εργατική τάξη: Κρίση, κράτος πρόνοιας και αντιφασιστική βία στη Γερμανία του Μεσοπολέμου*, Antifa Scripta, Αθήνα 2011. Για μια συγκριτική μελέτη του κλασικού φασιστικού/ναζιστικού φαινομένου και εκείνου που αναδύεται σταδιακά από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, βλ. Αντρέ Γκλυκσμάν, *Φασισμοί: Παλιός και νέος*, Στοχαστής, Αθήνα 1979. Για την ανάλυση του φαινομένου ανάδυσης της νέας άκρας δεξιάς, βλ. Paul Hainsworth, *Η ακροδεξιά: Ιδεολογία, πολιτική, κόμματα*, Παπαζήση, Αθήνα 2004. Συγκεκριμένα για το ζήτημα, βλ. Eric Dupin, «Η αποπρολεταριοποίηση της αριστεράς», Γιώργος Καραμπελιάς, «Η ραδιογραφία μιας ανάδυσης», *Άρδην* 36, Μάιος-Ιούνιος 2002 (αφιέρωμα «Έρχεται ο Λεπέν: Τα πολλά πρόσωπα της ακροδεξιάς»). Για τη σχέση μετανάστευσης, πολυπολιτισμικότητας,

Ενώ στις εθνικές εκλογές του Οκτωβρίου 2009 η Χρυσή Αυγή θα λάβει μόλις 0,89% στην Α΄ Αθηνών, έναν χρόνο αργότερα, όπως είδαμε, ο επικεφαλής της Νίκος Μιχαλολιάκος θα εκλεγεί σύμβουλος στον Δήμο Αθηναίων, αποσπώντας το 5,26% των ψήφων. Ακολούθως, στις δημοτικές εκλογές του 2014, ο υπαρχηγός της Ηλίας Κασιδιάρης, ως υποψήφιος δήμαρχος της Αθήνας, θα συγκεντρώσει ποσοστό 16,12% των ψήφων.⁴³⁷ Μέσα σε πέντε χρόνια δηλαδή, η Χρυσή Αυγή θα αυξήσει στη συγκεκριμένη εκλογική περιφέρεια τη δύναμή της κατά 1.500%. Προπύργιά της, οι γειτονιές που επιβαρύνονται περισσότερο από τις αντιφάσεις του μεταναστευτικού φαινομένου, και ιδιαίτερα ο Άγιος Παντελεήμονας.

Όπως στις ΗΠΑ στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αλλά και στην Ευρώπη την περασμένη δεκαετία, η γενίκευση της κοινωνικής δυσαρέσκειας εξαιτίας του μεταναστευτικού αδιεξόδου θα αναγκάσει και την ελληνική πολιτεία και γενικότερα το πολιτικό σύστημα σε αναδίπλωση σχετικά με τις πολιτικές διαχείρισης του ζητήματος.

Η παρέμβαση της ελληνικής πολιτείας θα ολοκληρωθεί μετά τη δολοφονία του Παύλου Φύσσα, οπότε και αποφασίζει να καταστείλει τις δραστηριότητες της Χρυσής Αυγής και να φυλακίσει τα μέλη του. Η ελληνική κυβέρνηση, έπειτα από μια περίοδο στην οποία θα προσπαθήσει να προσεταιριστεί τη Χρυσή Αυγή, υιοθετώντας μια στρατηγική ενσωμάτωσής της στο πολιτικό σκηνικό,⁴³⁸ αποφασίζει να την πατάξει καθώς η δολοφονία αποδεικνύει με τραγικό τρόπο ότι η τακτική της ανοχής είχε τα αντίστροφα αποτελέσματα. Στο διάστημα που θα προηγηθεί τα τάγματα εφόδου θα πυκνώσουν τις δραστηριότητές τους σε όλη την Ελλάδα, διαμορφώνοντας συνθήκες ενός άτυπου «πραξικοπήματος των πεζοδρομίων».

Η ηγετική ομάδα της Χρυσής Αυγής προφυλακίζεται και μαζί με αυτήν η Θέμις Σκορδέλη, που έχει κεντρικό ρόλο στην τοπική οργάνωση του κόμματος. Έπειτα από αυτές τις εξελίξεις, η οργάνωση σχεδόν παύει τις δραστηριότητές της στη γειτονιά.

παγκοσμιοποίησης και άκρας δεξιάς, βλ. Γιώργος Ραγκάς, «Η ευρωπαϊκή άκρα δεξιά, το μεταναστευτικό και η κρίση του πολυπολιτισμού», *Άρδην* 90, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2012.

⁴³⁷ Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Όταν πριν πέντε χρόνια η Χρυσή Αυγή έπαιρνε 0,46%», εφ. *Το Βήμα*, 28/5/2014.

⁴³⁸ Αυτό καταδεικνύει η δημοσιοποίηση των συνομιλιών που είχε ο υπαρχηγός της Χρυσής Αυγής Ηλίας Κασιδιάρης με τον γενικό γραμματέα της κυβέρνησης Σαμαρά Παναγιώτη Μπαλτάκο. Για περισσότερα, βλ. Γιώργος Καραμπελιάς, *6 μήνες που συγκλόνισαν την Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2015, σσ. 7-23.

Παράλληλα, το υπουργείο Δημόσιας Τάξης εντείνει την αστυνόμευση στις γειτονιές που αντιμετωπίζουν τα μεγαλύτερα πρόβλημα ασφάλειας καθώς και τη δραστηριότητα του Ξένου Δία.⁴³⁹

Η ελληνική πολιτεία παρενέβη όμως *σε δεύτερο χρόνο* και ενώ η κατάσταση είχε ξεφύγει από κάθε έλεγχο. Έκτοτε, στον Άγιο Παντελεήμονα θα κυριαρχήσει μια «παγωμένη ισορροπία», με τις πληγές στο κοινωνικό σώμα από έναν κύκλο διάρρηξης της κοινωνικής συνοχής και των πολιτικών αντιπαραθέσεων να παραμένουν ανοιχτές.

Πολιτιστική διαφοροποίηση και διάρρηξη της κοινωνικής συνοχής

Επιστρέφουμε, επομένως, καταληκτικά στο κεντρικό ερώτημα που μας απασχολεί περί της σχέσης *πολυπολιτισμικότητας* και *κοινωνικής συνοχής*, αναφορικά με την εμπειρία συνύπαρξης Ελλήνων και μεταναστευτικών ομάδων στην γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα της Αχαρνών.

Η ανασκόπηση αυτής της εμπειρίας, αναδεικνύει δύο διαφορετικά σενάρια συσχέτισης που προσιδιάζουν σε δυο διαφορετικές φάσεις εξέλιξης της μεταναστευτικής εμπειρίας στην συγκεκριμένη περιοχή: Καθ όλη την διάρκεια της δεκαετίας του 1990, και μέχρι το 2004 περίπου, όπου θα κυριαρχήσει η εισροή πληθυσμών από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη, και η εγκατάστασή τους στην γειτονιά, η πλάστιγγα των σχέσεων θα γείρει προς την πλευρά της αποδοχής· μολονότι βέβαια οι ισορροπίες θα είναι δυναμικές, ενίοτε τεταμένες, και οι πτυχές των σχέσεων Ελλήνων και ξένων μεταναστευτικών ομάδων θα περιλαμβάνουν πάντοτε και μια *ανταγωνιστική πλευρά*, τροφοδοτώντας αντιπαραθέσεις *μικρής κλίμακας*.

Αντίθετη έκβαση, θα έχουν οι σχέσεις μεταξύ των Ελλήνων κατοίκων και των μεταναστευτικών ομάδων που καταφθάνουν από το 2004-2005, κι έπειτα, προερχόμενοι από την Κεντρική Ασία, την Μέση Ανατολή και την Βόρειο Αφρική. Είδαμε ότι σταδιακά οι σχέσεις μεταξύ αυτού του νέου κύματος μεταναστευτικών ομάδων και των Ελλήνων κατοίκων μεταβάλλονται, και η πλάστιγγα γέρνει προς την πλευρά της αντιπαραθέσης, η οποία θα γενικευτεί από το 2008 και έπειτα σε *αντιμεταναστευτικό κίνημα*, το οποίο μάλιστα θα υπερβεί την σφαίρα της κοινωνικής

⁴³⁹ «Η ηρεμία επιστρέφει στον Άγιο Παντελεήμονα», εφ. *Η Καθημερινή*, 7/10/2013.

διαμαρτυρίας, και θα φτάσει να αποτελέσει μια «πολιτικά προωθητική δύναμη» που θα παίξει καθοριστικό ρόλο για την είσοδο της Χρυσής Αυγής στο κοινοβούλιο.

Η διερεύνηση των όρων ανάδυσης αυτών των αντιθέσεων, μας έφερε αντιμέτωπους με ένα καθ' όλα υπαρκτή διάσταση που εντοπίστηκε στο πεδίο της καθημερινότητας, και εκδηλώνονταν μάλιστα στο πιο άμεσο πεδίο της συνύπαρξης, εντός των πολυκατοικιών. Αφορούσε θεμελιώδεις ασυμβατότητες στο επίπεδο ιεράρχησης των αξιών, των καθημερινών πρακτικών, και των τρόπων ζωής που προκύπτουν από τον αυξημένο βαθμό *πολιτιστικής ετερογένειας* που χαρακτηρίζει τους νεοεισερχόμενους κατοίκους, στην συσχέτιση των επι μέρους μεταναστευτικών ομάδων μεταξύ τους, αλλά και σε ό,τι αφορά στην σχέση τους με τους Έλληνες κατοίκους.

Γιώργος: Εκεί αρχίσαμε να σφάζομαστε με τους Παστούν. Βέβαια εξ ίσου μεγάλο πρόβλημα δημιουργήσανε οι διάφοροι μετανάστες οι Αφρικάνοι αυτοί ήρθανε, και ανοίξανε τα Call Center.

Ερώτηση: Επομένως έχουμε ένα ρεύμα Αλβανών, ένα ρεύμα δεύτερο λίγο πιο φτωχών ανθρώπων από τις ίδιες χώρες, και μετά έχουμε Κεντρική Ασία και Αφρική;

Γιώργος: Ναι, εκεί άρχισαν και δημιουργούνταν προβλήματα.

Ερώτηση: Τι τύπου προβλήματα;;

Γιώργος: Κατ αρχάς, ε... Όχι.. δεν είναι πολιτισμικής υφής, είναι και πολιτισμικής υφής...

Σοφία: Πρέπει να σου πω ότι οι πρώτοι αλβανοί που ήρθανε η υποδοχή ήτανε καλή διότι... ε... το παίζανε εν πάσει περιπτώσει οι Αλβανοί, το παίζανε Έλληνες.

Γιώργος: Βορειοηπειρώτες.

Σοφία: Ναι, οπότε αυτό λειτούργησε θετικά ας πούμε.

Γιώργος: Δεν ήταν μόνο αυτό... οι άνθρωποι ήταν μουσουλμάνοι...

Σοφία: Κρατάγανε την κόρη μας που ήτανε μικρή, πήραμε το δέντρο... το χριστουγεννιάτικο και λέει που το πήρατε το δέντρο να πάρω κι εγώ. Μα λέω εσύ δεν είσαι... Α όχι, μου λέει, εμείς βάζουμε δέντρο.

Γιώργος: Είναι ιδιόρρυθμη κουλτούρα αυτοί, οι Αλβανοί, και οι Ρουμάνοι βέβαια.

Σοφία: Ήξερε όλους τους Άγιους πότε γιορτάζουνε.. Πήγαινε κάθε μέρα στην Εκκλησία.

Γιώργος: Και οι Ρουμάνοι... Μια κοπέλα, η Ρόη παντρεύτηκε Έλληνα αυτή....

Σοφία: Φανατικά θρησκευόμενη.

Γιώργος: Υπήρχανε και Ρουμάνες, Ρουμάνους δεν είχα γνωρίσει πολλούς, αν και οι Ρουμάνοι, ήτανε... πορτοφολάδες.

Σοφία: Είχανε τη φήμη, ναι... Επαγγελματίες

Γιώργος: Όχι, δεν είχαν απλώς τη φήμη ήταν πορτοφολάδες... και στα τρόλεϋ πορτοφολάδες, και στον ηλεκτρικό πορτοφολάδες, ήτανε το κλασικό, δηλαδή, ναι, ήτανε επαγγελματίες, κλασικό με τους Ρουμάνους οι οποίοι δεν ήταν πολύ, και δεν ήτανε ε, εν πάσει περιπτώσει ανεξάρτητα από το αν ήταν πορτοφολάδες, δεν είχανε φτάσει στο σημείο να γίνονται μακελειά.

Μακελειά άρχισαν να γίνονται όταν άρχισαν να οργανώνονται οι Αφρικανοί, Πακιστανοί, Αφγανοί.

Σοφία: Κυρίως οι μαύροι.

Ερώτηση: Αυτό πως κλιμακώθηκε από τα προβλήματα της πολυκατοικίας και εξελίχθηκε σε...

Γιώργος: Να σου πω όταν ήρθαν σε εμάς, πότε ήρθανε, όταν ήρθαν σε μας, μετά το 2000, οι Αφγανοί, οι Αφγανοί, μετά, εκεί έγινε πια το πράγμα έφτασε στο απροχώρητο, δηλαδή, εκεί.

Σοφία: Όπου να σου πω, οι υπόλοιποι μετανάστες, οι Αλβανοί, οι Μολδαβοί, όλοι οι μετανάστες βγάλανε πολύ μεγάλη αντίθεση με αυτούς. Τους Αφγανούς και με τους μαύρους. Δηλαδή αυτοί ήταν άλλη κατηγορία. Οι περισσότεροι ειδικά οι Πολωνοί, πρέπει να σου πω πήγαιναν τα παιδιά τους στο μπαλέτο, στα αγγλικά, δηλαδή είχανε την επιθυμία τουλάχιστον να ενσωματωθούνε, και να κάνουν τα πράγματα που κάνουμε εμείς για τα παιδιά μας.

Βλέπουμε επομένως, να επιβεβαιώνεται και σε αυτήν την περίπτωση το επιχείρημα περί αρνητικής συσχέτισης που υφίσταται μεταξύ πολιτιστικής ετερογένειας και κοινωνικής συνοχής.⁴⁴⁰

Και φαίνεται να επιβεβαιώνεται, όχι μόνον σε ό,τι αφορά στις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών πολιτιστικών ομάδων, αλλά και σε ό,τι αφορά σε ένα δευτερεύον συμπέρασμα του επιχειρήματος, που έχει να κάνει με τον βαθμό επικοινωνίας και τις σχέσεις στο εσωτερικό της εκάστοτε εθνοπολιτισμικής κοινότητας. Έτσι, ο Δ.Γ.

⁴⁴⁰ Robert Putnam, «E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century», Scandinavian Political Studies 30 (2), 2007, σσ. 141-144.

εργαζόμενος σε κοινωνική δομή για την καταπολέμηση των εξαρτήσεων που εδρεύει στην περιοχή, η οποία αναλαμβάνει συχνά δράσεις για την επικοινωνία με τους κατοίκους της γειτονιάς, λέει για το επίπεδο κοινωνικότητάς της, στα χρόνια που οξύνθηκε το ζήτημα:

Νομίζω ότι είναι μια παγωμένη γειτονιά ο Άγιος Παντελεήμονας και οι σχέσεις, και η γειτονιά πια, αυτό που θα 'λεγα, είναι ότι υπάρχει μια ιδιόμορφη πόλωση. Δηλαδή... Υπάρχουν οι άνθρωποι, παλιοί ας πούμε, αστικής προελεύσεως, ή μικροαστικής, και λαϊκοί άνθρωποι πολλοί οι οποίοι είναι διατεθειμένοι μέσα τους να βοηθήσουνε με κάποιο τρόπο τους μετανάστες. Αυτοί όμως ποτέ δεν κάνανε κάποιο κίνημα... να βγούνε έξω, δηλαδή έχουν μια αξιοπρεπή στάση, ανθρωπιστική, ότι «άνθρωποι είναι κι αυτοί αλλά δεν μπορώ να βγω και να υποστηρίξω». Υπάρχει η ακραία τάση που λέει έξω οι ξένοι, και οι ακραίοι από τον Άγιο Παντελεήμονα, ενώ από την άλλη είναι πολιτικές και κοινωνικές οργανώσεις που πιθανά δεν ζούνε στη γειτονιά, έχουν δηλαδή περιφερειακό ρόλο, έρχονται από αλλού να υποστηρίζουν τους μετανάστες. Είναι ιδιαίτερη περίπτωση αυτή.

Αυτό τι κάνει; Ακόμα και τους ανθρώπους που έχουν μια λαϊκή ανθρωπιά, τους φοβίζει. Έτσι αυτός που θα είχε μια καλή προαίρεση και έχει βοηθήσει την εκκλησία να στείλει ρούχα στους μετανάστες, να δώσει τρόφιμα, αυτό μπερδεύει, αυτή η διάσταση, γιατί βλέπει εκεί σε κάποιες κορυφαίες στιγμές δύο ακραίες ομάδες, όπως θεωρεί, να κάνουν σύγκρουση στην πλατεία. Και άρα απομονώνει αυτή τη λαϊκή ανθρωπιά, που θα μπορούσε να αναδείξει πάλι τη γειτονιά με όρους, όρια και αποδοχή (Δ.Γ., 45 ετών).

Διαπιστώνεται, επομένως, ένα μεγάλο χάσμα αναμεταξύ των θεωρητικών προβλέψεων για την εξέλιξη των διαπολιτισμικών σχέσεων σε ένα πολυπολιτισμικό περιβάλλον, και των εξελίξεων που αυτές είχαν στην πράξη στο συγκεκριμένο πεδίο έρευνας του Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών –αν και αυτές μάλλον ευθυγραμμίζονται με ευρύτερες εξελίξεις, έτσι όπως εκδηλώθηκαν και σε άλλα παρόμοια κομμάτια μεγάλων πόλεων της Ευρώπης.

Φυσικά, όπως είδαμε, θα παίξουν ρόλο και εξωγενείς παράγοντες που πλαισίωσαν τις συνθήκες και τους όρους διαβίωσης στην γειτονιά: Πρώτον, η συνύπαρξη θα είναι καταναγκαστική, καθώς οι μετανάστες συσσωρεύονται αυθόρμητα στην πλατεία της γειτονιάς, και στα υπόγεια των δρόμων πέριξ αυτής, στο κενό πολιτικής διαχείρισης των πληθυσμών που εισέρχονται παράτυπα στην χώρα που αφήνει η ίδια η ελληνική

πολιτεία. Δεύτερον, θα υπονομευτεί αποφασιστικά από τις υποβαθμισμένες κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές συνθήκες στις οποίες ήδη τελεί η συγκεκριμένη γειτονιά.

Τρίτον, θα επηρεαστεί αποφασιστικά και από τα *μεγέθη* των μεταναστευτικών πληθυσμών που σταδιακά συσσωρεύονται στην γειτονιά· αρχικώς, όταν το ζήτημα θα αφορά σε μερικές δεκάδες ανθρώπων, η στάση των κατοίκων θα είναι εντελώς διαφορετική και θα κλίνει προς την πλευρά της ανοχής, της αποδοχής ή ακόμα και της αλληλεγγύης. Ωστόσο, οι στάσεις θα μεταβληθούν ριζικά καθώς οι αριθμοί αυξάνονται σταδιακά και υπερβαίνει την ίδια την αντικειμενική δυνατότητα μιας υποβαθμισμένης γειτονιάς να απορροφήσει τους νεοεισερχόμενους πληθυσμούς.

Η θεωρία της πολυπλοκότητας ορίζει ότι η αύξηση των μεγεθών ενός συστήματος, αυξάνει αναπόφευκτα την πολυπλοκότητά του μετασηματίζοντας καίρια και αποφασιστικά την υφή και τον χαρακτήρα του. Μολονότι η εφαρμογή αυτής της αρχής στις κοινωνικές επιστήμες παραμένει αμφιλεγόμενη, θα την δούμε να επιβεβαιώνεται σε ό,τι αφορά στον αντίκτυπο του μεταναστευτικού ζητήματος στην Ελλάδα, και συγκεκριμένα στον Άγιο Παντελεήμονα της Αχαρνών. Έτσι, το ζήτημα αρχικώς θα εκδηλωθεί ως ζήτημα υποστήριξης και αλληλεγγύης μερικών δεκάδων ανθρώπων που διαμένουν άστεγοι και εξαθλιωμένοι σε μια πλατεία· πολύ γρήγορα όμως, λόγω της συντριπτικής αύξησης των μεγεθών θα εξελιχθεί σε παράγοντα *αποδιάθρωσης* της ίδιας της κοινωνικής συνοχής, που αρχικώς κλήθηκε να απορροφήσει τους νεοεισερχόμενους⁴⁴¹.

Όλα αυτά έρχονται σε ευθεία αντίθεση με τις προσδοκίες που θρέφει η πολυπολιτισμική θεωρία, αλλά και οι *πολυπολιτισμικές πρακτικές* τις οποίες αποπειράθηκαν να εφαρμόσουν στην γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα, τόσο ορισμένες από τις ελληνικές κυβερνήσεις που κλήθηκαν να διαχειριστούν τις κοινωνικές εντάσεις που εξελίχθησαν εκεί, όσο και από οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και κινήματα που παρενέβησαν στο πλαίσιο της διαμάχης που ξέσπασε.

Τόσο η θεωρία όσο και η πράξη, επέμενε να θεωρεί σ' ένα απολύτως αφηρημένο επίπεδο γενίκευσης τις «κουλτούρες» και τους πολιτισμούς που καλούνται να αλληλεπιδράσουν· και να αναφέρεται γενικώς και αορίστως στην αυταξία της

⁴⁴¹ Για την θεωρία της πολυπλοκότητας βλέπε, Mauro Bonaiuti, *The Great Transition*, Routledge, Λονδίνο 2014, σσ. 7-23.

αλληλεπίδρασης αυτής δίχως να την εξετάζει επί του συγκεκριμένου.⁴⁴² Σε σχέση με το ποιες είναι, για παράδειγμα, οι συγκεκριμένες ιστορικές σχέσεις των ταυτοτήτων που καλούνται να επιδράσουν σε ένα δοσμένο κοινωνικό περιβάλλον· ή το αν συμβαδίζουν αναφορικά με τις αξίες και τους τρόπους ζωής που διαμορφώνουν στο παρόν. Η προσέγγιση, δηλαδή, επί της ίδιας της πραγματικότητας των πολλών πολιτισμών που κλήθηκαν να συνυπάρξουν από τους υπέρμαχους του πολυπολιτισμού αποδείχθηκε επιφανειακή και εργαλειακή επιβεβαιώνοντας την κριτική που τους απευθύνει ο Σλαβόι Ζίζεκ, ότι αντικατοπτρίζουν «την εμπειρία του Άλλου, αποστερημένου από την ετερότητά του».⁴⁴³

Όσο πιο ριζική ήταν αυτή η ετερότητα, άλλο τόσο αδύνατη αποδεικνύονταν η επικοινωνία μεταξύ των επί μέρους εθνο-πολιτιστικών ομάδων, και άρα ενισχύονταν οι τάσεις κερματισμού και πολυδιάσπασης του κοινωνικού σώματος, το οποίο από ένα σημείο κι έπειτα έμοιαζε να ενσαρκώνει τον μύθο της Βαβέλ.

Με αυτόν τον τρόπο γίνεται εν τέλει αντιληπτή η θεμελιώδης αντιφατικότητα του πολυπολιτισμικού αιτήματος: Από την μια κηρύσσει την απουσία κεντρικής πολιτιστικής αναφοράς στο όνομα ενός πλουραλισμού ισότιμης αναγνώρισης ριζικά διαφορετικών πολιτισμών· και από την άλλη καταρρέει ακριβώς υπό το βάρος αυτής της απουσίας, καθώς δημιουργεί το κενό ενός κοινού παρονομαστή ιεράρχησης αξιών και προτεραιοτήτων που θα επέτρεπε στην επικράτηση ενός αμοιβαίου σεβασμού ή έστω ανοχής στην διαφορετικότητα.⁴⁴⁴

Άρα για ποιον πολυπολιτισμό μιλάμε; Όταν ενσαρκώθηκε στην πράξη στον Άγιο Παντελεήμονα, αυτή η θεωρητική αντίφαση εκδηλώθηκε ως κλιμάκωση των πολιτιστικών και κοινωνικών αντιθέσεων. Και εγκαθίδρυσε ένα κλίμα φατριαστικής αναδίπλωσης που μετέβαλε το ‘σενάριο συνύπαρξης’ που είδαμε να εκδηλώνεται την περίοδο 1990-2004, στο ‘σενάριο αντιπαράθεσης’ που εκδηλώθηκε κατά την περίοδο 2008-2013.

⁴⁴² Ο Colin Mooers υποστηρίζει ότι αυτό ακριβώς το γεγονός καθιστά ‘φετιχιστική’ την επίκληση της πολιτιστικής ταυτότητας και διαφορετικότητας στο πλαίσιο της προβληματικής περί πολυπολιτισμού. Βλέπε Colin Mooers, *Imperial Subjects: Citizenship in an Age of Crisis and Empire*, Bloomsbury Academic Press, Νέα Υόρκη 2014, σσ. 40-41.

⁴⁴³ Slavoj Zizek, *Welcome to the Desert of the Real*, Verso, Λονδίνο 2002, σελ.11.

⁴⁴⁴ Για την σημασία ύπαρξης ενός κοινά αναγνωρισμένου παρονομαστή αξιών για την ισότιμη αναγνώριση της διαφορετικότητας βλέπε Charles Taylor, *The Ethics of Authenticity*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 1991, σσ. 50-51.

Αν υπάρχει κάτι το οποίο μπορεί να παράγει ως συμπέρασμα η μεταναστευτική εμπειρία στην γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα Αχαρνών, είναι ότι υπάρχει όριο στις θετικές προοπτικές διαπολιτισμικής αλληλεπίδρασης, το οποίο καθορίζεται από την ύπαρξη ενός κοινά αποδεκτού παρονομαστή κοινά αναγνωρισμένων αξιών, κανόνων, και συμπεριφορών. Όταν αυτός δεν υπάρχει, όταν δηλαδή η διαφορετικότητα δεν είναι *σχετική*, αλλά *απόλυτη*, και λειτουργεί μάλιστα σε ένα περιβάλλον οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής κρίσης τότε η διαπολιτισμική σχέση τροφοδοτεί μονομερώς την πλευρά του ανταγωνισμού και όχι της συνύπαρξης.

Εν τέλει, όσο πιο ριζικός είναι ο 'πολυπολιτισμός' τόσο πιο ανεδαφική, ή μάλλον, *δυστοπική* είναι και η εφαρμογή του.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η βιωματική επαφή με το μεταναστευτικό φαινόμενο στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα, έτσι όπως εκδηλώθηκε και εξελίχθηκε, παρείχε μια αφετηρία για τον τρόπο που θα ξεδιπλωνόταν η παρούσα εργασία: τη διαπίστωση ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα φαινόμενο το οποίο είναι «τοπικό», συνοικιακό, μόνο ως προς την άμεση μορφή του, διότι κατά τα άλλα συμπυκνώνει στο εσωτερικό του ζητήματα που είναι παγκόσμια, εθνικά και τοπικά.

Πράγματι, στον Άγιο Παντελεήμονα μπορούσε κανείς να διακρίνει το μεταναστευτικό *ταυτόχρονα* ως υπερεθνικό ζήτημα που εκφράζει με ιδιαίτερο τρόπο τους σύγχρονους πλανητικούς αγώνες κατανομής, ως εθνικό που καταδεικνύει περίτρανα το αδιέξοδο διαχείρισης των νεοεισερχόμενων πληθυσμών από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας, αλλά και ως τοπικό ζήτημα που συνάντησε τις πραγματικότητες της γειτονιάς, αλληλοεπίδρασε μαζί τους και παρήγαγε ορισμένα πολύ συγκεκριμένα φαινόμενα.

Πίσω από όλα αυτά κρύβεται ένα γεγονός *θεμελιώδες*, το οποίο συνδέεται άρρηκτα με την ίδια την εμπειρία παγκοσμιοποίησης του πλανήτη τις τελευταίες δεκαετίες: οι υπερεθνικές ροές πλούτου, προϊόντων, ανθρώπων, με όλα τα πολιτισμικά τους συγκείμενα, *απορρυθμίζουν την κλίμακα του χώρου* στις ανθρώπινες κοινωνίες.⁴⁴⁵ Τις μεταβάλλουν κατά κάποιον τρόπο σε *πυκνωτές* αλληλεπιδράσεων τάσεων από *κάθε κλίμακα* του χώρου: το τοπικό διαπλέκεται με το παγκόσμιο και το εθνικό, σ' ένα πλαίσιο αλληλεπίδρασης που θυμίζει τις ρώσικες παραδοσιακές κούκλες

⁴⁴⁵ Μια σειρά διαφορετικών θεωρητικών προσεγγίσεων μπορεί να συμβάλει στη θεωρητική επεξεργασία αυτής της θεμελιώδης διάστασης ενός παγκοσμιοποιημένου πλανήτη. Ο Manuel Castells (*The Network Society*, ό.π.) την εξετάζει ως μια από τις αποφασιστικές διαστάσεις της δικτυακής αναδιοργάνωσης των σύγχρονων κοινωνιών. Ο Guattari (*Μοριακή επανάσταση*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1990) μιλάει για «αποεδαφικοποίηση». Ο Karl Polanyi (βλ. Nuno Miguel Cardoso Machado, «Karl Polanyi and the New Economic Sociology: Notes the Concept of (Dis)embeddedness», *The RCCS Annual Review* 3, 2011) ιδιαίτερα με τη θέση του ότι η *οικονομία της αγοράς* εκριζώνει (dis-embed) την οικονομική σφαίρα από τους θεσμούς κοινωνικού ελέγχου έχει τροφοδοτήσει μια ολόκληρη συζήτηση στο πλαίσιο της νέας οικονομικής κοινωνιολογίας. Ο Antony Giddens (*The Consequences of Modernity*, Polity Press, Λονδίνο 1990) υποστηρίζει ότι ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της νεωτερικότητας είναι ο διαχωρισμός *χρόνου και χώρου*, γεγονός που οδηγεί στην *αποσύνδεσή* τους τα εδαφικά πλαίσια αλληλεπίδρασης.

«μπάμπουσκα», ακριβώς διότι τα επίπεδα του χώρου αλληλεπιδρούν όντας *το ένα μέσα στο άλλο*.

Η συνειδητοποίηση αυτού του γεγονότος θα καθορίσει σε μεγάλο βαθμό τον τρόπο με τον οποίο ξεδιπλώνεται η παρούσα εργασία: παρήγαγε από μόνη της τον οδικό χάρτη για την ανάλυσή της. Έτσι έκρινα ότι έπρεπε πρώτα να διασαφηνίσω τον *κεντρικό χαρακτήρα* του φαινομένου ως παγκόσμιου, να εξετάσω τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε στην Ελλάδα και, τέλος, να επικεντρώσω στα γεγονότα που έλαβαν χώρα στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα.

Η παγκόσμια διάσταση του μεταναστευτικού φαινομένου

Όσον αφορά την παγκόσμια διάσταση του μεταναστευτικού, είναι αλήθεια ότι παρόμοια εμπειρία γνώρισε ο πλανήτης και κατά τα τέλη του 19ου-αρχές του 20ού αιώνα. Ωστόσο, η φυσιογνωμία του παγκόσμιου συστήματος, το επίπεδο εξέλιξης και αλληλεπίδρασης των κοινωνιών, το αποτύπωμα της ανθρώπινης δραστηριότητας πάνω στον πλανήτη υπήρξαν τότε ριζικά διαφορετικά, πράγμα που καθιστά αρκετά μερική μια ερμηνεία που περιορίζεται στη διαπίστωση *μοτίβων ιστορικής επανάληψης*.

Προφανώς και όλα αυτά υφίστανται. Πίσω από τις εκτεταμένες πληθυσμιακές μετακινήσεις παγκοσμίως από τον 19ο αιώνα και μετά κρύβεται μια θεμελιώδης λειτουργία του ίδιου του παγκόσμιου συστήματος: σταδιακά επιβάλλει στις κοινωνίες μηχανισμούς απορρύθμισης που διαταράσσουν τις εγκαθιδρυμένες ισορροπίες του συλλογικού και ατομικού βίου των ανθρώπων. Οι μηχανισμοί αυτοί λειτουργούν ταυτοχρόνως σε *τρία πεδία*, οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό, και εγκαινιάζουν έναν νέο τρόπο λειτουργίας τους. Πλέον σε αυτά κατischύει μια *λογική της ισχύος* – *καπιταλιστική, εδαφική* (η αποικιοκρατία) και *ιδεολογική* αντίστοιχα–, μια αντίληψη «εργαλειακής κυριαρχίας» που συνδέεται με τον δυτικό πολιτισμό.⁴⁴⁶ Στα κεφάλαια

⁴⁴⁶ Οι όροι και η διάκριση μεταξύ «ηγεμονίας» – δηλαδή ιδεολογικών, εδαφικών και καπιταλιστικών λογικών της ισχύος αναλύεται στο Giovanni Arrighi, *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of our Times*, Verso, Λονδίνο 1994, σσ. 27-36. Η ανάλυση του Arrighi αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου ρεύματος, «μεταμαρξιστικού», που επιχειρεί μια σύνθεση του βεμπεριανού και μαρξιστικού υποδείγματος ανάλυσης των πηγών την εξουσίας, το οποίο σέβεται τη *σχετική αυτονομία* των σφαιρών πολιτικής, οικονομικής και ιδεολογικής εξουσίας. Για λεπτομερή ανάλυση αυτής της πλουραλιστικής θεωρίας για την εξουσία, που ξεδιπλώνεται σε μια διαλογική σχέση με το μαρξιστικό και το βεμπεριανό

που προηγήθηκαν, αναλύσαμε λεπτομερώς πώς αυτοί οι μηχανισμοί επέδρασαν πάνω στα κράτη, τις κοινωνίες, αλλά και στα μυαλά των ανθρώπων προκαλώντας τις τεράστιες πληθυσμιακές μετακινήσεις.

Η πλευρά, όμως, των «μοτίβων επανάληψης», όπου η μεταναστευτική εμπειρία του 19ου αιώνα συνδέεται με εκείνη του 21ου, τελειώνει σε αυτό το επίπεδο γενίκευσης, το οποίο από μόνο του δεν μπορεί να συμβάλει περαιτέρω στη διασαφήνιση του σύγχρονου φαινομένου. Εξάλλου, το παγκόσμιο σύστημα του 21ου αιώνα *δεν είναι το ίδιο με εκείνο του 19ου*.

Βασικό στοιχείο διαφοροποίησης είναι ότι η σημερινή εποχή είναι εποχή *καθολικής κρίσης* και συνακόλουθα θεμελιώδους τροποποίησης της αρχιτεκτονικής του παγκόσμιου συστήματος: η ισχύς της Δύσης και η λειτουργικότητα του κοινωνικού και οικονομικού μοντέλου που έχει επιβάλει σε ολόκληρο τον πλανήτη κλονίζονται αποφασιστικά. Σήμερα ζούμε μια δραματική μεταβολή, βιώνοντας το πέρασμα σε έναν πολυπολικό κόσμο, την ίδια στιγμή που το μοντέλο οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης που ταυτίστηκε με τη μονοπολικότητα της Δύσης κατά τις προηγούμενες φάσεις συναντάει τα *οικολογικά, ανθρωπολογικά και κοινωνικά* του όρια.

Σχετικά με το μεταναστευτικό ζήτημα, οι χώρες προορισμού –κυρίως η Ευρώπη, που αποτελεί και το ιστορικό πεδίο παραγωγής αυτού του παγκόσμιου συστήματος– και οι χώρες προέλευσης βιώνουν αυτή την πραγματικότητα με διαφορετικό τρόπο.

Στην Ευρώπη, η κρίση εκδηλώνεται μέσα από την εμβάθυνση μιας κεντρικής αντίθεσης η οποία διαπερνάει το μεταναστευτικό φαινόμενο. Από τη μία πλευρά, κοινωνικές και οικονομικές αναγκαιότητες –ας θυμηθούμε και εδώ την «καπιταλιστική λογική της ισχύος»– επιτάσσουν τη διαρκή ανανέωση των μεταναστευτικών ρευμάτων, καθώς μόνο έτσι η αγορά εργασίας των ευρωπαϊκών κοινωνιών συντηρείται σε ανταγωνιστικά για τα πλανητικά δεδομένα επίπεδα.⁴⁴⁷

υπόδειγμα, βλ. Κώστας Παπαϊωάννου, «Τάξεις και ταξικοί αγώνες» στο *Μαρξ και μαρξισμός*, τόμ. 1: *Οντολογία και αλλοτρίωση*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2009, σσ. 169-258.

⁴⁴⁷ Μελέτες του ΟΗΕ εκτιμούν ότι δίχως τη μετανάστευση το εργατικό δυναμικό των πιο ανεπτυγμένων χωρών θα παρουσίαζε μείωση κατά 77 εκατομμύρια μέχρι το 2050. Sabine Henning, *Migration Levels and Trends: Global Assessment and Policy Implications*, United Nations, Νέα Υόρκη 2012.

Από την άλλη, καταγράφεται αναμφίβολα ένα ρήγμα στην «ιδεολογική λογική της ισχύος»: ο ευρωπαϊκός πολιτισμός διέρχεται μια φάση *καταναλωτικού μηδενισμού*,⁴⁴⁸ που εξουδετερώνει τη δυνατότητα πολιτισμικής αφομοίωσης προηγούμενων ιστορικών φάσεων. Ως συνέπεια, καταγράφεται ένα έλλειμμα *πολιτισμικής συναίνεσης*, που στις ακραίες του εκδηλώσεις παίρνει τη μορφή ενός ευρωπαϊκού ισλαμικού εξτρεμισμού, φτάνει δηλαδή να αμφισβητεί και την ευρωπαϊκή «εδαφική λογική της ισχύος».

Από την άλλη, η ανάπτυξη του μη δυτικού κόσμου συναντάει τα οικολογικά, κοινωνικά και ανθρωπολογικά όρια του παγκόσμιου συστήματος. Ας δούμε το πρόβλημα σε ένα πολύ υψηλό επίπεδο ιστορικής γενίκευσης. Η ανάπτυξη της Δύσης τους τελευταίους δύο αιώνες πραγματοποιήθηκε σε συνθήκες περίσσειας χώρου, οικολογικών και ανθρώπινων πόρων – απαίτησε βέβαια τη δέσμευση των ανθρώπινων και φυσικών πόρων ολόκληρου του πλανήτη. Η επανάληψη της ίδιας εμπειρίας σε πλανητική κλίμακα καθίσταται αδύνατη με δεδομένο τους περιορισμένους πόρους του. Στα μέσα του προηγούμενου αιώνα, ο Μαχμάτα Γκάντι θα θέσει με πολύ χαρακτηριστικό τρόπο το πρόβλημα:

Ο οικονομικός ιμπεριαλισμός ενός και μοναδικού μικρού νησιού [της Αγγλίας] έχει αλυσοδέσει ολόκληρο τον πλανήτη. Εάν ένα ολόκληρο έθνος 300 εκατομμυρίων [ο τότε πληθυσμός της Ινδίας] εφάρμοζε μια αντίστοιχη οικονομική πολιτική εκμετάλλευσης, θα αποψίλωνε τον πλανήτη σαν ακρίδα.⁴⁴⁹

Συνεπώς, η κλιμάκωση της παγκόσμιας ανάπτυξης παροξύνει τους μηχανισμούς απορρύθμισης στις κοινωνίες ολόκληρου του πλανήτη και ταυτόχρονα θέτει όρια στην εξασφάλιση ενός βιοτικού επιπέδου ανάλογου της Δύσης, το οποίο μάλιστα προβάλλεται από αυτήν ως παγκόσμιο πρότυπο και υπέρτατη απόδειξη της πρωτοκαθεδρίας της στην κλίμακα της ανθρώπινης προόδου.

Το γεγονός αυτό καθιστά τη Δύση, και ιδιαίτερα την Ευρώπη, πόλο έλξης των πληθυσμιακών μετακινήσεων από την Ανατολή και τον παγκόσμιο Νότο. Η ίδια

⁴⁴⁸ Θεόδωρος Ζιάκας, *Σύγχρονος μηδενισμός: Μικρή αφήγηση για τη μοίρα της ελευθερίας*, Αρμός, Αθήνα 2008.

⁴⁴⁹ Παρατίθεται στο Ramachandra Guha, *Environmentalism: A Global History*, Longman's, Νέα Υόρκη 2000, σ. 22.

εμπειρία επαναλαμβάνεται και στις Ηνωμένες Πολιτείες, παρόλο που η «νησιώτικη απομόνωση» της αμερικανικής ηπείρου περιορίζει σε μεγάλο βαθμό το φαινόμενο στα όριά της.

Υπό αυτήν τη σκοπιά, οι παγκόσμιες πληθυσμιακές μετακινήσεις προς τη Δύση αποτελούν *έμμεση μορφή διεκδίκησης* της ευημερίας που αυτή διαφημίζει. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο τοποθετήσαμε το σύγχρονο μεταναστευτικό φαινόμενο στο ευρύτερο πλαίσιο των αγώνων κατανομής του πλούτου, οι οποίοι σφραγίζουν τον 21ο αιώνα.

Οι επιμέρους συνέπειες αυτής της σύγχρονης πλανητικής πραγματικότητας *παροξύνουν δραστικά* το φαινόμενο της μετανάστευσης: η μετάβαση προς έναν πολυπολικό κόσμο επιτείνει τους γεωπολιτικούς και οικονομικούς ανταγωνισμούς και, άρα, τους μηχανισμούς αποδιάρθρωσης εκτεταμένων περιοχών του πλανήτη. Η γεωπολιτική αστάθεια και η οικολογική απορρύθμιση συμβάλλουν περαιτέρω στη σύγχρονη μετανάστευση, γι' αυτό *εξάλλου* πυκνώνουν τα ρεύματα περιβαλλοντικών προσφύγων και προσφύγων πολέμου. Εν τέλει, *κάθε πλευρά* της σύγχρονης πραγματικότητας λειτουργεί ως πολλαπλασιαστής και έτσι η παγκόσμια μετακίνηση των πληθυσμών τείνει να αναδειχθεί στο πιο επιδραστικό φαινόμενο του 21ου αιώνα.

Όλα αυτά διαφοροποιούν αποφασιστικά την εμπειρία της μετανάστευσης του 19ου από εκείνην του 21ου αιώνα: η ειδοποιός διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι οι πληθυσμοί που μετακινούνται σήμερα είναι *λιγότερο παθητικοί* απ' ό,τι τότε, ακριβώς διότι αποσυνδέονται *λιγότερο* από τις ταυτότητες αναφοράς τους. Κι αυτό διότι ο βαθμός ενοποίησης του σύγχρονου πλανήτη μέσα από την πυκνότητα των επικοινωνιών είναι άνευ προηγουμένου και η αλλοτριωτική δυναμική του δυτικού πολιτισμού έχει αναμφίβολα περιοριστεί σημαντικά.

Ο Ρόμπερτ Κοέν έχει υποστηρίξει ότι η μετανάστευση, καθώς και άλλες μορφές εξαναγκαστικής εργασίας, αποτέλεσαν εκείνους τους παράγοντες «σχετικά ανελεύθερης» εργασίας πάνω στους οποίους στηρίχτηκε η ανάπτυξη του σύγχρονου καπιταλισμού.⁴⁵⁰ Και ο Φραντς Φανόν κατέδειξε, και κατήγγειλε, ότι η μετανάστευση μερίδων του αποικιοκρατούμενου πληθυσμού στη μητρόπολη εγκαθιδρύει μια μονόδρομη πολιτισμική ανταλλαγή μεταξύ της δεύτερης και των αποικιακών κοινωνιών.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Robin Cohen, *The New Helots*, ό.π.

⁴⁵¹ Franz Fanon, *Black Skin, White Masks*, Pluto Press, Λονδίνο 2008.

Σήμερα η εικόνα που διαμορφώνεται είναι εντελώς διαφορετική. Ιδιαίτερα στην ευρωπαϊκή ήπειρο, το μεταναστευτικό ζήτημα προσεγγίζεται συχνότερα ως *πρόβλημα κυβερνησιμότητας*, κοινωνικού αποκλεισμού και/ή πιθανή πηγή κοινωνικών αναταραχών. Την ίδια στιγμή, στο πολιτισμικό πεδίο κυριαρχούν, όπως είδαμε, φόβοι για την αλλοίωση του ιστορικού και πολιτισμικού χαρακτήρα των ευρωπαϊκών κοινωνιών.⁴⁵² Η αντιστροφή στην υφή και το χαρακτήρα του σύγχρονου μεταναστευτικού ζητήματος είναι πολύ ορατή, και είναι μια ακόμα ένδειξη του γεγονότος ότι το μεταναστευτικό ζήτημα αποτελεί ιδιαίτερο σκέλος των *πλανητικών αγώνων κατανομής του 21ου αιώνα*.

Η Ευρώπη, τώρα, αναπτύσσει τάσεις που απαντούν σε δύο διαφορετικές ιστορικές εμπειρίες αντίδρασης σε φαινόμενα τέτοιας κλίμακας. Η άνοδος της άκρας δεξιάς, η σταδιακή εγκατάλειψη του πολυπολιτισμού και ο πολλαπλασιασμός των φωνών υπέρ ενός νέου *κρατικού προστατευτισμού* των δυτικών κεκτημένων είναι στοιχεία που ενισχύουν την προοπτική μιας μεγάλης αναδίπλωσης στην εκδοχή της Δύσης-φρούριο που περιέγραψε ο Σάμιουελ Χάντιγκτον.⁴⁵³

Από την άλλη, η δημογραφική, πολιτισμική, κοινωνική και οικονομική κρίση της Γηραιάς Ηπείρου, καθώς και το γεγονός ότι οι εσωτερικές αναγκαιότητες του παγκόσμιου οικονομικού ανταγωνισμού επιτάσσουν τη διαρκή ανανέωση των μεταναστευτικών ρευμάτων αποτελούν ενδείξεις που συνηγορούν υπέρ της διαπίστωσης του Arnold Toynbee ότι οι «αυτοκρατορίες», δηλαδή τα μεγάλα ανθρώπινα συστήματα ισχύος, στο στάδιο της παρακμής τους καταλύονται υπό το βάρος της «γενικής εισόδου» πληθυσμών που βρίσκονται στην περιφέρειά τους.

Προς το παρόν, η κατεύθυνση των μελλοντικών μετασχηματισμών είναι άδηλη.

⁴⁵² Βλ. Manuel Castells (επιμ.), *Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture, and Citizenship in the Age of Globalization*, Lexington Books, Λονδίνο 2002.

⁴⁵³ Βλ. Samuel Ph. Huntington, *Η σύγκρουση των πολιτισμών*, ό.π. Για μια εκτεταμένη συζήτηση των θέσεων του Huntington, βλ. Samuel Ph. Huntington, William H. McNeill, Χρήστος Γιανναράς κ.ά., *Η σύγκρουση Ανατολής-Δύσης*, ό.π.

Η μετανάστευση στην Ελλάδα (1990-2015)

Η Ελλάδα βρίσκεται σε μια γεωγραφική θέση που την καθιστά επίκεντρο μετακίνησης των *τεκτονικών πλακών της ανθρωπότητας*. Έτσι, καθώς το φαινόμενο ξεδιπλώθηκε στις παγκόσμιες διαστάσεις του, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 και έπειτα η Ελλάδα μεταβλήθηκε από χώρα εξαγωγής σε χώρα εισαγωγής μεταναστών.

Οι πρώτες ροές ξένων πληθυσμών θα εμφανιστούν στις αρχές της δεκαετίας του 1970, όταν η χούντα θα δοκιμάσει να εισαγάγει εργατικά χέρια από την Αίγυπτο ή το Πακιστάν, προκειμένου να αντιμετωπίσει τις ελλείψεις εργατικών χεριών που παρουσιάζει η ελληνική βιομηχανία. Ωστόσο, η έκταση και η εμβέλεια του φαινομένου θα παραμείνει σχετικά μικρή όλη αυτή την περίοδο αλλά και την επόμενη δεκαετία, ενώ θα αρχίσει σταδιακά να διογκώνεται από το 1985 και μετά. Μεγάλη κορύφωση θα γνωρίσει στις αρχές της δεκαετίας του 1990, με την κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ, που θα αποτελέσει «δείκτη» ότι η χώρα μας βρίσκεται σε μια ευαίσθητη γεωγραφικά και γεωπολιτικά περιοχή, που επηρεάζεται από εξελίξεις και ανατροπές της παγκόσμιας επικράτειας (Βαλκάνια, Ανατολική Ευρώπη, και αργότερα Μέση Ανατολή, Κεντρική Ασία, Αφρική).

Η μετανάστευση προς την Ελλάδα εξελίσσεται μέχρι τώρα σε τρεις φάσεις, με την τρίτη να αποτελεί μια *παροξυστική εκδοχή* της δεύτερης.

Η *πρώτη φάση* (1990-2005/2008) ταυτίζεται με την «μπελ επόκ» της ύστερης μεταπολίτευσης. Οι πληθυσμοί που καταφθάνουν στη χώρα προέρχονται κατά κύριο λόγο από την Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια, και απορροφούνται αμέσως στην ελληνική οικονομία και κοινωνία, καθώς το ελληνικό κράτος ακολουθεί μια «παθητική πολιτική» αποδοχής καταστάσεων που παγιώνονται *σχεδόν αυθόρμητα* στο εσωτερικό της χώρας. Ο αντίκτυπος της απορρόφησης αυτού του πρώτου κύκλου μετανάστευσης θα παίξει καθοριστικό ρόλο σε όλους τους μείζονες οικονομικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς που θα πραγματοποιηθούν αυτή την περίοδο, στο πλαίσιο προσαρμογής στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης (ΟΝΕ).

Μακροοικονομικά, οι μετανάστες θα συμβάλουν στη βελτίωση των βασικών μεγεθών της ελληνικής οικονομίας (αύξηση ΑΕΠ, μείωση του κόστους εργασίας κ.ο.κ.) επιτρέποντας την ένταξη της Ελλάδας στην ΟΝΕ, ενώ μικροοικονομικά θα παίζουν ρόλο κεντρικού υποβοηθητικού μοχλού για την κοινωνική κινητικότητα των Ελλήνων:

η μαζική υποκατάσταση της χειρωνακτικής εργασίας και η υποτίμησή της θα επιτρέψει σε μεγάλο μέρος της ελληνικής εργατικής τάξης να ανέλθει τις εισοδηματικές κλίμακες. Πρόκειται για ποιοτική μεταβολή, που δεν επηρεάζει μόνο το εισόδημα αλλά και τα ήθη και τους τρόπους ζωής, ευνοώντας το πέρασμα από την κουλτούρα του μόχθου, της ολιγάρκειας και της αποταμίευσης σε μια κουλτούρασχόλης και κατανάλωσης που βιώθηκε ως εξευρωπαϊσμός και προσαρμογή στα νέα ήθη της Ενωμένης Ευρώπης.

Αξίζει να επαναλάβουμε ότι η απορρόφηση αυτού του πρώτου μεταναστευτικού κύματος θα συντελεστεί «αυτόματα», μέσω της *αόρατης χείρας του ελληνικού παρασιτισμού*, καθώς το κράτος αναπτύσσει μια παθητική πολιτική αποδοχής κοινωνικών και οικονομικών τετελεσμένων. Κεντρικό ρόλο διευκόλυνσης των διαδικασιών αφομοίωσης θα έχει το γεγονός ότι οι μετανάστες που καταφθάνουν στη χώρα σε αυτή τη φάση προέρχονται από οικεία πολιτισμικά περιβάλλοντα, που διατηρούν ιστορική σχέση με τον ελληνισμό.

Παρά το γεγονός ότι ένα μικρό κομμάτι της ελληνικής κοινωνίας θα πληγεί από τη συμμετοχή των μεταναστών στην ελληνική αγορά εργασίας, κυρίως τα πιο ανειδίκευτα κομμάτια της εργατικής τάξης που δεν έχουν διέξοδο διαφυγής από τις χαμηλότερες κλίμακες, ένα πολύ μεγάλο κομμάτι θα επωφεληθεί, γεγονός που θα επικαθορίσει τις κοινωνικές συμπεριφορές απέναντι στο φαινόμενο. Η πλάστιγγα θα γείρει προς την πλευρά της ανοχής/αποδοχής, ενώ οι *απορριπτικές συμπεριφορές* θα παραμείνουν μειοψηφικές στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας.

Δευτερεύουσες θα παραμείνουν και οι αρνητικές όψεις του φαινομένου, μολονότι θα έχουν σημαντική επίδραση. Κυριότερη εκδοχή είναι το γεγονός ότι μαζί με τη «βαλκανοποίηση» των χαμηλότερων σταδίων της ελληνικής αγοράς εργασίας συντελείται και η «διεθνοποίηση» του οργανωμένου εγκλήματος καθώς αναπτύσσονται *συνέργειες* μεταξύ των εγκληματικών δικτύων όλων των Βαλκανίων και της Ανατολικής Ευρώπης, οι οποίες θα κλιμακώσουν και θα εντατικοποιήσουν τις δραστηριότητές τους και εντός της ελληνικής κοινωνίας. Και πάλι όμως το γεγονός αυτό μπορεί να ιδωθεί ως συνέπεια απουσίας μιας *ενεργητικής κρατικής πολιτικής* για τη διαχείριση των μεταναστευτικών ρευμάτων που καταφθάνουν στη χώρα.

Στη *δεύτερη φάση* (2008-2013), το εκκρεμές θα λάβει την αντίθετη φορά. Καθώς το ελληνικό κοινωνικοοικονομικό μοντέλο αρχίζει και εμφανίζει κρούσματα κόπωσης και

στη συνέχεια βαθιάς υπαρξιακής κρίσης, όλοι οι μηχανισμοί απορρόφησης περαιτέρω μεταναστευτικών ρευμάτων μπλοκάρονται ολοκληρωτικά.

Ωστόσο, την εποχή αυτή τα μεταναστευτικά ρεύματα παρουσιάζουν νέα ώθηση, καθώς παρατηρείται ραγδαία αύξηση των εισροών από την Κεντρική Ασία, τη Μέση Ανατολή και την Αφρική. Η αδυναμία απορρόφησης αυτών των ρευμάτων αντιστρέφει τον αντίκτυπο στην ελληνική κοινωνία: οι νέοι μεταναστευτικοί πληθυσμοί συσσωρεύονται στα μεγάλα αστικά κέντρα, και ιδιαίτερα στην Αθήνα, όπου αναπτύσσονται αντισοικονομίες κλίμακας. Οι μετανάστες τώρα στρέφονται στην παραοικονομία και την άτυπη οικονομία. Την ίδια στιγμή, η περιθωριοποίηση αυτών των πληθυσμών παράγει ένα σοβαρότατο έλλειμμα κοινωνικής συνοχής, που ολοένα και διευρύνεται, τροφοδοτώντας με τη σειρά του την αύξηση της εγκληματικότητας.

Το φαινόμενο επιβαρύνει συγκεκριμένες γειτονιές του αθηναϊκού κέντρου, και τροφοδοτεί κοινωνικές και πολιτισμικές αντιθέσεις που διαπλέκονται στενά μεταξύ τους. Αυτή η πραγματικότητα είναι που θα τροφοδοτήσει και τις αρνητικές συμπεριφορές απέναντι στο φαινόμενο, οι οποίες εν τέλει θα επιτρέψουν την πολιτική άνοδο μιας *αντιμεταναστευτικής ακροδεξιάς* και ιδιαίτερα μετά το 2010 μιας *ναζιστικής ακροδεξιάς*.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο είναι που παίρνει διαστάσεις το μεταναστευτικό στον Άγιο Παντελεήμονα Αχαρνών, μια γειτονιά η οποία συμπυκνώνει στο εσωτερικό της όλα τα αδιέξοδα του φαινομένου λειτουργώντας σαν «πολιτικό και κοινωνικό εργαστήρι».

Μια *τρίτη φάση* ξεκινάει μετά τις αρχές του 2015, καθώς η διάλυση της Συρίας προκαλεί μαζικά προσφυγικά ρεύματα που διέρχονται από την Ελλάδα, με συνέπεια μια *εισαγόμενη ανθρωπιστική κρίση* η οποία μάλιστα προστίθεται στη ραγδαία επιδείνωση των βασικών οικονομικών και κοινωνικών δεικτών της ελληνικής κοινωνίας.

Άγιος Παντελεήμονας Αχαρνών: Ένα κοινωνικό και πολιτικό εργαστήρι

Η κοινωνική κρίση που εξελίσσεται σταδιακά στη γειτονιά λόγω της υπερσυσσώρευσης μεταναστών που στην πλειονότητά τους πέρασαν παράνομα τα ελληνικά σύνορα και βρίσκονται σε κατάσταση εξαθλίωσης αποτελεί στην ουσία την *πρώτη τοπική εκδήλωση* του γενικότερου μεταναστευτικού αδιεξόδου που αντιμετωπίζει η χώρα.

Από τη μια η κοινωνική και οικονομική διάσταση, που στοιχειοθετείται από τον πληθωρισμό της φτώχειας και της εξαθλίωσης που σωρεύεται στην Πλατεία Αγίου Παντελεήμονα και πέριξ αυτής, στα υπόγεια και ισόγεια των πολυκατοικιών. Ο όγκος του φαινομένου αρκεί από μόνος του για να προκαλέσει συνθήκες σοβαρής διάρρηξης της συνοχής στη γειτονιά. Επιπλέον, το πολιτισμικό χάσμα μεταξύ των ντόπιων, των ήδη εγκατεστημένων μεταναστών από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη και των νεοεισερχόμενων μεταναστευτικών ομάδων τροφοδοτεί εντάσεις, καθώς συγκρούονται κόσμοι και τρόποι ζωής εν πολλοίς ασύμβατοι και, σίγουρα, μέχρι εκείνη την στιγμή εντελώς άγνωστοι μεταξύ τους.

Άλλοι παράγοντες που ενισχύουν τις αντιθέσεις αφορούν τη δημογραφική και κοινωνική σύνθεση της γειτονιάς: οι ηλικιωμένοι αποτελούν πλέον την πλειοψηφία στη γειτονιά· τις προηγούμενες δεκαετίες σημειώνεται φυγή των νέων στο εξωτερικό και των πιο ευκατάστατων στρωμάτων στα προάστια. Από την άλλη ένα εξίσου μεγάλο κομμάτι των νεώτερων κατοίκων ανήκει σε εκείνα τα κοινωνικά στρώματα που πλήττονται περισσότερο από την ελληνική κρίση που ξεσπά μετά το 2008.

Η κατάσταση θα φτάσει στο αποκορύφωμά της τον Νοέμβριο του 2008, όταν ξεκινούν οι κινητοποιήσεις των κατοίκων ενάντια στην υποβάθμιση της γειτονιάς τους. Από την πρώτη στιγμή, οι κινητοποιήσεις πολιτικοποιούνται, το ζήτημα παύει να αφορά τα στενά όρια της γειτονιάς, καθώς τώρα εμπλέκονται οργανωμένες πολιτικές συσσωματώσεις. Η Χρυσή Αυγή εμφανίζεται στο πλευρό των κατοίκων και σταδιακά θα καταφέρει να κατισχύσει πολιτικά. Πέρα από το ευνοϊκό γι' αυτήν περιβάλλον –ένα μεταναστευτικό αδιέξοδο εν μέσω μιας ευρύτερης κοινωνικοοικονομικής κρίσης της χώρας– καθοριστικό ρόλο θα παίξουν και οι αντιδράσεις μερίδων της αριστεράς και του αντιεξουσιαστικού χώρου.

Το μπλοκ αυτό από την πρώτη στιγμή θα προσπαθήσει να παρέμβει τασσόμενο *απέναντι* στους κατοίκους και αμφισβητώντας τα καταφανή προβλήματα κοινωνικής και πολιτισμικής συνοχής της γειτονιάς. Μάλιστα, κατ' αυτούς, οποιαδήποτε αναφορά σε αυτά τα προβλήματα ισοδυναμούσε με αποδοχή της πολιτικής ατζέντας των ρατσιστών. Εν τέλει η προσέγγιση αυτή θα επιφέρει τα ακριβώς αντίθετα αποτελέσματα, καθώς στο πλαίσιο αυτό η ναζιστική άκρα δεξιά καθίσταται προνομιακός διαχειριστής της κοινωνικής δυσарέσκειας που τροφοδοτείται από το αδιέξοδο – ο κοινωνικός αυτοματισμός του μεταναστευτικού αδιεξόδου παροξύνεται

από τον πολιτικό. Η κυριαρχία της Χρυσής Αυγής στη γειτονιά και η σχετικά πλατιά κοινωνική βάση της θα φανούν στα ποσοστά που θα εξασφαλίσει αρχικά στις δημοτικές εκλογές του 2010 και κατόπιν στις εθνικές του 2012, και τα οποία θα την καταστήσουν «κράτος εν κράτει» στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα. Μάλιστα, θέλει να χρησιμοποιήσει την εμπειρία από τη συγκεκριμένη γειτονιά σε άλλες περιοχές της Αττικής και της Ελλάδας.

Και μόνο τότε το ελληνικό κράτος θα αποφασίσει να παρέμβει *κατασταλτικά*, φυλακίζοντας τα στελέχη της οργάνωσης, μεταξύ αυτών και εκείνα που είχαν αναλάβει ηγετικό, επιτελικό ρόλο στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα, αλλά και να μεταβάλει την πολιτική του, ιδιαίτερα όσον αφορά το ζήτημα της ασφάλειας – ένα αίτημα *καθολικό*, που δεν ικανοποιεί μόνο εκείνο το κομμάτι των κατοίκων που συμμετείχαν στις κινητοποιήσεις.

Στη συνέχεια και έπειτα από αυτές τις παρεμβάσεις της πολιτείας μεγάλο μέρος της έντασης θα υποχωρήσει και η γειτονιά θα «ειρηνεύσει», επιστρέφοντας σε μια ισορροπία, που όμως εκ των πραγμάτων είναι εξαιρετικά ευαίσθητη.

Η βιωματική επαφή με τα γεγονότα καθώς και οι συνεντεύξεις από τους κατοίκους θα συμπληρώσουν αποφασιστικά τη μεγάλη εικόνα της εξέλιξης του μεταναστευτικού φαινομένου στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα. Θα φέρουν στο φως και θα αναδείξουν πτυχές της πραγματικότητας που ο τύπος και οι δευτερογενείς πολιτικές ή ακαδημαϊκές αναλύσεις αδυνατούσαν να εντοπίσουν. Ειδικότερα:

- Τις κοινωνικές συνέπειες αυτού που περιγράψαμε ως *πληθωρισμό της εξαθλίωσης*. Δηλαδή τον αρνητικό αντίκτυπο που είχε η υπερσυσσώρευση μεταναστευτικών ομάδων, φτωχών και αστέγων, σε μια μικρή γειτονιά, υπό συνθήκες μάλιστα κρατικής απραξίας και αδιαφορίας. Με πρώτο και κύριο τον θρυμματισμό της κοινωνικής συνοχής. Οι συνομιλίες με τους κατοίκους της γειτονιάς επιβεβαίωσαν πως πολύ συχνά *τα ίδια κοινωνικά φαινόμενα* εκδηλώνονται με διαφορετικό τρόπο και έχουν διαφορετική εξέλιξη ανάλογα με την ένταση και την εμβέλειά τους.

- Την *καθημερινή λειτουργία και τριβή* των πολιτισμικών αντιθέσεων: δεν εκδηλώθηκαν ως σύγκρουση αφηρημένων πεποιθήσεων, αλλά ως αντιθέσεις *τρόπων ζωής, καθημερινών πρακτικών, εν τέλει συστημάτων αξιών που τις ορίζουν*. Η σύγκρουση εξελίχθηκε σε αντιπαράθεση γύρω από τις συμπεριφορές στον δημόσιο χώρο αλλά και στον ιδιωτικό – δεδομένου ότι μεγάλο μέρος της έντασης οφείλεται σε αδυναμία συνύπαρξης των τρόπων ζωής εντός των πολυκατοικιών. Το γεγονός αυτό δημιούργησε έλλειμμα επικοινωνίας, που οδήγησε σε περαιτέρω αποξένωση τον ντόπιο από τον μεταναστευτικό πληθυσμό και περιέπλεξε σ' ένα αξεδιάλυτο κουβάρι αλληλεπιδράσεων την *κοινωνική με την πολιτισμική διάσταση* του φαινομένου.
- Το γεγονός ότι η ελληνική κοινωνία είναι μια *πολιτική κοινωνία*:⁴⁵⁴ σε συντριπτικό βαθμό, ο λόγος των συνεντευξιαζόμενων, όλων των συνεντευξιαζόμενων, ήταν εξ αρχής εξαιρετικά πολιτικός, αν και επρόκειτο για ένα τοπικό, κοινωνικό ζήτημα. Αναδείχτηκε έτσι μια συνθήκη που είναι θεμελιώδης για την ελληνική κοινωνία, ως πολιτική κοινωνία. Ότι δηλαδή η κοινωνική συνοχή επηρεάζεται αποφασιστικά, και εξαρτάται, από τους *πολιτικούς ανταγωνισμούς*. Για το λόγο αυτό κρίθηκε αναγκαία η εξέταση των στάσεων, των συμπεριφορών και της στρατηγικής όλων των πολιτικών υποκειμένων που ενεπλάκησαν άμεσα στις εξελίξεις, καθώς το επίπεδο συνοχής της γειτονιάς εξαρτήθηκε εν τέλει άμεσα από αυτούς τους παράγοντες.
 Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να αναφέρουμε ένα πρόβλημα που προέκυψε στη διάρκεια της έρευνας. Η έντονη πολιτικοποίηση των εμπλεκόμενων στις κινητοποιήσεις και η πόλωση που παρήχθη δημιούργησαν πολιτικές αιχμές οι οποίες εκ των πραγμάτων θα επηρεάσουν την πρόσληψη της πραγματικότητας από τα δρώντα πολιτικά υποκείμενα. Είναι κι αυτός ένας λόγος για τον οποίο κρίθηκε αναγκαία η εξισορρόπηση του δείγματος με συνεντεύξεις, αφενός, με ανθρώπους που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο είχαν *κοινωνικό ρόλο* στη γειτονιά, έμειναν όμως αμέτοχοι στις πολιτικές συγκρούσεις που ακολούθησαν. Από την άλλη, βέβαια, καθώς η πολιτική σύγκρουση *επηρέασε άμεσα και αποφασιστικά* τη συνοχή της

⁴⁵⁴ Για την ανάλυση της ελληνικής κοινωνίας ως πολιτικής κοινωνίας, βλ. Γιώργος Κοντογιώργης, *Πολίτης και πόλις: Έννοια και τυπολογία της πολιτεότητας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003.

γειτονιάς, δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε από το δείγμα όσους και όσες συμμετείχαν ενεργά σε αυτήν.

Εικόνα από το μέλλον;

Στο σημείο αυτό ας δούμε από μια ευρύτερη σκοπιά τα γεγονότα που σφράγισαν τη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα για μια περίοδο τουλάχιστον πέντε χρόνων (2008-2013). Το αδιέξοδο που προέκυψε από το ξέσπασμα κοινωνικών και πολιτισμικών αντιθέσεων μεταξύ ενός μεταναστευτικού πληθυσμού με υψηλό βαθμό ανομοιογένειας, πολιτισμικά κατακερματισμένου και ενός πληθυσμού ντόπιων κατοίκων που φθίνει δημογραφικά και κοινωνικά (είναι γερασμένος, κοινωνικά και οικονομικά ανενεργός ή εξουδετερωμένος από τη βαθιά κρίση) δεν αποτελεί, όπως είδαμε, ιδιαιτερότητα της γειτονιάς.

Οι παράγοντες που συνέπραξαν προς το αδιέξοδο αποτελούν αναμφίβολα γενικές τάσεις της ελληνικής κοινωνίας, η οποία βιώνει ταυτόχρονα δημογραφική και κοινωνική κρίση, ενώ οι μεταναστευτικές εισροές αυξομειώνονται με περιοδική ένταση.

Υπ' αυτή την έννοια, το σκηνικό που ξεδιπλώθηκε την περίοδο που εξετάσαμε ενδεχομένως να συνιστά και μια «εικόνα από το μέλλον».

Όντως, αν οι τάσεις που κυριαρχούν σήμερα στην ελληνική κοινωνία επιμείνουν, η γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα και όσα συνέβησαν εκεί μπορεί να αποδειχτεί ότι λειτούργησε σαν ένα «κοινωνικό και πολιτικό εργαστήριο», μέσα από το οποίο ξεπήδησαν συμπτκνωμένα φαινόμενα που θα κατισχύσουν πανεθνικά, ως γενικά προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας στο μέλλον.

Ως προς αυτό, το μοντέλο «λιβανοποίησης» που εξετάσαμε μπορεί να αποβεί ιδιαίτερα χρήσιμο για την ανάλυση των μεσομακροπρόθεσμων εξελίξεων που κυοφορούνται στο μέλλον πάνω σε αυτό το ζήτημα. Διότι δείχνει τη μείζονα αλληλεπίδραση που υφίσταται μεταξύ φαινομενικά ασύνδετων, στην πραγματικότητα όμως απολύτως συσχετιζόμενων τάσεων που εκδηλώνονται μέσα στην ελληνική κοινωνία, συνδέοντάς τες ταυτόχρονα με τις ευρύτερες διεθνείς τάσεις που αφορούν τη χώρα.

Οι μεταναστευτικές ροές, η φυγή των νέων γενεών και η υπογεννητικότητα, στο πλαίσιο της βαθιάς ελληνικής κρίσης και σε συνθήκες πλανητικής απορρύθμισης, απειλούν να μετατοπίσουν τη χώρα προς τη χοάνη των συγκρούσεων που σοβούν δίπλα

μας – στη μεγάλη επικράτεια γεωπολιτικής αστάθειας που καταλαμβάνει μια ζώνη ανακατατάξεων, η οποία λίγο ως πολύ ξεκινάει από τον Ατλαντικό και καταλήγει στον... Ινδικό Ωκεανό!

Τα γεγονότα στον Άγιο Παντελεήμονα αποτελούν μια πυξίδα για το πώς λειτουργεί η ελληνική κοινωνία στο προαναφερόμενο πλαίσιο. Και αποκτούν ιδιαίτερη σημασία σε μια στιγμή όπου βρίσκεται σε εξέλιξη ένας νέος κύκλος πληθυσμιακών εισροών στη χώρα, ως απόρροια της διεθνούς μεταναστευτικής και προσφυγικής κρίσης των ημερών μας. Πολύ περισσότερο που το «μπλοκάρισμα» του βαλκανικού διαδρόμου και το σφράγισμα των βόρειων συνόρων απειλεί να εγκλωβίσει δεκάδες ή προοπτικά εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους στην Ελλάδα, και άρα να τεθεί το ζήτημα *συνύπαρξης* Ελλήνων, προσφύγων και μεταναστών σε *πανεθνική κλίμακα* – ζήτημα που έχει ήδη τεθεί εκεί όπου έχουν στηθεί κέντρα ανοιχτής φιλοξενίας από την ελληνική κυβέρνηση.

Για όλους αυτούς τους λόγους, ίσως είναι απαραίτητος ένας ευρύτερος *αναστοχασμός* των δεδομένων του μεταναστευτικού αδιεξόδου που αντιμετώπισε η γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα. Έτσι κι αλλιώς μια ευρύτερη δημόσια συζήτηση πρέπει να διεξαχθεί στην κοινωνία μας, προκειμένου να αντιμετωπίσει το αδιέξοδο του φαινομένου, το οποίο έχει εξελιχθεί σε προσφυγικό και μεταναστευτικό ταυτόχρονα.

Μια διδακτορική εργασία δεν μπορεί προφανώς να εμπλακεί σε αυτή την πολιτική συζήτηση. Μπορεί όμως να συνεισφέρει, στο μέτρο που παρέχει ένα ερμηνευτικό πλαίσιο, ή συμβάλει στη διαμόρφωσή του, στην κατανόηση της κοινωνικής εμπειρίας του αδιεξόδου, αφενός, και στην αποσαφήνιση της υφής και του χαρακτήρα του ευρύτερου μεταναστευτικού φαινομένου, μέρος του οποίου αποτελούν και τα συμβάντα στη γειτονιά του Αγίου Παντελεήμονα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ⁴⁵⁵

- Abbas, Tahir, «Recent Developments in British Multicultural Theory, Policy, and Practice: The Case of British Muslims», *Citizenship Studies* 9 (2), 2005.
- Adas, Michael, *Machines as a Measure for Men: Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance*, Cornell University Press, Ίθακα-Λονδίνο 1989.
- Adepoju, A., T. van Naerssen και A. Zoomers (επιμ.), *International Migration and National Development in sub-Saharan Africa: Viewpoints and Policy Initiatives in the Countries of Origin*, Brill publishers, Λάιντεν-Βοστώνη 2008.
- Alba, Richard και Victor Nee, *Remaking the American Mainstream: Assimilation and Contemporary Immigration*, Harvard University Press, Κάιμπριτζ 2005.
- Alpha Bank, *Οικονομικό Δελτίο* 112, Ιούνιος 2010, σ. 67.
- Amin, Samir, *Beyond Us Hegemony? Assesing the Prospects for a Multipolar World*, Zed Books, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006.
- Amuri, Francesco d' και Giovanni Peri, «Immigration and Occupations in Europe», *CReAM Discussion Paper* 26(10), Centre of Research and Analysis of Migration, Λονδίνο 2010.
- Anderson, E.N. και Christopher Chase-Dunn, *The Historical Evolution of World-Systems*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2005.
- Anderson, Perry, *The New Old World*, Verso, Λονδίνο 2010.
- Anthony, David W., *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton University Press, Πρίνστον, 2007.
- Arango, Joaquin κ.ά., «The Making of an Immigration Model: Inflows, Impacts and Policies in Southern Europe», *Idea Working Papers* 9, 9/5/2009.
- Arapoglou, Vassilis P., «Immigration, Segregation and Urban Development in Athens: The Relevance Of L.A. Debate For Southern European Metropolises», *The Greek Review of Social Research*, 121, C 2006, ειδικό τεύχος.

⁴⁵⁵ Στον κατάλογο δεν περιλαμβάνονται τα άρθρα εφημερίδων και περιοδικών που εμφανίζονται στις παραπομπές.

- Arrighi, Giovanni, *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of our Times*, Verso, Λονδίνο 1994.
- *Adam Smith in Beijing: Lineages of the 21st Century*, Verso, Λονδίνο 2005.
- «The African Crisis: World Systemic and Regional Aspects», *New Left Review* 15, Μάιος-Ιούνιος 2002.
- Arrighi, Giovanni και Beverly J. Silver (επιμ.), *Chaos and Governance in the Modern World System*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις-Λονδίνο 1999.
- Arrighi, Giovanni και Lu Zang, «Beyond Washington Consensus: A New Bandung», στο Jon Shefner και Patricia Fernández-Kelly (επιμ.), *Globalization and Beyond: New Examinations of Global Power and Its Alternatives*, Penn State University Press, Πενσυλβάνια 2011.
- Bagwell, Philip Sidney και G. E. Mingay, *Britain and America, 1850-1939: A Study of Economic Change*, Routledge, Λονδίνο 1970.
- Baily, Rayna, *Immigration and Migration*, Infobase Publishing, Νέα Υόρκη 2008.
- Bairoch, Paul και Gary Goertz, «Factors of Urbanization in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis», *Urban Studies* 23, 1986.
- Banerjee, Bobby Subhabrata, «Globalization, Multiculturalism and Other Fictions: Colonialism for the New Millennium?», *Organization* 8 (4), Νοέμβριος 2001.
- Barrow, Clyde W., «God, Money, and the State: The Spirits of American Empire», *Forschungsgruppe Europäische Gemeinschaften*, Arbeitspapier 22, Universitiit Marburg.
- Berry, John W., «Acculturation as Varieties of Adaptation», στο Amado M. Padilla, *Acculturation: Theory, Models and Some New Findings*, West View Press, Boulder 1980.
- Bhikhu, Parekh, *European Liberalism and the Muslim Question*, Amsterdam University Press, Λάιντεν 2008.
- Boltanski, Luc και Eve Chiapello, *The New Spirit of Capitalism*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2005.
- Bonacich, Edna, «A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labour Market», *American Sociological Review* 37 (5), Οκτώβριος 1972.
- Bonaiuti, Mauro, *The Great Transition*, Routledge, Λονδίνο 2014.

- Borjas, George J., «The Impact of Migration on the Labour Market», *Paper for the Conference on Labor and Capital Flows in Europe Following Enlargement*, International Monetary Fund – the Joint Vienna Institute – the National Bank of Poland, 2006.
- *Immigration Economics*, Harvard University Press, Λονδίνο-Καίμπριτζ 2014.
- Braudel, Fernand, «History and the Social Sciences: The Long Duration», *American Behavioral Scientist* 3 (6), Φεβρουάριος 1960.
- *Afterthoughts on Material Civilization and Capitalism*, John's Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1977.
- Brzezinski, Zbigniew, *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power*, Basic Books, Νέα Υόρκη 2013.
- Caldwell, Christopher, *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam and the West*, Penguin, Λονδίνο 2010.
- Calhoun, Craig, Chris Rojek και Bryan Turner (επιμ.), *The Sage Handbook of Sociology*, Sage Publications, Λονδίνο 2005.
- Calhoun, Craig και Georgi Derluguian, *Business as Usual: The Roots of the Global Financial Meltdown*, New York University Press, Νέα Υόρκη 2011.
- Castells, Manuel (επιμ.), *Muslim Europe or Euro-Islam: Politics, Culture, and Citizenship in the Age of Globalization*, Lexington Books, Λονδίνο 2002.
- Castells, Manuel, *The Network Society, Volume II, The Power of Identity*, Wiley – Blackwell, Οξφόρδη 2010.
- Castles, Stephen και Condula Kosack, «The Function of Labour Immigration in Western European Capitalism», *New Left Review* I/73, Μάιος-Ιούνιος 1972.
- Castles, Stephen και Mark J. Miller, *The Age of Migration, International Population Movements In The Modern World*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2009.
- Cavounidis, Jennifer, «Migration in Southern Europe and the Case of Greece», *International Studies in Economics*, KEPE Publications, Αθήνα 2012.
- Cinnani, Paolo, *Emigrazione e Imperialismo*, Rinuiti, Ρώμη 1968.
- Clegg, Jenny, *China's Global Strategy: Towards a Multipolar World*, Pluto Press, Λονδίνο 2009.
- Cohen, Robin, *The New Helots: Migrants in the International Division of Labour*, Gower Publishing, Λονδίνο 1987.

- *Global Diasporas: An Introduction*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2008.
- Courbage, Youssef και Emmanuel Todd, *A Convergence of Civilizations*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2007.
- Cox, Oliver, *Caste, Class and Race*, Modern Reader, Νέα Υόρκη 1948.
- Crew, David F., *Germans on Welfare: From Weimar to Hitler*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1998.
- Daly, Herman, «Population, Migration and Globalization», *World Watch* 17 (5), Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 2004.
- Demousis, M., N. Giannakopoulos, S. Zografakis, «Native-Immigrant Wage Differentials and Occupational Segregation in Greek Labour Market», *Applied Economics* 42 (8), 2010.
- Denemark, Robert A. (επιμ.), *The International Studies Encyclopedia*, Wiley-Blackwell, Οξφόρδη 2010.
- Diamond, Jared, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, Penguin Books, Νέα Υόρκη 2005 (ελλ. έκδ.: *Κατάρρευση: Πώς οι κοινωνίες επιλέγουν να αποτύχουν ή να επιτύχουν*, Κάτοπτρο, Αθήνα 2006).
- Diamond, Larry και Richard Gunther, *Political Parties and Democracy*, Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2001.
- Dustmann, Christian, Christian Frattini και Ian Preston, «The Effect of Immigration along the Distribution of Wages», *CREAM Discussion Paper*, No 03/08, Centre of Research and Analysis of Migration, Λονδίνο 2010.
- Engels, David, *Le Déclin: La crise de l'Union européenne et la chute de la république romaine – analogies historiques*, Toucan, Παρίσι 2013.
- Engerman, Stanley L. και Robert E. Gallman, *The Cambridge Economic History of the United States*, τόμ. 2, *The Long Nineteenth Century*, Cambridge University Press, Μασ. 2000.
- Enzensberger, Hans Magnus, *Civil Wars: From L.A. to Bosnia*, New Press, Νέα Υόρκη 1992.
- Fanon, Franz, *Black Skin, White Masks*, Pluto Press, Λονδίνο 2008.
- Farzaneh, Roudi Fahimi και Mary Mederios Kent, «Challenges and Opportunities –The Population of the Middle East and North Africa», *Population Bulletin* 62 (2), Ιούνιος 2007.

- Fife, Wayne, *Doing Fieldwork: Ethnographic Methods for Research in Developing Countries and Beyond*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2005.
- Fischer, Michael H., *Migration: A World History*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2014.
- Fix, Michael κ.ά., *Migration and the Global Recession*, Migration Policy Institute, Ουάσινγκτον 2009.
- Frontex, *Annual Risk Analysis 2012*, Βαρσοβία 2012.
- Geertz, Clifford, «From the Natives' Point of View: On the Nature of Anthropological Understanding», στο Κ. Basso και Η. Selby (επιμ.), *Meaning in Anthropology*, University of New Mexico Press, Αλμπουκέρκη 1976.
- Gemery, H. A., «Immigrants and Emigrants: International Migration and the US Labor Market in the Great Depression», στο T. J. Hatton και J. G. Williamson (επιμ.), *Migration and the International Labor Market, 1850-1939*, Routledge, Λονδίνο 1994.
- Geraghty, Ryan M., «The Impact of Globalization in the Roman Empire, 200 bc-ad 100», *The Journal of Economic History* 67, 2007.
- Giannitsis, Tassos και Stavros Zografakis, *Greece: Solidarity and Adjustment in Times of Crisis*, Macroeconomic Policy Institute of Hans Boeckler Foundation, Βερολίνο 2015.
- Gibson, Campbell και Jung Kay, «Historical Census Statistics on the Foreign Born Population of the United States: 1850 to 2000», *Population Division Working Paper* 81, Ουάσινγκτον 2001.
- Gilmour, David Robert, *Lebanon: A fractured country*, Martin Robertson, Οξφόρδη 1983.
- Goebbels, Joseph, «The Battle in The Pharus Hall», στο Joseph Goebbels, *Kampf um Berlin*, Verlag Franz Eher, Μόναχο 1934.
- Goos, Maarten, Alan Manning και Anna Salomons, «Job Polarization in Europe», *American Economic Review* 99 (2), σσ. 58-63, doi:10.1257/aer.99.2.58.
- Gorz, André, *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society*, Polity Press, Καίμπριτζ 1999.
- Gottfried, Paul Edward, *The Strange Death of Marxism*, University of Missouri Press, Κολούμπια-Λονδίνο 2005.
- Götz, Aly, *Hitler's Beneficiaries: Plunder, Racial War and German Welfare*, Holt Paperbacks, Νέα Υόρκη 2006.

- Gouldner, Alvin W., *The Future of Intellectuals and the Rise of the New Class*, Seabury Press, Νέα Υόρκη 1979.
- Gramsci, Antonio, *Selections from the Prison Notebooks*, International Publications, Νέα Υόρκη 1971.
- Greenhill, Kelly M., *Weapons of Mass Migration: Forced Displacement, Coercion and Foreign Policy*, Cornell University Press, Μασ. 2010.
- Grigg, D.B., «E. G. Ravenstein and the “laws of migration”», *Journal of Historical Geography* 3 (1), Ιανουάριος 1977.
- Guha, Ramachandra, *Environmentalism: A Global History*, Longman’s, Νέα Υόρκη 2000.
- Gunder Frank, Andre, *ReORIENT: Global Economy in the Asian Age*, University of California Press, Καλιφόρνια 1998.
- Haas, Hein De, «Migration and Development: A Theoretical Perspective», *International Migration Institute*, James Martin 21st Century School, University of Oxford, Paper 9, 2008.
- Hainsworth, Paul, *The Extreme Right in Western Europe*, Routledge, Λονδίνο- Νέα Υόρκη 2008.
- Harris, John R. και Michael P. Todaro, «Migration, Unemployment and Development: A Two-Sector Analysis», *American Economic Review* 60 (1), 1970.
- Harvey, David, *The New Imperialism*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2003 (ελλ. έκδ.: *Ο νέος ιμπεριαλισμός*, Καστανιώτης, Αθήνα 2006).
- *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2007 (ελλ. έκδ.: *Νεοφιλελευθερισμός: Ιστορία και παρόν*, Καστανιώτης, Αθήνα 2007).
- Hatton, Timothy J. και Jeffrey Williamson, *The Age of Mass Migration. Causes and Economic Impact*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 1998.
- Hellas 20:20: Supporting Investment in the Greek Economy – a Foreign Investor Perspective*, Boston Consulting Group, Οκτώβριος 2011.
- Henning, Sabine, *Migration Levels and Trends: Global Assessment and Policy Implications*, United Nations, Νέα Υόρκη 2012.
- Heywood, Andrew, *Political Ideologies: An Introduction*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2012.
- Hines, John, Karen Nielsen Høilund και Frank Siegmund, *The Pace of Change: Studies in Early-Medieval Chronology*, Oxbow Books, Οξφόρδη 1999.

- Hirst, Paul και Graham Thompson, *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*, Polity Press, Κάιμπριτζ 1996.
- Hogg, M.A. και G.M. Vaughan, *Κοινωνική ψυχολογία*, Gutenberg, Αθήνα 2010.
- Hokenos, Paul, *Joshka Fischer and the Making of the Berlin Republic: An Alternative History of Post War Germany*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008.
- Holmstrom, Nancy και Richard Smith, «The Necessity of Gangster Capitalism: Primitive Accumulation in Russia and China», *Monthly Review* 51 (9), Φεβρουάριος 2000.
- Honneth, Alex και Nancy Fraser, *Redistribution or Recognition?*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2003.
- İçduygu, Ahmet, «Transborder Crime between Turkey and Greece: Human Smuggling and its Regional Consequences», *Southeast European and Black Sea Studies* 4 (2), Μάιος 2004.
- Inalcik, Halil, «Methods of Ottoman Conquest», *Studia Islamica* 2, 1954.
- International Migration Organization, *World Migration Report 2010: The Global Outlook for Migration*, IOM, Γενεύη 2010.
- International Monetary Fund, *Regional Economic Outlook: Middle East and Central Asia*, Ουάσινγκτον 2010.
- Iosifides, Theodoros και Russell King, «Socio-Spatial Dynamics and Exclusion of Three Immigrant Groups in the Athens Conurbation» στο Martin Baldwin-Edwards και Joaquin Arango, *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe*, Frank Cass Publishers, Λονδίνο 1999.
- Jacoby, Russell, *The End of Utopia: Politics and Culture in an Age of Apathy*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1999 (ελλ. έκδ.: *Το τέλος της ουτοπίας: Πολιτική και κουλτούρα σε μια εποχή απάθειας*, Τροπή, Αθήνα 2001).
- Jaimovich, Nir και Henry E. Siu, *The Trend is the Cycle: Job Polarization and Jobless Recoveries*, University of British Columbia, 2012, doi: <http://faculty.arts.ubc.ca/hsiu/research/polar20120331.pdf>.
- Johnstone, Diana, *Fools' Crusade: Yugoslavia, NATO, and Western Delusions*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 2003.
- Kandylis, George, Thomas Maloutas και George Sayas, «Immigration, Inequality and Diversity: Socio-ethnic Hierarchy and Spatial Organization in Athens, Greece», *European Urban and Regional Studies* 19 (3), Ιούλιος 2012.

- Kaufmann, Eric, *Shall the Religious Inherit the Earth: Demography and Politics in the Twenty-First Century*, Profile Books, Λονδίνο 2010.
- Kepel, Gilles, *The War for Muslim Minds: Islam and the West*, Belknap Press, Λονδίνο-Μασ. 2004.
- *Beyond Terror and Martyrdom: The Future of Middle East*, Belknap Press, Λονδίνο-Μασ. 2008.
- *Banlieue de la République: Société, politique et religion à Clichy-sous-Bois et Montfermeil*, Gallimard, Παρίσι 2012.
- Kepel, Gilles και Antoine Jardin, *Terreur dans l'Hexagone. Genèse du djihad français*, Gallimard, Παρίσι 2015.
- Khoudour-Castéras, David, «Unexpected Effects of the Washington Consensus: Trade Liberalization and Migration Flows in Latin America», *The International Trade Journal* 24 (4), Οκτώβριος 2010.
- Koser, Khalid, «Why Migrant Smuggling Pays», *International Migration* 46 (2), 2008.
- Kymlicka, Will, *Multiculturalism: Success, Failure, and the Future*. Washington, Migration Policy Institute, Ουάσινγκτον 2012.
- Lafay, G. κ.ά., *Nations et Mondialisation*, Economica, Παρίσι 1999.
- Lanzieri, Giampaolo, «Fewer, older and multicultural? Projections of the EU Populations by Foreign/National Background», *Eurostat*, Λουξεμβούργο 2010.
- Laquert, Walter, *After the Fall: The End of the European Dream and the Decline of a Continent*, Macmillan, Λονδίνο 2012.
- Laurence, Jonathan, *Integrating Islam: New Chapter in "Church-state Relations"*, US Migration Policy Institute – Bertlesmann Stiftung, Ουάσινγκτον-Βερολίνο 2007.
- Lasch, Christopher, *The Culture of Narcissism: American Life in Age of Diminishing Expectations*, W.W. Norton & Company, ΝέαΥόρκη-Λονδίνο 1991 (ελλ. έκδ.: *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού: Η αμερικανική ζωή σε μία εποχή μειούμενων προσδοκιών*, Νησίδες, Σκόπελος 2002).
- Lash, Scott και John Urry, *The End Of Organized Capitalism*, Polity Press, Καίμπριτζ 1987.
- Latouche, Serge, *Westernization of the World: Significance, Scope and Limits of the Drive towards Global Uniformity*, Polity Press, Λονδίνο 1996.
- Lebanon Information Centre, *Lebanese Demographic Reality*, Βυρηττός 2013.

- Leavy, Patricia (επιμ.), *The Oxford Handbook of Qualitative Research*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2014.
- Leiken, Robert S., *Europe's Angry Muslims*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2011.
- Lemann, Nicholas, *The Promised Land: The Great Black Migration and How It Changed America*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1992.
- Lewis, William Arthur, «Economic Development with Unlimited Supplies of Labour», *The Manchester School* 22, 1954.
- Lichtheim, George, *Imperialism*, Pelican Books, Λονδίνο 1973.
- Lipietz, Alain, *Towards a New Economic Order: Post-Fordism, Ecology and Democracy: Post-Fordism, Democracy and Ecology*, Polity Press, Λονδίνο 1992.
- Luhmann, Niklas, «Beyond Barbarism», στο Hans-Georg Moeller, *Luhmann Explained: From Souls to Systems*, Open Court, Λονδίνο 2011.
- MacDonald, John S. και Leatrice D. MacDonald, «Chain Migration Ethnic Neighborhood Formation and Social Networks», *The Milbank Memorial Fund Quarterly* 42 (1), Ιανουάριος 1964.
- Maddison, Agnus, *The World Economy: Historical Statistics*, OECD Publications, Παρίσι 2003.
- Malik, Kenan, «The Failure of Multiculturalism: Community Versus Society in Europe», *Foreign Affairs*, vol. 94 n.2, Μάρτιος – Απρίλιος 2015.
- Maloutas, Thomas, «Ageing and Immigration in the Greek Capital. Policy Issues and Developments Since The Early 1990s», στο Μ. Tsianikas κ.ά. (επιμ.), *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University June 2011*, Flinders University Department of Language Studies - Modern Greek, Αδελαΐδα 2013.
- Mander, Gerry και Edward Goldsmith, *The Case against Global Economy and for a Turn toward the Local*, University of California Press, Καλιφόρνια 2002.
- Manning, Patrick, *Migration in World History*, Routledge, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2013.
- Marchelo, Perra, «Multiculturalism and the Open Society», *Popper Memorial Lecture*, London School of Economics, 10 Φεβρουαρίου 2004. Διαθέσιμο στο: <http://www2.lse.ac.uk/philosophy/pdf/transcriptOfLecture.pdf> (τελευταία πρόσβαση 21/09/2012).
- Marvasti, Amir B., *Qualitative Research in Sociology*, Sage Publications, Λονδίνο 2004.

- Marx, Karl, «Forced Migration», *New York Tribune*, 8 Μαρτίου 1853.
- Massey, Douglas S., «Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century», *Paper Prepared for Conference on African Migration in Comparative Perspective*, Γιοχάνεσμπουργκ, Νότια Αφρική, 4-7 Ιουνίου 2003.
- McKeown, Adam, «Global Migration, 1846-1940», *Journal of World History* 15 (2), Ιούνιος 2004.
- McKeown, Adam και Jose Moya, «World Migration in the 21st Century», στο Michael Adas (επιμ.), *Essays in Twentieth Century History*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 2010.
- McMichael, Philip, *Development and Social Change: A Global Perspective*, Pine Forge Press, Λονδίνο 2000.
- McNeil, William H. και Ruth S. Adams (επιμ.), *Human Migration: Patterns and Policies*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Λονδίνο 1978.
- Melamed, Jodi, «The spirit of Neoliberalism: From Racial Liberalism To Neoliberal Multiculturalism», *Social Text* 89, 24 (4), χειμώνας 2006.
- Modelski, George και William R. Thompson, «The Long and the Short of Global Politics in the 21st Century: An Evolutionary Approach», *International Studies Review*, Οκτώβριος 1999.
- Mooers, Colin, *Imperial Subjects: Citizenship in an Age of Crisis and Empire*, Bloomsbury Academic Press, Νέα Υόρκη 2014.
- Moya, Jose C. και Adam McKeown, «World Migration in the Long Twentieth Century», στο Michael Adas, *Essays on Twentieth Century History*, Temple University Press, Φιλαδέλφεια 2010.
- Nehru, Jawahar-Lal, *The Discovery of India*, Oxford University Press, Δελχί-Νέα Υόρκη 1985.
- Nelson, Richard R., «A Theory of the Low Level Equilibrium Trap in Underdeveloped Economies», *The American Economic Review* 47 (5), Δεκέμβριος 1956.
- Neuwirth, Robert, *Stealth of Nations: The Global Rise of Informal Economy*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 2011.
- Nielsen, Jorgen S., *Muslims in Western Europe: Islamic Surveys*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 2002.

- Norbert-Hodge, Helena και Peter Goering, «The Future of Progress», στο Edward Goldsmith κ.ά., *The Future of Progress. Reflections on Environment and Development*, Green Books – The International Society of Ecology and Culture, Ντεβόν-Μπέρκλεϋ, 1995.
- Nuno Miguel Machado, Cardoso, «Karl Polanyi and the New Economic Sociology: Notes the Concept of (Dis)embeddedness», *The RCCS Annual Review* 3, 2011.
- OECD-UNDESA, *World Migration in Figures*, 13 Οκτωβρίου 2013.
- Özden, Schiff-Çaglar, *International Migration, Remittances, and the Brain Drain (Trade and Development)*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2008.
- Park, Robert E. και Ernest W. Burgess, *Introduction to the Science of Sociology*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1921.
- *The City: Suggestions for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*, The University of Chicago Press, Λονδίνο-Σικάγο 1967.
- Petersen William, «A General Typology of Migration», *American Sociological Review* 23 (3), Ιούνιος 1958.
- *Migration and Development: A Global Perspective*, Longman, Έσεξ 1997.
- Petras, James, *The New Extractivism: A Post-Neoliberal Development Model or Imperialism of the Twentieth-First Century*, Zed Books, Λονδίνο 2014.
- Pew Research Center, *The future of Global Muslim Population*, Pew-Templeton Global Religious Future Project, Ουάσινγκτον 2010.
- Piketty, Thomas, *Capital in the Twenty-First Century*, Belknap Press, Καίμπριτζ 2014 (ελλ. έκδ.: *Το κεφάλαιο στον 21ο αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2014).
- Piore, Michael J., *Birds of Passage: Migrant Labor and Industrial Societies*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1979.
- Polanyi, Karl, *The Great Transformation*, Beacon Press, Νέα Υόρκη 2001 (ελλ. έκδ.: *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες, Σκόπελος 2001).
- *The Livelihood of Man*, Academic Press, Νέα Υόρκη-Σαν Φρανσίσκο-Λονδίνο 1977.
- Portes, Alejandro, «Introduction», στο Alejandro Portes (επιμ.), *The Economic Sociology of Immigration: Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*, Russell Sage Foundation, Νέα Υόρκη 1994.
- Portes, Alejandro και Josh DeWind (επιμ.), *Rethinking Immigration: New Theoretical and Empirical Perspectives*, Berghahn, Νέα Υόρκη-Οξφόρδη 2008.

- Putnam, Robert, «E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century», *Scandinavian Political Studies* 30 (2), 2007.
- Ragsdale, Stacy, «Immigrants in the United States of America», *Advances in Historical Studies* 2 (3), Αύγουστος 2013.
- Ranis, Gustav και John C. Fei, «A Theory of Economic Development», *American Economic Review* 51, Σεπτέμβριος 1961.
- Ravenstein, E.G., «The Birthplace of the People and the Laws of Migration», *The Geographical Magazine* 3, 1876.
- «The Laws of Migration», *Journal of the Statistical Society of London* 48 (2), Ιούνιος 1885.
- «The Laws of Migration», *Journal of the Royal Statistical Society* 52 (2), Ιούνιος 1889.
- Rifkin, Jeremy, *The End of Work: The Decline of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*, Putnam Publishing Group, Νέα Υόρκη 1995 (ελλ. έκδ.: *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της: Η δύση του παγκόσμιου εργατικού δυναμικού και το χάραμα της μετά την αγορά εποχής*, Λιβάνης, Αθήνα 1996).
- Salt, John και Jeremy Stein, «Migration as Business: The Case of Trafficking», *International Migration* 35 (4), 1997.
- Sassen, Saskia, «Economic Globalization and World Migration as Factors in the Mapping of Today's Advanced Urban Economy», *Paper Commissioned for the Globalization Research Network*, 2004, σσ. 8-9. Ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.global.grn.org>. (τελευταία πρόσβαση 3/5/2012).
- *A Sociology of Globalization*, Norton, Νέα Υόρκη 2005.
- Sassoon, Donald, *One Hundred Years of Socialism: The West European Left in the Twentieth Century*, I.B. Tauris, Λονδίνο 2010.
- Saunders, Doug, *Arrival City: How the Largest Migration in History is Reshaping Our World*, Windmill Books, Λονδίνο 2011.
- Sen, Amartya, *Identity and Violence: The Illusion of Destiny*, W.W. Norton & Company, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2006.
- Scheffer, Paul, *Immigrant Nations*, Polity Press, Κάιμπριτζ 2011.
- Schleidel, Walter, «The Roman Slave Supply», στο Keith Bradley και Paul Cartledge (επιμ.), *The Cambridge World History of Slavery, 1: The Ancient Mediterranean World*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 2007.

- Schlesinger Arthur Jr., *The Disuniting of America: Reflections on a Multicultural Society*, W. W. Norton & Company, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1998.
- Sellin, Thorstein, *Culture Conflict and Crime*, The Social Research Council Bulletin 41, Νέα Υόρκη 1938.
- Shaw, Clifford R. και Henry D. McKay, *Juvenile Delinquency and Urban Areas*, University of Chicago Press, Σικάγο 1972 (πρώτη έκδοση 1942).
- Skeldon, Ronald, «Migration Transitions Revisited: Their Continued Relevance for the Development of Migration Theory», *Population, Space and Place* 18 (2), Μάρτιος-Απρίλιος 2011, σσ. 154-166.
- Solimano, Andrés, *International Migration in the Age of Crisis and Globalization: Historical and Recent Experiences*, Cambridge University Press, Μασ. 2014.
- Stark, Oded, «Rural-to-Urban Migration in LDCs: A Relative Deprivation Approach», *Economic Development and Cultural Change* 32 (3), Απρίλιος 1984.
- Stark, Oded και David E. Bloom, «The New Economics of Labor Migration», *American Economic Review* 75 (2), Μάιος 1985.
- Stark, Oded και Edward J. Taylor, «Migration Incentives, Migration Types: The Role of Relative Deprivation», *Economic Journal* 101 (408), Σεπτέμβριος 1991.
- Stedman Jones, G., «The History of US Imperialism», στο R. Blackburn (επιμ.), *Ideology in Social Science*, Λονδίνο 1972.
- Stefen, W. κ.ά., *Global Change and the Earth System: A Planet Under Pressure*, Springer, Βερολίνο 2004.
- Stern, Nicholas, *The Economics of Climate Change*, HM Treasury, Office for Climate Change, Λονδίνο 2006.
- Sukkoo, Kim, *Immigration, Industrial Revolution and Urban Growth in the United States, 1820-1920 Factor Endowments, Technology and Geography*, National Bureau of Economic Research, Καίμπριτζ 2007.
- Tariq Ghazi, Muhammad, *The Cartoons Cry*, Author House Press, Ιντιάνα 2006.
- Taylor, Charles, *Multiculturalism: Examining the politics of Recognition*, Princeton University Press, Νιου Τζέρσεϋ 1994 (ελλ. έκδ.: *Πολυπολιτισμικότητα: Εξετάζοντας την πολιτική της αναγνώρισης*, Πόλις, Αθήνα 1999).
- *The Ethics of Authenticity*, Harvard University Press, Καίμπριτζ 1991.

- Teggart, Christopher, *The Processes of History*, Yale University Press, Γέιλ 1918.
- Thompson, E.P., *The Making of The English Working Class*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1966.
- Tilly, Charles, «Trust Networks in Transnational Migration», *Sociological Forum* 22 (1), Μάρτιος 2007.
- Toner, J.P., *Leisure and Ancient Rome*, Polity Press, Καίμπριτζ 1995.
- Toynbee, Arnold, *A Study of History*, Thames and Hudson, Λονδίνο 1974.
- Tribalat, Michele, «Counting France’s Numbers – Deflating the Numbers Inflation», *The Social Contract Journal*, χειμώνας 2003-2004.
- United Nations, «Replacement Migration: Is It a Solution to Declining and Ageing Populations?», *United Nations Department of Economic and Social Affairs, Population Division*, Νέα Υόρκη 2000.
- United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division, «Trends in International Migrant Stock: The 2008 Revision», *United Nations database*, POP/DB/MIG/Stock/Rev.2008.
- Vertovec, Steven, «Conceiving and Researching Transnationalism», *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2), 1999.
- Wacquant, Loïc, *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*, Polity Press, Καίμπριτζ 2008.
- Waldinger, Roger και Michael I. Lichter, *How the Other Half Works: Immigration and the Social Organization of Labour*, University of California Press, Μπέρκλεϋ-Λος Άντζελες 2003.
- Wasmer, Martina, «Public Debates and Public Opinion on Multiculturalism in Germany», στο Ray Taras (επιμ.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Edinburg University Press, Εδιμβούργο 2013.
- Weber, Max, «“Churches” and “sects” in north America: An ecclesiastical socio-political sketch», *Sociological Theory* 3 (1), άνοιξη 1985.
- Weber, Max, «Capitalism and Rural Society in Germany», στο H. H. Gerth και C. Wright Mills (επιμ.), *From Max Weber: Essays in Sociology*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1946.

- White, Michael J. και Inku Subedi, *The Demography of China and India: Effects on Migration to High Income Countries Through 2030*, Migration Policy Institute, Ουάσινγκτον 2008.
- Wiewiorka, Michel, «Is multiculturalism the solution?», *Ethnic and Racial Studies* 21 (5), Σεπτέμβριος 1998.
- William, Petersen, «A General Typology of Migration», *American Sociological Review* 23 (3), Ιούνιος 1958.
- Williamson, Jeffrey, *The Political Economy of World Mass Migration. Comparing Two Global Centuries*, The AEI Press, Ουάσινγκτον 2004.
- Wittfogel, Karl August, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, Random House, Νέα Υόρκη 1988.
- World Bank, «Migration and Remittances: Recent Developments and Outlook», *Migration and Development Brief* 22, 11 Απριλίου 2014.
- World Migration Outlook 2014, International Migration Organization, Γενεύη 2013.
- World Trade Organization, *International Trade Statistics 2014*, Γενεύη 2014.
- WWF, *Living Planet Report 2014*, Γκλαντ 2014.
- Zambarlounkou, Stella, «Is there a South European pattern of post-industrial employment?», *South European Society and Politics* 12 (4), 2007.
- Zelinsky, Wilbour, «The Hypothesis of the Mobility Transition», *Geographical Review* 61 (2), άνοιξη 1971.
- Zizek, Slavoj, *Welcome to the Desert of the Real*, Verso, Λονδίνο 2002
- Αθανασουλόπουλος-Καλόμαλος, Θανάσης, *Η ελληνική κληρονομιά ανεξαρτησίας: Ο μικροϊδιοκτητικός τρόπος παραγωγής από την αρχαία Ελλάδα μέχρι σήμερα*, Στοχαστής, Αθήνα 2003.
- Αλί, Ταρίκ, *Η σύγκρουση των φονταμενταλισμών: Σταυροφορίες, Τζιχάντ και Νεωτερικότητα*, Άγρα, Αθήνα 2003.
- Αράπογλου, Βασίλης, Κάρολος Ιωσήφ Καβουλάκος, Γιώργος Κανδύλης, Θωμάς Μαλούτας, «Η νέα κοινωνική γεωγραφία της Αθήνας: Μετανάστευση, ποικιλότητα, και σύγκρουση», *Σύγχρονα Θέματα* 107, Οκτώβριος-Δεκέμβριος 2009.
- Βαΐου, Ντίνα, «Γειτονίες στο κέντρο της πόλης: Αφηγήσεις και κλίμακες συνύπαρξης στην Κυψέλη», στο Θωμάς Μαλούτας κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό*

- διακύβευμα, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013.
- Βεργόπουλος, Κώστας, *Παγκοσμιοποίηση: Η μεγάλη χίμαιρα*, Λιβάνης, Αθήνα 1999.
- Bologna, Sergio, *Ναζισμός και εργατική τάξη: Κρίση, κράτος πρόνοιας και αντιφασιστική βία στη Γερμανία του Μεσοπολέμου*, Antifa Scripta, Αθήνα 2011.
- Braudel, Fernand, *Γραμματική των πολιτισμών*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2001.
- Brown, Lester, *Ο πλανήτης μας στα όριά του*, Χρονικό, Αθήνα 2011.
- Burnam, James, *Η επανάσταση των διευθυντών*, Κάλβος, Αθήνα χ.χ.
- Γεωργαράκης, Νίκος Γ., «Η μεταναστευτική πολιτική: Στάσεις και αντιστάσεις στην ελληνική διοίκηση», στο Χριστίνα Βαρουξή, Νίκος Σαρρής και Αμαλία Φραγκίσκου, *Όψεις μετανάστευσης και μεταναστευτικής πολιτικής στην Ελλάδα σήμερα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2009.
- Γιαννόπουλος, Νίκος, «Ταξικότητα και πολυεθνικότητα, επιβολή και αποδοχή: Αντινομίες στη διαμόρφωση ενός νέου αντιρατσισμού», στο Χάρης Ναζάκης και Μιχάλης Χλέτσος, *Μετανάστες και μετανάστευση. Οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές πτυχές*, Πατάκης, Αθήνα 2001.
- Γκλυκσμάν, Αντρέ, *Φασισμοί: Παλιός και νέος*, Στοχαστής, Αθήνα 1979.
- Γκόλντιν Ίαν, Τζέφρυ Κάμερον και Μίρα Μπαλαρατζάν, *Αυτοί δεν είναι σαν εμάς: Το παρελθόν και το μέλλον της μετανάστευσης*, ΠΕΚ, Ηράκλειο-Αθήνα 2013.
- Γκουαταρί, Φελίξ, *Μοριακή επανάσταση*, Κομμούνια, Αθήνα 1990.
- Croix, G.E.M. de St., *Οι ταξικοί αγώνες στον αρχαίο ελληνικό κόσμο: Από την αρχαιότητα μέχρι την αραβική κατάκτηση*, Κέδρος-Ράππας, Αθήνα 2005.
- Δημητράκου, Δημήτρη, *Μέγαν λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης*, τόμος ΙΓ', Δομή, Αθήνα χ.χ.
- Δίκτυο Καταγραφής Περιστατικών Ρατσιστικής Βίας, *Ετήσια Έκθεση 2013*, Αθήνα 2013.
- Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Απογραφή πληθυσμού – κατοικιών 18 Μαρτίου 2001 (μόνιμος πληθυσμός)*, τόμ. 1, Πειραιάς 2009, σ. 49, και «Ανακοίνωση προσωρινών αποτελεσμάτων Απογραφής Πληθυσμού 2011», *Ελληνική Στατιστική Υπηρεσία*, 22/7/2011.
- Engels, Freidrich, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Μπάυρον, Αθήνα 1985, τόμ. 1.
- Ένταξη των Μεταναστών: Αντιλήψεις, πολιτικές, πρακτικές*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2012.

- Frontex, *Ελλάδα - Τουρκία: Τα σύνορα της άρνησης*, Μάιος 2014.
- Fukuyama, Francis, *Το τέλος της ιστορίας και ο τελευταίος άνθρωπος*, Λιβάνης, Αθήνα 1993.
- Giddens, Anthony, *Οι συνέπειες της νεοτερικότητας*, Κριτική, Αθήνα 2001.
- Ζιάκας, Θεόδωρος, *Σύγχρονος μηδενισμός: Μικρή αφήγηση για τη μοίρα της ελευθερίας*, Αρμός, Αθήνα 2008.
- Ζιμπέκι, Ραούλ, *Αυτονομίες και χειραφετήσεις*, Αλάνα, Αθήνα 2010.
- Ζωγραφάκης, Σταύρος, Αντώνης Κόντης και Θεόδωρος Μητράκος, «Οι επιδράσεις της απασχόλησης των μεταναστών στην ελληνική οικονομία», στο Τζένη Καβουνίδη, κ.ά. (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – πολιτικές – προοπτικές*, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Αθήνα 2008.
- Ζωγραφάκης, Σταύρος και Χαράλαμπος Κασίμης, «Ελληνική οικονομία και μετανάστες: Χτες... σήμερα... αύριο», στο Μ. Μασουράκης και Χ. Γκόρτσος (επιμ.), *Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής*, Ελληνική Ένωση Τραπεζών, Αθήνα 2014
- Η Ελλάδα 10 χρόνια μπροστά: Προσδιορίζοντας το νέο εθνικό μοντέλο ανάπτυξης – σύνοψη*, McKinsey&Company, Γραφείο Αθήνας, Σεπτέμβριος 2011
- Huntington, Samuel Ph., *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, TerzoBooks, Αθήνα 1999.
- *Ποιοι είμαστε; Η αμερικανική ταυτότητα στην εποχή μας*, Λιβάνης, Αθήνα 2004.
- Huntington, Samuel Ph., William H. McNeill, Χρήστος Γιανναράς, κ.ά., *Η σύγκρουση Ανατολής-Δύσης και η πρόκληση Χάντινγκτον*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.
- Ιγνατίου, Μιχάλης, *Τρόικα, ο δρόμος προς την καταστροφή: Η «διάσωση» της Ελλάδας μέσα από έγγραφα του ΔΝΤ, των Αμερικάνων και της Κομισιόν και οι τραγικές ευθύνες των Ελλήνων πολιτικών*, Λιβάνης, Αθήνα 2015.
- Ινστιτούτο Κοινωνικών Ερευνών της Φραγκφούρτης, *Κοινωνιολογία: εισαγωγικά δοκίμια*, Κριτική, Αθήνα 1987.
- Ιστορία του ελληνικού έθνους*, τόμ. ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1993.
- Ιωακείμογλου, Ηλίας, *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2001.
- Καλιόρης, Γιάννης, *Η κοινωνία της ορθοπεταλιάς και οι κωπηλάτες της γαλέρας*, Αρμός, Αθήνα 2004.

- Κανδύλης, Γιώργος, «Νέες μορφές αστικής σύγκρουσης στην Αθήνα: Το πολιτικοκοινωνικό πλαίσιο, ο λόγος και οι πρακτικές απόρριψης των μεταναστών», στο Αλέξανδρος Αφουξενίδης (επιμ.), *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης: Θεωρητικές και εμπειρικές διερευνήσεις*, Προπομπός, Αθήνα 2012.
- «Ο χώρος και ο χρόνος της απόρριψης των μεταναστών στο κέντρο της Αθήνας», στο Θωμάς Μαλούτας κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, ΕΚΚΕ - Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα 2013.
- Καραμπελιάς, Γιώργος, *Στα μονοπάτια της ουτοπίας: Για την υπέρβαση του δυτικού παραδείγματος*, Λιβάνης, Αθήνα 1996.
- *1922: Δοκίμια για τη νεοελληνική ιδεολογία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2002.
- *Ισλάμ και παγκοσμιοποίηση: Η θανάσιμη διελκυστίνδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2002.
- (επιμ.), *Νέο-οθωμανισμός στην σύγχρονη Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2010.
- «Οι σπόνσορες της Χρυσής Αυγής», στο Γ. Καραμπελιάς, *Έξι μήνες που συγκλόνισαν την Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2015.
- Καρατουλιώτης, Νικόλαος Κ., *Γεωπολιτική σκακιέρα: Η Ελλάδα στο κέντρο των γεωστρατηγικών συγκρούσεων*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2013.
- Καστοριάδης, Κορνήλιος, *Η ελληνική ιδιαιτερότητα*, τόμ. 2: *Η πόλις και οι νόμοι*, Κριτική, Αθήνα 2008.
- Κατσορίδας, Δημήτρης, «Αλλοδαποί εργάτες στην Ελλάδα και οι συνθήκες διαβίωσής τους», *Θέσεις* 56, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1996.
- Κεπέλ, Ζιλ, *Τζιχάντ: Ο Ιερός Πόλεμος*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Κιόχος, Πέτρος, «Η εξωτερική μετανάστευση της χώρας μας και οι συνέπειες αυτής», *Σπουδαί* 34 (3-4), 1984, σσ. 734-754.
- Κλαστρ, Πιέρ, *Η κοινωνία ενάντια στο κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1992.
- *Για την εθνοκτονία*, Ελευθεριακή Κουλτούρα, Αθήνα 2015.
- Κονδύλης, Παναγιώτης, *Από τον 20ό στον 21ο αιώνα: Τομές στην πλανητική πολιτική περί το 2000*, Θεμέλιο, Αθήνα 1998.
- Κοντογιώργης, Γιώργος, *Πολίτης και πόλις: Έννοια και τυπολογία της πολιτειότητας*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003.
- Κοτζαμάνης, Βύρων, «Οι αλλοδαποί στην Ελλάδα, μια πρώτη χωρική ανάλυση των δημογραφικών τους χαρακτηριστικών και της συμβολής τους στις πληθυσμιακές

- μεταβολές της τελευταίας δεκαετίας (1991-2001)», στο *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες, πολιτικές, προοπτικές*, ΙΜΕΠΟ, Αθήνα 2008.
- Κοτζαμάνης, Βύρων και Ελένη Ανδρουλάκη, «Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα (1830-2007)», στο Βύρων Κοτζαμάνης (επιμ.), *Η δημογραφική πρόκληση, γεγονότα και διακυβεύματα*, ΕΔΚΑ-Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Θεσσαλίας, Βόλος 2009.
- Κουράκης, Νέστωρ, «Το οργανωμένο έγκλημα: Φαινομενολογία του προβλήματος και δυνατότητες αντιμετώπισής του στην Ελλάδα», *Ποινική Δικαιοσύνη* 10, Οκτώβριος 1999.
- Κρητικίδης, Γιώργος, «Αδήλωτη απασχόληση και “νομιμοποίηση” των μεταναστών», στο Απόστολος Καψάλης (επιμ.), *Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» μεταναστών: Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής*, ΙΝΕ- ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2009.
- Κυριαζή, Νότα, *Η κοινωνιολογική έρευνα: Κριτική επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*, Ελληνικές Επιστημονικές Εκδόσεις, Αθήνα 1998.
- Κωνσταντέλλος, Νικήτας, «Talent Management: Fromdraitogain», *Εισήγηση του διευθύνοντα συμβούλου της ICAPGroup στο 1st Human Capital Summit*, Αθήνα 15 Ιουνίου 2015.
- Κωστόπουλος, Δημήτρης, *Ο Νταβέλης στο Σικάγο: Το γουέστερν της ανάπτυξης*, Ευώνυμος Οικολογική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2007.
- Λαμπριανίδης, Λόης, *Επενδύοντας στη φυγή: Η διαρροή των επιστημόνων από την Ελλάδα κατά την εποχή της παγκοσμιοποίησης*, Κριτική, Αθήνα 2011.
- Λένιν, *Ιμπεριαλισμός, διαλεκτά έργα*, τόμ. 1, μέρος 2, εκδοτικό Κ.Ε. του ΚΚΕ, 1951.
- Λιανός, Θεόδωρος Π. και Γιώργος Κ. Χρήστου, *Πολιτική οικονομία*, Οργανισμός Εκδόσεων Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1990.
- Λυδάκη, Άννα, *Ποιοτικές μέθοδοι κοινωνικής έρευνας*, Καστανιώτης, Αθήνα 2001.
- Μαλούτας, Θ., Δ. Εμμανουήλ και Μ. Παντελίδου-Μαλούτα, *Αθήνα: Κοινωνικές δομές, πρακτικές και αντιλήψεις: Νέες παράμετροι και τάσεις μεταβολής 1980-2000*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2006.
- Μαλούτας, Θωμάς κ.ά., *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2013.
- Μάμφορντ, Λούις, *Ο μύθος της μηχανής*, Νησίδες, Θεσσαλονίκη 2007.

- Μαράτου-Αλιμπραντή, Λ. (επιμ.), *Η γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα*, Κέντρο Ερευνών για Θέματα Ισότητας (ΚΕΘΙ), Αθήνα 2007.
- Μαρξ, Κάρολος, *Το κεφάλαιο*, τόμ. 1, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2002.
- Μαρξ, Καρλ και Φρήντριχ Ένγκελς, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984.
- Μητράκος, Θεόδωρος Μ., «Η συμβολή των οικονομικών μεταναστών στους οικονομικούς και κοινωνικούς δείκτες», εισήγηση στο συνέδριο *Καταπολέμηση των ρατσιστικών συμπεριφορών στον επιχειρηματικό κόσμο*, 24-25 Οκτωβρίου 2007.
- Μισεά, Ζαν-Κλωντ, *Η εκπαίδευση της αμάθειας*, Βιβλιοδρόμιο, Αθήνα 2005.
- *Τα μυστήρια της Αριστεράς: Από το ιδεώδες του διαφωτισμού στον θρίαμβο του απόλυτου καπιταλισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2014.
- «Η ψυχή του ανθρώπου στον καπιταλισμό», στο Κρίστοφερ Λας, Κορνήλιος Καστοριάδης, Ζαν Κλωντ Μισεά, *Η κουλτούρα του εγωισμού*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2015.
- Michea, Jean-Claude, *Το αδιέξοδο Άνταμ Σμιθ*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2007.
- Milza, Pierre, *Οι μελανοχίτωνες της Ευρώπης: Η ευρωπαϊκή ακροδεξιά από το 1945 μέχρι σήμερα*, Scripta, Αθήνα 2004.
- Μορέν, Εντγκάρ, *Η ανθρώπινη φύση, το χαμένο παράδειγμα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2000.
- Μόσκος, Τσαρλς (Charles Moskos), «Οι Έλληνες της Αμερικής», στο Richard Clogg (επιμ.), *Η ελληνική διασπορά στον 20ό αιώνα*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2004.
- Μοσκώφ, Κώστας, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης στην Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1988.
- Μπάγκαβος, Χρήστος, Δέσποινα Παπαδόπουλου, Μαρία Συμεωνάκη, *Μετανάστευση και παροχή υπηρεσιών σε μετανάστες στην Ελλάδα*, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, Αθήνα 2006.
- Μπεκ, Ούρλιχ, *Τι είναι η παγκοσμιοποίηση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Μπίρης, Κώστας, *Αι Αθήναι*, Μέλισσα, Αθήνα 2005.
- Μπούκτσιν, Μάρραιη, *Τα όρια της πόλης: Η διαλεκτική της ιστορικής ανάπτυξης των πόλεων*, Ελευθερος Τύπος, Αθήνα 1979.
- Μπρέιβικ, Άντερς, *2083: Μια ευρωπαϊκή διακήρυξη ανεξαρτησίας*, Κάκτος, Αθήνα 2011.
- Νέγκρι, Αντόνιο, Μάριο Τρόντι και Ρανιέρο Παντσιέρι, *Νεοκαπιταλισμός και επαναστατικό κίνημα*, Κομμούνα, Αθήνα 1982.

- Νέγκρι, Αντόνιο και Μάικλ Χαρτ, *Αυτοκρατορία*, Scripta, Αθήνα 2003.
- Νταβούτογλου, Αχμέτ, *Το στρατηγικό βάθος: Η διεθνής θέση της Τουρκίας*, Ποιότητα, Αθήνα 2010.
- Ντεμπόρ, Γκυ, *Σημειώσεις πάνω στην κοινωνία του θεάματος*, Ελεύθερος Τύπος, Αθήνα 1985.
- Ντεμπρέ, Ρεζίς, *Εγκώμιο των συνόρων*, Εστία, Αθήνα 2015.
- Ντουντάρ, Φουάτ, *Ο κώδικας της σύγχρονης Τουρκίας: Η μηχανική των εθνοτήτων της «Ένωσης και Προόδου» 1913-1918*, Έκδοση του Νέου Κύκλου Κωνσταντινουπολιτών, Αθήνα 2014.
- Ντούσας, Κώστας, *Μαρξισμός και σύγχρονη μετανάστευση*, Αθήνα 2009.
- Οικονόμου, Μαρία κ.ά., «Η συμβολή των μεταναστών στο ελληνικό συνταξιοδοτικό σύστημα», στο Τζένη Καβουνίδη κ.ά. (επιμ.), *Μετανάστευση στην Ελλάδα: Εμπειρίες – πολιτικές – προοπτικές*, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Αθήνα 2008.
- Παπαθανασόπουλος, Στέλιος, *Η βία στην ελληνική τηλεόραση*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999.
- Παπαϊωάννου, Κώστας, *Φιλοσοφία και τεχνική: Ο διάλογος Μαρξ-Χέγκελ*, Κομμούνα, Αθήνα 1994.
- *Μάζα και Ιστορία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2004.
- «Τάξεις και ταξικοί αγώνες», στο *Μαρξ και μαρξισμός*, τόμ. 1: *Οντολογία και αλλοτρίωση*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2009.
- Παπανδρέου, Περικλής, *Παιδιά της μετανάστευσης στην Αθήνα: Η πολιτική του ανήκειν και οι σκοτεινές πλευρές της προσαρμογής*, νήσος, Αθήνα 2013.
- Πασέ, Ρενέ, *Οικολογία και περιβάλλον*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.
- Πέιν, Στάνλεϊ, *Ιστορία του φασισμού: 1914-1945*, Φιλίστωρ, Αθήνα 2001.
- Ποταμιάνος, Νίκος, «Κέντρο και γειτονιές της Αθήνας 1870-1922», *Ανακοίνωση στο Σεμινάριο του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών: Το κέντρο της Αθήνας από τον 19ο στον 21ο αιώνα: Μία διεπιστημονική προσέγγιση*, διαθέσιμη στην ιστοσελίδα του Κέντρου. Ηλεκτρονική διεύθυνση: www.ekke.gr/images/PDF/Abstract-potamianos.pdf (τελευταία πρόσβαση 21/07/2015).
- Πουλοπούλου, Ήρα Έμκε, *Το δημογραφικό*, Έλλην, Αθήνα 1994.
- *Η μεταναστευτική πρόκληση*, Παπαζήσης, Αθήνα 2007.
- Ρακκάς, Γιώργος, «Πατρίδα – θρησκεία – μαύρη Εργασία», *Άρδην* 91, Αύγουστος-Σεπτέμβριος 2012.

- *Οικόπεδο και αποικία: Η Ελλάδα στο τέλος της μεταπολίτευσης*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2014.
- Ρέρρες, Κυριάκος, *Γκετοποίηση του ιστορικού κέντρου της Αθήνας και οι συνέπειες του φαινομένου στον τουρισμό της πόλης*, ΙΤΕΠΕ, Αθήνα 2010.
- Ρικάρντο, Ντέιβιντ, *Αρχαία πολιτικής οικονομίας και φορολογίας*, Γκοβόστης, Αθήνα 1992.
- Ρομπόλης, Σάββας, *Η μετανάστευση από και προς την Ελλάδα: Απολογισμοί και προοπτικές*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2007.
- Σάσεν, Σάσκια, *Κοινωνιολογία της παγκοσμιοποίησης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2012.
- Shiva, Vandana, *Η αρπαγή της σοδειάς: Η ληστεία της παγκόσμιας παραγωγής τροφής*, Εξάρχεια, Αθήνα 2009.
- Simmel, Georg, *Περιπλάνηση στη νεωτερικότητα: Κοινωνιολογικά-φιλοσοφικά και αισθητικά κείμενα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004.
- Σμιθ, Άνταμ, *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του πλούτου των εθνών*, Το Βήμα, Αθήνα 2009.
- Ταχόπουλος, Γιάννης, *Όψεις εθνοαποδόμησης στην Ελλάδα*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 2009.
- Τέυλορ, Τσαρλς, *Οι δυσανεξίες της νεωτερικότητας*, Εκκρεμές, Αθήνα 2006.
- The Movement: Το αμερικάνικο '68*, Κομμούνα, Αθήνα 1988.
- Τριανταφυλλίδου, Άννα, *Ελληνική μεταναστευτική πολιτική: Προβλήματα και κατευθύνσεις*, ΕΛΙΑΜΕΠ, Αθήνα 2005.
- Τριανταφύλλου, Σώτη, *Πλουραλισμός, πολυπολιτισμικότητα, ενσωμάτωση, αφομοίωση: Σημειώσεις για τη σύγχρονη ανοιχτή κοινωνία*, Πατάκης, Αθήνα 2015.
- Τσιγκάνου, Ιωάννα (επιμ.), *Μετανάστευση και εγκληματικότητα: Μύθοι και πραγματικότητα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 2009.
- Wallerstein, Immanuel, *Αντισυστημικά κινήματα, χθες και σήμερα*, Κουκκίδα, Αθήνα 2016.
- Wallraff, Gunter, *Από τον θαυμαστό καινούργιο κόσμο: Η αθέατη πλευρά του γερμανικού θαύματος*, Τόπος, Αθήνα 2011.
- Φανόν, Φρανς, *Της γης οι κολασμένοι*, Κάλβος, Αθήνα 1982.
- Χατζιωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας*, τόμ. 2, μέρος Ι, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002.
- Ψαρράς, Δημήτρης, *Η μαύρη βίβλος της Χρυσής Αυγής: Ντοκουμέντα από την ιστορία και τη δράση μιας ναζιστικής ομάδας*, Πόλις, Αθήνα 2013.

- Ψυρούκης, Νίκος, *Ιστορικός χώρος και Ελλάδα*, Αιγαίον-Κουκκίδα, Αθήνα-Λευκωσία 1993.
- Ψημμένος, Ιορδάνης, *Μετανάστευση από τα Βαλκάνια – Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Αθήνα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2001.
- Zinn, Howard, *Ιστορία του λαού των Ηνωμένων Πολιτειών: Μια κοινωνική ιστορία της Αμερικής από την εποχή του Κολόμβου ως τις αρχές του 21ου αιώνα*, Αιώρα, Αθήνα 2008.
- «New trends on international migration», OECD, Παρίσι 2003.
- «World Population Prospects: Key findings & advanced tables. 2015 Revision», *United Nations*, Νέα Υόρκη 2015.
- «Αδήλωτη απασχόληση και «νομιμοποίηση» των μεταναστών: Η πρόκληση της μεταναστευτικής πολιτικής», ΙΝΕ/ΓΣΕΕ-ΑΔΕΔΥ, Αθήνα 2007.
- «Εθνική στρατηγική για την ένταξη των πολιτών τρίτων χωρών», *Γενική Γραμματεία Πληθυσμού και Κοινωνικής Συνοχής – Υπουργείο Εσωτερικών*, Αθήνα 2013.
- «Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα: Αναλυτική μελέτη για τα διαθέσιμα στοιχεία και προτάσεις για τη συμμόρφωση με τα standards της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης ΙΑΠΑΔ – Πάντειο Πανεπιστήμιο*, 15 Νοεμβρίου 2004.
- «Στατιστικά δεδομένα για τους μετανάστες στην Ελλάδα», *Μεσογειακό Παρατηρητήριο Μετανάστευσης*, Ινστιτούτο Μεταναστευτικής Πολιτικής, Αθήνα 2004.